

Хайриддин
СУЛТОН

БОБУРИЙНОМА

Маърифий роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997 ЙИЛ

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг Бош таҳририяти
1997

МУҚАДДИМА

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим.

Тангри таолонинг инояти бирла Оллоҳнинг улуг ва сирли бир бандаси хусусида суз айтмоққа жазм қилдик.

Бу мумтоз инсон тарихимизнинг энг мураккаб, энг жозибадор, энг драматик сиймоларидан биридир.

Дунёи фонийга келиб, у нисбатан қисқа умр курди — бор-йўғи қирқ етти йил ҳаёт кечирди. Лекин шу суронли умри мобайнида у жаҳон тарихидан шавкатли урин олиб улгурди.

Ҳали мурғак гудак экан, ота-боболари уни суюб-эркалаб, яхши ниятлар билан залворли ном бериб атадилар. Исм ва жисмнинг бир-бирига узукка куз қўйгандек мос келиши ноёб учрайдиган ҳодисадир. Лекин бу азамат шахс тимсолида бу ҳол ўзининг ёрқин ифодасини топган эди.

Эзгу дуои хайр шарофати ила у суврати сийратига гоят монанд, муаззам ва қудратли салтанатнинг муносиб вориси улароқ вояга етди ва сунгги нафасига қадар беқийёс шиддат, азим бир шижоат уни тарк этмади.

У фазилат бобида камлиги йўқ инсон бўлиб камол топди. Бу беназир сиймо олмос истеъдодини синаб курмаган инсоний фаолият соҳаси жуда кам топилади.

Аслида, унинг умр йўли бошдан-оёқ тақдир имтиҳонларидан иборат эди, десак, янглиш булмас.

У ун икки ёшида отадан етим қолди.

Ҳали айрилиқ куз ёшлари тинмай туриб, қисмат унинг гудак бошига тожу тахт миннатини солди.

Марҳум падарининг қирқи утмасдан у ганимларга қарши жанг майдонида қилич ялангочлаб чиқишга мажбур булди.

Ун икки ёшидан кейин рамазон ҳайитини бир ерда икки бор қарши олмоқ унга насиб этмади — умри мудом от устида, жангу жадалларда, сиёсат гирдобларида утди.

Гарчанд маърифатли мурғак кунгли илму зиё сари парвонадек талпиниб турса-да, тақдир унга на Бухорои шариф мадрасаларида, на Бағдод байтулҳикмаларида таҳсил кўрмоқликни насиб этди.

Лекин даҳо заковати ва илоҳий қалами билан у оламнинг тенгсиз адабий ва илмий муъжизаларини яратмоқликка мушарраф булди.

Зотан унинг муаллими ҳам, мураббийи ҳам шу бе-шафқат Ҳаёт эди.

У ун туққиз ёшида тугилган диёрини мангу тарк этди.

Йигирма беш ёшида Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш мамлакатларининг аксарият қисмини эгаллаган улкан салтанатга асос солди.

Унинг мамлакатдорлик сиёсати, ҳарб илми асрлар давомида жаҳон ҳукмдорлари учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қилди.

Шу сабабли унинг бу борадаги ноёб тажрибалари Атилла, Юлий Цезарь, Бонапарт Наполеон, Амир Темур сингари мумтоз давлат арбобларининг номлари билан бир қаторга қуйиб урганилади.

Адоват ва фитналар, исён ва суиқасдлар туфайли у умр буйи қиличнинг дамида тургандек беором, беҳаловат кун кечирди.

Неча бор муқаррар улим чангалида қолиб, ҳар сафар меҳрибон ва марҳаматли Оллоҳнинг қудрати ила яна ҳаётга қайтди.

Тириклик чоғида чархнинг жабру жафосини ҳадсиз даража тортган бу зоти бузург вафотидан кейин ҳам узоқ йиллар тақдирнинг машаққатли синовларига дуч келаверди.

У фавқулодда нодир истеъдоди, бекиёс инсоний салоҳияти билан ҳақли равишда жаҳон аҳлининг ҳайрат ва эҳтиромига мушарраф булди. Айни фазилатлари билан у миллатимизни, халқимизни бутун оламга танитди. Ва шу боис у миллатимизнинг, халқимизнинг ифтихор байроқларидан бирига айланди.

Дунёдаги не-не фозил инсонлар унинг ҳақида тоҳануз ҳайрат ва эътирофга тулуғ ҳикоялар сўзлайдилар.

Бу зот — улуғ аждодимиз, қадим Турон—Туркистон ерининг паҳлавони Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир.

Башариятнинг бу даҳо фарзанди ҳақида юзлаб китоблар ёзилган. Ва иншооллоҳ, ҳали яна юзлаб-минглаб асарлар битилгусидир.

Чунки унинг тарихи ва тақдири халқимиз тарихи ва тақдири билан чамбарчас боғлиқ.

Халқимиз тарихини ёзмоқ учун эса, шоир айтмоқчи, «мингта Фирдавсий керак».

Нафақат олис-яқин кечмишимиз, балки ўтаётган

умримизнинг ҳар лаҳзаси — тарих. Тарихнинг ҳар лаҳзаси эса тадқиқ ва таҳлилга муносиб.

БАЙТ:

Билмам, ун учмиди, ун тўртмиди ёшим,
Шу сирли савдога дуч келди бошим.

Ун тўрт ёшларимда илк бор бу нуроний сиймонинг тасвири чекилган сувратни кўрдим. Олис қишлоқ мактаби, қаҳратон қишнинг дилгир кунлари, адабиёт хонаси деворига осилган мухташам портрет ва ундан мулоийм табассум ила боқиб турган, шоҳона салласига уқпар жига қадалган улуг сифат инсоннинг бори-борлиги мурғак тасаввуримга шу қадар теран ўрнашдики, дарс пайтида ҳам, танаффус чоғлари ҳам унинг мардона чехрасидан кўз узолмас эдим. Бу нурли қиёфат мужассам шижоат, мужассам изтироб бўлиб туюлар, суврат остидаги «Толе йўқи жонимга балолиғ булди, Ҳар ишни қилдим ҳатолиғ булди, Ўз ерни қуйиб Ҳинд сори юзландим, Ё Рабб, нетайин, не юз қаролиғ булди», деган содда, ҳазин мисралар бир ўқишдаёқ ёд бўлиб кетган, шу сатрларни куча-қуйда ҳам, дала-дашда ҳам такрорлаб юрар эдим. Уларнинг маънос маъноси, шикаста оҳанги дилимга қаттиқ таъсир қилар, ўз узидан йиғлагим, узоқ бир жойларга бош олиб кетгим келар эди.

Шу йусин Бобур Мирзонинг мардлик ва мурувватда, заковат ва матонатда тенгсиз шахсиятига мафтун бўлиб қолдим.

Мен уни отамдай, онамдай, фарзандимдай яхши куриб қолдим.

Қарийб йигирма йилдирки, шу мафтункор ишқ билан сармаст яшайман.

Қарийб йигирма йилдирки, қўлимдан келганича ҳазрати Бобурнинг сунмас ижоди, сирли ҳаёт йулини урганиш билан машғулман.

Бу мавзуда бир қанча бадиий ва илмий-оммабоп асарлар битдим, уларни сиз азиз китобхонлар ҳукмига ҳаяжон ила тақдим қилдим. Шу асарлар орқасидан гоҳ дакки-дашном, гоҳида таҳсину олқиш эшитдим. Эсимни танибманки, ҳазрати Бобур девони, «Бобурнома» қўлимдан тушмай келади. Яратгандан илтижо қиламанки, умримнинг охирига қадар мени шу ҳамсуҳбат-хамроҳларимдан айирмасин.

Насибам қўшилган экан, 1992 йили Бобур Мирзо

ва унинг авлод-аждодлари изидан йулга чиққан бир гуруҳ бобурпарвар дустлар билан бирга Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Афғонистон мамлакатларида булдим. Ун турт кишидан иборат илмий экспедициямиз аъзолари олтмиш кечаю олтмиш кундуз йул юриб, ун саккиз минг километрдан зиёд масофани босиб утдилар. Бу унутилмас сафар Ўзбекистон тарихида узига хос бир воқеа булиб қолди.

Ҳаётимнинг энг масъуд дамларига айланган сафар таассуротлари, хотира ва ҳаяжонлари ҳақида бир қанча нарсалар ёздим. Аммо бу сафар саргузаштларини, унинг ноёб кечинма ва ҳиссиётларини умрим борича ёзиб адо қилолмасам керак.

Тангри таолонинг инояти билан бобурийлар изларини излаб дунёнинг неча унлаб қадимий ва гузал манзил-мароҳилларини кездик. Машҳад, Табриз, Теҳрон, Зоҳидон, Арзирум, Сиваш, Анқара, Кунё, Искандерун, Дамашк, Уммон, Мадинаи мунаввара, Маккаи мукаррама, Тоифи шариф, Эр-Риёз, Абу Даби, Дубай, Мултон, Лоҳур, Исломобод, Пешовар, Жалолобод, Кобул, Мозори шариф сингари шаҳарларга пойқадамимиз етди. Қизил денгизда, Форс курфази сувларида юз ювдик.

Бу йуллар куп қадим йуллар экан, уларда ғаройиб саргузаштларни бошдан кечирдик. Гоҳ ҳашаматли меҳмонхоналарда, гоҳ яйдоқ дала-даштларда бош қуйдик. Гоҳ оч-наҳор қолдик, гоҳ шоҳона дастурхонлар турида ултирдик. Турли-туман одамлар, турфа хил инсоний тақдирларга дуч келдик. Не-не азиз инсонларнинг қабр-мақбараларини зиёрат қилдик.

Балужистон саҳроларида қароқчи — ашроқларнинг таъқибига дуч келдик.

Ҳиндикуш тоғларининг осмонупар Ҳайбар довонидан — қилкуприкдек омонат йуллардан жонимизни гаровга қуйиб ошиб утдик.

Улик денгиз ёқалаб бепоён саҳролар бағрига сингиб кетдик.

Саҳрои Кабирда қум буронлари ичра қолган кунларимиз ҳам булди.

Жидда ва Равалпиндида, Трабзон ва Занжонда, бобурийлар салтанатининг муаззам ва қадимий масканларида аждодларимиз бунёд этган меъморий муъжизалар, жаннатий боғлар қаршисида ҳайратдан лол қолдик.

Бандари Аббос портидан Араб денгизини кемада кечиб утдик.

Жалолободда, шом қоронгиси туша бошлаган ғариб бир оқшомда машинамиз бузилиб, бир туда қуролли, аламзада кимсалар қуршовига тушиб қолдик...

Кобулда, ун етти йиллик уруш туфайли вайронага айланган бу қадим шаҳарда гумбурлаб турган туплар ваҳшати остида Боғи Бобурдаги бобокалонимиз мақбарасини тавоф этдик, муборак марқаддан бир ҳовуч тупроқ олиб шоирнинг ота юрти Андижонга келтирдик.

1993 йили Ҳинд сори юзланмоқ насиб этди. Деҳли ва Аграда, Фотиҳпур ва Ҳайдарободда не-не ғаройиб воқеа-саргузаштлар бошдан кечди. Бобурийларнинг бугунги авлодларини топиб, улар билан мулоқотлар қурдик.

Бу олис ва номаълум элларни кезиб азамат аждодларимизнинг бемисл маданий мероси, уларнинг зафарфожиалари, кечмиш-изтироблари, келгуси наслларга қолдирган умр сабоқлари, муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида талай муҳим маълумотлар тупланди. Бузург боболаримизнинг фаолият миқёслари ва мезонлари хусусида тасаввур ва қиёслар тугилди, уларни жаҳон айвонида буюк ва машҳур қилган сабаб-омилларни англаб, идрок этиш имкони вужудга келди.

Қулингиздаги китоб Бобур Мирзо ва унинг шонли зуредлари ҳаётининг маърифий таҳлилига баҳоли қудрат бир ингилиш сифатида дунёга келди.

Улмас «Бобурнома»нинг уммондск теран мазмуни, соф, содда, мардона тароватига чексиз ҳавас қилиб, китобга «Бобурийнома» деб ном берилди.

Албатта, маъною мундарижа жиҳатидан улуг аждодимиз битган мумтоз асар яктодир, бу борада ҳазратга асло етиб булмас. Бизнинг умидимиз улки, шояд шаклан булса-да, фаромуш битикларимиз «Бобурнома»ни эслатиб турсин.

Кўп йиллар давомида кундалик дафтар тутишни одат қилганим ушбу китобни ёзиш жараёнида қўл келди. Табиийки, бу усулнинг бирмунча афзалликлари билан бирга кишининг ҳасл ва тасаввурини чеклаб қуядиган узига хос томонлари ҳам бор.

Ҳар не булганида ҳам Тангрига таваккал қилиб ушбу китоб битилди. Унинг камчиликлари бисёр, нуқсонлари зиёда. Аммо, начора, ҳадиснинг ҳукми буйича ҳам банда ҳамиша маъзур ва хатоликдир.

Азиз китобхоним!

Ҳазрати Бобур ва унинг шавкатли сулоласига бўлган эҳтиром ва ихлосимнинг самимияти ҳаққи, ушбу китобда учраши муқаррар хато-нуқсонларни кечиргайсиз, деб умид қиламан.

Муаллиф

ЙУЛБАРСНИНГ ТУҒИЛИШИ

1974 йил, 12 март. Паркент.

Туни буйи ёмғир ёғди, ҳамон шаррос қуймоқда.

Қишлоқни қоқ иккига булиб утган сой ваҳимали гувраниб, қирғоқларни упириб-бузиб оқаётир.

Тоглардан сел келди. Уркач-уркач лопиллаган тулқинлар азамат дарахтларни, ҳайбатли қоятошларни, темир-терсақларни хасдек уйнатиб чирпирак қилади. Осмон қоп-қора, замин устига қовоқ уйиб энкайиб олган.

Бундай кезларда «Худоё, узинг асра», дея уйга тиқилиб ултиришдан узга чора йўқ.

Кечадан буён уйимизнинг кунгай томонидаги кичкина хонада ултириб «Бобурнома» ўқир эдим. Аслида қишлоққа шаҳарнинг шовқин-суронидан қочиб, «Марксча-ленинча фалсафа асослари»дан синовга тайёрланиш учун келганман, аммо қизил муқовали ёстиқдай китоб икки кундан буён хонтахта устида қаровсиз ётибди. Билмадим, эртага фалсафа домласига Бобур Мирзонинг Панипат жангини сузлаб бсраманми...

«Бобурнома» ихчам-ихчам турт жилддан иборат. Унга Берта Штин ажойиб расмлар чизган. Баъзи сузлар маъносига тушуниш қийин, дамба-дам лугатга қарашга туғри келаётир.

Бобур Мирзонинг таваллуд тарихи мени қизиқтириб қўйди.

Хаёлимда аллақандай аралаш-қуралаш фикрлар чарх ураятти.

Яъники, Бобур — тилаб-тилаб олинган фарзанд, Умаршайх Мирзо ва Қутлуг Нигорхоним учун Оллоҳнинг тенгсиз инъоми.

Шу ҳақда бирор нима қоралаш мумкин эмасми-кан?..

1974 йил, 23 март. Тошкент.

Талабалар шаҳарчаси. 11-ётоқхона.

«Марксча-ленинча фалсафа асослари» синовидан қуладим. Қайта тайёрланиб топширишим керак, акс ҳолда бу чорак стипендиясиз қолиб, маишатим танг аҳволга келиши муқаррар.

Бир нарсага хурсандман: синовдан утолмаган булсам ҳам уша ёмғирли кунларда уйга қамалиб ултириб «Йулбарснинг тугилиши» деган мана шу кинохоя(!)ни ёзиб ташладим.

Осилсанг баланд дорга осил!

Афсуски, бу «дурдона»га ҳеч қачон харидор чиқмаса керак. Эшитишимга қараганда, Пиримқул Қодиров Бобур ҳақида роман ёзган экан, бир неча йилдан бери чиқаролмас эмиш.

Э, мен буни чиқараман деб ёзибманми, узим учун ёздим-қуйдим-да.

Сиз ҳам бир уқиб курасизми?

* * *

Ҳижрий саккиз юз саксон саккизинчи йил,¹ муҳаррам ойи. Андижон.

Темурийзода ҳукмдор УМАРШАЙХ МИРЗО саройининг ҳашаматли манзаралари.

Қор босган девор-томлар, мадраса ва минораларнинг ярқироқ қуббалари. Акс садо бериб таралаётган азон товуши. Отлиқ сипоҳийлар, пиёда йуловчилар, ғала-ғовурга тулган бозор ва расталар.

Кадр ортидан **РОВИЙ** — **ҲИКОЯЧИ**нинг
вазмин овози.

РОВИЙ. Қадим утган замонда, Фарғона деган томонда, куҳна шаҳар Андижонда Умаршайх Мирзо отлиг ҳукмдор яшаган экан. Умаршайх Мирзо дунени титратган қудратли Амир Темурнинг эвараси бўлиб, анча йиллардан бери Андижонда умргузаронлик қилар экан...

Паст буйлик, думалоқ соқоллик, муғулий бурк кийган, аёнлари қуршовида савлат тукиб келаётган отлиқ **УМАРШАЙХ МИРЗО**нинг қиёфаси пайдо бўлади.

РОВИЙ. Умаршайх Мирзо Тошканд ҳокими Юнусхоннинг уртанча қизи булмиш Қутлуғ Нигорхонимга уйлانган экан. Улар етти йилдан буён бирга яшасаларда, хануз фарзанд кўрмаган эканлар. Ва шу боис қаттиқ изтироб чекишаркан...

Дераза олдида ташқарида уйнаб юрган болаларга маҳзун термилиб турган **ҚУТЛУҒ НИГОРХОНИМ** сиймоси куринади. Сўнгра — тахтда хомуш ҳаёлга чўмиб ултирган **УМАРШАЙХ МИРЗО** кузга ташланади.

¹ Мелодий 1483 йил.

РОВИЙ. Умаршайх Мирзонинг қайинотаси — кекса Юнусхон ҳам, қайинонаси — Эсон Давлатбегим ҳам бу ҳолдан бениҳоя ташвиш тортар эканлар...

Тошканд.

ЮНУСХОН саройи.

ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМ купдан бери умид билан кутилаётган набирасига аталган саруполар — жиға қадалган қалпоқ, зар чакмон, гулдор этикчаю кўйлақчаларни бир-бир кўздан кечираркан, оғир уҳ тортиб қўяди. Турдаги ясашиб қўйилган олтин бешик — бум-буш.

ЮНУСХОН хосхонада, теран сукунат ичида тасбеҳ уғириб утиради. Тасбеҳ доналари утиб бораётган умрни санаётгандек шиқ-шиқ ута беради...

Кунлардан бир куни **ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМ ЮНУСХОН**га шундай дейди:

— Бул кеча ажиб бир туш курибмен. Раҳматли момом билан чорбогда юрган эмишмиз. Менга бир ҳовуч ёнгоқ берган эмишлар. Кунглим сезиб турибди, яқин фурсатларда набиралик булсак, ажаб эрмас.

ЮНУСХОН узоқ уйга толади.

— Шоядки, тушингиз тақдири илоҳийнинг хайрли аломати булса. Тангри қуллаб, Қутлуг Нигорхоним фарзандлигу биз дилбандлик булсак, — дейди у орзумандлик билан.

Бу гапни эшитиб, **ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМ**нинг юраги шошади.

— Айтганингиз келсин, ҳазратим, ундоқ булса, менга ижозат этсангиз: уч-тўрт ой ожизамизнинг ҳузурига — Андижонга бориб турсам. Ҳарна булса ҳамки, мусофир юрт, боёқиш ёлғиз ўзи озор топмасин.

— Ижозат, борингиз, — дейди **ЮНУСХОН**. — Оллоҳ оқ йўл берсин.

Эртаси куни тонгда **ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМ** тушган ҳашаматли соябон арава отлиқ аскарлар ва хизматкорлар ҳамроҳлигида Андижон томон йўл олади.

Андижон.

УМАРШАЙХ МИРЗО саройи.

Қирчиллама қиш кунларидан бири.

УМАРШАЙХ МИРЗО қайинонаси ва хотини ҳузурда.

— Бугун бир шикорни ихтиёр этдик, ойм ҳазратла-

ри, — дейди у ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМга юзланиб. — Қани, бизга фотиҳа берсинлар.

— Ой бориб омон қайтингиз, — дейди ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМ дуо қилиб.

— Овингиз бароридан келсин, — дейди ҳомиладор ҚУТЛУҒ НИГОРХОНИМ жилмайиб.

УМАРШАЙХ МИРЗО кулимсираб, ташқарига чиқади.

Сарой ҳовлисида тонг қоронғисиданоқ овга тайёргарлик бошланган. Аргумоқлар пишқириб, бетоқат гижинглайди, суворийларнинг елкасидаги уқ-ёй, найзалар ярқирайди, махсус хизматкорлар-қушчилар қарчигай, лочин каби ургатилган ов қушларини қулларига кундириб олган.

Ниҳоят, эғнида почапүстин, бошига тулки тумоқ кийган УМАРШАЙХ МИРЗО узангига оёқ қўяди:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳим! — у эгарга ўрнашиб ўтиргач, кумуш сопли қамчиси билан ишора қилади:

— Овимизни берсин!

Отлиқлар тудаси гуррос шиддат кўтариб йўлга тушади. Қор босган паст-баланд қирлар, ялангликлар аста-секин ортда қолади.

Узоқдан соҳиллари музлаб ётган Сайхун дарёси кузга чалинади.

Дарё ёқаси кета-кетганча қалин туқай. Қадимдан бу жойлар Фаргона мулки ҳукмдорларининг ов қиладиган ерлари ҳисобланган.

Дарё узра чарх уриб юрган турли-туман қушлар галаси. «Қушлар бозори»нинг тинимсиз чағир-чугури.

Қамишлар шовиллаб чайқалади, улуг дарё вазминлик билан гувиллаганча оқиб ётади.

Овчилар тудаси урҳо-ур шовқин билан туқайзорга етиб келгач, ҳалқа шаклида турт томонга тарқалишади. Сунгра чор тарафдан туқайзорни ва ундаги жамики жонзот-жониворларни исқанжага олиб, сиқиб кела бошлайдилар.

Мисли кўрилмаган гала-говурдан чўчиб, тувалоқ ва қуёнлар, қирговул ва какликлар беркинган жойларидан чиқиб, зир югуришга тушади.

Овчилар жунбушга келиб уларни таъқиб этадилар.

Йул-йўлакай уқ-ёйлардан шувиллаб уқ узилади.

Кун битган паррандаю даррандалар уққа дучор була боради.

Шамолдек слиб, кузлари ваҳимага тулган жайронлар тудаси отилиб чиқади.

Туқайдаги дарахтлару буталарнинг новдалари изтироб чекиб қалтирайди.

Қора терга ботган отлар қор тузонларини сачратиб дупура-дупур елиб утади. Ёввойи, мастона қийқириқлар еру кукни тутган.

Қушдек учиб бораётган жайронлардан бири гуе мункиб кетгандек, юзгубан қулайди, оёқларини бир-икки типирлатиб, жон беради. Унинг қорнига қадалган камон уқи бир неча дақиқа голибона силкиниб туради.

УМАРШАЙХ МИРЗО буткул ов завқига берилган, чаптастлик билан пайдар-пай уқ узади.

Ногаҳон қаршисида яғриндор, оёқлари узун-узун жайрон пайдо бўлади. Овчининг шарпасини сезиб, қамишлар орасига ура қочади.

УМАРШАЙХ МИРЗО унинг изидан от қўяди.

Жайрон жон талвасасида қочиб бораётир. Қадам товушлари бамисоли юрак зарбини эслатади: гурс-гурс...

Суви қуриб қолган ариқлар, қалин жингил ва ёв-шанлар, қоронги чакалакзорлар...

Азбаройи таъқиб шиддатига берилиб кетганидан **УМАРШАЙХ МИРЗО** ҳамроҳларидан хийла узоқлаб кетади. Эгарга эгилиб ёнбошлаганича юз-кузларига шарт-шурт урилаётган қамишлару бутуқларни назар-писанд қилмай, жайронни қувишда давом этади.

Мана, орада бениҳоя оз масофа қолди:

қирк, уттиз... қадам!

УМАРШАЙХ МИРЗО, қаддини ростлаб, жайронни мулжалга олади — шувиллаб учган уқ рупарадаги дарахтнинг пупанак босган танасига бориб қадалади.

Жайрон яна икки бор сайёднинг уқига чап беради.

УМАРШАЙХ МИРЗО аччиқланиб, отнинг чови аралаш қамчи солади. Купириб кетган арабий бедов аччиқ кишнаб, осмонга сапчийди-да, яна жон-жаҳди билан югура кетади.

Жайрон беҳад ҳолдан тойиб, узини дарёга ташлайди. Бўйинини ғоз тутган куйи дарёдан сузиб ута бошлайди.

УМАРШАЙХ МИРЗО дарё лабида бир нафас тараддулланиб қолади, сунгра отини ниқтаб, сувга тушади.

Таъқиб энди азим дарё узра давом этади.

Сувнинг у бетига етгач, жайрон бир силкиниб, яна чакалаклар қўйнига отилади.

Пишқириб оқаётган дарё суви УМАРШАЙХ МИРЗОнинг дастлаб тиззасигача, кейин эса белига қадар чиқиб боради, бироқ у парво қилмай, отини қистайди.

Қирғоққа чиқиб олгач, жайроннинг изидан от қўяди.

Жайрон қалин туқай орасида гоҳ кўздан йўқолиб, гоҳ тагин пайдо бўлиб елиб боради.

Олислардан — дарёнинг нариги соҳилидан УМАРШАЙХ МИРЗОни излаб келаётган ҳамроҳларининг қораси куринади.

УМАРШАЙХ МИРЗО жайронни мулжаллаб кетмакет уқ узади.

Жайрон яна уққа чап беради.

Қор босган баланд унғурдан сакраб утган жайрон тусатдан тухтаб, қотиб қолади, бир дақиқадан сўнг ортига қараб қочади.

Унғур ортидан ваҳшатли укирик эшитилади. Чор атроф, бутун туқай бу товушдан зириллаб кетади.

УМАРШАЙХ МИРЗОнинг оти ҳам жойида таққа тухтаб қолади. Қулоқларини чимириб, аянчли оҳангда кишнаб юборади.

Сайёд ҳукмдор қувиб бораётган улжасини ҳам унутиб, узини чангалзор панасига олади. Безовта типирчилаётган отини тинчитиш учун бўйнига оҳиста шапатайлаб, узангига оёғини тираганча қад ростлаб унғур ортига назар ташлайди.

У ерда... оппоқ қор уюми устида, шамол-қордан, бегона кўзлардан, хавф-хатардан пана бир чуқурликда мода йулбарс тулғоқ азобидан инграб ётарди.

Дард шу қадар кучли эдики, йулбарс ун-ун беш қадам нарида типирчилаб турган отни ҳам, нафасини ичига ютиб турган одамзотни ҳам сезмасди.

Оғриқ кучайган сари у туқайни бошига кўтаргудек бўлиб наъра тортарди...

УМАРШАЙХ МИРЗО ортидан аллақандай шарпатовушларни эшитиб, кескин угирилиб қарайди ва от қўйиб келаётган уч-турт навкарини куради. Қули билан уларга шовқин чиқармаслик ишорасини қилади.

Ҳамроҳлари УМАРШАЙХ МИРЗОнинг олдига етиб келиб, ҳол сурайдилар:

— Тинчликми, ҳазратим? Ё бирор кор-ҳол...

— Жимингиз! — дейди УМАРШАЙХ МИРЗО ва қамчиси билан унгур ортига ишора қилади.

Овчилар уқ-ёйларини шайлаб, унгурга яқинроқ бордилар. Улардан бири таажжубланиб, шивирлаганча суз қотади:

— Бу не синоат, ҳазратим? Не ҳодиса руй берастибди узи?

— Боқингиз, — дейди Умаршайх Мирзо ҳаяжон билан. — Йулбарсвачча туғилаётир!

Ҳамма ҳайроналик билан, дамани чиқармай чуқурликда ётган мода йулбарсга тикилиб қолади.

Бу вақтда мода йулбарс кузи ёриб, енгил тортган, мушукдан каттароқ таргил боласини ялаб-юлқаш билан овора, оналик бахти ва завқига маст, бутун оламни унутган эди.

Хийла вақт она-бола йулбарсга термилиб турадилар. Бир пайт ҲАСАН ҚАВЧИН УМАРШАЙХ МИРЗО томон эгилиб суради:

— Ҳазратим, ижозат этинг: отиб олайлик, айна мавриди, ҳеч нарсани сезмайди!

— Йуқ, — дейди УМАРШАЙХ МИРЗО. — Бу ишингиз номардлик булади, на бандасига, на Оллоҳга хуш келади. Аксинча, улжангиздан бирор емишни бунда қолдиринг — токи шўрлик жонивор тамадди қилиб, сизни дуо айласин!

УМАРШАЙХ МИРЗОнинг буйругига кура йигитлардан бири эгар қошига осиб олган бир неча тувалоқни шу ерда қолдиради.

Овчилар бақадри имкон товуш чиқармасликка тирришиб, йулбарснинг маконини тарк этадилар.

Қуйни-қунжилари улжага тулиб, хуфтонга томон шаҳарга қайтишаркан, йулда пойтахтдан от елдириб келаётган чопарга кузлари тушади.

— Суюнчи! Суюнчи беринг, олампаноҳ! — дея қичқиради чопар УМАРШАЙХ МИРЗОни куриши билан.

— Тинчликму? Қандоқ хабар бор? — УМАРШАЙХ МИРЗО от устида бир қалқиб тушади.

— Фарзанд муборак бўлсин, олампаноҳ!

— А?! Не дединг? Қачон? Уғилми, қизми? Суйла тезроқ!

— Уғил, олампаноҳ!

Ҳамроҳлари турт томондан УМАРШАЙХ МИРЗОни қутлай кетадилар:

— Валиаҳд муборак, ҳазратим!

— Умри билан берган булсин!
— Шаҳзода қутлуғ булсин, олампаноҳ!
— Қуллуқ! Қуллуқ! — дейди УМАРШАЙХ МИРЗО қувониб. — Тангрига минг карра шукур! Қани, йигитлар, чуҳ денглар!

Суворийлар шодиёна қийқирик, шовқин-сурон билан Андижон томон от қўядилар.

Андижон.

УМАРШАЙХ МИРЗО саройи.

Тантанавор, кутаринки бир руҳ ҳукмрон.

Беклар, сарой аъёнлари, шариат пешволари тизилишиб ултиришибди. Турдаги нақшинкор мрамар тахтада — УМАРШАЙХ МИРЗО.

Бугун чақалоққа исм қўйиш маросими ўтказилмоқда.

— Марҳамат қилсинлар, мавлоно МУНИРХОЖА, — дейди УМАРШАЙХ МИРЗО табассум билан. — Сузингизга интизормиз.

Саройнинг пешқадам уламоларидан бўлган нуроний мўсафид МУНИРХОЖА МАРҒИЛОНИЙ ўрнидан туриб, таъзим қилади:

— Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм. Олампаноҳ, камина қулингиз амрингизга биноан китоб куриб, шундоқ андишага келдики, аҳкоми шариатга кура муҳаррам ойининг олтинчи кунда таваллуд топмиш гудакка «Заҳириддин Муҳаммад» деб ном бермоқ жоиздир.

— Заҳириддин Муҳаммад! — деб бош иргайди УМАРШАЙХ МИРЗО.

— Шундоқ, олампаноҳ.

— Маъқул. Хуб маъқул! — дейди УМАРШАЙХ МИРЗО. — Қани, тақсирим, норасида ҳаққига бир дуо қилсинлар.

— Илоҳи омин. Парвардигоро, амирзода ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАДнинг қадамини қуллуғ, манглайини ёруғ қилгайсен, кетмас давлат, кенг феъл, тахту бахт ато этгайсен, омин, ё раббил оламин!

Сарой аҳли «Омин!» дея гуриллаб фотиҳага қушилади.

ҚУТЛУҒ НИГОРХОНИМНИНГ хосхонаси.

Бешиқда ойдай тулиб паҳлавон гудак жилмайиб ётибди.

УМАРШАЙХ МИРЗО, ЮНУСХОН ва ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМ бахтиёр онани қутлаб турадилар.

— Куз тегмасин, баҳодир углон тугилибдур, — дейди ЮНУСХОН. — Исми не булди?

— ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД, — дейди УМАРШАЙХ МИРЗО.

— Қутлуғ булсин, улуғларнинг исми, — дейди ЮНУСХОН кулимсираб. — Насиб этса, иншооллоҳ, йулбарсдай баҳодир булғусидир. Инчунин, «Бобур — йулбарс» деб чақирсак ҳам булур экан.

УМАРШАЙХ МИРЗО ялт этиб қайинотасига қарайди.

— Йулбарс?!

— Ҳа, углим. Нечун ажаблāнасиз?

— Тангрининг ишларига таҳсин айтаман, хон ота. Кеча шикор чоги куз унгимда бир йулбарс тугилмиш эрди. Энди эрса сиз бундоғ деб турибсиз. Во ажаб! Оллоҳнинг кароматига лолман, хон ота.

— Демак, билингки, фарзандингизга илоҳий хосият дорибдур, — деди ЮНУСХОН. — Куздан-сукдан асрангиз.

— Бош устига, хон ота. Йўқса, исмини «ЗАҲИРИДДИН БОБУР МУҲАММАД» деб атайлик, — дейди УМАРШАЙХ МИРЗО ҳаяжонланиб.

ЮНУСХОН бешик устидан бир ҳовуч тилла танга сочади. Канизаклар талашиб-тортишиб териб олишади.

Бешикдаги гудак гувраниб-жилмайиб қуяди.

— Баҳодир саркарда булсин, — деб дуо қилади ЮНУСХОН.

— Оламгир подшоҳ булсин, — деб тилак қилади УМАРШАЙХ МИРЗО.

— Нуридийдам олим булсин, — деб ният қилади ЭСОН ДАВЛАТБЕГИМ.

— Болагинам шоир булсин, — деб орзу қилади ҚУТЛУҒ НИГОРХОНИМ.

Тун. Осмон тула юлдузлар.

Тулин ой даричадан муралайди.

Хосхонада ҚУТЛУҒ НИГОРХОНИМ бешик табратганча алла айтади:

Ботир болам, аллаё,
Шоир болам, аллаё.
Олим болам, аллаё,
Аскар болам, аллаё...

Ҳаммаёқ жимжит.

Аллага ҳамоҳанг бўлиб осмони фалакда ёниб турган

йирик, порлоқ бир юлдуз янада юксалиб, янада ёрқинроқ нур соча бошлайди.

Бу — ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРнинг толе юлдузи...

1975 йил, 6 октябрь. «Оқтош» сўхатгоҳи.

Курсдошларим Сирдарёда — пахта ҳашарида.

Мен эса, мана бир ҳафтадирки, шу срада муолажадаман.

Икки йилдан буён тобим йуқ: буйрагимда тош пайдо булган. Утган йили куп азоб торгдим, ёз буйи умрим касалхонада утди. Оҳ, бу дарднинг оғриқлари, душманингизнинг ҳам бошига солмасин!

Бир ойдан зиёд қишлоқ касалхонасида ётдим, сунгра вилоят касалхонасига келтириб ташладилар. Ҳар турли дори-дармонлар қилиб курилди, оғриқ зурайса зурайдики, асло кам булгани йуқ. Ҳатто бир корейс духтир операция ҳам қилмоқчи булди, лекин сунгги соатда тигсиз даволаш ҳам мумкин, деган хулосага келиб менга ижозат берди.

«Цистанал» деган бу хорижий дори гуркираган ялпиз ҳидини беради, аммо таъми бениҳоя аччиқ. «Аччиқ» нима деган сўз, заҳар-заққумнинг узи. Шу дорининг бир томчисини бир чақмоқ қандга томизиб шимилади. У аста-секин қонга сўрилиб, буйракдаги тошни парчалаб-эритиб ташлар экан.

Шу касаллик туфайли духтирлар мени пахта ҳашаридан озод қилувчи қоғоз бердилар. Дорилфунун қоғозни инобатга олди. Даволанмоқ, дам олмоқ ниятида мен бу жойларга келиб қолдим.

Аслида буйраги касал одам Трусковецдаги машхур сўхатгоҳга бориб даволаниши лозим. Аммо бизнингдек ҳамени «касал» талабага йул булсин!

Бу срада асосан нафас йулларига муолажа қилинади. Тоза тоғ ҳавоси ҳар қандай дарднинг давоси эмиш.

Оқтош Тошкентдан олтмиш-стмиш чақирим олисда, юксак тоғлар бағрида жойлашган кичкина бир қишлоқ. Мазкур сўхатгоҳнинг урни инқилобдан бурун оқ подшонинг акаси, буюк князь Константин Романов шикор қиладиган жой булган, дейишади.

Кундузи пешинга қадар вақт муолажа билан утади. Тушдан кейин кучим етса, атроф-жавонибни пича айла-

наман. Сап-сарик барглар тушалган хазонли боғларга бораман. Кейин эса палатамда ётиб, китоб варақлайман.

Бу ерда яхшигина, бой кутубхона бор. Даста-даста олиб ўқийман.

Китоб ҳам бамисоли дуст, эски, синаштаси дуруст. Шунинг учун кўп вақт «Бобурнома»ни варақлаб ултираман. У менга мутолаадан кўра кўпроқ хаёл суриш имконини беради.

Бугун «Вақойи санаи сабъ ва тисъа» — тўққиз юз еттинчи йил воқеаларини қайта ўқидим. Мелодий ҳисобга утказилса, бу 1501—1502 йил воқеалари булади.

Ажаб янгилик: Бобур Мирзо Паркентда булган экан!

«Бобурнома»нинг 152-саҳифасида: «Ҳазрати Хожога Хожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фаркатга ултуриб эдилар. Фаркатқа бориб Хожани кўрдим...»

172-саҳифада: «Дедиларким, олдимизда Ғаво йули яқиндур. Ул йул била Фаркатқа ошарлар. Ул йулга бошладилар».

Умуман, «Бобурнома»да Тошкент атрофидаги Оҳангарон, Пискент, Шоҳруҳия деган жойлар қайта-қайта тилга олинган. Энг муҳими, Бобур Мирзо уша суронли йилларда бир муддат Сомсаракда сарсон-саргардон кезган экан.

Сомсарак Паркентдан саккиз—ун чақирим нарида, ўркак-ўркак адирлар қўнида жойлашган чоғроқ бир қишлоқ. Мен ёш бола пайтларим дадам шу ерларда, тоқзор боғларда ишлар эди. Ёз кезлари биз Паркентдан кўчиб келиб, чайла тикиб узум қўрир эдик...

Наинки, бундан тўрт юз саксон йил муқаддам бу масканга ҳазрати Бобурнинг пойқадамлари теккан?

156-бетда: «Сомсийракнинг орасида буронғор ва жувонғорни ясол ясаб эдим, кўрдилар...»

157-бетда: «Тонгласига Сомсийрак навоҳисини чарга солиб овладилар...»

Сомсаракка Бобур Мирзонинг нафақат қадами теккан, балки умридаги оғир ва фожиали бир воқеа айна шу ерда бошидан кечган. «Сомсийрак деган кентга тушдик, — деб ёзади у, — тонгласи хабар келадиким, Нуён кукалтош жардин мастлиқта йиқилиб улибтур... Таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтига мунча мутаассир бўлуб эдим. Бир ҳафта—ун кунгача ҳамиша йиғлардим».

Нуён кукалтош — Бобур Мирзонинг энг яқин жанговар сафдоши эди.

У вақтда Бобур Мирзо ун туққиз яшар навқирон йигит булган.

Худди менинг ёшимда...

Бу ёшда у Самарқанддек муаззам шаҳарни икки бор забт этишга эришган. Бу ёшда унга Алишер Навоийнинг назари тушган.

Унинг подшоҳлик қисмати гуёки темурийлар салтанатининг оyi ботиб, Мовароуннаҳр осмонида янги, порлоқ бир юлдуз пайдо булганини эслатарди.

Чунки у тарих осмонида ой ботган паллада намоён булган эди.

1975 йил, 11 октябрь. «Оқтош» сихатгоҳи.

Бу ерга келганимдан буён иккита ҳикоя ёзилди. Биринчисининг номи — «Дунёнинг сири», ишқу муҳаббат мавзуида. Иккинчиси тарихий: «Ой ботган паллада». Бобур Мирзонинг Паркент ва Сомсарақда кечган чақмоқдай қисқа ва ёрқин кунлари ҳақида.

Тошкентга қайтгач, машинкалаб, бирорга эси бутун одамга уқитиш керак.

1975 йил, 23 декабрь. Тошкент.

Талабалар шаҳарчаси. 11-ётоқхона.

Бугун дустим Мансур узи амалиёт машқларини утаётган электрон ҳисоблаш марказидан бир кучоқ оқ қоғоз олиб келди. «Ма, сенга, шеър-пеър ёзарсан», деди сахийлиги тутиб. Қарасам, босмаҳона андозаси билан кесилган силлиқ, оппоқ қоғоз. Бир томонида турли хил формулаю рақамлар, иккинчи томони топ-тоза. Чамалаб кўрсам, машинкага ҳам мос келади.

«Зур экан, яна борми?» деб сўрадим.

«Куп бундан. Бу кераксиз, ташлаб юбориладигани», деди дустим Мансур.

«Энди ҳар кун олиб келиб тургин. Менга жуда зарур».

«Султонип, текинга мушук офтобга чиқмайди-я. Шеърингнинг ут-бетига мениям кўшиб қуйсанг, майли, қоғозга кўмиб ташлайман».

Мен бу шартга кўндим. Қоғозни керагича ғамлаб олдим. Қишки мавсумга тайёргарлик.

Паркентда Икром Ортиқов деган адабиёт муаллими акахоним бор. Узи тупша-тузук шоир. У киши менга «Украина» ёзув машинкасини ҳадя қилган. Шанба кунни уйга борганимда «Ой ботган паллада»ни Мансур

берган бир даста қоғозга кучирдим. Кейин ҳарфларнинг «қош-қузи»ни қўйиб, ўзбекча имлога ўтказдим.

Мана, ҳикоя ҳам тап-тахт. Қолди фақат ношир топиш...

ОЙ БОТГАН ПАЛЛАДА

Ҳижрий тўққиз юз еттинчи йил¹ кеч кузида тожу тахтидан маҳрум этилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо кўҳна ва азим Шошнинг устки тарафида, Чир воҳасининг тоғли кентларида яқин бир ой уттиз чоғли йигити билан сарсон-саргардон кезиб юрарди.

Манглайдан мангу қор аримас Чотқол бағрида яшнаб ётган Фаркат номли сулим, муъжазгина бу кент Бобур Мирзонинг кунглига хилий маъқул тушиб, икки ҳафтадан буён шу ерда хиргоҳ² тикиб, турғун бўлиб қолган эди.

* * *

...Тун бўйи шаррос қўйган ёмғир куни билан тинмади. Осмони фалакни тулдириб юборган қора булутлар қаҳр билан тулганиб, савалаб сел қуярди.

Бобур елкасига чакмон ташлаб, тойгана-тойгана сой бўйига тушиб борди. Таҳорат олгач, чакиллаб сув томиб ётган хиргоҳга қайтди-да, бомдод намозидан сўнг беклар, ишончли йигитлар ва ичкиларни кенгашга чорлади. Хиргоҳга бирин-кетин энгил-бошлари шалаббо Хожа Ҳусайн, Қаро барлос, Султон Ҳусайн аргун, Қучбек, Нуён кукалтош, Банда Али, Ғулда Қосимбек, Холдор ва энг сўнгида муғул башара, суяги бузук Миршоҳ қавчин жам булдилар.

— Шайбонийхон Хужанд сувини кечиб ўтиб, Шоҳруҳияни эгаллабдур, Пискент вилоятини қамал қилмишдир, — деди Бобур. — Биз булак бирор кентга кучгали қарор бердик. Барча анжомларни тахт қилинг, ёмғир тўхтагач, дарҳол йўлга отланмоқ лозим.

Бир зумда ҳамманинг юзига ташвиш пардаси соя солди, аммо бирор нима деб эътироз билдиргучи кимса бўлмади. Фақат Қаро барлосгина хирқироқ товуш билан суради:

— Қайси манзилга кучмоқни қарор қилдингиз, амирзодам?

¹ Мелодий 1501 йил.

² Хиргоҳ — чодир.

— Бундан икки йиғоч¹ нари Сомсарак отлиғ бир кент бор. Ушал ерга қароргоҳ қурумиз. Йул тадоригини қурингиз. Сиз, Гулда Қосимбек...

Йигилганлар тегишли амр-фармонлар олиб, олдинма-кейин тарқалишди.

Хиргоҳда алланечук тараддудланиб, Нуён кукалтош қолди. Бобур қошини чимириб, унга юзланди:

— Суйланг.

— Бегим... Ҳали хотирдан фаромуш бўлибдур... Мулла Ҳайдарнинг ўғли Мумин Аҳмад Қосимни, каминани ва яна баъзиларни оғизлагони чорлаб эди. Агар жаноблари ижозат берсалар...

— Мумин ким?

— Бегим, ул Пискент вилоят беги Мулла Абдулманоннинг иниси. Биз билан Самарқандда бир тавр ошнолиғи бор эди.

Бобур бир зум уйланиб қолди.

— Биламан, хабарим бор, мулла Ҳайдарнинг Мумин отлиғ бир паришон ўғли Самарқандда эканимда қошимга келиб эди... Дарвоқе, у билан орангизда сўз қочган, деб, эшитар эдим?

Нуён кукалтош мийигида кулди:

— Жилла аҳамиятли эмас, бегим.

Бобур Мирзо нима қилишини билмай қолди. Ҳавонинг авзойи бундай бир пайтда кучилса, Нуён кукалтош барча ишни ўз қулига олиб, жонига ора кирган буларди. Аммо ижозат этмаса, балки ранжиб, кўнгли оғринар... Ахир, Мирзо ундан кўп яхшилиқлар кўрган, ҳар нима тилагини ўринлатса ҳам оз. Сарипул чопқинида кукалтош уни икки марта муқаррар улим зарбидан асраб қолган эди.

Бобур ўз табиатиға хилофан неғадир иккиланарди. Ҳар нечук, Шайбоний яқин, хатар бор. Эҳтимол... Лекин шундай жумард йигитнинг шаҳдини қайтаришга нима учундир раъйи бўлмади.

— Хўп, ёмғир тингач — ижозат. Бироқ шарт шулким, бу кун утиб, эрта тонгласи мен айтган манзилга етиб борурсиз. Биз тунда йулга чиқамиз.

— Бош устига, бегим.

Нуён кукалтош таъзим қилиб, ташқарига чиқди. Ёмғир ҳамон шовиллар, аммо шашти бир оз сусайган, қадам ташлаган сайин оёққа чилп-чилп лой епишар эди.

¹ Йиғоч — 8 километр.

Пешиндан кейин ҳаво чарақлаб очилиб кетди. Туда-туда увада булутлар орасидан куёш хижолатомуз муралади. Қароргоҳда яна одамлар ғимирлаб қолди.

Бобур яланг оёқ, яланг бош, селгий бошлаган нам ерни бир-бир босиб, майдондан утди. Қайрағоч тагидаги кигиз хиргоҳ ёнида севикли навқари Банда Алининг иниси — ун тўққиз ёшлар чамасидаги, хушрўй, хушқад йигит Қучбек икки қадам нарида қулогини чимириб ут чимдиб юрган жийроннинг узилган абзалларини улаб утирар, паст, тиниқ бир овозда хиргойи қилар эди:

Сочининг савдоси тушди бошима бошдин яна...

Бобур таққа тўхтаб қолди. Ё оллоҳ, ахир бу бир пайтлар ўзи битган ғазалнинг матлаи-ку!

Кунглини маҳзун бир хушнудлик чулғади.

Ҳа, бир вақтлар, умрининг масъуд онларида, у ҳам назмга ихлос қўйиб, туркийда байт айтар эди. Девон тартиб этмак орзуси — дилига чуғ ташлаган ут — ҳали-ҳануз юрагини уртайди. Тақдири азал бу тахлит тожу тахт миннатини буйнига ортмаганида, шубҳа йўқким, узини буткул ашъор ва илм заҳматиға бахш этган буларди.

Бу саргардон хилватда садоқатли навқари тилидан уз байтини тинглар экан, вужудига титроқ тушиб, алланечук ғалати тортиб кетди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ Қучбек унга тесқари утирганча аста чайқалиб, иштиёқ билан астойдил берилиб қўйлар эди:

Тийра булди рўзгорим ул қаро қошдин яна...

Бобур аста изига қайтаркан, кузларига беихтиёр ёш келди. Ёдида, Самарқандни иккинчи бор олганида Алишербек ҳали ҳаёт эди. Ҳатто, бир ғал журъат қилиб, туркий байт айтиб битган китобатини Ҳиротга, ул ҳазратга юборган эди. Мусаннафоти¹ етти иқлимга машҳур ва манзур донишпаноҳ шоир аҳли фазл, аҳли ҳунарға чин мураббий, тенгсиз ҳомий эди. Муқаррар, ул зот унинг жасоратига лойиқ бир саъйи ҳаракат курсатган, марҳаматини дариг тутмаган буларди. Ким билсин, эҳтимол, мавлоно унинг таъби вазмини, машқ йўсин абетини муборакбод этармиди? Ёхуд, ул фурсатларда аҳён-аҳён айтиб юрган байтларини «Адо — ду-

¹ Мусаннафоти — асарлари.

руст, вале аксар суст», дея баҳолаб, қаттиққул устоз дастхати билан мактуб йуллаган булармиди? Ҳар нечук, Бобур унинг бир оғиз муътабар каломига илҳақлик ила куз тутган эди. Таассуф, минг таассуфки, бундай бахт унга насиб этмаган экан. Тақдирида бу ёзуқликлар бор экан, то жавоб келгунча мана шу балоларга мубтало бўлиб утирибди...

Мана энди, бугун уз аҳволига йиғлай деса — кулгилик, кулай деса — йиғлагулик. Андижонга була Самарқандни қулдан берган эди. Хайр, яратганнинг иродаси шундайдир, балким? Аммо Андижондан, киндик қони тукилмиш, ун икки яшарлигида тахтини тутган Андижондан, тангри омонатини оладиган куни баҳузур узаниб, мангуга куз юмишни ният қилиб қўйгани Андижондан тирик айрилганига Мирзо сира-сира тоқат қила олмас, ҳасратга тулган вужуди шу икки ўт орасида туну кун қоврилар эди. Кечалари гўё кипригига қадоқ-қадоқ тош осиб қўйилгандек, куз юма олмас, қулоғи остида аллакимнинг масҳараомуз маккор товуши урмалар эди:

Гофил аз инжо ронда ва аз инжо монда...¹

Бундай пайтларда Бобур урнидан туриб кетар, сундай ойдинда шарқираб ётган сой бўйига тушиб борар ва субҳидамгача соҳил ёқалаб гоҳ асабий, гоҳ паришон кезиб юрар эди.

Букун ҳам, кейинги вақтларда муттасил яланг юришни одат қилиб, тоғу тошни мутлақо тафовут этмайдиган бўлиб кетган оёқлари ихтиёрсиз суратда яна хилват гушага етаклади. Бир қизғиш тус харсанг устига чиқиб, бешик уриб келаётган қоп-қора, лойқа тўлқинлардан нигоҳини узмай, сувга тикилиб қолди.

Наҳот, толе ҳақиқатан ҳам ундан буткул юз ўтирган бўлса? Наҳотки, бир пайтлар унинг болалик осмонида жуда эрта балқиган шамси саодат энди шу қадар эрта ботса? Бу беш кунлик утар дунё учун жамъу жам бебақолиги аён, аммо ҳали унинг дунёдан умидворлиги битган эмас. Беайб — парвардигор, лекин ундан қайси бир гуноҳи азим содир бўлдики, халлоқи олам уни бунчалар қаҳрига олмаса?!

Йуқ, бу бандан ношукурлик эмас, бу — жалойи ватан бўлиб, саргардон саргайган кимсанинг яратганга мунглиг истидъоси², холос. Балки, бу унинг гоҳи ҳақ,

¹ Гофил бу ердан қувилган, у ердан айрилган.

² Истидъо — илтижо.

гоҳи ноҳақ оқизган дарё-дарё қонлари, куз ёшлари баробарида муяссар бўлиб турган эҳсонларидир?..

Валиаҳд тариқатида тожу тахт, салтанатни қулга киритганига муқим етти йил бўлибди. Бироқ шу кечган фурсат ичида бирор кун йўқки, ўзи ҳарбу зарбдан, даст қилич бандидан бушаган бўлсин! Ун бир ёшидан то ҳануз букунгача икки рамазон ийдини¹ асло бир ерда қилолган эмас. Мана, неча-неча йилларким, умри соҳибқирон аждоди Тсмурбекнинг таназулға юз тутган улкаси Мовароуннаҳрда бир-бири билан қирпичоқ бўлиб ётган чигатой, теурий, узбек султонлари, беклари ва ҳокимларига қарши жангу жадал билан утиб бормоқда.

Баъзан енгиб, баъзан енгилиб, ганимлар устига черик² тортиб, қочиб-қувиб утқарган мутлаъқул-инон³ кунларида, алҳақ, куп хатоликлар, куп гуноҳларга йул куйди. Иродасига итоат этмаганларни сүзсиз қатли ом қилди, умрига муттасил қутқу солиб, ниҳоний найза санчгувчи оға-ини, биродарларининг ҳолини ҳам куп бор забун этди, шафқат тилаб, кузда ёш билан титраб-қақшаган душманларига раҳм нималигини... билмади. «Узларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилгайлар?» қабилида ҳукм юритди..

Пойида сурон солиб гувиллаётган сойга маҳзун термилганча тангри инояти билан руъи зафар қозониб шаъну шавкатга ботиб юрган кезлари куз унгидан бир-бир утаркан, Бобур Мирзонинг аламзада юраги тутдай тукилар эди.

Падари бузруквор Мирзо Умаршайх вафотидан сунг эришган галабалари ҳали-ҳануз уни масрур этиб келади. Самарқандни олганида саноғлик икки юз қирқ киши билан бу хатарли жасоратга қул урган эди. Шу жасорат далдаси ва йигитларининг садоқатига таяниб, Сарипулда Шайбонийхонга қарши қушин тортди. Шайбонийдек пуртажриба лашкарбоши шу урушда уни не-не улуг бекларидан, не-не содиқ навқиронларидан жудо қилмади? Иброҳим отлиг ишонган уч мардона беклари — Иброҳим тархон, Иброҳим жоний, Иброҳим сору уша жангда унинг учун жон бердилар.

Тирик қолган ун-ун икки йигити қанотига кириб, не машаққатлар билан Самарқанд қалъасига чекингани ҳамон куз олдида... Бунда турт ой мобайнида бошига тушган қисматнинг қаро кунлари, чеккан хор-

¹ Ийд — ҳайит.

² Черик — қушин.

³ Мутлаъқул-инон — уз эрки қулида.

лик ва азиятлари... Наҳот, шулар хотирдан кутарилса? Очликдан ит этини, эшак этини еган фақир ва мискинлар-чи? Наҳотки, уларни ҳаргиз унуга олса?

Уни толе ёрлақамеди, ҳеч кимдан кумак етмади. Ҳатто Султон Ҳусайн Мирзо... Шундай соҳибтажриба подшоҳ ҳам унга мадад қилмай, Шайбонийхонга элчи юборди...

Қамал сунгида зарурият мажбур этдиким, мағрур бошини эгиб, сулҳи муроса қилишга мажбур бўлди. Кунглидек сим-сийёҳ бир тунда Шайхзода дарвозасидан уғринча чиқиб кетарканлар, суюкли эгачиси Хонзода бегим ғаним қулига тушиб қолди...

Бобур Мирзо ҳануз ўша мудҳиш тунни эсларкан, аъзойи бадани музлаб кетар, яраланган арслондек узини қаерга уришни билмай қолар эди. Ҳозир ҳам аччиқ бир ут куксини тиғи паррондек тилиб утди.

Самарқанддан қувилиб, бор дунёси қоронғи бўлиб юрганида Андижондан келган машъум хабар то сунгги дам ёдидан учмаса керак. Ушанда иниси Жаҳонгир Мирзо тахт ҳокими қилиб кутарилган эди.

Ё раббий, нечун бу чархи гардуннинг ишлари бунчалар тескари! Бу қандай чарх кажрафторки, ини уз оғасининг кузига чуп солса, тоға тукқан жиянини сарсари ҳижрон этса, фарзанд уз падарининг бошини узса! Буларнинг барчаси, эҳтимол, руйи заминни зир титратган шавкатли Темурбекнинг хоки пойида гард бўлиб кетган эллар ва улусларнинг унга, унинг бадбахт сулоласига ёғдирган тавқи лаънат самаридир? Уларнинг бутун жаҳонни тутган нола-фигонлари арзи самога ҳам етган бўлса... не тонг?

Қуёш уфқни қизартириб ботиб бормоқда. Ёмғирдан кейин қорайиб ётган адир этагидаги анғиздан аллаким от стаклаб утди. Зайф, беқарор шамол қароргоҳ тарафдан тутун иси ва намхуш тупроқ ҳидини олиб келди. Бобур сув ёқалаб ҳорғин кезишга тушди. Уни яна хаёл олиб қочди.

Бу оламда қайси бир бандага ишониб бўлади? Кимни кунгилга маҳрами асрор этса бўлади? Қаён боқма — хиёнат, макр, найранг... Сунгги пайтларда, не боиским, бу ҳазин, нолакор байтлар тез-тез хотирига келадиган, бир зум ҳофизасини тарк этмайдиган бўлиб қолди?

Ким курубтур, эй кунгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?

Кимки ондин яхши йуқ, куз тутма ондин яхшилиқ...

Не-не мардумлар билан садоқат умидида ҳамжихатлик орзу қилди. Аммо уларнинг макридан ҳар вақт гофил қолди. Али Дуст ва Қамбар Алидек улуг беклари, Муҳаммад Дуст сингари суянган тоғлари унга панд стказдилар, шу тариқа унинг инсон фарзандига бўлган эътимодини синдирдилар.

Йуқ, қодирни худо барчасидан бохабар экан, ёмонларнинг жазосини узи берди. Ота-бола Али Дуст ва Муҳаммад Дуст унга неча бор фириб бериб, амакиси Султон Аҳмад Танбал томонига буткул утиб кетган эдилар. Бир-икки йилдан сунг Али Дустни қулига яра чиқиб улди, деб эшитди. Қисик куз, имони ҳам ҳаракатлари сингари суст Муҳаммад Дустни яхши хотирлайди. Бу доғули Танбални ҳам найранг билан лақиллатиб, Шайбонийга утиб кетган эди. Асли ҳаромнамак экан, ундан ҳам қочиб, Андижон кентларида фитнесавголар қилиб юрганида яна Шайбоний қулига тушдию кузларини уйиб олдилар.

«Кузларини туз тутти», деган гапнинг маънисини шу эркан-да», дея кунглидан утказди Бобур ва оёғи остидан муштумдек бир чағир тош олиб, сувга ирғитди. Тош шалоқ этиб чуқиб кетди. Бобур яна сунгсиз хаёлларга берилди.

Наҳотки, узи ҳам шу тош сингари беному нишон йуқ булиб кетса? Юрагида қайнаб тошган интиқом, ҳали юздан бири рӯёб кўрмаган ниятлари, наҳот, шу гадой топмас хилватда буткул битса? Ахир, оғир кунда қора тортиб келганида тошкандлик хон додаси ҳам, тоғалари ҳам: «Ҳолинг не?» деб бир қайрилиб боқмадилар-ку... Хон дода иноят йусинда Уратепани ваъда қилган эдилар. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо бермади. Ким билсин, узи бермадими ё юқоридан бир ишорат бўлдими, ёлғиз Оллоҳга аён...

Бобурга алам қилар эди. Бу қандай бедодлики, кунни кеча бутун Мовароуннаҳрга узлигини танитиб, наъра тортган амирзода бу кунга келиб, шу кимсасиз Фаркатда, тоғу тошлар орасида дарбадардек пусиб юрса!..

Тортаётган бу хор-зорликлари бадалида подшоҳ деган ном кутариб юргунча боши оққан томонга кетгани афзал эмасми? Бу шармисорликда нимага куз тутмоғи мумкин? Вилоят йуқ, вилоят умидворлиғи йуқ, навкар пароканда...

Баъзан унинг хаёлини сарҳад сари от суриш фикри қамраб олар, шунда йулга чорловчи товушларни эшит-

гандек булар, томирларида қон жушиб, юраги гупуриб кетар эди.

Сарҳадга! Сарҳадга! Эҳтимол, узга юртларда толе унга яна илтифот айлар? Мусофир булмаган — мусулмон булмас. Балки, бегона заминда бу кунлар тушдек нутилиб кетар? Аммо Андижон...

Кунлига шу фикр келиши билан Бобур Мирзонинг қизиган асов қони сув сепгандек бирдан совиб, ширин хаёллари чилпарчин булар эди.

Гурбат қайси бир кимсанинг умрини шодмон этибди? Ёт элларда жисмидан жон чиққунча аччиқ армон юрагини тош каби эзмаслигига ким кафолот бера олади?

Йуқ, ватандан айру тушган қисмат, сүзсиз, кишини тириклайин қабрга элтгай. Ахир, тирик жонга ёлғиз мозор учун турт газ қаро ер эмас, балки ҳамдаму ҳамнишин элу юрт керак. Ва лекин, тангри таоло агар ризқи рузини уша ёқларга сочган бўлса... Унда не илож?

Аммо мамлакатдорликда гарчи баъзи ишлар зоҳиран маъқул кўринса-да, ҳар бир ишнинг заминида юз минг мулоҳаза... Бир бемулоҳаза ҳукм туфайли не миқдор фитналарга дучор бўлди, энди кўзни очмоқ лозим...

Уркач-уркач сув узра Бобур Мирзонинг хаёллари ҳамон чайқалар эди. Ложувард осмоннинг Сувқоқ кенти устидаги бурчида само белига белбоғ тортди — турфа рангда ял-ял товланган камалак оқшомни нурга беллади. Этни жунжиқтириб, захкаш шабада турди. Бобур Мирзо оёғидан зах утиб увишиб қолганини энди пайқади-да, аста қароргоҳига қараб йул олди.

Тевада навкарлар шовқин-сурон билан хиргоҳларни бузиб, анжомларни йиғиштирмаққа киришдилар.

* * *

Шу кеча тун қоронгиси билан йул босиб, кун анча ёйилиб қолганида кафтдек текис бир мавзёда урнашган Сомсарак деган икки юз уйлик кичкина кентга етиб келинди. Бобур тевакки куздан кечириб, тақир уриб олинган бедапоя этагидаги баланд адирга қароргоҳ тикишга фармон берди.

Кечага томон бир зумда чанг-тузон, қуюн кутарилиб, гуё чақирилмаган меҳмонларни хушламагандек, осмон яна бурканиб, қовоғини солди. Бир неча муддат секин-секин томчилаб турган ёмғирли ҳаво ярим соатлардан

сўнг кучайиб, шиддатли довулга айланди. Шамол куз очирмай қўйди, аҳён-аҳёнда Чотқол тоғ устини бир лаҳза ёритиб чақмоқ чақнар, кейин еру кўкни ваҳимали гулдурак товуши тутиб кетар эди. Жами хиргоҳлар қулаб, сув босиб кетгач, раоёнинг¹ уйларида бошпана топишди...

Эғнидаги бўркигача ивиб кетган Бобур Мирзо туякигиз тўшалган танобий хонада даричадан ташқарига хомуш тикилиб утирар, уйнинг уртасида эса хуш буй таратиб, қуруқ арча шоҳлари чирсиллаб ёнар эди.

«Куз оёқлаганда қалдироқлар! — дея уйлар эди у. — Бу не аломат?»

Гулханнинг нариги тарафида уй хужаси булмиш Абдулкарим исмли қоп-қора соқолли, бақувват йигит қулидаги чўп билан утни титиб қўяркан, рупарасидаги одамга ер остидан қизиқсиниш ва ошқора ҳадик билан боқарди. Йигитнинг ёнида ранги хазондек заъфарон кекса бир кампир кўзларини юмганча муштдай булиб жим утирар эди.

— Волидангизми? — дея суради Бобур секин.

Абдулкарим бош чайқади:

— Йўқ, тақсир... Бу киши менинг бувимга ҳам волида буладилар. Мучалим бақар², дер эдилар, бу йил бир юзу ўн олтига кирдилар, чоғи.

— Бир юз ўн олтига?! Оллоҳ умр берсин, куп умр топқон табаррук аёл эканлар.

— Мундан икки ой муқаддам бунда Тошкандан чиққан мўгул черики тўхтаб эди, — деди Абдулкарим гулханга шох ташлаб. — Элни талаб, бемиқдор ёмонликлар еткурдилар. Энам шу важдан таъблари парижон, маъзур тутгайсиз, тақсир.

Бобур таассуф билан сузлади:

— Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўгулнинг одати шул. Босса ҳам улжа олур, бостирса ҳам талаб-тушириб уз элидан улжа олур...

Шу вақтгача сўзсиз утирган кампир туйқусдан қонсиз лабларини қимтиб тилга кирди.

— Оҳ, бутам-а, энди менга оллоҳдан умр тилаб нетасан... Азроилни сурасанг-чи... «Омонатингни олиб қўя қол», деб уззу кун яратганга илтижо қиламан. Йўқ, мени ёдидан чиқариб юборганми...

¹ Раоё — маҳаллий аҳоли.

² Бақар — ситир.

Бобур буркини оловда қуритатуриб, таскин оҳангида:

— Ундоқ ношукур суз айтманг, момо, — деди, — ҳарна булса тангри суйган банда экансиз, дам утганига шукур қилинг.

Кампирнинг чупдек ингичка, буришиқ бармоқлари ориқ тиззаларига ёпиб қуйилган қора капанак¹ устида гуё алланарса ахтарган каби тимирскиланар эди.

— Шукур қиламан, бутам, шукур қилмаганимда не илож? Бу дунёга келиб, икки улиб бир тирилмадим, холос, ундан бошқа неки кургилик булса, ҳаммасини тортдим. Йигирма уч йилдан буён кузларим ожиз... Худои таоло суйган қулига дард берар, деб узимни овутдим. Оллои карим туққиз фарзанд берди, тагин узи олди, шукур қилдим. Фарзандларим барчаси қаро тупроқда ётибди, мен булсам... э воҳ! — Кампир ич-ичидан тошиб келган дардли хурсиникдан оғир энтикди.

Бир муддат тек қолдилар. Сунгра Бобур орага чукан нохуш сукунатни бир оз кутариш ниятида товушига атай бардам тус бериб:

— Қуйинг, момо, куп қайгурманг, — деди. — Жаннатмакон Амир Темур даври давронидаги ишлар хотирингизда бордир? Ушал вақтда курган-билганларингиздан суйланг.

Кампирнинг бир бурда заъфарон юзи буришиб, ажинлар гужгон уйнади.

— О-о, бутам-а, биз ул пайтлар ёш эдик... Элас-элас хотиримда: соҳибқирон Темурбек замонасида Малик Убайдулло отлиқ бир хушсураг оғам черикка кириб эди. Нақ қарчигайдай йигит эди. Не вақтгача бадгумон кетди. Олти йилдан сунг Ҳиндистондами, аллақайда улибди, деган хабари келган эди. Уша йили пушти паноҳ Хожа Абдурасулнинг кичик иниси уғли билан Сувқоқда кучки босиб...

Кимдир дарвозани жон-жаҳди билан тақ-тақ урди, шу зумда момақалди роқ гумбурлаб, атроф бир лаҳза ёришиб кетди. Абдулкарим сапчиб урнидан турди-да, дарвозага қараб югурди.

— Ким?

— Очинг! — деган кескин фармойиш янгради.

Устидаги энгил-боши ивиб, баданига чиппа ёпишиб қолган Аҳмад Қосим бежо аланглаб ичкари кирди.

— Не гап?

¹ Капанак — жун чакмон.

Аҳмад Қосим таъзим қилди:

— Гуноҳкор қулингизни авф этинг, амирзодам... Фалокат, фалокат руй берди... Нуён кукалтош мастлиқта жардан йиқилиб...

Бобурнинг борлиги бир қалқиб тушди.

— Нима-нима?! Қачон? Қачон?.. Нечун?! Улдами? Сиз... сиз қайда эдингиз, ахир?

Аҳмад Қосим гуноҳорона бош эгди:

— Иқрорман, амирзодам, мендан улуғ хатолик утди. Гафлат босиб тунда бир уйда ухлаб қолибман. Тонгласи шу хабарни еткурдилар...

— Эҳ, бад амал¹ Мумин! Эҳ, ит эмган ваҳшзод! Самарқанддаги эски кийнани² ҳануз сақлаб эркан-да! — Бобур аламдан лабини тишлаб, инграб юборди... — Уҳ, малъун!.. Жасад... жасадни не қилдингиз?

— Амирзодам, биз суҳбат тутқон ердан уттиз одим нари бир жарнинг остида кукалтошнинг улигини топдик. Аъзойи бадан ва бошқа куз тушар ерида ҳеч бир шикаст учрамади. Тафсилини билгувчи бирор кимса булмай... Пискентда туфроққа топшириб келдик... Буюринг, ҳар не жазога мустаҳиқман³...

Елғиз уртанган юраккина идрок қила олувчи навҳа кук⁴ вужудини зир титратган Бобур унга гамгин назар ташлади. Бу оламда ягона садоқатли дуст, ҳамдами муниси елғиз бир шу кукалтош эди. Тақдир уни ҳам куп курибди-да!.. У, қисмат! Наҳотки, сенинг Бобур Мирзони мангу синамоқдан булак эрмагинг булмаса!

У гуё узига узи сузлагандек, алланечук галати товушда:

— Энди дардманлиг беҳуда! — деди секин. — Аввало, манглайи шур экан... Макр қурбони булди, гофил қолдик... Гофил...

Кейин юз-кузини аёвсиз савалаётган ёмғирга ҳам парво қилмай, балчиқ кечганча шахд билан юриб кетди. Аҳмад Қосим эс-ҳушидан айрилгандек, бир оз ҳайрон булиб турди-да, сунг соя каби изма-из эргашди. Бобур бутана сув тошиб ётган ариқдан утиб, жар этагига қараб юрди. Шамолдан пана бир жойга мук тушиб, муздек ҳул тошга юзини босган куйи узоқ жим қотди. Аҳмад Қосим сал нарида нафасини ютиб, хилий вақт шарпасиз турди, ниҳоят, хавотирланиб, ёнига келди:

¹ Бад амал — ёвуз ниятли.

² Кийна — гина, адоват.

³ Мустаҳиқ — лойиқ.

⁴ Навҳа кук — мотам куйи.

— Бегим... — деди бугиқ овозда.

Бобур Мирзо индамади... Навкарлари орасида фақат Нуён кукалтошгина уни шундай деб аташини эслади.

Ялт этиб чақнаган чақмоқ ёруғида Аҳмад Қосим унинг титраётган слкаларини кўрдию ботиндан бузлаб йиғлаётганини англади.

— Кун бемаҳал булиб кетди, амирзодам...

Бобур бошини кутарди. Ҳорғин юзини ёмғир томчиларими, кўз ёшими... алланарса ювиб тушар эди. Уксик товуш билан эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Кам кишининг вафотидан мунча мутаассир булиб эдим...

Унинг заиф овозини теварак-атрофни ларзага келтириб янграган гулдирак қаҳқаҳаси босиб кетди.

* * *

Бобур неча вақтлардан буён қоғоз-давотни йиғиштириб қўйган, гашлик қоплаб ётган кунглига нафақат назми абёт, балки қил ҳам сигмас эди.

Лекин ҳозир ич-ичидан тўлқинланиб келаётган шиддатли титроқни енгилга Бобур Мирзо қодир эмасди. Бармоқлар беихтиёр қаламга югурди, қулоғи остида олис, жуда олислардан танбурнинг сунган навоси янглиг тиниқ, ҳазин бир нола янграб кетгандек булдида, Мирзони бу гира-шира дунедан буткул сугуриб, йироқ-йироқларга, шамси талъатнинг мунаввар нурлари билан чулганган илоҳий, соҳир бир оламга олиб кетди. Оппоқ қоғоз бетида, туфонларида унинг жони пажмонини омонсиз қалқитган ғам-андуҳ денгизининг асов мавжлари тўлқин уриб, намён була бошлади:

Бир кеча хотирим мушавваш эди,
Кўзда сув, кунглум ичра оташ эди...

Чироғпоядаги сўник шам ўқтин-ўқтин лип-лип соя ташлаб қолар, бедапояда чигирткалар тинимсиз чириллар, кишанлаб қўйилган отлар гоҳ-гоҳ бошини кутариб пишқириб қўяр, аммо хиргоҳда, ожиз шуъла ёруғида бағрини қоғозга бериб утирган ун тўққиз яшар, бодом қовоқ навқирон йигит буларнинг бирортасини на эшитар, на сезар, жисми жаҳони хиёл титраб равон йўрғалаётган муъжазгина қаламда эди.

Ашёр мисралари билан бирга шоирнинг юрагида қайнаб тошган аччиқ-аччиқ кўз ёшлари ҳам сатрларга

қуйиларди. Ёниб тугаёзган шамнинг хира нурида буюк инсоннинг буюк гуссасидан воқиф булган оқ қоғознинг туси гуё янада оқариб-бузариб кетгандек...

Бобур куксини тулдириб беомон қийнаган ҳасратларини тукиб солмоқчидек, бор дунёни унутиб ёзар, ёзган сайин қалбида сарин бир енгиллик сезар эди.

Гоҳ бир қулни подшоҳ қилур,
Шоҳни банда гоҳ-гоҳ қилур.

Гоҳ жоҳилни сарбаланд айлар,
Гоҳ оқилни пойбанд айлар.

Жону кунглида жуз жаҳолат йуқ,
Ҳеч ишида анинг адолат йуқ.

Не вафо қилганини билса булуз,
Не жафосига сабр қилса булуз...

...Хиргоҳнинг яқингинасида от бетоқат кишнаб, депсинди. Аллаким отдан сакраб тушди-да, шитоб билан хиргоҳга қараб юрди. Қизил сахтиён этиги, кук мовут чакмони ва қош-қузини турт энлик чанг босган алп келбат, қисик кўз Фулда Қосимбек эгилиб таъзим қилди:

— Тошкандин хабар, амирзодам!

Бобур Мирзо ҳамон уша тахлит қоғозга қадалиб утирар эди — англамади. Фулда Қосимбек иккинчи бор тақрорлаганида, ҳуши узига келиб, шошиб унга тикилди:

— Не гап?

— Амирзодам, Султон Аҳмад Танбал Уратепа устига келмиш. Бул кеча хон Тошкандин черик отланди...

Бобурнинг кузлари чақнаб кетди. Демак, ҳали буткул имконият битмаган экан-да! Демак, ҳали ноумид васвасага берилмаслик лозим экан-да! Ким билсин, эҳтимол, худди шу сафар унга уйкудаги бахтини уйғотиш насиб булар? Нечун толеини яна бир бор синаб кўрмасин?

Туйқусдан томирларига қон каби қуйилиб келаётган аллақандай гайритабиий куч-қудратни ҳис қилди-да, юраги энтикиб кетди. У илдам кийинди, белига Самарқандда ясагирган ясси қиличини тақаркан:

— Қани, юринг, Фулда Қосимбек, — деди фавқуллодда уқтам товуш билан. — Бор қушинни жамланг,

майли, хон курсинлар. Агар... агар черик берсалар!..
Буронгор ва жувонгорни!... ясол ясаймиз!

Олдинма-кейин хиргоҳдан чикдилар. Атроф сув куйгандек жимжит. Бор тирик жонни маст сахар уйқу-си таслим этган, юлдузлар ҳам мудроқ босгандек хира милтиллар, чигирткалар чарчаб, ниҳоят, тинган — ой ботган эди...

*1976 йил, 17 февраль — 14 март. Тошкент.
Шифокорлар шаҳарчаси. 3-ётоқхона.*

«Ой ботган паллада»ни устозим — Гафур Гулом номидаги нашриёт муҳаррири, таржимон Тулқин Алимовга уқитдим.

«Гулистон» журналига обориб кўринг-чи», деди у киши уйланиб.

Бу гапни эшитиб, оёқ-қулим бушашиб кетди.

«Гулистон» журналига?!

Адабий бастионга-я?!

Тап тортмасдан?! Қайси юрак билан?

Йўқ, кечиргайсиз, муҳтарам устоз! Еш жонимдан умидим бор!

«Мен Ваҳоб акага айтиб қўяман», деди Тулқин ака бамайлихотир.

Демак, куним битгани аниқ экан!

«Қурқманг, у киши жуда яхши одам», деди устоз рангим оқариб кетганини сезгандек.

«Қурқаётганим йўқ», дедим баттар қўрқиб.

Чунки афсонавий Ваҳоб Рuzиматовдан қўрқмайдиган қаламкаш ҳали онасининг қорнида!

Устознинг далдаси билан ҳикояни журналга олиб бориб топширдим. «Адабиёт булимининг муҳаррири Сулаймон Раҳмон» деган ёзувли баланд эшик ҳам, эшик ортида ултирган одам ҳам кўзимга ниҳоятда ваҳимали куринар эди.

«Бир ойдан сўнг хабар олинг», деди Сулаймон Раҳмон.

Табииyki, мен редакцияни ҳам, тирик адабий ходимни ҳам биринчи марта кураётганим йўқ. Аммо «Гулистон»нинг салмоқ-салобати узгача. ⁴

70-80-йиллар бу даргоҳ суз бустонининг чинакам гулистонига айланган эди.

⁴ Буронгор ва жувонгор — қушнинг унг ва чап қанотлари.

Бу гулистоннинг боғбонлари гаройиб инсонлар эди.

Уларнинг сардори — бош муҳаррири узбек адабиётининг классиги Асқад Мухтор эди. Улуг инсон, улуг адиб, шафқатли мураббий — у зоти шариф шаънига менинг ожиз бисотимдан муносиб сўз топилмайди.

Фақат шуни илова қилмоқни жоиз биламанки, Асқад Мухтор — адабиёт моҳиятини тугри англаган ва адабиёт хусусида фикр алмашмоқ мумкин бўлган жуда кам сонли адиблар сирасига кирарди.

Ёшлик чоғидан етимлик билан ўсган, шу боис инсон қадрини ҳамма нарсадан юксак тутар эди. Хоксор ва мағрур эди, бир-бирига зид бу икки хислат унинг табиатида ажиб бир тарзда уйғунлик топган эди. Асли фарғоналик эди.

Бу гузал инсоннинг шарофати туфайли «Гулистон» журнали мустабид бир тузумдаги эркин фикр оролчасига ухшар эди. Бунда корректордан тортиб бош муҳарриргача фикр ва инсоний муносабат бобида тенг, демократия деган нарса айна шу масканда мужассам эди. Бу журналда тасодифий сўз айтилмас, тасодифий асар босилмас, тасодифий муаллиф дарвозадан ичкарига қўйилмас эди. Твардовский бошқарган «Новый мир» журналы рус жамиятига қанчалик ижтимоий таъсир курсатган бўлса, муболагасиз айтиш лозимки, Асқад Мухторнинг «Гулистон»и ҳам узбек жамиятининг маънавий ҳаётига шунчалар кучли таъсир кўрсатган.

Яна бири бош муҳаррир уринбосари Ваҳоб Рузиматов — тугрисўз ва талабчан инсон эди, шу боис «туққанига ҳам ёқмас» эди. Унинг учун адабиёт бозорида унвону нуфуз деган матоҳлар утмас, ҳар кимнинг молига — ёзган матнига қарабгина тош-тарози қўяр эди. Аҳли истеъдодга мураббий ва муқаввий, адабий чайқовчиларга шафқатсиз эди. Кимсан Ғафур Ғулумга котиблик қилган, катта мактаб курган ижодкор эди. Ҳар бир сўзи ҳикмату нақл, қочириму киноя билан товланиб турарди.

«Бўлди-да, оқўси, адабиёт сизга эчки бозорими?!» дея бир чимрилганида ҳар қандай каландимоғ адиб ҳам адои тамом буларди.

«Редакциянинг ити бор, Ваҳоб Рузиматов деган», дея энг оғир зарбаларни ҳам зиммасига мардона ола билар эди.

Таҳрир бобида узига хос мактаб яратган, аммо камтарлик билан уни «тўрт амал» деб атарди. «Бир товук-

ни бир суйибон бир еди», деб жумладаги тавталогияга қирон келтирарди. Севган ибораси «оқўси» эди. Узбек тилининг билимдони ва жонқуяри эди. Афсуски, бундай зиёлилар бугунги кунда қолмади ҳисоб. Етук таржимон эди, рус ва жаҳон классикасини пухта биларди. «Гулистон»даги маънавий муҳитнинг шаклланиши ва барқарор туришида хизматлари мул эди.

Яна бири Абдулла Шер, чинозлик, шоир эди. Маъруф ва жушқин инсон эди. Журналнинг масъул котиби эди. «АШеров» деб имзо чекарди, ходимлар ҳам орқаваротдан «АШеров» деб чақиришарди.

Яна бири Маҳмуд Саъдий эди, адабиёт ва санъат бўлимининг мудирини эди. Самарқандлик эди, асли фамилияси Саъдинов бўлиб, Саъдий тахаллусини олган, Асқад ака ҳазиллашиб «Шайх Саъдий» дер эди. Китобининг кўплиги ва ижодий маҳсулининг камлиги билан машҳур эди. Ишга мудом кеч келиши шухратига шухрат қўшган эди. Матбуот заҳматкаши эди, умр буйи турли хил кимсалардан мутафаккир яшаш билан машғул булди. Адабий танқид касби эди. Менинг журналдаги ва умуман мустақил ишдаги илк мудирим эди.

Яна бири Сулаймон Раҳмон, карманалик, шоир эди. Кейинчалик адабий ва масъул котиб ҳам булди. Камгап, фикрчан, батартиб, таҳрири тоза эди.

Яна бири Мурод Хидир эди, китоблик, мақоланавис эди. Бу оламда билмаган нарсаси йўқ эди. Ҳаддан зиёда билим ва сон-саноксиз мухлислар баъзан боеқишга оғирлик қилиб қоларди. Фан ва маданият бўлимининг мудирини эди. Ваҳоб ака жаҳли чиққан кезларда уни «Шахмат ва кроссворд бўлимининг мудирини» деб атар эди.

Яна бири Тоҳир Малик, тошкентлик, фантаст адиб эди, ижтимоий-сиёсий бўлим мудирини эди. Шу кезларда «Фалак» деган қиссаси тилга тушган эди. Бағоят меҳнаткаш эди. Саҳифа-саҳифа бамаъни гапларни тулдириб ёзар эди. Ваҳоб ака уни бошқаларга урناق қилиб мақтар эди: «Шу Тоҳир сал-пал тузук, бир гапни айтсанг, моховга ошна қилиб булсаям ёзиб беради...»

Яна бири Саъдулла Аҳмад, шоир, санъатшунос эди. Асли қизилтепалик эди. Классик театр жоғи дили эди. Маннон Уйғур, Шукур Бурҳон ҳақида дуруст нарсалар ёзган, хусусан, «Эдип» деган бадиаси машҳур. Ҳақиқатпарастлиги билан ном чиқарган эди.

Яна бири Эркин Аъзам, бойсунлик, носир эди. Табиатининг нозиклиги ила машҳур эди. Сузга бени-

ҳоят талабчан эди. Оз-у, соз ёзарди. «Отойининг тугилган йили» деган қиссаси кўп доврўқ қозонган эди.

Яна бири Эмил Рузибоев, самарқандлик, рассом эди. Ҳунарида чинакам моҳир эди. Кейинчалик кўп мусаввир унинг ўрнида хизмат қилди, аммо ҳеч бири бадиий безак жиҳатидан журнални у юксалтирган даражага кутара олмади. Уқимишли, хушфёъл ва улфат эди, риндона таъби бор эди. Жамики гузал нарсаларни яхши курарди. Мудом навқирон куринарди. Нодир китоблари кўп эди.

Бу одамларнинг ҳар бири узига яраша фёъл-атворлик, қисмат-тақдирлик эди. Аммо уларнинг ягона умумий фазилати бор эди: барчаси ҳам адабиёт деб яшарди. Адабиёт улар ҳаётининг мазмуни эди.

Мен эса бир ойдан кейин ана шундай талабчан муҳит синовидан утишим керак эди.

Тайинланган вақтда бордим. Ҳикоя ҳақида ҳеч нарса дейишмади. «Бошқа нарсаларингизни ҳам олиб келинг», деган жавоб булди.

Демак, синчиклаб текшириб куришмоқчи: тасодифий эмасми?

Топган-таянганларимни кутариб элтдим. Дустим Мансур лутфан тақдим этган ЭҲМ қоғозларига босилган ёзмишларим орасида «Чоллар палатаси», «Ҳаёт эртаги» деган бир неча ҳикоя бор эди.

Талабалар шаҳарчаси билан редакция ораси узоқ, аммо «маршрутка» йигирма тийинга олиб бориб қуяди. Кун ора булмаса ҳам ҳафтада бир бориб «эжодим»нинг ҳаракатидан хабар олиб тураман. Ва ҳар сафар сирли муждалар эшитиб қайтаман: булим мудирини ўқияпти; адабий котибга утди; масъул котиб танишмоқчи...

Бир кунини давлат сирини ошкор қилгандек пичирлаб айтишдики: Ваҳоб акага бердик!

У кишидан ҳаялламай жавоб қайтди.

«Оқуси, — дебди Маҳмуд Саъдийга, — қоғоз зовутга ут тушган эканми?!»

Соддалик кўрсин, шундагина қандай катта хатога йул қўйганимни англадим.

Аммо барибир ҳикояни ўқибди!

Маҳмуд аканинг гапига қараганда, «булади» деган эмиш. Яна қушимча қилиб: «Асқад ҳам бир ўқисин», деган эмиш.

Э худо! Узинг қўлла, Оллоҳим!

Ҳафтанинг охирларида «Шайх Саъдий» кузойнагини ялтиллашиб, мендан суюнчи олди: «Ой ботган пал-

лада» бош муҳаррирдан утибди! У киши ҳатто таҳрир қила бошлаган ҳам экан, фақат бир андиша...

«Пиримқул хафа булмасмикан?» деб сурабди.

Сунгра «Шайх Саъдий» шивирлаб, Пиримқул Қодировнинг Бобур ҳақида ёзган «Юлдузли тунлар» романи теграсидаги гавголاردан бир шингил сузлаб берди. Асарга бир неча йилдан буён йул берилмаётган эмиш. «Гулистон» ҳам кичик бир парча тайёрлаб қуйганида босишга изн булмаган экан... Бечора ёзувчи узи шундоқ ҳам руҳан эзилиб юрган бир пайтда бу нарсанинг чиқиши қандоқ буларкин?

«Ундай булса, буни асло чиқариб булмас экан-да?» дедим умидимни узиб.

«Тимтимагингни чиқарамиз, сурқаш, сабр қил», деди Саъдий. (У ёш ёзувчининг ҳаммасини — «сурқаш» ёки «дадар» деб, уларнинг ёзганларини эса ёппасига «тимтимақ» деб атар, бунинг нима маъно англатишини ёлғиз узи билар эди.)

«Хуп, мен нима қилай булмаса?»

«Нима қилардинг, бошқа тимтимақларингни опке.»

«Бошқаси йуқ», дедим аразлаб.

«Йуқ булса, ёз. Уламсамисан, эрта улиб кетадиган», деди «Шайх Саъдий» ва шу пайт хонага семиз портфелини кутариб Шерали Турдиев кириб келди.

Иккови ачомлашиб кетди.

Мен энди ортиқчалигимни сезиб, секингина хонадан чиқдим.

1976 йил, 12 май. Тошкент. Шифокорлар шаҳарчаси. 3-ётоқхона.

Холис дустлардан бири маслаҳат берди: модомики, уртада Пиримқул Қодировнинг андишаси бор экан, ҳикояни у кишининг узига уқитиб маслаҳат олинса, қандоқ буларкин?

Гарчанд номдор адибнинг ҳузурига дабдурустан бостириб бориш бориб турган одобсизлик булиб туюлса-да, ёш қаламкашга хос шуҳратпарастлик туйғуси кунглимга тинимсиз қутқу солар эди.

Ва шу туйғу бу оқшом холис дустим билан мени беихтиёр ёзувчининг Хадра ортидаги икки қаватли уйига бошлаб келди.

Катта зал уйда адиб ишлаб ултирган экан. Куришдик, ҳол-аҳвол сурашилди. Чой келди. Бу одамни шу пайтгача фақат телевизорларда куриб юрганимиз учун

салобат босди, қисиниб-қимтиниб дардимизни айтдик. «Гулистон»чиларнинг андишасини эшитиб, адиб шундай деди: «Мен нега хафа булай, агар нарсангиз маъқул булса, бемалол босиб чиқаришаверсин. — Сунгра пича уйланиб илова қилди. — Бобур Мирзо — бамисоли бир денгиз, у ҳақда унлаб, юзлаб китоблар ёзилиши мумкин. Ҳали китобхонлар бу буюк зотнинг ҳаёти, унинг бемисл ижоди, амалга оширган гаройиб ишларини етарли даражада билмайдилар. Бинобарин, бу тугрида нимаики нарса ёзилса, биз хурсанд бўлиб қўллаб-қувватлаймиз. Шунинг учун, ука, журналдагиларга бориб айтаверинг, менинг асло эътирозим йўқ».

Суҳбат адоғига етгандек эди. Аммо шу пайт мен сурбетона бир журъат қилдим: «Шу нарсани узингиз бир уқиб берсангиз», деб мултираб туриб олдим.

Адиб бу гапни, назаримда, хушламайроқ қабул қилди. «Журналда уқиб маъқул дейишган булса... шартми-кан менинг уқишим? Асқад ака ҳам уқидилар, деяп-сиз...» «Илтимос, домла», дедим қайсарлик билан. «Ҳай, майли, қолдириб кетинг. Ксйинроқ бир қўнги-роқ қиларсиз», дея Пиримқул ака телефон номерларини айтди.

Хушлашдик. Қайтаётиб, кўнглимда жиндак хижил-лик туйдим. Иши бошидан ошиб-тошиб етган катта ёзувчига қилган бу қилигим қандоқ бўлдийкин?

...Ушанда адибни нақадар мушқул аҳволга қўйганимни орадан йиллар утиб — ёш ёзувчиларнинг машқларини уқиб фикр айтиш ташвиши узимнинг ҳам бошимга тушганидан кейингина англаб етдим. Одатда ёш ёзувчи мудом шошиб юради — тезроқ ижоди рушноликка чиқишини хоҳлайди, тезроқ ном қозонгиси келади. Шунга кура барчани узи қатори санайди, сизнинг режимингиз, ижодий режангиз, кайфият ва фурсатингиз билан ҳисоблашиб ултирмайди.

Профессионал адибларнинг вазифаси беминнат хизмат кўрсатиш бюроси ходимларининг вазифасидан жиндай фарқ қилишини ушанда барча ёш қаламлар каби, афсуски, тушунмаган эканман. Демокчиманки, ёш дўстларим, катта ёзувчилардан ҳам ҳуда-беҳуда упкалайвериш ярамайди. Устоз адиблардан бири Тулап-байер Қайипбергенов бу борада ибратли фикр айтган: «Китоб ёзаётганингда иложи булса, бировга откритка ҳам ёзма». Яъни бу — ижодий фикр, ижодий кайфият, ижодий ритмдан чалгима, дегани...

*1976 йил, 8 июнь. Тошкент. Шифокорлар шаҳарчаси.
3-ётоқхона.*

Учинчи курс ҳам тугаб қолди. Имтиҳонлар бошланиб кетган, вақт етишмайди.

Орадан бир ойча утгач, юрак ютиб Пиримқул Қодировга телефон қилдим. У киши ишхонасига — Тил-адабиёт институтига келишимни суради.

Гоголь кучасида — Фанлар академиясининг президиуми билан бир бинода жойлашган бу даргоҳга кириб чиқиш осон бўлмади. Мелиса қуриқлайдиган вестибюль, кузойнак таққан, салобатли, тепакал одамлар, кўхна ва улугвор мебель...

Адиб ҳикояни уқиб қўйган экан. Умуман у кишида ёмон таассурот қолдирмабди. Баъзи бир танқидий фикрлар ҳам билдирди. Хусусан, ҳикоя матнида Нуён кукалтош Бобурга «бегим» деб мурожаат қилар эди. Бу сўз Бобур Мирзога нисбатан нотўғри ишлатилганига эътиборимни қаратди.

«Бегим» сўзи темурийлар салтанатида асосан аёлларга нисбатан қўлланилган. «Бек умма» — арабча сўз бўлиб, «бекнинг онаси» деган маънони ифодалайди. Масалан, Гавҳаршодбегим, Хадичабегим, Хонзодабегим ва ҳоказо. Бобурга нисбатан эса «амирзода» унвони билан мурожаат қилинган. Тарихий асарда шу каби ҳолатларни ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда китобхон асарга ишонмайди», деди.

Ташаккурлар айтиб хўшлашдик.

1978 йил, 18 февраль. Паркент.

Ҳастаман.

Йигирма кунча булди, ота маконимда курпа-тушак қилиб ётибман. Қаттиқ шамоллаганман, эски дардим — бронхит қузиган, упкам ёғланмаган маҳсидай гижиллайди. Бир аптека дори ичиб юбордим — нафи бўлмаётибди.

Синглим кутубхонадан «Гулистон»нинг янги сонини келтирди. Ваъда буйича бу сонда журнал тортмасида икки йилдан буён рушнолик кутиб ётган ҳикоям ниҳоят чиқиши керак эди.

Ёш ёзувчига хос энтиқиш билан очиб қарадим. «Ой ботган паллада». Худога шукур, чиқибди!

Рассом Гулбаҳор Ҳошимова иккита расм чизиб ҳикояни зийнатлабди.

Журнални уйдагилар ҳам навбатма-навбат кўриб

муборакбод этишди. Онам кузларига ёш олиб дуо қилдилар. Шу заҳоти киоскага одам юбориб яна икки нусха олдирдик.

Индинига тузалиб, отдай бўлиб кетдим.

*1979 йил, 4 январь. Тошкент.
Ишчилар шаҳарчаси, ижара уй.*

Шу пайтгача ёзилган ва эълон қилинган нарсаларим ҳам бир булдию «Ой ботган паллада» ҳам бир булди. Бу ҳикоя мени уқувчиларга танитди. Бобур Мирзо сиймосининг жозибаси шу қадар кучли эдики, у ҳикояда яққол қуриниб турган камчилик-нуқсонларни ҳам ёпиб кетарди. Бундан ташқари, китобхонлар ҳазрати Бобурни соғинган эдилар. Шунинг учун ҳам кичкинагина бу ҳикоя уларда бунчалик қизиқиш уйғотган бўлса, ажаб эмас.

Дорилфунунни битириб, «Гулистон» журнаliga ишга кирдим. Санъат булимида ишлай бошладим. Декабрь ойида журналда янги ҳикоям — «Дунёнинг сирри» босилиб чиқди. Муҳаббат ёшидаги ёш-ялангдан кўплаб хат келди. Таҳрир ҳайъатининг қарорига биноан тўрт муаллиф журналнинг йиллик мукофоти билан тақдирланди. Улар орасида «Ой ботган...» учун мен ҳам бор эдим.

Нашриётга илк китоб қўлёмасини тайёрладим. Мехрибон устозларнинг маслаҳатларига кура, «то оёққа туриб олгунга қадар» Бобур Мирзо ҳақидаги ҳикояни тўпламга киритмасликка қарор қилинди. Чунки ҳали қўлёзма Ёзувчилар уюшмасида муҳокамадан утиши керак.

*1981 йил, 29 август. Тошкент.
Юнусободдаги ижара уй.*

Чилла чиқса ҳам, кун ниҳоятда иссиқ. Жазирама одамнинг силласини қуритиб, лоҳас қилиб ташлайди.

Бир ҳафта бурун «илҳом пари»м менга сим қоқиб, бир ҳикоя ёзиб беринг, деб илтимос қилди. Мен нодон кўнгилчанлик қилиб розилик бериб юборибман. Мана энди ҳаммомдай қизиб ётган бетон каталакда азоб тортиб ётибман — айтилган муддатга уч кун қолди, ваъда эса битгани йўқ.

«Илҳом пари» — ёзувчи дустим Орзиқул Эргашев, радионинг адабиёт булими муҳаррири. Нафақат ме-

нинг, балки жуда кўп носирларнинг ҳикоялари айнан Орзиқулнинг буюртмаси билан вужудга келган. Ишонмасангиз, ўзбек адабларининг ҳикояларини олиб текшириб қуринг, аксарияти ун уч бетдан иборат, яъни радио учун ярим соатга мўлжаллаб ёзилган. Бечора Орзиқул менинг лафзимга ишониб ҳали ёзилмаган ҳикояни эшиттиришлар режасига киритиб юборади. Кейин муддат яқинлашган сари редакцияда у, бу ёқда мен юрак ўйноғига туша бошлаймиз. Лекин Худога қараб айтганда, шу вақтгача ҳали бир-биримизга панд берганимиз йўқ, оғзи-бурнимдан қоним келса-да, буюртмани вақтида бажариб келганман.

Бу сафар эса уйдлашим жуда машаққат бўлди. Кун иссиқ, стол ортига келиб ултирдим дегунча уйқу босади, қоғоз билакка чиппа ёпишади, тер дарё булиб куйилади, мия ишламайди. Даста-даста қоғоз бетида зоологияга номаълум аллақандай жониворларнинг сувратлари.

Орзиқул эса кунига уч маҳал қўнғироқ қилиб «қарзини» қистайди.

Ёзувчиликнинг қанчалик оғир ва бемаъни ҳунар эканига шундагина ишонч ҳосил қилдим.

Кечаси соат уч яримда дафъатан уйғониб кетдим. Кимдир баланд овоз билан «Тур!» дегандек бўлди. Юзқулимни ювиб, столга яқинлашдим. Бояги кимдир бир текис овозда шивирлаб айта бошлади, мен ҳайрон булиб ёзишга тушдим: Бобур Мирзо ҳақида янги ҳикоя бошладик!

Ҳали сарлавҳаси ҳам йўқ бу ҳикоя битганида соат еттига яқинлашиб қолган эди...

Дунёда мендан бахтли одам йўқ, ашулани ванг куйиб, нонушта қилдим, сўнг машинка ёнига утирдим.

Соат унда Орзиқулга сим қўқдим.

«Хайрият, ишдан ҳайдалиб кетмайдиган бупман», дея лутф қилди у.

Кечқурун, соат ун тўққизда ҳикоя эфирга кетди.

1982 йил, 2 март. Тошкент.

«Ой ботган паллада»ни «Ёшлик» альманахи кучириб босди.

Утган вақт давомида бобурийномани давом эттириб, «Саодат соҳили», «Паноҳ» деган ҳикоялар, «Мардона китоб», «Реалистик тасвирнинг мумтоз намунаси» деган мақолалар ёзибман. Мазкур икки ҳикоянинг

узига хос ёзилиш тарихи бор, мавриди келганда сўзлаб берарман.

Эронда таржимон булиб ишлаб келган шоир биродаримиз Носир Муҳаммаднинг қулида бир муҳташам альбом кўрдим. Инглиз тилида, «Бобурийлар сулоласи» деб аталади, Лондонда нашр булган.

Бир ҳавасим келди, бир ҳавасим келди!..

Шоша-пиша бир сидра варақлаб чиқиш насиб этди, холос.

1983 йил, 16 июль. Андижон.

Ҳафтанинг бошида Андижонда Бобур Мирзонинг 500 йиллик туйи муносабати билан шеър ва қушиқ кечаси ўтказилиши ҳақида хабар келди. Севгили шоиримиз Абдулла Орипов билан мен шу тадбирга таклиф этилдик.

Бу пайтга келиб Бобур ҳазратларининг номи атрофида тагин қора булут айланиб қолган эди. Яъни навбатдаги шуро раҳбарларидан бири миллий маънавият ва қадриятларга қарши «салб юриши» эълон қилган, табиийки, биринчи зарбага Бобур Мирзо дуч келган эди.

Шундай бир вазиятда Андижон шаҳрида ҳазрати Бобур таваллудини нишонлашга журъат этилиши таҳсинга сазовор бир жасорат эди.

Шу боис ҳам Абдулла ака иккаламиз таклифни мамнуният ила қабул қилиб, жазирама иссиққа қарамай машинада йўлга чиқдик ва оқшом чоғи Андижонга кириб бордик.

Бу сафар саргузаштларининг узи бир тарих. Вақтсоати етиб бу хусусда ҳам батафсил ҳикоя қилармиз, аммо ҳозир асосий мақсаддан чалғимайлик.

Алқисса, эртаси куни кечқурун Андижоннинг уша машҳур ёзлик боғида, афсонавий Семурғ қуш ҳайкали ёнида бобурона файзли бир анжуман ясалди. Фарғона водийсининг турт томонидан келган оташнафас ҳофизлар Бобур Мирзо қушиқларини ҳарорат билан куйладилар, шоирлар байту ғазаллар ўқидилар.

Шу оқшом кейинчалик ниҳоятда машҳур булиб кетган «Анда жоним қолди менинг» қушиғи илк бора янгради.

Халқ бу каби нафис бир мажлисни кўпдан соғинган экан, бутун вужуди қулоқ булиб сомёлик қилди.

«Бугун ҳазрати Бобур Андижонга, сизларнинг ҳузурингизга қайтиб келгандек бўлди», дея лутф қилди Абдулла ака ва бу фикр, дарҳақиқат, уша жамоат кайфиятининг яққол ифодаси эди.

Бобур Мирзо туйининг туйбошиси — эллик ёшлар чамасидаги, оқ-сарик юзли, хатти-ҳаракатларидан ғайрат ва қатъият ёғилиб турган бир киши эътиборимни тортди. Бу одам улкан издиҳомни моҳирона бошқарар, қисфасида ниҳоясиз шодумонлик акс этар — баайни уз отасининг туйини утказаетгандек жонсарак ва масрур бир кайфиятда юрар эди.

Бу киши Андижон шаҳар ижроия қумитасининг раиси Зокиржон ака Машрабов экан.

Анжуман аввалида у «Бобур — лирик шоир» деган мавзуда маъруза қилди. Маърузани ботиний бир эҳтиром билан қироат қиларкан, дилидаги ҳаяжони шундоққина сезилиб турарди.

Унинг Бобур Мирзо ҳақидаги ҳар бир сузи, ҳар бир ҳаракатида «тадбир» эмас, тақдирнинг нафаси зухур этарди.

Ярим кечага қадар давом этган бобурхонлик адогига етгач, шаҳар ижроқумининг салқин боғида бир пиёла чой устида яна Бобур Мирзонинг ноёб фазилатлари ҳақида сўз борди. Ижроқум бува «Ёшлик» журналида «Саодат соҳили»ни ўқиган экан, суҳбат асноси нозик бир зарофат ила эслатиб ўтдилар.

Эртаси куни Абдулла ака билан самолётда Тошкентга қайтдик. Андижондаги оташин бобурпарвар Зокиржон акани иккимиз ҳам дам-бадам эслаб юрдик. Аммо у кишининг кейинги тақдири қандай кечганини билмай қолдик.

...Энди ун йил олдинга утиб, икки оғиз сўзни шу воқеаларнинг гувоҳи, андижонлик тарихчи домламит, муҳтарам профессор Сайфиддин ҳожи Жалиловдан эшитсак. У киши 1993 йили чоп этилган «Бобур ва Андижон» деган китобида бундай ҳикоя қилади:

«1981 йили икки йилдан сунг Андижонда Бобурнинг 500 йиллик юбилейи тантана билан нишонлаши ҳақида хушxabар тарқалди. Юбилейга тайёргарлик ишлари бошланиб кетди.

Бу сзда муҳим тадбирлардан бири Бобур музейини ва ҳайкалини яратиш эди. Холисанлилло айтиш керакки, бу ишда Андижон шаҳрининг уша йиллардаги ижроқуми раиси Зокиржон Машрабов бошқаларга ур-нак буларли даражада ташаббус курсатди. «Арк ичи»

маҳалласи ёнидаги XV асрда қурилиб, сўнг вайрон бўлиб кетган мадраса бўлгуси музей учун қайта тикланди. Бобур ҳайкалига буюртма берилди. Уни бронзадан қуйдириш учун Митиши шахрига Зокиржон Машрабовнинг ўзи икки марта бориб келди. Унга сарфланадиган хомашё — салкам икки тонна бронзани олиш учун иттифоқ маданият вазирлиги билан гаплашди.

Нихоят, юбилейга — 1983 йил апрель ойига музей учун бино ҳам, у ерга қуйиладиган ҳайкал ҳам тайёр бўлди.

Бироқ Марказқумдан Бобур юбилейи тантана қилинмасин, Бобур барибир босқинчи, уни кутар-кутар қилиб бўлмайди, деган мазмунда курсатма бўлиб, 20 апрель куни вилоят театри биносида бир ярим соатгина илмий анжуман ўтказилди. Академиянинг вице-президенти бошчилигида келган олимлар тушликдан сўнг яна Тошкентга қайтиб кетдилар. Андижонда бошланган барча ишлар чала қолди: уй-музей очилмади, Бобур ҳайкали эса омборхонага олиб кириб қуйилди. Ҳафсалалар пир бўлганидан тадқиқот ишларини ҳам вақтинча тухтатиб қўйдик.

Икки йил ўтгач, жумҳурият ғоявий ҳаётида носоглом кайфият ҳукм суриб, ҳатто «Бобур» деган номни ичимизда айтадиган бўлиб қолдик. Бобур номини абадийлаштириш ишида ташаббус курсатгани учун шаҳар ижроқуми раиси Зокиржон Машрабов ишдан олинди...»

1992 йил, 4 апрель. Тошкент.

Ўтган куни шоир Муҳаммад Юсуф юртидан гап топиб келди: Андижонда бир илмий экспедиция тузилаётган эмиш, мақсади Бобур юрган йуллардан автомобилда юриб, Ҳиндистонга қадар бориш эмиш. Шоирни ҳам экспедиция аъзолигига таклиф этишибди, аммо сафарнинг узоқ — икки ойдан зиёд давом этиши уни ўйлантириб турган эмиш.

«Мана, сиз Бобур ижоди билан шуғулланасиз, бормайсизми?» деди у.

Табиийки, бу гапга шоир кўнглининг таманнолари, деб қараганим учун кулиб қўяқолдим. Тўғри-да, магазинда гугурт ҳам анқонинг уруғи бўлиб турган шу пайтда экспедиция ташкил қилиш, Тўйтепадан ҳам нари ўтиш мушкул бир замонда, бунинг устига, автомобилда (!) ундан ортиқ чет давлатга бориш... баайни туянинг ҳаммомни орзу қилганидай хом гап эди.

«Андижонлик хаёлпарастлар», деб қўйдим ичимда.

Шу билан бу мавзуда қайтиб сузлашмадик. Шоир ҳам аллақайга мухлислари даврасида шеър уқигани кетди.

Аммо у менинг индамаганимни «аломати ризо» дея тушуниб, кимларгадир хабар берган шекилли, икки кундан сўнг ишхонамга андижоннусха дуппи кийган бир киши мени йўқлаб келди.

Бу киши уша эски танишимиз — оташин бобурпарвар Зокиржон ака Машрабов эди.

Шу кун и суҳбатимиз кечга қадар давом этди. Зокиржон аканинг бошига тушган савдолардан, унинг ҳозирги ишларидан ҳам шунда хабар топдим.

...Бобур Мирзога ихлоси туфайли қувғинга учраган Зокиржон ака тақдирнинг бу зарбасидан довдираб қолгани йўқ. Чунки у Бобур Мирзонинг ҳаёт китобидан ибратлар олган эди. Бу «узбошимчалик»нинг қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини у аввалдан яхши билар, шу боис ҳамиша бунга руҳан тайёр эди. Энг муҳими, Бобур Мирзонинг мухташам ҳайкали яратилган, у омборхонада булса-да, мавжуд, бинобарин, вақти-соати этиб у муносиб урнини эгаллашига Зокиржон аканинг ишончи комил эди.

Шуро арбоблари жаҳолат билан ҳайкални йўқ қилиб ташлашга амр этмаганлари учун собиқ «ижроқум» узида йўқ хурсанд эди.

Уша йилларнинг расмий таомилига кура, «амалдан тушган» раҳбар сифатида унга бир неча паст-баланд лавозимлар таклиф қилинади. Аммо Зокиржон Машрабов катта араванинг кераксиз ва қуримсиз бир мурвати бўлишни истамас эди, шу сабаб, бу таклифларни ташаққурлар ила рад этиб, ўз соҳаси — геологликка қайтишга изн сурайди. Ўз куч-ғайрати ва ташаббуси билан Андижон шаҳрида республика Фанлар академиясининг куптармоқли илмий-ишлаб чиқариш марказини ташкил этади. Бу ташкилот бутун Фарғона водийсида турли хил сейсмологик, геодезик ишларни амалга ошириш билан шуғулланади.

Геология-минералогия фанлари номзоди Зокиржон Машрабов то ҳануз шу марказга мутасаддилик қилиб келмоқда экан.

Шу утган йиллар мобайнида у муттасил Бобур руҳи, Бобур эди билан яшади.

Шоир айтган экспедициянинг ташаббускори ва ташкилотчиси ҳам худди шу инсон — Зокиржон ака

экан. Утган кунларни эслашиб, Бобур Мирзонинг фази-латларини бир-биримизга суйлаб ултирар эканмиз, у киши менга муддаосини баён қилди. Яъни, менинг шу экспедиция сафарида иштирок этишга хоҳишим қалай?

Таклиф дабдурустдан булгани учун мен уйлаб кўришга изн сўрадим.

«Уйланг, лекин чўзманг, — деди Зокиржон ака, — мен ҳозир кетаман, Миллий банкда ишим бор. Икки соатдан кейин кўнғироқ қиламан, жавобини айтасиз».

«Йўғ-э, ахир уйдагилар билан маслаҳатлашай», дедим ҳайрон булиб.

«Яхши. Унда эртага соат унда гаплашамиз. Аммо тез ҳал қилинг. Чунки сиздан бошқа ҳамманинг ҳужжати тайёр. Худо хоҳласа, йигирманчи май куни жунаб кетишимиз керак», деди ишонч билан.

ЙУЛБАРС ИЗИДАН

1992 йил, 19 май. Андижон.

Бугун тонгда Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция вилоят жамоатчилигининг дуон фотиҳасини олиб йулга чиқди. Сафар ҳомийларидан бири — Андижон пахта тозалаш заводи иккита сутранг «Тойота» микроавтобусини хизматимизга тақдим этди.

Кузатув маросими кутаринки кайфиятда, ҳайрат-ҳаяжон руҳида утибди, куп эзгу тилаклар изҳор этилибди. Мен экспедиция сафига Тошкентдан қушилганим учун бу йигинда иштирок қилолмадим, аммо унинг магнит лентасига битилган тафсилотларини кейинчалик йўлда — Эрон ҳудудида кетиб бораётганимизда эшитдим.

Бобур Мирзо бир замон Андижонни тарк этганларида навкарлари билан Хакан дарвозасидан чиқиб кетган эканлар. Карвонимиз ҳам айни шу дарвозадан, лекин дилда Ватанга албатта қайтиб келиш нияти билан чиқиб, Тошкент сари йул олди.

Ҳазрати Бобур таъбири ила айтганда, тангри таолонинг инояти билан, чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати билан ва сарвари он коинотнинг шафоати билан ана шундоқ улуг сафарга чиқилди.

Йулдошларим ҳақида икки оғиз сўз:

Зокиржон Машрабов. Бобур номидаги Халқаро жамғарма президенти, экспедиция раҳбари. ЎзФА Ан-

дижондаги илмий-ишлабчиқариш марказининг бошлиги. Геология-минералогия фанлари номзоди. Бу киши ҳақида илгари мухтасар маълумот бериб утилгани ва қиссамиз давомида яна куп бор тилга олишимиз учун ҳозир муфассал тўхталиб утирмаймиз. Фақат шуни айтиш лозимки, у киши — яхши одам. Экспедициядаги лақаби — «Бой ота».

Абдугани ҳожи Ҳамидов. «Эл» халқаро жамиятининг Андижон бўлими раиси. Узоқ йиллар вилоят савдо идораларида раҳбарлик лавозимларида хизмат қилган, тажрибали, дунё курган, донишманд одам. Ҳожи аканинг сабр-салобати, ҳаётий угитлари, диний билимлари сафар давомида бениҳоя қўл келди.

Собиржон Шокаримов. Журналист, тарих фанлари номзоди. Куп йиллар жумҳурият ва вилоят матбуотида, тарғибот-ташвиқот идораларида заҳмат чеккан қаламкаш. Айни пайтда Андижон Пахтачилик институтида муаллим. Экспедициядаги лақаби — «Чой ота».

Сайфиддин Турсунов. Медицина фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби, Андижон Медицина институтининг кафедра мудирини. Биз учун энг муҳим унвони — экспедиция врачини. Соҳаси бўйича кардиолог — юракшунос. Хушчақчақ, улфат одам.

Рустам Шамсиддинов. Тарих фанлари доктори, профессор. Бу домламинг ҳам кафедра мудирини, фақат у киши Андижон Давлат дорилфунунининг Ўзбекистон халқлари тарихи кафедрасида фаолият курсатади. Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат тарихига оид бир қанча рисолалар муаллифини.

Шухрат Мадазимов. Экспедиция ҳомийларидан бўлмиш Андижон гидролиз заводининг директорини, техника фанлари номзоди. Содда, камтар, хушфелъ инсон.

Орифжон Ураимов. «Чинобод» фирмасининг раҳбари. Еш бўлса-да, ҳаётнинг куп синовларини бошидан кечирган, замонавий, суҳбати соз йигит.

Маҳмуд Раҳимов. Андижон Давлат тиллар институтининг проректорини. Сафар давомида бизнинг «тилиминг» — таржимонимиз бўлиб, энг машаққатли ва масъулиятли ишни зиммасига олди. Инглиз тилини Киевда мукамал «хатми кутуб» қилган, талаффузига узбеклар тугул инглизлар ҳам қойил қолар эканки, бунга сафар давомида амин бўлдик.

Андижон. Бобур боғи саёхатнома сюжети бошланган қутлуг маскан

Муҳаммадсодиқ Қосимов. Экспедициямизнинг энг ёш, аини вақтда энг муҳтарам аъзоларидан бири шу мулло йигит — Қори ака бўлди. У кишининг хулқ-атвори, нодир салоҳияти, комил мусулмон сифатидаги иймон-эътиқоди барчамиз учун ибратга айланди. Араб ва форс тилларидан таржимонлик қилиб, биз «соқовлар»га унутилмас кумак берди, илоҳий ҳикматлар билан Ҳақ ва ҳидоят йулига даъват этиб борди.

Фарруҳ Расулов. Ўзбекистон телевидениесининг Андижон вилоят муҳбири. Тиришқоқ, ҳаракатчан журналист, яхшигина табъи назми ҳам бор.

Адҳамжон Исмоилов. Андижон шаҳридаги мусиқа билим юрти муаллими, ҳофиз. Агар Адҳамжон сафимизда бўлмаса, ҳеч шубҳасиз, сафаримиз хийла бефайз ва зерикарли кечган бўлур эди. Унинг мумтоз қушиқлари, қизиқ-қизиқ хангомалари, хушчақчақ равишрафтори йул танобини тортишда бизга беҳад асқотди. Нозик лутф эгаси, зарофатли йигит. Ушбу ҳазил мисралар унинг ижодидан бир шингилдир:

«Машинамиз — «Тойота»,

Раҳбаримиз — «Бой ота»,

Чойни қуяр «Чой ота»... ва ҳ.к.

Баҳром ака. Рустамжон. Юксак малакали, зийрак, сергак ҳайдовчилар. Бизни не-не хатарли манзиллардан эсон-омон олиб утиб, юртимизга соғ-саломат етказиб келган шу икки азамат булади. Умрларидан барака топишсин.

Ва ниҳоят, мусаввади авроқ¹ — камина қулингиздир.

Йулдошларимизнинг баъзилари — мисоли Зокиржон ака, Собиржон ака ва Фаррух билан илгаритдан таниш булсам, қолганлари билан сафар мобайнида танишиб-дустлашиб кетдик. Бу инсонларнинг ҳаммаси қалбимда учмас хотиротлар қолдирди.

Аммо бу ҳақда кейин — мавриди билан бафуржа суйлаб берарман.

Ҳозир эса йулга, Бобур — йулбарс изидан тарихий сафарга! Номалум, нотаниш, сирли ва мароқли манзил-мароҳиллар бизга мунтазир!

Оллоҳ ёр булсин, омин!

20 май. Тошкент. «Лабзак» меҳмонхонаси.

Фанлар академиясининг Лабзакдаги чоғроқ меҳмонхонаси ҳовлисида турган, ёнбошига узбек, инглиз, араб, форс тилларида «Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция» деб ёзилган «Тойота» машиналарига утган-кетган таажжубланиб қарайди. Сунгги тайёргарлик ишлари бормоқда. Саноқли дақиқалардан сунг Тошкентни тарк этамиз.

Тошкент, Тошканди азим! Бобур Мирзонинг она шаҳри бўлмиш гузал маскан!

Ҳазратнинг мушфиқ ва меҳрибон онаси Қутлуг Нигорхоним Тошкент ҳокими Юнусхоннинг иккинчи қизи булган. У кўҳна Тошкент бағрида униб-усиб вояга етган, тақдири илоҳий ҳукмига кўра темурий ҳукмдор Умаршайх Мирзога рафиқа булиб, оламга Заҳириддин Муҳаммаддек буюк инсонни тортиқ этган. Шу боисдан ҳам Бобур Мирзо Тошкентни мудом эҳтиром билан тилга олган:

«...ул фурсатта Тошканд вилояти Умаршайх Мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур... Ушал фурсатгин тарих тўққиз юз секкизгача Тошканд ва Шоҳрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди».

Шаҳр азим Тошкент Бобур Мирзо ҳаётида муҳим урин тутган. Бу хусусда бундан анча бурун — минг тўққиз юз саксон учинчи йили Тошкент шаҳрининг 2000 йиллик туйи муносабати билан «Паноҳ» деган бир

¹ Мусаввади авроқ — варақтарни қораловчи.

ҳикоя битган эдим. Ушанда «Тошкент оқшоми» газетаси шу санага бағишлаб танлов утказган, мен ҳам куп қатори унда мазкур ҳикоя билан қатнашиб, мукофотга сазовор булган эдим.

Айни дақиқаларда узбек давлатининг муҳташам пойтахти кучалари буйлаб олис сафарга жунаб кетар эканман, беихтиёр шу ҳикоя эсимга тушди. Гарчанд ҳикоянинг бадиий жиҳатдан бир қанча камчилик-нуқсонлари булса-да (шу сабабли у бирорта китобимга киритилмаган), ёшлик йилларимнинг ёдгори ҳамда Бобур Мирзонинг нурли сиймоси акс этгани учун қадрли булиб туюлди.

Мана уша ҳикоя.

ПАНОҲ

Ҳижрий туққиз юз еттинчи йилнинг қаҳратон қишида теурийзода ҳукмдор Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ишлари тараққийдан таназулга юз тутган эди. Ксч кузакнинг рутубатли, совуқ изгириналари эса бошлаганида у уч ойдан ортиқ давом этган қамал сўнгида — очлик, мискинлик, хор-зорлик ниҳоясида, ер юзининг сайқали булмиш Самарқандни ғаддор душмани Шайбонийхонга ташлаб чиқди...

Салтанат ва ҳарбу зарб борасида ҳали аччиқ тажрибалар орттириб улгурмаган ёш ҳукмдор омон қолган етмиш-саксон чоғли навқари билан нажот излаб ота юрти Андижонга отланди. Аммо Самарқанд сарҳадларидан чиқиб улгурмасидан Андижон томонлардан нохуш хабар етди: иниси Жаҳонгир Мирзо тожу тахтни эгаллаб, оғасини қилич яланғочлаб кутмоқда эмиш.

Киндик қони томган бу вилоят энди илгидан кетганини пайқаган Бобур Мирзо Андижон кўхпояларидан бошпана топмоқ умидида шу тарафга юрди. Бироқ бу ерларда қашқирдек изгиб юрган Султон Аҳмад Танбалнинг таъқиб-тахликаси туфайли яна ортига — Масчоҳ ва Уратепага, ундан эса тоғ ошиб Даҳқат кентига қараб чскинмоққа мажбур булди.

Бобурнинг болалик осмонида бир вақтлар жуда эрта балқиган шамси саодат энди ундан буткул юз угиргандек эди.

* * *

— Чопар маҳтал булиб қолди, амирзодам!

Бобур Мирзо Қосимбекнинг уқтам овозидаги сези-

лар-сезилмас тоқатсизлик оҳангини пайқаб, хиргоҳ керагасидан кузини олди. Падари бузургворининг хизматида ҳам куп садоқатлар курсатган бу қари, соҳибтажриба бекнинг тулки тумоқ остидаги дунг қаншари асабий тиришиб турарди.

— Чопар маҳтал булса... ижозат беринг-да қуйинг! — деди Бобур тусатдан кескин товуш билан. — Арслоннинг муйлабига қул чузмоқдан не мурод ахир?!

Қосимбекнинг сийрак, саргиш киприклари пирпиреди:

— Англамадим, амирзодам?

— Нечун англамайсиз? Ер остинда илон қимирласа биладиган сиздек зукко, тезфаҳм кишининг англамаслиги... таажжуб!

— Амирзодам авф этсинлар, бироқ қулингиз ҳеч вақт тезфаҳмлиқ даъвосини қилган эмас! — деди Қосимбек юпқа лаблари гезариб.

— Чакки қилурсиз! Аркони давлатга, сиёсат дағдағасига мансуб кимса тезфаҳм бўлмоғи вожиб, — деди Бобур Мирзо хиёл юмшаб. — Зеро ҳар ишнинг заминида юз минг мулоҳаза лозим. Бир бемулоҳаза ҳукм туфайли не балоларга гирифторм булдик, энди кузни очмоқ даркор.

Қосимбек андак тараддулланиб, суради:

— Қайси ҳукми айтаётирсиз, амирзодам?

— Қайси бирини айтай? — деди Бобур Мирзо чимирилиб. — Мен тезфаҳмлик хусусида бежиз суйламадим, Қосимбек. Самарқандда эканимда ушбу ажиб воқсани эшитиб эдим: бир куни Мир Алишербек билан Султон Ҳусайн Мирзо уртасида бур суҳбат утдиким, Мирзонинг тезфаҳмлигига ва Алишербекнинг мутаассирлигига далилдир. Алишербек сирли сузларни Мирзонинг қулоғига пичирлаб айтди. Сунг дедиким: «Сиз бу сузларни унутинг». Мирзо шу ондаёқ дедиким: «Қайси сузларни?» Алишербек бисёр мутаассир булиб куп йиглади... Киройи мусоҳиблар шундоқ булса!..

Қосимбек оғир сулиш олиб, совут-садоғини тузатиб қуйди.

— Маъзур тутинг, амирзодам, бироқ қулингиздан бу аччиқ кинояларга лойиқ не гуноҳ утди — билмасман.

— Бу аччиқ киноялар эмас, Қосимбек, — деди Бобур Мирзо уйчан, — бу бир армон, холос. Бизга ҳам уйқулик бахтимизни уйғотиб, муносиб бир аркони давлат тузмоқ насиб булармикан? Ёки умримиз шу йусин

саргардонликда утиб кетармикан?.. Сизга киноя қилмоқ хаёли хотиримга ҳам келган эмас. Ахир, сизга теккан калтакнинг учи аввало бизга тегур. Сизнинг Аҳмад Танбалдек маккор тулкининг ширин сўзларига инониб ултирганингиз бизни беҳад таажжубга солаётир.

— Амирзодам, фаҳми ожизимча, Аҳмад Танбалнинг истаги чин кўринадир. Ҳозир унинг ҳам аҳволи бисёр танг. Лоақал қиш оёқлагунга қадар унга ҳам, бизга ҳам муросаи мадора гоят зарур. Мана, узр сураб учинчи бор элчи юборибдир...

— Лафзсиз кимсаларнинг узрига не эътибор! — деди Бобур ва форсчалаб қушиб қўйди: — Узраш баттар аз гуноҳ¹. Йуқ. Қосимбек, кунглим сезаётир, Жаҳонгир Мирзога ҳам, Танбалга ҳам инониб бўлмас. Бу нав саргардонликдин кўра Тошкандга — хон додам қошига борганим маъқул. Хон додам ҳам, тағойиларим ҳам иш курган, пуртажриба кишилар. Шояд Тошканддан бир нажот етса...

— Ҳар не амрингиз — вожиб, амирзодам, — деди Қосимбек шошиб. — Аммо, Тошканд бормоқдан, наздимда, бир маъно чиқмас. Шу чоққача ҳеч кимса муғулдин мурувват ва яхшилиқ курган эмас. Инонинг, қулингизнинг хон додангизга ҳам, тағойиларингизга ҳам асло гарази йўқтур. Бироқ мамлакатдорлик бошқа, қавму қариндошлиқ бошқа. Шунча йиллар бормаган хон додангиз қошига бу янглиғ ғариб аҳволда эмас, муносиб шаъну шукуҳ билан борсангиз ярашур. Сунг эътиқодли бекларнинг барчаси Андижон сари юрмоққа тарафдордирлар. Дуст Носирбек ҳам, Қанбар Алибек ҳам... Сўзларимга шубҳа қилсалар, аларни чорлаб, кенгашиб кўрсинлар.

* * *

— Мухтасар сўз шул, беклар. Энди фикрингизни очиқ айтингиз: қасн бормоқ маъқул — Тошкандми, Андижон? Сўйланг, амирзодам?

— Андижон, амирзодам! Қор кетгунга қадар куҳ-пояларда таҳаммул қилиб турмоқ лозим.

— Сиз не дейсиз, Қанбар Алибек?

— Андижонга қайтмоқ керак, амирзодам. Саргардонлик урдан жонга тегди.

— Муҳаммад Ёқуббек?

¹ Узри гуноҳидан баттар.

— Узга юртда шоҳ булгунча, уз юртимизда гадо булайлик, амирзодам!

— Хуп! Танбалнинг сузига инонурмисизлар?

— Инонурмиз!

— Элчиси худонинг номини уртага қуйиб қасам ичди-ку, амирзодам!

— Хуп! Агарчанди мен бу мунофиқнинг на ваъдасига, на қасамига инонсам-да, сизларнинг сазангизни улдирмайин. Йул тадоригини кўрингизлар! Хуш, Қосимбек, тагин не дейсиз?

— Амирзодам, хаёлимга бир ғариб фикр келиб эди. Эгилган бошни қилич кесмас, дебдир машойихлар. Аҳмад Танбал сизга бошини эгиб турибди, ҳамиятга ҳамият билан жавоб қайтарсак, оқилона иш булур эди.

— Яъни?

— Яъниким, у сизга сулҳ таклиф қилибдир, сиз ҳам нишонани тасдиқ этиб бирор нимарса юборсангиз, чакки булмас эди.

— Масалан? .

— Жаҳонгир Мирзо — кичик, сиз — улугсиз, кичиклардин айб утганда катталардин авф лозим. Кийган либосингиздан бирини юборсангиз, оға-инилик қайта қарор топганига бир ишора булур эди.

— Нима юборсак манзур булур?

— Кийганингиз булса, кифоя, амирзодам.

— Сиз соҳибтажриба кишисиз, мана шу хос буркимни юборсам, не дейсиз?

— Маъкул, амирзодам. Энди Аҳмад Танбалга ҳам...

— Нима-нима?! Йуқ, Қосимбек, у ҳаромнамакка отимизнинг тезагини ҳам ҳайф билурмен!

— Амирзодам, сиёсатдорлиқ ҳамиша ҳам зўру зарб билан эмас, аксар муросаи мадора билан ҳам юритилур. Шу бир арзимас илтифот ила навкарнинг эминлигини таъмин этурсиз.

— Эҳ, Қосимбек!.. Майли, садқаи суҳанингиз... Бу бадкирдорга нима юбормоқни ҳам билмайман.

— Яроғларингиздин бирини юборсангиз, амирзодам. Орада адоват битганига, ҳамжиҳатлиқ ва иттифоққа умидворликдан тасдиқ булур эди.

— Хуп! Мана шу угук ясси қиличимни кўринг-чи. Бултур Самарқандда узим учун ясаттириб эдим.

— Убдан кескира, нафис яроғ, амирзодам. Исфаҳоний пулат. Бир замонлар менда ҳам шу сингари қилич бор эди, жаннатмакон падари бузургворингиз тортиқ қилиб эдилар. Уратепадаги бир мусоҳарада олдириб

эдим. Маъкул, амирзодам. Самимий тилакнинг бундан ортиқ исботи булмас. Тигидаги калиманинг узи бир дунё! Ояти каримами? Ҳа-а, «Заҳириддин Муҳаммад баҳодир!»

— Самарқанддаги зафар хотирасига усталарга буюрилиб эдиким, қилич тигига бир тарих битгайлар. Майли, олинг. Баттол Танбал бизнинг кимлигимизни... эслаб юрсин!

— Амирзодам, мурувват ва ҳимматингиз бундан ҳам ривож топсин, омин!

* * *

Кун буйи гупиллатиб ёққан лайлак қор кечга бориб тинди. Хуфтондан сунг ҳаво очилиб кетди, осмонда баланд, ёруғ юлдузлар порлади. Изгирин баттар кучайиб, юз-кузни уйиб-чимчилаб ола бошлади.

Работи Рузақ кентидан икки йигоч берида тухтаб, хуфтон намозини ўқидилар. Бобур Мирзо намоздан кейин тагин йулга отланмоққа буйруқ бермоқчи эди, навкарларнинг ҳоргин қиефасини, йул уриб ташлаган отларнинг абгор аҳволини куриб, фикридан қайтди.

Сарсон-саргардонлик, совуқ ва очлик бир ҳафтадан буён тинка-мадорни қуритган эди, куриб-қовжираб ётган пупанак тол тагида ёқилган гулхан тафти бир зумда барчани элтиб, уйқу оғушига чорлади. Ҳамма жим, чарчоқ тилу забонларга ҳам гуё муҳр босган, ҳеч кимсанинг гап-сузга тоқати йуқ эди.

Пакана, муғулбашара Соҳибқадам киши бошига бир кафтдан майиз билан яримтадан суви қочган кулча улашиб чиқди. Уч кун бурун тўқайда тасодифан отиб олинган жайрон гушти кеча тутаган, шу сабаб бу оқшом қозон сувга ташланган эди. Аҳволнинг танглиги, истиқболнинг номаълумлиги юракларида ғашлик ва қурқув уйғотган навкарлар истар-истамас кавшаниб утиришарди.

Соҳибқадам беклар қурган даврага яқинлашиб, кўк чорсида қолган майиз ва кулчанинг ҳаммасини улар олдига қуйди-да, гулхан ёнида биқир-биқир қайнаб ётган кумғонни олиб келди. Бобур боядан бери уни жимгина кузатиб ултирар эди.

— Тухтанг! — деди буғиқ товушда. Сунг чорсидан бир сиқим майиз билан яримта кулча олди-да, Соҳибқадамга юзланди: — Бизни ҳам бир навкар деб билинг! Барчага баробар тақсим қилинг!

Тонг қоронгисида Қанбар Алибекнинг жон ҳолатидаги қурқинчли қичқириғи янгради:

— Ёғий етти, қупунг!

Бобур Мирзо жанги жадалларда ҳам, сайру саёҳатларда ҳам ҳамиша совут-садоғини счмай, қиличини белидан қўймай ухлар эди, сапчиб урнидан турдию:

— Қоровул қани?! Қосимбек, қайдасиз?! Жангдовул қайда? — дея хиргоҳдан отилиб чиқди.

Ташқарида — бир-бирига туташ адирлар қўйнидаги қор босган яланглиқда икки юз чоғли суворий гужғон уйнар, отларнинг кишнаши, қиличлар жаранги, ярадорлар ноласи эшитилар, сал нарида уч-тўртта мурда қорайиб куринар эди.

— Амирзодам, отга мининг! Амирзодам! — Аллақасқдан етиб келган Соҳибқадам Бобурга зудлик билан отини рупара қилди.

Бобур Мирзо эгарга минган заҳоти уттиз одим жойда бало-қазодек устига ёпирилиб келаётган ёғий навқарига кузи тушди. Олдинда, зулукдек қорабайирда ваҳшат солиб келаётган чавандозни у дарҳол таниди: Аҳмад Танбал!

— Ортга буринг, амирзодам! Ортга! — деб қичқирди Соҳибқадам қилич яланғочлаб ва оти билан Бобурнинг бедовини зўр бериб четга сура бошлади.

Бобур Мирзо от жиловини қаттиқ силтаб тортди. Бедов ачиқ кишнаб кукка сапчиди ва шу сония душман қиличи унинг нақ қулоғи остидан шувиллаб ўтиб кетди. У отга қамчи босиб, рупарасидаги қийғоч кўзли, гирдигумдан келган навқарга камондан уқ узди, аммо ганимнинг юзгубан қулаганини кўрмади — боши узра кутарилган қилични пайқаб, сул томонига кескин бурилди. Шу асно кўзлари Аҳмад Танбалнинг ёвуз ут ёнаётган қисик кўзлари билан тўқнашди, сўнг эса нақ пешонаси олдида қиличнинг совуқ тиғи ярқиради. Таниш қилични кўрган замони Бобур Мирзо аламдан қичқириб юборди:

— Аҳ, ит эмган Танбал! Куппак Танбал, ҳаромнамак экансан! — деб қичқирди у ва шу ондаёқ дубулғаси бошидан учиб кетди...

Қуршовдан омон чиққанлар қочгандан қочиб, қош қорайганда чалдевор бир қўрғонга етдилар. Кўпдан бўён инсон қадами тегмаган бу вайрона қўрғонда бойқушлар совуқ ҳухулар, атрофни қоронғи зулмат босиб келар эди.

— Шунда тунармиз! — деди Бобур тунд оҳангда.

Отдан тушдилар. Соҳибқадам шу заҳоти Бобур Мирзонинг жароҳатини синчиклаб куздан кечирди. Хуржунидан қандайдир қуланса малҳам олиб сурди-да, шоҳи қийиқ билан аста танғиб кўйди.

— Худойим бир асрабди, амирзодам. Манглайингизни хилий ялаб утибди. Кузнинг эгаси бор, деганлари рост экан, бир баҳя қолибди, — деди у бош чайқаб.

— Ўз қиличимни уз бағримга санчдилар! — деди Бобур Мирзо уҳ тортиб. — Шундоқ хиёнатдан сунг инсон зотиға инониб булурми?!

Қосимбекнинг ранги қув учган, сийрак муйлаблари титраб, кузини срдан узолмас эди.

— Умрим бино бўлиб бу каби номардликни курмаган эдим, амирзодам, — деди у базур.

— Бу қилич менинг бошимни эмас, бошимдаги хом хаёлларни чошиб ташлади, — деди Бобур Мирзо кескин. — Бу қилич сизнинг Танбалдек қари тулки билан боғлагон ҳамжиҳатлиқ ришталарингизни ҳам буткул узиб ташлади, Қосимбек!

Қосимбекнинг ялпоқ юзлари бузариб, залворли кафтини куксига қўйди:

— Иқрорман, амирзодам, сизни бу мусибатли йулларга гумроҳ қулингиз бошлаб эди. Муртад Танбал бизни тузоққа илинтирмоқ қасдида экан, гофил қолдим.

— Энди афсус-надоматдан зарра наф йўқтур, — деди Бобур Мирзо дубулгасини бошига кияркан. — Тангрининг иродаси. Фақат, ушанда сүзимизга юрганнингизда эди, бу маънисиз чопқин ҳам руй бермас, шундоқ ёвқур навкарлар ҳам жувонмарг булмас эди... Бу кургилик ҳам бизга аччиқ бир сабоқ булғусидир. Шояд, басир кузларимиз очилса!.. Хуш, беклар, энди не дейсизлар: қайдин нажот топурмиз? Фикримча, Тошканддин узга жойда бизга паноҳ қолмади!

Алланечук саросима ичра бушашиб турган беклар хомуш бош эгиб таъзим қилдилар.

* * *

Икки ҳафтадан сунг, чаҳоршанба куни, намозшом чоғи Бобур Мирзо юпунгина кийинган, бечораҳол қуролланган утгизга яқин навқари билан Тошкентнинг Самарқанд дарвозаси олдиға келиб тухтади. Дарвозалар ёпилгунга қадар шаҳарға етиб олмоқ ниятида елди-

риб келинган отлар оппоқ купириб кетган, бетоқат пишқириб турар эди.

— Тухтанг! Кимсиз?! — деб ҳайқирди минора тепасидаги соқчибоши.

— Андижондин Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳазратлари хон додаларининг муборак даргоҳларига ташриф буюрдилар! — деб қичқирди Қосимбек узангига оёқ тираб.

— Урон¹ни айтинг! — деб амр қилди соқчибоши пинак бузмай.

Қосимбек саросималаниб, ен-атрофига аланглади. Навкарлар ҳам тараддуланиб, бир-бирларига қараб олишди. Бундан хавотирга тушган соқчибоши уқ-ейини туғрилаб:

— Уронни айтинг! — деб баттар дағдага қилди. — Урон!

Шу ондаёқ куҳна, баланд девор ортида шовур-шувур бошланиб, тор шинаклардан юзлаб уқ-ей отлиқларга қараб уқталди.

Бобур Мирзо қаддини ростлаб, тагидаги араби бедовни уйнатиб уч-тўрт қадам олга чиқди-да, кузларини хиёл қисиб соқчибошига тикилди.

— Сайрам! — деди у қатъий товуш билан. — Сайрам!

Соқчибоши бирдан бушашиб, уқ-ейини пастга тушираркан, ортига угирилиб пунғиллади:

— Дарвозани очинг!

Залворли, қадимий мис дарвозанинг ғийқиллаб очилишини жимгина кутиб турарканлар, Қосимбек от устидан энгашиб, Бобур Мирзога шивирлади:

— Тасанно, амирзодам! Хон додангиз ишни убдан пухта қилган эканлар. Аммо сиз купдин буён бунда булмагон эрсангиз, уронни қайдин билурсиз?

— Нечун билмайин? — деб жилмайди Бобур. — Тошканд — онам Қутлуг Нигор хонимнинг ота юртику! Тошканд — менинг она шаҳрим-ку, Қосимбек!.. Қани, марҳамат!

Ҳориб-толган қувгинди суворийлар қаршисида Тошкентнинг куҳна дарвозаси залвор билан аста очилди...

¹ Урон — пароль.

Тошкентни ана шундай ёруғ ва ҳазин ҳаёллар билан тарк этдим. Йўлимиз — Бобур Мирзонинг муборак пойтахти Самарқанд сари тобора униб бормоқда.

Зокиржон ака сафаримизнинг мақсад-муддаоси, бо-сиб ўтиш мулжалланаётган манзиллар ҳақида яна бир марта сузлаб берди. Демак, мазкур режага кура Турк-манистон орқали Эронга, сунг Туркия, Сурия, Иордания Ҳошимийлар Қироллигига, ундан Саудия Арабистони орқали Бирлашган Араб Амирлиги давлатига ва Форс курфазини кечиб Покистон, Ҳиндистон, Бангладешга бориш, сафар ниҳоясида Хитойнинг Уйғур мухтор районида Қирғизистонга утиб, юртимизга қайтиб келиш кузда тутилган.

Бағоят маҳобатли, улуғвор режа! Бошқача булиши ҳам мумкин эмас: Бобур изидан юрганларнинг ният ва вазифалари ҳам бобурога булиши табиий. Бизни бу мамлакатларга бошлаган асосий сабаб шундан иборатки, Бобур Мирзонинг буюк аждоди Амир Темур юрган йўллардан утиш ҳам сафаримиз режасига киритилган. Маълумки, шавкатли жаҳонгир жангу жиҳодлар билан Эрон, Туркия, Шом (Сурия) ўлкаларига қадар фатҳли юришлар қилган. Бобурийлар тарихини эса темурийлар тарихисиз урганиб ва тасаввур этиб бўлмайди.

Шундай қилиб, шоир айтганидек «қўп қадим йўллардан» эзгу орзулар ила илгарилаб кетяпмиз. Жаҳоннинг фотиҳлари, уламою тужжорлари кезган қонлишонли йўллар... Авжи баҳор, Ўзбекистон дилбар келинчакдек гузал, ям-яшил манзаралар кузга роҳат бағишлайди. Учраган одам бизга қизиқиб қарайди, баъзан йўловчи машиналар ҳурмат билан йўл бушатади — ахир, улуғ Бобур Мирзонинг ҳурмати юксак-да.

Баҳромжон ака ҳайдаб бораётган катта машина-миз — йигирма турт уриндиқли микроавтобустга туққиз киши жойлашиб олганмиз. Озиқ-овқат, сафар анжомлари, совға-саломлар, «уйқу халта» (спальный мешок)ларимиз машинанинг орқа томонига юкланган. Зокиржон ака эски геолог бўлгани учун шу «уйқу халта»ларни оливолган экан, икки ой давомида бизга хуб қўл келди.

Иккинчи машинани Рустамжон ва Адҳамжон навбатма-навбат ҳайдаб келишяпти. Асосий юклар — жомадонлар, уст-бош, идиш-товоқлар унга ортилган. Донишманд японлар ихтиро этган бу машиналар сувдек силлиқ юради, кондиционерлар ҳавони музлатиб ту-

рибди. Ҳозирча кайфиятимиз тетик, ҳазил-ҳузул билан кетяпмиз. Кечга томон Самарқанд шаҳрига мутаваж-жих булдик.

21 май. Самарқанд. Вилоят ҳокимлигининг меҳмонхонаси.

Шаҳарга кеча кечаси — соат ун бирда етиб келдик.

Асрий қургонлари, қалъаю миноралари билан муҳ-ташам ва бетакрор Самарқанд тун қўйнида янада сир-ли салобат билан ястаниб етибди. Афсона шаҳар!

Амир Темур салтанатининг бу муаззам пойтахти Бобур Мирзонинг бир умрли армонига айланган эди. У навқирон йигитлик чоғида Самарқанд фатҳи учун мардонларча жанг қилди. Икки бор бу буюк шаҳарни қўлга киритди. Уни сақлаб қолмоқ учун жон-жаҳди ила тиришти. Зеро у билар эдики, Самарқандни забт этмоқ — бутун Шарқни забт этмоқ билан баробардир. Шу боис ҳам у ҳаётининг сунгги лаҳзаларига қадар Самарқанд ҳаёли билан яшади.

Самарқанднинг сувидан бир қултум ичган инсон қайтиб уни унутиши мумкинми ўзи!

Бобур Мирзо Самарқанд ёдини хотирасининг энг теран қаватида ҳамиша авайлаб асради.

«Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқ-дур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99°) рамзи нужу-мий (56°) даража ва дақиқадур, арзи — (40°) даража ва дақиқадур. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мова-роуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғи қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмогон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирул-муъминин Усмон замонида мусулмон булгондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда боргон-дур. Қабри Оҳанин дарвозасининг ташиладур. Ҳоло Мазори Шоҳга машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилгондур. Муғул ва турк улуси Семирканд дер-лар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуг подшоҳ Самарқандни пойтахт қил-гон эмастур... Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур...»

Бобур Мирзо Самарқанднинг жуғрофий урнини худди харитага чизгандек аниқ-таниқ белгилаб берган-ки, ноёб заковатиға таҳсин айтмай илож йўқ:

«Маъмуранинг канорасида воқеъ буллубтур. Шарқи Фарғона ва Кошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухияким Шош ва Банокат битирлар,

жануби Балх ва Тирмиз. Кухак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки курух булғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур. Кухак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кухак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадир. Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий булғой. Самарқанднинг богот ва маҳаллоти ва яна неча тумонот бу сув била маъмурдир. Бухоро ва Қоракулгачаким, уттуз-қирқ йиғоч йулга ёвуқлашур, Кухак суйи била маъмур ва мазруьдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-турт ой Бухорога сув етмас. Узуми ва қовуни, ва олмаси, ва анори, балки жамий меваси хуб булур. Валс икки мева Самарқанддин машхурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йуқтур...»

Самарқанднинг ана шу «яхши ҳавоси»дан туйиб-туйиб нафас олиб тонг отгирдик. Эргалаб машхур «нони осийи» ва қаймоқ билан нонушта қилинди, сунгра салқиндан фойдаланиб қолиш учун шитоб билан йулда давом этдик.

21 май. Бухоро. Хожа Баҳоваддин зиёратгоҳи.

Пешиндан кейин Бухорои шарифга етиб келдик.

Навоий вилоятдан ўтганимизда (янглишмасам, Қизилтепа тумани эди шекилли) йул ёқасида турган бир милиционер машиналаримизни кўргач, қаддини гоз тутиб честь бериб қолди. Бағоят хурсанд булиб кетдик. Миршабларимизда миллий гурур уйғонмоқда!

Бухорога қадами етган инсон, табиийки, ҳазрати Хожа Баҳоваддинни зиёрат қилмасдан кетолмайди. Шунга кўра биз ҳам аввало шу муқаддас масканни тавоф этгали бордик.

Уч-турт йил муқаддам бу ерга бухоролик қаламкаш биродарлар билан бир келган эдим. Нураб-тукилиб етган мақбаранинг ҳолатидан, шувоғу янтоқ босиб кетган зиёратгоҳнинг ғариб манзарасидан кўнгилларимиз вайрон булиб қайтган эдик. Бу сафар бутунлай узгача манзарага дуч келдик.

Келгуси йили ҳазратнинг 675 йиллик таваллуд санаси мамлакат миқёсида нишонланади. Шу муносабат билан ҳукумат махсус қарор қабул қилиб, Хожа Баҳоваддин мақбара мажмуини таъмирлаш ва ободонлаш-

тиришнинг улкан режаларини белгилаган эди. Биз айти шу тайёргарлик қизгин давом этаётган кунларда бу қадамжога етиб келдик ва беҳад шод булдик.

Йулда келаётганимизда мустақиллик бизга нима берди, деган мавзуда гурунг булган эди. Ҳамроҳлардан бири айтдики, бизнинг шу сафаримиз ҳам мустақиллик мевасидир. Чиндан ҳам шундай. Йўқса, бундай экспедиция ташкил этиб, Туйтепадан ҳам нарига утиб бўлмас эди. Худди шу сингари Хожа Баҳоваддинга бугунги муносабат ҳам мустақил фикр, мустақил давлатчиликнинг ёрқин бир намунасидир.

Бу зотнинг асл исми Муҳаммад ибн Муҳаммад Жалолиддин. Шарқу Фарба Хожаи Бузург, Шоҳи Нақшбанд, Саййид Баҳоваддин сингари номлар билан машҳур булган.

У кишининг зиёратгоҳлари шаҳардан ун чақирим чамаси нарида жойлашган. Бу қишлоқ дастлаб Қасри Ҳиндувон, кейинчалик эса Қасри Орифон — Орифлар қасри деб аталган.

Ҳозир бу ерда тиклаш-таъмирлаш ишлари зур суръат билан олиб борилаётир. Қадамжой ҳовлисида, кекса тутлар соясида утирган бир қанча зиёратчиларни курдим. Хоразмдан, Фарғонаю Хужанддан ихлос қилиб келган бу одамлар балогардон пирдан шифо ва нажот тилайдилар.

Мақбара ёнидаги кўҳна, вассажуфт шифтли масжидда аср намози ўқилди. Сунг масжид имоми Мухторжон Абдуллоҳ домла — чоғроқ жуссали, нуруний мўсафид — ҳазрати Баҳоваддин ҳақида бизга кўп ибратомуз ривоят ва ҳикоятларни сўзлаб бердилар. Ул зоти шарифнинг қабрлари ўз вақтида Абдулазизхон томонидан тартибга солиниб ободонлаштирилган экан. Мақбара атрофида масжид, ҳовуз, қудуқ, минора, дарвозахона мавжуд. Бугун уларнинг барчасини асл ҳолида қайта тиклаш тадориғи кўрилаётир. Шу азиз масканда ҳазратнинг волидаи муҳтарамалари Биби Орифа, холаси Биби Сешанба, аммаси Биби Мушкулкушоднинг ҳам мангу оромгоҳлари бор. Шунингдек, мазорнинг гарбий этагида Дахмаи Шоҳон деб аталгувчи хилхона ҳам жойлашган. Бу ерга бир қанча Бухоро амирлари ва уларнинг авлод-аждодлари дафн этилган экан.

Бунда абадий макон тутмиш улуғ инсонларнинг руҳи покларига дуои фотиҳалар ўқиб, яна йулимизга равона булдик. Энди суҳбатимиз ўз-ўзидан диний

таълимотлар, нақшбандия тариқатининг тарихи ва моҳияти мавзуига кучди. Қори домла бу хусусда куп муҳим маълумотларни баён қилди. Тушуниб-илгаганларимнинг қисқача мазмуни қуйидагилардан иборат булди: тариқат пирларининг асосий мақсади — пайгамбаримиз алайҳиссаломнинг суннатларини қайта тирилтиришдир. Яна бир муддаолари эса хурофотга, бидъат ва жаҳолатга қарши кураш олиб бориш. Жаноби расулulloҳ айтган эканларки: «Бидъат ва хурофотга берилган кимсалар энг ёмон кишилардир. Бидъат-хурофотга берилган инсон то уни тарк этмагунча унинг қилган савоб ишларини Тангри қабул қилмайди».

Тариқат йулига киришнинг энг биринчи ва асосий шарти — шахс ўз қалбини покламоғи зарур. Чунки қалб Оллоҳ таолонинг назаргоҳидир. Бинобарин, Оллоҳ назаргоҳи ҳисобланган қалбни, қунгилни покиза тутмоқ, умр бўйи шунга интилмоқ — нақшбандия таълимотининг моҳиятидир.

Хожа Баҳоваддин асос солган ва ривожлантирган бу илоҳий таълимот «Нақш банд бар дил банд», яъни-ким, Оллоҳ номини қалбингга нақш айлагил, дея уқтиради.

Қори домла пайгамбаримизнинг бир муборак каломини зикр қилдилар. Қайта сураб, ёндафтаримга ёзиб олдим. «Билгингки, инсон жасадида бир гушт парчаси бор, агар у соғлом бўлса, бутун жасад ҳам соғломдир, агар у бузилса, бутун жасад ҳам бузилади, — деб марҳамат қилган эканлар Муҳаммад алайҳиссалом. — Билгинки, у юракдир».

Шу тариқа гангур-гунгур суҳбатлашиб, ярим кечаси Туркманистон давлатига кириб келдик.

22 - 23 май. Ашхабод. «Турист» меҳмонхонаси.

Така-туркман, ёвмит саҳролари. Ёвшан, шувоқ тиккайган кимсасиз даштлар. Қум барханлари. Аҳён-аҳён эринчак кавш қайтариб юрган туя подалари.

Бепоен чул ўртасида лента каби буралиб ётган асфальт йулдан кетиб борар эканмиз, беихтиёр бу улкага илк бор келган пайтим ёдимга тушди. 1977 йили дорилфунуннинг тўртинча курсини битирганимиздан сунг бизни ҳарбий кафедра орқали ўқув машғулотларига Небитдоғга олиб келиб ташлашди. Чала жамланган бир мото-ўқчи полкида икки ой давомида ҳарбий зобитлик сир-асрорини ўргандик. Ҳақиқий армияда қан-

доқ шароит, қандоқ машаққатлар бўлса, барини бошимиздан утказдик. Июнь-июль ойлари эди, 45-50 даража иссиқ, танк ҳам ҳайдадик, БТР ҳам миндик. Гранатомёту пулемётдан, автомату тўппончадан отишни машқ қилдик, граната улоқтиришни, окопда мудофаада ётишни ургандик. Куп қизиқ ҳангомалар, саргузаштларни курганмиз. Бу ҳақда икки дафтар хотира ёзувларим бор, афсуски, мавзумизга алоқадор эмас. Хуллас, икки ой мобайнида мен олтмиш саккиз килограммдан эллик етти килограммга озиб, қорайиб-тобланиб, захирадаги лейтенант унвони билан уйга қайтганман.

Мана, энди тақдир тақозоси билан яна шу жойларда кезиб юрибман.

Биринчи куни кечаси Амударё устига қурилган резина — понтон куприк орқали Чоржуйга утдик. Куприк ваҳимали лопиллайди, дарё қоп-қора, сирли бўлиб тўлғанади...

Ашхабодда Эроннинг консулхонаси бор. Ҳамроҳларимиздан бирининг бошпуртида Эроннинг визаси йуқ экан. Шунинг учун мазкур идорага мурожаат қилишга тўғри келди. Тегишли расмиятчиликлар адо этилгач, Ашхабоддан қирқ-эллик километр чамаси нарида жойлашган чегара манзилига қараб йул олдик. Бироқ ишимиз унгидан келмади: йулда ҳарбий машинада қайтиб келаётган чегара манзилининг бошлигини учратдик. Маълум булишича, чегара манзили ва у ердаги божхона булими соат тўртгача ишлар экан. Бугун кеч қолибмиз. Ноилож меҳмонхонага қайтишга тўғри келди.

Эртаси куни саҳар туриб, суфи юзини ювмасидан бурун Туркменистон — Эрон чегара манзилида ҳозир у нозир бўлдик.

23 май. Машҳад. Гумрукхона.

Бугун эрталаб соат ун бирдан ошганида Божгирон деган божхона манзилидан эсон-омон утиб, Эрон Ислам Жумҳурияти ҳудудига қадам қуйдик. Чегарада асосан туркманлар навбат кутиб тизилишиб туришибди. Ҳар икки томонда яшайдиган туркманлар кейинги йилларда узаро борди-келдини анча яхши йулга қуйшибди. Қариндош-уруғларнинг, тижорат ва савдо аҳлининг алоқалари бирмунча жонланибди.

Эрон... Дунёнинг энг қадимий мамлакатларидан бири. Лекин бизнинг ҳар биримиз бу куҳна давлат

ҳақида жуда юзаки тасаввур ва маълумотларга эгамиз. Билганимиз шуки, олис мозийда Эрон шоҳлари бутун жаҳонни забт этиш ниятида қонли юришлар қилган. Кайхисрав, Доро сингари жаҳонгирлар утган. Буёғи — Тумарис, Широқ афсонаси. Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» асарида ана шу тарихлардан ҳикоя қилган. Кейин — Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий. «Агар ул Шероз гузали кунглимни ром этса, қора холига Самарқанду Бухорони бахш этардим», деган машҳур ва гавғоли сатрлар. Урус шоири Есениннинг «Форс тароналари». Уларнинг Эркин Воҳид таржимасидаги хушнаво оҳанглари: «Шаҳинам, о, менинг Шаҳинам...»

Эрон ҳақида миямизда адабий-илмий таассурот уйғотадиган фактлардан яна иккитаси Техрон билан боғлиқ: Мушфиқ Козимий. «Қурқинчи Техрон» романи. Ва унда, адабиётшуносларнинг сийқа тили билан айтганда, «буржуа жамиятининг шафқатсиз фош этилиши». Иккинчиси — Техрон конференцияси. 1943 йил. Шуро дипломати В. Бережковнинг шу номли китоби. Сталин, Черчилль, Рузвельт.

Энг сунгги билимларимиз: Эрон ислом инқилоби. Оятуллоҳ Ҳумайни. Мамлакатда Америка ва Ғарб таъсирининг яқсон этилиши. Эрон — Ироқ уруши. Сунгги шоҳ — Муҳаммад Ризо Паҳлавийнинг саргардонликлари. Тамом.

Ҳа, дарвоқе, Гугуш — Гугушнинг қушиқлари! Аксарият купчилигимиз Эронни гузал Гугушнинг гузал қушиқлари воситаси-ла таниганмиз.

Бунчалар саёз сиёсий ва жүгрофий маълумот учун бизларни айбситмоқ инсофдан эмас. Биз узоқ йиллар Абдулла Орипов кашф этган тилла балиқча сингари кулмак ҳовузда сақландик ва олам шундан иборат дсб билдик.

Мана энди, Оллоҳга минг қарра ҳамду санолар булсинки, чилпарчин булган темир девордан ҳатлаб, бу қадимий диёрни уз кузимиз билан курғали, ундаги ҳаёт оҳангларини уз қулоғимиз билан эшитгали йул олиб турибмиз.

Чегарадан утиш чоғида, боғхонадаги текширувлар пайтида офтобда шафтолиқоқи булиб кутар эканмиз, шу ҳақда уйладим.

Эрон хусусида дадамдан куп ҳикоялар эшитганман. Иккинчи жаҳон уруши бошланганида дадам — саккинчи синфни битирган ёш йигитча ҳарбий хизматга қақирилади. Дастлаб Қозоғистонда қисқа муддат

тайсгарлик куриб, сунгра Эронга жунатилади. Қирқ иккинчи йилдан қирқ олтинчи йилга қадар дадам Эронда — Туркистон ҳарбий округига қарашли 39-тоғлик-кавалерия дивизиясининг 165-кавалерия полкида хизмат қилган эканлар. Шуrolар ҳукуматининг жанубий чегараларини дахлсиз сақлаб туриш учун уша пайтда шундай йул тутилган.

Дадам ҳарбий хизмат чоғидаги тортган машаққатларидан, мамлакатнинг гаройиб шаҳру қишлоқларидан куп сузлаб берардилар. У киши қирқ учинчи йилги Техрон конференцияси пайтида Сталинни курган эканлар, шу ҳақда айниқса мароқ билан гапирардилар. Лекин бу ҳикоялардан ёш бола пайтимдан қолган асосий хотира — бу Эрон хурмоларининг таъриф-тавсифи эди. Оҳ, эроний хурмолар! Уларнинг таъми, ранги, лаззати, ҳиди — бунинг таърифига суз йуқ... Тақдир тақозоси экан, мана, орадан йиллар утиб, ота изидан шу қадимий заминга оёқ қуйиб турибман.

Улкан темир дарвоза. Пештоқида форс ва рус тилида битилган ёзув: «Барча билан муносабатларимиз ислоний қонунлар асосидадир». Бу шиор бугунги Эроннинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётини узиде тула акс эттирган.

Албатта, мамлакатнинг сиёсий қурилиши, иқтисодиёти ҳақида исталган маълумотномадан зарур тафсилотларни олиш мумкин. Аммо бизнинг асосий мақсадимиз — Бобур ва бобурийларнинг авлод-аждоғлари тарихи ҳамда меросини урганишдан иборат экан, диққатимизни чалғитмасдан, имкон қадар мавзу доирасида фикр юритганимиз афзал.

Эронзамин тупроғида Амир Темур бук фотиҳ ула роқ шаъну шавкат ила кезган. «Темур тузуқлари»да жаҳонгир соҳибқироннинг Гилон, Журжон, Мозандарон, Ширвон, Ширвоз сингари вилоятларни қай тариқа забт этгани хусусидаги тасвирларни учратиш мумкин. Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса темурийлар тахти шайбонийлар қулига утиб кетгач, уша пайтдаги Эрон ҳукмдори Шоҳ Исмоил билан иттифоқ тузиб, Самарқанд сари юриш қилгани ва унинг оқибатларини тарихдан яхши биламиз. Шуниси қизиқки, Бобурнинг ашаддий душмани булган Шайбонийхон айнан шу Шоҳ Исмоил томонидан жангда мағлуб ва қатл этилади.

Бобурийлар ва Эрон шоҳлари уртасидаги муносабатлар кейинчалик ҳам турли шаклларда, турли хил

даражада давом этирилган. Сиёсий вазият тақозосига кура бу муносабатлар гоҳ илиб, гоҳ совиб тургани табиий, албатта. Жумладан, Бобур Мирзонинг тунгич ва суюкли фарзанди Хумоюн Мирзо Шоҳ Таҳмасп билан дўстона алоқалар урнатган. У ҳозир биз кетиб бораётган Машҳад шаҳрида қирқ кун истиқомат қилиб, Таҳмаспнинг меҳр-мурувватига сазовор бўлган. Бу тарихий воқеаларнинг барчаси Пиримкул Қодировнинг «Авлодлар довони» («Хумоюн ва Акбар») романида атрофлича тасвир этилган.

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, бу улуг ва қадимий диёрда бобурий боболаримизнинг излари, амалга оширган ишлари олис мозийдан бир хотира булиб қолган. Ана шу утмиш ёдгорликларини топсак, ургансак, қандоқ соз бўлур эди!..

Чегарадан бизга Сафар Қурбонзода исмли бир хизматчини далил — маъмур қилиб қушиб беришди. У бизга ҳам йул курсатади, ҳам бизга куз-қулоқ булиб боради — мамлакатдаги мавжуд расмий таомил шундай экан. Машҳадга қадар у бизни кузатиб боради, у ердаги гумрукхонага етгач, вазифаси адогига етиб, яна жойига қайтади. Унинг сафар харажатлари, озиқ-овқати ва ортига қайтадиган йулқираси — экспедиция зиммасига юклатилган.

Машҳадгача бу ердан беш юз километр чамаси бор. Маъмуримиз — тишлари тушиб кетган, сочлари туқилган, абгор-афтодаҳол, ёши утган бир киши, бурқиратиб тамаки чекади. Йул бўйи ундан-бундан гаплашиб кетдик. Унинг бир неча оға-иниси Эрон билан Ироқ уртасида юз берган урушда ҳалок бўлган экан.

Деразадан аста атрофга қараб боряпман. Манзара — ўзимизнинг тоғ қишлоқларини эслатади. Фақат бундаги турмуш тарзи бирмунча хароброқ: лойтомли кулбалар, электр йўламаган қишлоқлар, ғарибона кийинган одамлар... Мана, Қулмирзо довонидан ошиб ўтдик. Куп утмай Дурбодом деб аталувчи қишлоқ ҳам ортда қолди. Экинзор далалар, яшил воҳалар, ар-ар тераклар кузга чалина бошлади. Бу юртларда деҳқончилик маданияти юксак эканлиги шундоққина куриниб турибди — экин экилмаган бир қарич ҳам буш ер йуқ: шопипоялар, бугдойзор далалар, токзорлар...

Афсуски, бу куринишларни сувратга олиш мумкин эмас: чегарада фото-видеоаппаратларимизга муҳр босиб, сургичлаб берганлар. Фақатгина диктофонга пи-

чирлаш ёки ёндафтарга қинғир-қийшиқ ҳарфлар билан у-бу нарсани қайд этиб бориш мумкин. Хайриятки, буни таъқиқлашмади — шунисига ҳам шукур.

Асрга яқин Машҳад шаҳрига етиб келдик.

Олам денгизидай бепоён, гала-говур шаҳар. Бу — бизнинг чет элда учратган дастлабки йирик шаҳаримиз бўлгани учун, ундаги ҳашаматни, молу дунё тиқилиб-тошиб ётган дуқонларни, ярқироқ ажнабий машиналарни, бегона тил, бегона урф-тамойилларни кўриб, бирмунча ақлимиз шошиб қолди. Аммо кейинчалик аста-аста бу хил манзараларга кўникиб кетдик.

Сафар Қурбонзода бизни туғри шаҳар уртасидаги автогумрукхонага бошлаб келди. Каттагина автопаркни эслатадиган, атрофи баланд темир панжара билан ураб олинган бир карвонсарой. Биз етиб келганимизда гумрукхона раҳбарияти ишни тугатиб кетган экан, шунинг учун, уз-узидан равшанки, бу жойда бир кеча бош қуйиб қуноқ бўлишимизга туғри келди. Йигитларимиз дарҳол қоровуллар билан тил топишиб, гумрукхонада узимизнинг масаллиқлардан таом тайёрлашди. Бир косадан қайноқ, хушхур шўрвани ичиб олгач, шаҳар айлангани чиқдик.

Машҳад Эроннинг қадимий ва улкан шаҳарларидан бири. Саккиз миллион аҳолиси бор. Ранг-баранг чироқлар ёғдусига чўмилиб ётган ола-говур бир шаҳар. Дуқонлар обод, мол куп, қиммат. Мамлакатнинг пул бирлиги — туман, риёл. Шу кунларда 1 туман — 1 рублга баробар экан. Нарх-навога қизиқдик: нон — уч юз туман, гушт — уч юз туман. Қолган нарсалар бизни қизиқтирмади — мусофирчилик, ҳар ким курпасига қараб оёқ узатгани тузук.

Шаҳардаги энг улуг зиёратгоҳ — имом Ризо масжиди ва мақбараси экан. Секин, пойи пиёда юриб бордик. Бир маҳал қаршимизда ярқираганча зиё сочиб маҳобатли бир обидалар тизими пайдо бўлди. Бу чиндан ҳам мсёморий мўъжиза эди!

Аввало, мақбара ўзининг ҳажми билан, тарихий ёдгорлик жойлашган майдон сатҳининг улканлиги билан ҳайратга солади. Атрофи беҳад гузал кўшклари миноралар билан, пурвиқор хонақоҳлар, тиллакори қуббалар ила қуршалган. Пештоқларда илоҳий нур таратиб турган ояти карималар, зар сочиб жилвалангучи даричаю дарвозалар.

Пойабзалларимизни счиб, ялангоёқ ичкарига кирдик. Муаззам қандиллар, хушбўй ҳид таратиб ёнаётган

шамлар зиёратгоҳга яна ҳам кутаринки, сирли бир тус бағишлаган. Йул-йулкаларда, остоналарда, хонақоҳлару хужраларда тиз чукиб ибодат ва илтижо қилаётган кишилар. Ихлоснинг зуридан аксарият зиёратчилар бошларини, пешоналарини ерга уриб бузлаб нола чекмоқдалар, эшиклар ҳалқасини, деворлардаги заррин кошинларни упиб, юз-кўзларига сурмоқдалар... Бошдан-оёқ қора чодрага бурканган аёллар ҳам кўп.

Мақбара залларини айланиб юриб, унинг тарихи билан қизиқдик. Зиёлинамо кўринган бир неча кишига мурожаат ҳам қилдик. Улар елка қисиб бир-бирларига қарашди ва бизни мақбара-зиёратгоҳ мутасаддилари сари йўллашди. Кутубхонага ухшаш бир хужрадан кўзойнак таққан, қора соқоллик еш йигит чиқиб келди. Истагимизни арз қилдик. Таассуфки, у ҳам мужмал бир жавоб билан кифояланди — яъниким, бу ҳақда маълумот бериши мумкин булган соҳиб айни дақиқада бу ерда йўқ экан, шу боис у бирор нима дейишга ожиз эмиш. Атрофимизга йиғилиб келган беш-ун чоғли киши ҳам тайинли бир гап айта олмади. Фақат улардан бири, бу жуда эски иншоот, шоҳ Аббос замонида бунёд этилган, деган мазмунда икки оғиз сузлаб утди.

Бу ҳол менга галати туюлди. Зиёратгоҳнинг ҳашамати, ундаги асъаса ва дабдаба, ихлосмандлар дарёси, ҳиссиётлар тугёни қаршисида бу қадар билимсизлик чиндан-да эриш бир ҳол эди. Аммо бу ростдан ҳам беҳабарлик — гофилликмиди ёки бунинг замирида бошқа бирон сабаб бормикан? Бегоналардан гумонсираш, сир бермаслик кайфияти устун чиқмадимикан? Бунинг устига, уртада мазҳаб масаласи ҳам бор. Чунки Машҳад — шиа мазҳабига мансуб мусулмонларнинг муқаддас қадамжоларидан биридир. Имом Ризо мақбараси тўққизинчи асрдан буён машҳур булиб келади. Бу тарихий шахс ҳақидаги қисқагина маълумотни замонамиз Хондамири, муаррих адибимиз Хуршид Давроннинг 1991 йили нашр этилган «Самарқанд хаёли» деган китобида уқиганим ёдимга тушди. Шиа-сунний масаласи хусусида фикр юришиб келиб, Хуршид, жумладан, шундай деб ёзади: «Имом Ризо — шиалар эътиқоди буйича ун икки имомнинг бири. Ун икки имом: ҳазрат Али билан Биби Фотимадан тарқалган ва шиалар эътиқод қиладиган имомлар сулоласи. Улар пайғамбар авлоди деб тан олинади. Шиалар уларнигина тан олиб, халифалар ҳокимиятини қонунсиз деб ҳисоблайдилар. Булар Али ибн Абу Толиб, Ҳасан, Ху-

сайн, Зайн ал-Обидин Али, Муҳаммад ал-Боқир, Жаъфар ас-Содиқ, Мусо ал-Козим, Али ар-Ризо, Муҳаммад ат-Тақий, Али ан-Нақий, Ҳасан ал-Асгарий, Муҳаммад ал-Муҳаммад ал-Маҳдий. Ун иккинчи имом — ал-Маҳдий яширинган деб ҳисобланиб, унинг қайтишини кутиш шиа анъанаси сифатида сақланиб қолган».

Машҳаддан куплаб мумтоз шахслар етишиб чиққан. Абулқосим Фирдавсийнинг қабри ҳам шу шаҳарга яқин, дейишади. Агар имкон булса, зиёрат қилиб утиш лозим. Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг машҳур хаттоти Султонали Машҳадий ҳам шу маскан фарзанди булган. Унинг нозик ва сеҳрли қаламининг қудрати билан ҳазрати Навоийнинг улмас асарлари бизга безавол етиб келган. Бу зот таърифида «Бобурнома»да шундай сўзларни ўқиймиз: «Хушнавислардин агарчи хили киши бор эди, вале борининг саромади насх таълиқда Султон али Машҳадий эди. Мирзо (Султон Ҳусайн Бойқаро — Х. С.) учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда утгуз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди».

Дарвоқе, Машҳадга Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг ҳам қадамлари теккан. Шоҳрух Мирзонинг набираси Абулқосим Бобур саройида хизмат қилган пайтларида улар Машҳадда муқим булиб турганлар.

Имом Ризо зиёратгоҳидан қайтаётиб, кучада тасодифан бир узбек йигити билан танишиб қолдик. Исми Аҳмад Иброҳим, афғонистонлик узбеклардан. Жуссаси кичкина, кузлари одамга ҳасрат билан боқади. Айтишига қараганда, юртида шуришу қиёмат бошлангач, куп балоларга гирифтор булибди. Оиласидан беш киши — онаси, уч акаси ва иниси шу қаттол қиргинда ҳалок булибди. Шундан кейин у бошини олиб ҳижратга кетибди. Бу ердаги аҳволидан, тирикчиликнинг тошдан қаттиқ эканидан изтироб билан сўзлади. Биз қулимиздан келганича таскин бердик, сабр-бардош тиладик. Муюлишдаги маҳалла масжидида шом намозини у билан бирга ўқидик. Аҳмад Иброҳим бизни учратганидан беҳад шод эди. Кечқурун гумрукхонага келиб биздан хабар олишни ваъда қилиб кетди.

Қунган маконимизга қайтдик. Автосаройда бешунта баҳайбат «КамАЗ» машиналари пайдо булибди. Атрофида қозок, урис йигитлар уралашиб юришибди. Суриштириб билсак, булар Сурияга шартнома буйича геологик қидирув ишларини олиб бориш учун кетаёт-

ган мутахассис ва ишчилар гуруҳи экан. Бегона юрт эмасми, кузимизга дарҳол оловдай кўринишди. Пича гурунги қилдик.

Кечаси гумрукхона йулагиди, мрамар пол устиди «уйқуҳалта»ларга кириб ухладик. Зах белга хилий таъсир қилди. Аммо бошқа иложи йўқ. Зокиржон ака — «Бой ота» айтмоқчи, биз курортда эмас, экспедицияда-миз. Қийинчиликка, очин-тўқинчиликка чидаш керак. Чунки олдимизда ҳали беҳад узоқ, машаққатли, номаълум ва нотаниш манзиллар турибди. Имкони бори-ча маблағдан, озиқ-овқату дори-дармондан тежаб фойдаланиш зарур. Ҳар қандай қутилмаган ҳолатларга тайёр бўлиб турмоғимиз шарт.

Ез туни бир тутам, соат уч-тўртдаёқ атроф ёришиб кетади. Назаримда, беш минутгина мизгигандекман — муаззинларнинг янгроқ овози тўрт тарафга тарала бошлади.

Бисотимиздаги қоқ нонлар, майиз, шакар, талқон билан нонушта қилдик. Кун эрталабданоқ ёниб чиқди, чой ичган сари одамнинг ташналиги баттар ортади. Тамадди қилиб олгач, раҳбарларимиз ва таржимонлар гумрукхона маъмурияти ҳузурига кириб кетишди, биз эса машина олдига бориб ултирдик. Хисрав Сархуш деган бир кимса билан танишиб қолдик. Барваста, сочлари жингалак бу киши озарбойжон туркчасида бемалол гаплашар экан. Бизнинг кимлигимизни сураб-суриштиргач, узининг ҳол-аҳволини баён қилди. Унинг отаси тожик экан, инқилоб пайтида Эронга қочиб келиб қолган. Душанбегга бориб, тижорат билан шуғулланиш нияти борлигини сузлади.

Шу нарса диққатга сазоворки, Эронда туркий тил билган одам қийналмай юриши мумкин экан. Аҳолининг аксар қисми бу тилда муомала қила олади. Сафар давомида бунга ишонч ҳосил қилдик. Табриз, Исфажон томонларда айниқса туркий тилнинг мақоми баланд — Эрон Озарбойжонида бу асосий тил саналар экан.

Пешинга қадар «Бой ота» билан гумрукхона раҳбарлари уртасида оғир музокаралар давом этди. Гарчанд тафсилотларидан хабардор бўлмасак-да, аҳён-аҳён Зокиржон аканинг қора терга тушиб, ух тортган ҳолда идорадан чиқиб келиши ва машинадаги семиз папкасидан навбэтдаги бир тахлам ҳужжатларни олиб ичкари кириб кетишидан у срда руй бераётган бюрократик ҳангомаларни тахминан тасаввур қилиш мумкин эди.

Ниҳоят, бу диққинафас ва уқубатли жараён адогига етиб, ижозат қоғозларига сунгги имзою муҳрлар чекилгач, яна йулда давом этар бўлдик.

Машинамиз жойидан жилиши билан ҳориб-толган «Бой ота»ни дунёдаги энг баттол бюрократия устидан қозонган улкан ғалабаси билан қизгин муборақбод айлаб, муваффақият сири билан қизиқдим.

«Сири оддий, — деб жавоб берди Зокиржон ака «Чой ота» қуйиб узатган кук чойдан ҳуплаб, — бюрократия устидан тантана қилмоқ учун киши аввало узи бюрократ булиши керак». «Ия, демак узлари ҳам?...» — дедим кулимсираб. «Албатта, — деди «Бой ота» уф тортиб, — фақат мен собиқ бюрократман. Агар шундай бўлмаганимда бу экспедицияни ҳам, Бобур жамғармасини ҳам асло ташкил қилолмаган булардим». «Қуш тилини куш билади-да», деди Собиржон ака маъноли қилиб ва термосдан чой қуйиб менга узатди.

25 май. Техрон. Йул усти.

Машҳаддан чиқиб шундай шитоб билан йул босдикки, аста қуяверинг. Ҳамроҳларим дамба-дам алмашиб машина рулига утиришади, кечасию кундузи йул юрамиз. Узи ун турт кишининг мендан бошқа деярли ҳаммаси машинани бағоят чаптастлик билан ҳайдар экан, ҳавасим келди. Айниқса, Қори домлани айтмайсизми! У киши рулга утирганида тахминан товуш тезлигида босар экан. Бсихтиёр кузларимизни чирт юмиб оламиз. Тагин ҳам Зокиржон ака ҳайҳайлаб туради, бўлмаса, Қори домла машинага қанот боғлатиб учуриб кетиши шубҳасиз.

Бу қадар ошиқиб йул юришимизнинг боиси шундаки, кун сайин муқаддас Ҳаж мавсуми яқинлашмоқда. Шу муносабат билан биз босиб утишимиз лозим бўлган давлатларнинг чегараси епиб қуйилиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки миллион-миллион зиёратчилар ҳаракатини тартибга солиш, уларнинг беҳатарлигини таъминлаш учун шундай қилиниши табиий. Шунга кўра биз биринчи июнга қадар Саудия Арабистони сарҳадига етиб олмоқликни мулжал қилиб йул босардик.

Машҳаддан кейин Нишопур, Сабзавор, Ҳамадон сингари катта шаҳарлардан, турли қишлоқлардан, даралару водийлардан утдик. Шароит тақозосига кура гоҳ дуч келган паст-баланд мусофирхоналарда, гоҳ эса

шундоққина дага-даштда тунаб боравердик. Аксар ҳолларда Оллоҳнинг уйи—масжидлардан бошпана топдик, нотаниш одамларни таниш, танишларни дўст тутиб мақсад сари илгарилайвердик.

Машҳаддан бизга янги сарбон қушиб берилди. Та-содифни қарангки, бу кишининг исми оғои Бобур эди. Эронзамин тупроғидан бизни бошлаб бораётган бу хушфёъл, серзавқ йулбошловчининг исми улуг бобомиз номига монандлиги тақдирнинг хайрли бир аломати булиб туюлар эди.

Бир куни кечаси обдан чарчаб ҳолдан тойдик. Соат тунги учлар чамаси эди. Кимсасиз даланинг уртасида машинани тўхтатиб, шунда тунашга келишилди. Йул четида супасимон бир баландлик қоронғида гунгурсдай булиб турарди. «Уйқухалталаримиз»ни кутариб, шу супа устига чиқдик. Пастда икки-учта баҳайбат юк машиналари турар, супачада эса беш-олти киши чузилишиб ётар эди. Тахминимизча, булар шу машиналарнинг ҳайдовчилари бўлса керак. Қоронғи, ҳеч нарсани куриб бўлмайди. Туртиниб-суртиниб, ҳалиги чузилиб ётганларнинг ёнига келиб, биз ҳам жойлашдик, узимизни худога топшириб, сал утмай донг қотиб қолдик. Шуниси ажабланарлики, бу кимсалар ҳам бизни ё сезмади, ёки сезса-да, эътибор бермади. Саҳар бомдод намозига уйғонганимизда тунги хобдошларимиз қуналгани тарк этиб кетган эдилар. Булар кимлар эди, қандай одамлар — биз учун бир жумбоқ булиб қолди.

Алқисса, йул юриб, йул юрсак ҳам мул юриб, сафаримизнинг еттинчи куни Эрон давлатининг пойтахти Техрон шаҳрига кириб келдик.

Техронга кирдигу адашиб қолдик. Сарбонимиз ҳам пойтахтни яхши билмас экан — қайси кучадан қасрга чиқилади, тополмай хуноб була бошлади. Шу вақт бахтимизга йул чеккасидан бизга тикилганча аста юриб бораётган бир успиринга кузимиз тушди. Қори домла деразадан унга мурожаат этиб йул суради. Оқ юзли, хушқад, хушбичим, кунғирокдай сочлари манглайи узра товланиб турган йигитча кулимсираб яқинлашди, «Ассалому алайкум», деб саломлашди. Арзимизни диққат билан эшитгач, оғои Бобурга юзланиб, йулни эринмай тушунтирди. Аммо маъмур ўзига ишонмай яна қайта суриштира бошлаган эди, «Бой ота» бир имо билан успиринни машинага чиқишини амр айлади. Танишдик, ҳол-аҳвол сурашдик. Юз-кузлари кулимсираб турадиган, ёқимтой успириннинг исми

Абдулмажид Муҳаммад экан. Ёши ун туртда, лекин шаҳарни шундай яхши билар эканки, тажрибали сайр-бон сингари роса бизни айлантирди.

Марказга яқин бир жойда тухтадик. Бирпас тева-рак-атрофни кездик, дуконларга бош суқдик, пул ал-маштирдик. Кучаларда даста-даста пул кутариб юрган саррофлар бири олиб, бири қўйиб, хизматини таклиф этади.

Шаҳар бениҳоя обод, ҳашаматли. Нима учундир менинг кўзимга купқаватли иморатлар камроқ кўринди. Аксарият турт-беш ошиёнаи кўркам бинолар, бир-бири билан ҳусн талашиб турган муаззам қасрлар. Кучаларда машиналар тирбанд, ҳаракат тигиз, лекин урилган-сурилган, пешонаси, ёнбоши қашқа машиналар куп. Ҳамроҳлардан кимдир буни узича изоҳлади: буларнинг ҳаммаси Американинг ҳомийлиги даврида келиб қолган машиналар, орадаги муносабат бузилгач, у ёқдан сармоя ҳам, техника етказиб бериш ҳам тухтаган. Балки шундайдир, ким билсин. Кунглимиздаги фикрларни сезгандек, Абдулмажид кулимсираб: «Агар мен Рафсанжонийнинг ўрнида президент булсам эди, — деди болаларча соддалик ва жиддият билан, — Эрондаги барча эски машиналарни чиқартириб ташлар эдим». Унинг беғубор орзусини эшитиб, кулиб қўйдик. Йигитча қарийб икки-уч соат биз билан бирга булди, бир пайт ташвишланиб, онаси уни дуконга юборгани эсига тушиб қолди. Машинадан тушиб, ҳаммамиз Абдулмажид билан бирга эсдалик учун расмга тушдик. Зокир-жон ака унга чопон ёпди, дуппи кийдириб, росмана андижонлик йигитчага айлантириб қўйди. Абдулмажиднинг ҳам боши осмонга етди. «Агар онам ижозат берганида эди, сизлар билан бирга кетардим», деди у ҳавасманд бўлиб...

Абдулмажид билан ҳўшлашиб, яна йулга равона булдик. Яна «Тойота»ларга «қамчи» босилди. Йулнинг танобини тортиб кетавердик. Техрондан сунг Қарач, Қазвин, Табриз шаҳарлари келди. Суръатимиз шу қадар жадалки, бирор ерда тухтаб, икки жумлани дафтарга битиб қўймоқликка ҳам фурсат йўқ. Бу қайдларнинг барчаси юриб кетаётган машинада қинғир-қийшиқ ҳарфлар билан битилди, узук-юлуқлиги, парокандалигига шу сабаб.

Шомга яқин Занжон шаҳрига етиб келдик. Ярим соатча нафас ростладик. Сабзавор бир хиёбон қарши-сидаги устахонада машиналарнинг у ёқ-бу ёғини созла-

тиб олдик. Бу ерда озарбайжон миллатига мансуб халқ куп истиқомат қилар экан, бизга илтифот курсатишди. Устахона олдидаги дукондор жаноб чой дамлаб бериб, шакар билан меҳмоннавозлик курсатди. Ҳеч эсимдан чиқмайди: хиёбон олдига бориб уйланиб турган эдим, велосипед минган ёшгина йигитча ёнимга келиб тухтади. Салом берди. Кимлигимизу мурод-мақсадимизга қизиқди. Сунг велосипедининг орқа томонидаги кажавадан музқаймоқ олиб тутқазди. «Соғ ул, қардашим!» — деди. Ёнимни кавлаб, пул чиқарсам, қўлимни қайтариб ташлади. Устахона олдида турган ҳамроҳларимга кузи тушиб, уларнинг ҳам барчасига беҳад лаззатли, роҳатижон музқаймоқ эҳсон қилди. Қандай пайдо булган булса, шундай ғойиб булди. Бу туш ёки хаёл эди десак — қўлимизни музлатиб музқаймоқ турибди.

Чиндан ҳам, Оллоҳ улуг, марҳаматлидир...

Ярим кечаси Бозургон шаҳридан утдик. Куппа-кундузи дейсиз гуё: ҳаёт бир лаҳза ҳам тинган эмас, савдосотиқ, бозор-учар авжида, фавворалар тизиллаб шабнам сочиб туради, миллион хил чироқлар ёғдуси кузни қамаштиради.

Бу жойлар ҳам ортда қолди. Туни билан бетухтов йул юриб, тонгга яқин Туркия чегарасига етиб келдик.

27 май. Анқара. Хожатепа масжиди.

Юрган — дарё деб бежиз айтмас эканлар. Ўз уйимизда буйра булиб утирган эдик, мана, Яратганнинг марҳамати ила азим дарё янглиғ шиддат билан олға слиб бораётирмиз.

Туркия чегарасида ортиқча азият чекканимиз йуқ. Очиқ юзли божгирлар ва сарҳад посбонлари мурувват кургазиб, мушкулимизни осон қилдилар.

Бозургонда оғои Бобур билан хайрлашиб, Агри дарёси ёқалаб шу номдаги шаҳарни қоралаганча йулга тушдик. Бу ерларда баҳор энди юз оча бошлабди, атроф-жавониб ям-яшил, яйловларда чупон болалар қуй боқиб юради, турфа гул-чечаклар очилган. Туркияда фото-видеоаппаратларга сургич босиб муҳрлашмади — бемалол сувратга олиш мумкин экан. Фаррухбек гузал манзараларни бирма-бир тасвирга олиб боряпти.

Агри шаҳри ёнидан утиб, Арзирум сари юз тутдик. Йулнинг икки томонида сокин умргузаронлик қилаётган катта-кичик қишлоқлар. Нимаси биландир Ўзбе-

кистондаги қрим татарлари яшайдиган обод манзилларни эслатади. Йул текис, ойнадек силлиқ, машиналар шувиллаб кетиб боради. Пешиндан сунг бир жойда тушлик қилгани тухтадик. Кичкинагина, озода ошхона, ёнида чоғроқ масжид, автоёқилги қуйиш шохобчаси, озиқ-овқат ва эҳтиёт қисмлар дукончалари тартиб билан тизилган. Хушмуомала бир турк афандининг ошхонасида таом сйилди, ниҳоятда мазали, ниҳоятда қиммат.

Қорин туйиб, ғамлар нари кетди. Кейинги манзимиз — Арзинжон шаҳри. Тоғ-тошлардан утдик, ер ости йули — тоннеллардан утдик, яшил воҳа-боғлардан утдик. Хуфтон аралаш Арзинжонга етдик. Кунгилсиз бир манзарага гувоҳ булдик: бир ой муқаддам бу ерда қаттиқ зилзила юз берган экан. Қулаб-тукилиб етган иморатларга кузимиз тушди. Зилзила бот-бот такрорланиб турганидан аҳоли хийла юрак олдириб қуйибди. Бу офат халқимиз бошидан хуб утгани учун уларга ғоят ачиндик, сабр-бардош тиладик. Маҳалла масжидларидан бирида бирғаликда намоз уқидик. Ёнида аёллар масжиди ҳам бор, номи — «Фотима хотун жомеси». Мукулмон биродарларимиз ибодатдан сунг бизга манзират қилиб тунаб қолишни таклиф этишди, афсуски, фурсатимиз зиқ эди, узр айтдик. Умуман, бу юртларда одамлар худди ўзимизнинг кишилар сингари бағрикенг, қули очиқ, феъли очиқ экан. Темурий ва бобурийларга муносабат яхши. Бошда кунглимизда андак иштибоҳ бор эдики, Йилдирим Боязид ва Амир Темур муносабатлари боис озгина куланка мавжуд эмасмикан, деган, йуқ, шукурки, ҳеч қайда бу нарса сезилмади.

Аксинча, пешқадам турк олимлари, адиб ва арбоблари бу масалага ҳамиша холис ва ҳаққоний ёндашиб келганлар. Мисол тариқасида таниқли ёзувчи Холдун Танернинг бир фикрини эслаш мумкин. У 1984 йили Москвада нашр этилган «Сайланма» китобига кирган «10 ноябрь» номли мақоласида шундай деб ёзади: «Мустафо Камол Отатурк Амир Темурни энг буюк ҳарбий арбоб деб билар эди. Гарчи Темур умр буйи туркларга қарши жанг қилган ва уларни ҳамиша мағлуб этган булса-да, Отатурк ноурин иззат-нафсга берилмасдан, ақл-заковати ва қатъияти учун унга таҳсин айтарди. Муҳтарам корпус генерали Дониёл Юрдатапаннинг гувоҳлик беришича, Отатурк бир суҳбатда шундай деган экан: «Менимча, дунёдаги энг улуг сар-

карда — Амир Темурдир. У ҳеч бир жангини омадга куз тутиб, таваккал билан бошлаган эмас. Ҳар бир юришга йиллаб тайёргарлик куриб, ишнинг миридан-сирисигача пухта режалаштирган. Масалан, Анқара остонасидаги жангда голиб чиқишини у олдиндан билар эди. Чунки Йилдирим Боязид ва ноиблари орасида низо туғдириш — галаба гарови эканини англар ва шу боис бунга муваффақ бўлган эди».

Бу воқеа тарих бир минг тўрт юз иккинчи йилда руй берган. Ушанда соҳибқирон Темур Анқара остонасидаги жангда икки юз минг аскардан иборат қушини билан Боязиднинг шунча миқдордаги лашкарини тормор келтирган. Албатта, бунинг уз сиёсий-ҳарбий сабаблари бор, лекин, икки мусулмон, икки турк ҳукмдорини бир-бирига ганим қилиб қуйишдан манфаатдор бўлган овруполик муайян кучлар бу тўқнашувда асосий галаба қозонган. Ва шу тариқа турк яғмосидан Оврупо омон қолган.

27 май куни тушдан кейин куз унгимизда Анқара намоён бўлди.

Тўғри шаҳар марказига келдик. Бу жойда шаҳардаги энг улкан Хожатепа жомеси салобат тукиб турибди. Жоме баланд яланглик устига жойлашган, тагида автоқуналга, ён-атрофида супермаркету ҳашаматли дуконлар. Маълум булишича, буларнинг барчаси мазкур жомега қарашли булиб, улардан келадиган даромад ҳам масжид эҳтиёжларига ишлатилар экан.

Биз сафарга чиққан кезларда Тошкентда чет эл элчихоналари энди-энди пайдо була бошлаган эди. Шу сабабли йулимиз устида дуч келадиган Сурия, Иордания каби давлатларга ижозатномани шу мамлакатларнинг Анқарадаги ваколатхоналаридан олишимиз лозим эди. Шунга кура Хожатепа масжиди ёнида икки кун туриб қолишимизга тўғри келди. Беш вақт ибодатларни маҳаллий қавмлар билан адо қилишнинг насиб этди.

Жоме масжиди 1967 — 1987 йиллар мобайнида бунёд этилган. Танловга тақдим этилган уттиздан зиёд лойиҳадан Хусрав Талъат исмли меъмор тақлифи қабул қилинган. Курилишнинг харажатлари уша вақтдаги ҳисоб буйича 6 миллиард турк лирасини ташкил этиб, унинг бир қисмини халқ тўна тарзида тўплаб берган, бир қисмини ҳукумат уз зиммасига олган экан. Йигирма олтита қуббаси бор, ун тўрттасига тилло ишлатилган. Ҳар бирининг баландлиги йигирма саккиз

метрдан булган туртта минора бу улуг иншоотга янада фузун бағишлаб туради. Абдугани ака, Собиржон Шокаримов, Рустам Шамсиддинов ва менга шу миноралардан бирига чиқиб Анқарани осмон остидан томоша қилмоқлик муяссар бўлди. Тафсилоти шундайки, пешин намозидан сунг жоме масжид имоми билан суҳбат қурдик, у кишининг илтифоти ила Жамол ҳожи исмли муаззин йигит бизни узангич (лифт)да минора тепасига олиб чиқди ва юқорида зикр этилмиш маълумотларни сузлаб берди. Жамол ҳожи айни кунларда яна ҳаж қилгани кетаётган экан. «Насиб бўлса, Маккаи мукаррамада қуришурмиз», деб биргаликда ният қилдик.

Жоме масжид ёнида улкан китоб дукони бор экан. Куннинг куп қисмини шу ерда куймаланиб утказдим. Ҳар китобларки, кузингизни ёндиради. Асосан диний-маърифий адабиётлар, Қуръони қаримнинг муъжиза нашрлари, тасбеҳлар, мисвоқлар. Турли тилларда, турли мамлакатларда чоп қилинмиш журналлар, рисолаю газеталар.

Машиналаримиз масжид пастидаги автосарой олдида турибди. Қоровулхонада дамба-дам чой дамлаб бериб туришибди. Кечқурун шу ерда таом тайёрлаб олишга ҳам ижозат этишди. Оллоҳ насиб этган ризқу руз билан танаввул қилдик.

Хуфтонга чиққанимизда намоз тугагач, ёнимдаги утгиз беш ёшлар чамали бир йигит билан танишиб қолдим. Бизнинг Ўзбекистондан — Самарқанду Бухоро тарафлардан келаётганимизни эшитиб суюниб кетди. Исми Умар Байрам, тижоратчи экан. Узи Истанбулда яшаркан, бу ерга савдо иши билан келибди. Анқарада синглиси куёви билан турар экан.

Умар Байрам киришимли, бир сузлаб ун куладиган бегубор инсон, бизни машинамизгача кузатиб келди. Бу ерда гурунгимиз яна пича давом этди. Сунгра у бизни узи қуноқ булиб турган хонадонга бир пиёла чойга таклиф этди. Ташаккур айтиб узр сурасак, қаттиқ ранжийдиган, ҳеч қистаб қуймаяпти. «Бой ота»дан рухсат олиб, Адҳамжон, Орифжон ака ва мен борар бўлдик. Умар афанди суюниб йул бошлади.

Жоме масжидидан бир-бир ярим километрча юриб, турт қаватли бир бинога кирдик. Умар Байрамнинг қариндошлари учинчи қаватда туришар экан. Мезбон — оқ-сарикдан келган паҳлавон бир йигит ва но-зиккина, мовий кўзли бир аёл очиқ чехра билан кутиб

олишти. Ичкарида яна бир меҳмон бор экан. Ён томондаги хонада тахта сўрида утирган семиз, кекса бир хотин қуринарди.

Қуришиб-сурашиб, дастурхон атрофидан жой олдик. Ҳар кимнинг хоҳиш-истагига қараб, чой ва қаҳва тортилди. Умар Байрам оғзидан бол томиб бизни кўевига таърифлар, «ароба»да шундай узоқ йўлдан келаётганимизни, яна узоқ манзилларга кетажагимизни айтиб ҳайратга тушар, таомга ундаб парвона булар эди. У соддагина, билими ҳам узига яраша йигит эди, Бобурнинг номини, тарихини эшитмаган бўлиши ҳам эҳтимол, аммо қандайдир бир ички туйғу билан бизга чин дилдан ихлос қўйгани сезилиб турарди.

Бундай ҳайрат-ҳавас туйғусини кейинчалик ҳам сафаримиз давомида яна куп марта пайқадик. Ва бу бежиз эмас эди. Чунки дунё бизнинг бундоғ енгил машиналарга миниб, сайру сайёҳат қилишимизга урганмаган эди. Чунки биз хоҳ Чехословакия бўлсин, хоҳ Венгрия бўлсин, хоҳ Афғонистон бўлсин, албатта оғир танк миниб борганмиз. Олам аҳли ҳам шунга кўниккан ва ҳар сафар бизнинг бу каби ташрифларимизни юрак ҳовучлаб кутадиган бўлиб қолган эди. Шу боис ҳам чет элдаги кишиларнинг ҳайрати чексиз эди. Хусусан, Ўзбекистон диёридан — унутилган, «Рашн» — (Россия)га айлантирилган бир улқадан бундай сафарларнинг ташкил этилиши уларнинг таажжуб ва қувончларини беҳад оширган эди. Айниқса, диндошларимизнинг, миллатдош ва ватандошларимизнинг шодликлари чексиз булар эдики, мавриди етиб бу хусусда ҳам ҳикоя қиламиз.

Ярим тунга қадар бу уртаҳол хонадонда суҳбатлашиб ултирдик. Умар Байрам савдо-сотик ишларидан, урф-одатлардан, биздаги ҳаёт тарзидан суриштириб гурунғ берди. Шу кунларда Туркияни собиқ Шурулар Иттифоқидан чиққан бир ёв босганини ташвишланиб сузлади. Унинг куйиниб айтган гапларига қараганда, мамлакатнинг барча йирик шаҳарларига сайёҳ сифатида келаётган ахлоқи бузуқ аёлларнинг сони кескин ошиб кетган. Бу ҳол турк йигитларининг, айниқса ёшларнинг турмушига, оиласи ва келажак тақдирига кучли зарба бераётган экан. Халқ оммаси, аёллар, оналар бундан қаттиқ хавотир ва изтироб чекаётир. Ҳатто Трабзон деган шаҳарда бу тўғрида кўшиқ ҳам тўқилибди. Эри оиласини ташлаб, суюқоёқ бир аёлга илашиб кетгани ҳақида хотин кишининг ғамли ноласи ифода

этилган экан бу қушиқда. Унда, жумладан, шундай сатрлар ҳам бор эмиш:

«Масковали Наташа,
Қуйдинг бани оташа...»

«Бу «Наташа»лар турк миллатининг ахлоқиға чинакам бир офат булди», деди Умар Байрам бу хусусда қатъий чоралар қурилмаётганидан куюниб.

Кейинчалик Туркия буйлаб йулимизда давом этар эканмиз, радиодан, овоз ёзув студияларидан бу қушиқни бир неча марта эшитдик ва шунда беихтиёр Умар афанди айтган гапларда жон борлиғига ишонч ҳосил қилдик. Худо ҳар бандага узи инсоф берсин — бошқа нима ҳам дердик...

Алҳосил, дастурхонга фотиҳа ўқилиб, урнимиздан турдик. Мезбонлар анча жойгача кузатиб қуйишди. Ҳаво илиқ, барча йирик шаҳарларда булгани сингари осмон губорли. Қуноғимизга қайтдик. Шерикларнинг икки-учтаси жоме айвонига жой тушаб уйқуга кетган, баъзилари машина теварагида ҳангомалашиб утиришибди. Туртга азаматимиз машинанинг ичида хуррак отмоқда.

Ниҳоятда чарчаган эканман, машинага кириб доимий жойимга ултирдиму мизғиб кетибман. Бир пайт кимдир дераза ойнасини чертаётганини ссзиб уйғониб кетдим. Аранг кузимни очиб, ташқарида турган Умар Байрамни кўрдим. «Тинчликми?» деб ойнани очдим. У қулидаги оқ жужун курткани менга тутқазди: «Афандим, на улди сана, урда қолдирмишсан...» Юрагим беихтиёр шиг этиб кетди. Боя меҳмон бўлиб борган жойимизда курткамни ечиб қозиққа илган эдим, қайтишда паққос эсимдан чиқиб кетибди. Чунтагида барча ҳужжатларим, топган-таянганим — уч юз эллик долларча ва эллик-олтмиш минг рубль ҳам бор эди... Тавба! Девонанинг ишини худо унглайди, деганлари шу булса керак. Агар бордию куртка йуқолиб кетганида ҳозир бутунлай бошқа мақолни — «Камбағални туянинг устида ҳам ит қопади», деган мақолни ёзиб ултирган булур эдим.

Меҳрим товланиб, Умар Байрамга яна чин дилдан миннатдорлик изҳор қилдим.

Эртасига ҳар ким ўз юмушига тарқалди: Зокиржон ака икки таржимонни олиб «виза жанги»га кетди, қолганлар ибодат ва тижорат ила машғул бўлиш истагини

билдирдилар. Биз тарихчи домла Рустам Шамсиддинов билан Анқара Давлат университетини излаб йулга тушдик. Домланинг сафар режасида хорижий давлатлардаги дорилфунунлар билан алоқа урнатиш масаласи ҳам кўзда тутилган экан. Университет унча узоқ эмас, пиёда бориш ҳам мумкин, фақат биз адашиб қолишдан чўчиб, таксида кетдик. Ҳайдовчи йигитга йулкира учун Ленин бобо расми туширилган юзталикларни курсатган эдик, эътирозсиз олди. Чамаси, бозорда урис сайёҳларга алмашиб-нетиб олса керак.

Мана, университет биноси. Классик услубда барпо этилган илм-фан қасри. Унга 1936 йили Камол Отатурк асос солган. Баланд-баланд, ёруғ иморатлар. Тарих, жуғрофия ва тил факультаси шу ерда жойлашган. Дастлаб учратган кишимиз қўйиб қўйгандек рус аёлларига ухшайдиган бир муаллима бўлди. Сочлари малларанг, қош-қовоқлари, тус овруполикни эслатадиган мазкур хонимнинг оти Ҳилма Барлос булиб, жисмига мос равишда рус тилидан дарс берар экан. У бизга ташриф қоғозини тақдим қилар экан, урусча сайрай кетди. Тошкентда таниш домлаларини суради, бизнинг не мақсадда юрганимизни эшитиб, мен асли темурийлар авлодиданман, шунинг учун ҳам фамилиям «Барлос», деди.

Ҳилма хоним воситачилигида факультет деканининг муовини, тарихчи профессор Кенан Гурсал, Урта Осиё жалқлари тарихи бўйича мутахассис, ёш муаллим Абдуллоҳ Муҳаммад Кунтуғди, факультет декани, санъатшунослик профессори Гулча Азиқ билан танишиб-суҳбатлашдик. Кенан Гурсал бобурийлар шайдоси экан, бизнинг ниятимизни қизгин қўлади. Донишманд, файласуф одамлиги яққол сезилиб туради. Унинг биттагина ўгли булиб, ҳарбий лицейда таҳсил қураркан. Булғуси турк зобитининг исми Акбардурки, ҳазрати Бобур Мирзонинг набираси улуғ Акбаршоҳ шарафига қўйилгандир.

(Муҳтарам уқувчи, бу сатрлар ва уларнинг оҳанги учун муаллифни айбга тутмагайсиз. Қачонки, суз Бобур ва унинг шавкатли авлоди хусусида борар экан, қалам уз-узидан хуш наволар сари учади).

Тарихчи домлалар узаро илмий масалалар, талаба ва ўқитувчилар алмашиш, ҳамкорлик қилиш юзасидан фикр алмашиб, бир битим ҳам туздилар. Сунг Абдуллоҳ бизга ҳамроҳлик қилиб, факультет ҳаёти билан таништирди. У Туркистондаги миллий уйғониш ҳара-

кати — жадидлар тарихи буйича тадқиқот ишлари олиб бормоқда. Бинобарин, уй-хасллари ҳам, савол-суроқлари ҳам шу тўғрида булиши табиий ҳолдир. Университетдан чиққач, у бизни жомсга қадар кузатиб қуйди. Йулда бир смакхонага кириб, кабоб билан зиёфат қилди. Кабобнинг турлари куп: шиш кабоб, исқандар кабоб, чупон кабоб, гоз кабоб ва ҳоказо. Таом устида ҳам уша мавзу давом этди: Маҳмудхожа Беҳбудий, Мунаввар қори, Исмоилбек Ғаспрали, Мустафо Чуқай, Анвар пошо, «ёш бухороликлар»... Сухбат асноси Абдуллоҳ узбек тарихини биздан кура кўпроқ билишига ишонч ҳосил қилдим. Домла Шамсиддинов уни узи ишлайдиган дорилфунунга таклиф этиб, ярқираган шаҳрихон пичоғи ҳадя қилди.

Қуналғамизга қайтиб, «Бой ота»ни яна голиб, музаффар ҳолда кўрдик: Сурия ва Йорданияга рухсат қоғози қўлга тегибди. Жабборқулда жон борми, дегандек, дарҳол йулга отландик.

28 май. Кунс. Жалолиддин Румий мақбараси.

Зокиржон аканинг айтишига қараганда, шу улуг ва қадим йўллардан утишимиз учун аввало, республика-миз Халқаро автомобиль ассоциациясига аъзо булиши ҳамда унинг бадалларини вақтида тулаб туриши лозим экан. Шу боис ҳам ҳар сафар чет эл маъмурларига узоқ тушунтириш, илтимослар билан, ниятимиз холис эканлигини, юртимиз эндигина мустақил бўлганини айтиб, талай қоғозбозликлардан сунггина ижозат олишга эришилаётган экан.

«Иккинчи бир қийинчилик шундан иборатки, — деди Зокиржон ака, — буни ҳангома деса ҳам булади, — аксарият элчихона ва божхоналарда бошпуртимизни кўриб ҳайрон бўлишмоқда. «СССР деган давлат йуқ-ку, қандай қилиб йуқ давлатнинг ҳужжати билан шундай олис сафарга чиқдинглар?» Иншооллоҳ, ҳадемай ўз паспортларимиз ҳам булади, шундай зўр, шундай чиройли бўладики, кўрган одам ҳавас қилсин...

Шу тариқа ундан-бундан гурунглашиб кетиб бораётимиз. Ҳайдовчи Баҳром аканинг ёнида новдадай успирин — урта турк университетининг талабаси Муҳаммад Холид йул кўрсатиб кетаётир. Бу йигитчани Анқарада суриштириб топиб олдик. Қори акамизнинг Кунёда — ҳазрати Жалолиддин Румий зиёратгоҳи қошида-

ги мадрасада мударрислик қиладиган Ёқуббей отлиг биродари бўлиб, Тошкентга келганида унвонини қолдирган экан. Хожатепада турган пайтимизда Қори домла Кунёга сим қоқиб мазкур Ёқуббейни даракладилар. Ёқуббей афанди «Сизларни Кунёда беклаюрмиз», дебди ва Анқарадаги шогирди Холид Муҳаммаднинг телефонини берибди. Мана, энди устозининг амрига биноан Холидбей бизга ҳамроҳ бўлиб бормоқда.

Кунёга шом аралаш кириб бордик. Ёқуббей бир неча дуслари билан қучоқ очиб қаршилади. Зудлик билан мавлоно мақбарасининг зиёратига шошилдик. Бахтга қарши, иш куни тугаб, мозийгоҳ эшиклари тақа-тақ беркилган экан. Мақбара иморатларини ташқаридан томоша қилиб кифояланишга тўғри келди. Қори домла шу ердан утган азиз инсонлар ҳақига бағишлаб тиловат қилдилар. Мақбара қошидаги масжидда шом намози ўқилди.

«Тингла, най ажиб ҳикоятлар қилур,
Айрилиқлардан шикоятлар қилур», —

деб ёзган экан мавлоно Румий.

Ислом дунёсининг мумтоз суфий сиймоларидан бири булмиш бу зоти шариф тарих бир минг икки юз еттинчи йилда Балх шаҳрида таваллуд топган. Беш ешида оиласи билан Кунёга кучиб келадилар. Кунё — қадим турклар макони, «Қун,е!» деган маънони англади. Падари бузургвори Баҳоваддин Валаддан, Шамсиддин Табризийдан таълимот урганиб, замонасининг улуг тасаввуф шайхларидан бўлиб стишади. Шуниси эътиборга моликки, унинг тариқат пири сифатида шаклланишида катта таъсир кўрсатган устозларидан бири ватандошимиз Сайид Бурҳониддин Термизий бўлади.

Мавлоно умр буйи Ҳақ жамолига ошиқ бўлиб яшайди. Шу ошиқлик туғёнлари «Маснавийи маънавий», «Девони кабир» асарларида мужассам топади. Унинг ҳаёти — риндона бир турмуш тарзи сирли афсоналарга, турли хил ривоятларга чулғанади. Қазо фурсати етиб, мавлоно абадий дунёга рихлат қилганидан сунг уни отасининг ёнига — биз ҳозир бўлиб турган мақбара ичига дафн этадилар.

Мударрис Ёқуббей ҳазрати Румийнинг ҳасби ҳолидан суйларди. Тинглаб туриб, беихтиёр туркшунос олим Радий Фишнинг «Жалолиддин Румий» номли ажойиб китобини эслаб кетдим.

Оқшом мадраса ҳужраларидан бирида файзли суҳбат булди. Ёқуббей ва унинг дустлари юксак меҳмоннавозлик курсатиб сийладилар. Туркча айрон, қирмизи нақш олмалар менга айниқса маъқул булди. Мажлис чоғи куп самимий инсонлар, толиби илмлар билан танишдик, уларнинг имом Бухорий, имом Термизий ва уларни етиштирган ватанимиз ҳақидаги ҳароратли изҳори дилини эшитдик. Бу мунаввар қалбли кишилардан ажралгимиз келмас эди, аммо, афсуски...

«Биз ҳам мамнун улдик, ҳам маҳзун улдик», дея маъюсланиб қолишди қардошларимиз.

«Афсус, йул узун, умр қисқа», дедик биз ҳам ғуссага чумиб.

Ярим тунда хушлашдик. Мусулмон биродарларимиз икки-учта машинада аллақанча жойгача бизни кузатиб қуйишди.

Аданага қараб равона булдик. Йул ойнадек тептекис, равон ва хусусий экан. Ун минг лира йул пули туладик. Бомдод пайти шаҳарга етдик. Олдинда Ғозиантеп, Анталия, Искандерун сингари шаҳарлар турибди.

29 май. Урта денгиз соҳили. Сарисеки қишлоғи.

Машиналар карвони тобора ортиб бормоқда. Айниқса, икки қаватли, муҳташам немис автобуслари куп. Юзлаб-минглаб машиналарда муқаддас Ҳаж сафарига отланган йуловчилар эзгу ният билан Сурия сарҳади томон илгариламоқдалар.

Шу улуг карвондан гоҳ олға утиб, гоҳ орқада қолиб борар эканмиз, ҳазрати Бобурнинг армони ҳақида уйлар эдим. Табиийки, комил мусулмон сифатида Бобур Мирзо ҳам бешинчи фарз — Ҳаж зиёратини беҳад орзу қилар эди. Бу истак умрининг сунгги йилларида айниқса кучайган, шу важдан шоир бу мавзуда махсус шеърӣ асар яратган. «Китоб ул-ҳаж» деб аталмиш муъжазгина рисола машҳур «Мубаййин»нинг бешинчи булимини ташкил этади.

Гарчанд Оллоҳ назари тушган муътабар масканларни зиёрат қилиб, Ҳаж амалларини адо этмоқ Бобур Мирзога насиб қилмаган булса-да, у ҳофизасининг қудрати, диний-илоҳий билимларининг теранлиги, беқиёс заковати билан бу азиз қадамжойларни шундай ҳаққоний, шундай ёрқин тасвирлайдики, уқиган одам ғуё у ерларда бевосита кезгандек булади.

Бобур, айтилди турт фарз тамом,
 Эмди бешинчи сари айла хиром.
 Бу бешинчига билки Ҳаждур от,
 Булди умрингда фарз бир навбат.
 Билки, Ҳаж шаръ ичра мундоқ турур
 Каъба тавфиға қасд қилмоқтур.
 Сабабу шарту рукну махтурот,
 Вожибу мустаҳаб суннатлар.
 Тут қулоқ барчага дейин отлар.
 Сабаби Каъба булди, эшитгил,
 Яна қолғонларини айтай, бил.

Хаёлга ботиб айтаманки, улуғ бобомизга насиб этмаган саодат — муқаддас Каъбатуллоҳ сари зиёратга чиқиш бизга — унинг бугунги авлодларига насиб этиб турибди. Шу маънода сафар давомида биз ҳазрати Бобур армонини ҳам руёбга чиқарсак, ажаб эмас.

Кун исигандан исиб, қуёш ҳарорати тобора кутарилиб бормоқда. Гоҳ Қори домла, гоҳ Ҳожи ака Маккаи мукаррамада, Ҳарами шарифда бажарилиши лозим арконлар хусусида тушунтириш берадилар. «Чой ота» термосдаги қайноқ чойдан ярим пиёла-ярим пиёла қуйиб барчамизга тутади. Зериккан чоғларимизда Адҳамжонга ялинамиз. «Пул қистирмасанглар, қандай қилиб айтаман? — дейди у жиддий туриб ва бироздан кейин: — Ҳа, майли, насияга булса — насияга-да», деб торини созлашга тушади.

Пешин чоғи темир йул ёқасида жойлашган Сарисеки кишлоғига етдик. Нафас ростлаш учун тухталди. Оёқнинг чигилини ёзиш учун пастга тушдик. Рупарада баланд тоғлар қорамтир тусда жимирлаб ётади. Бу тоғ тизмаларининг номи — Торос. Қишлоқ йулдан пастда жойлашган, йул устидан яққол куриниб турибди. Сул томонда бир томони денгизга туташиб кетган, узун қувурлари кукка буй чузган қизғиш иншоот. Суриштириб билсак, бу Искандерун металлургия заводининг бир корхонаси экан. Теварак-атрофи қизғиш тупроқдан иборат, дов-дарахт йуқ. Корхона ичкарисига қараб урлаган, қорамой томиб ётган темирйул ёқалаб пича кездим. Рупарамда бепоён Урта денгиз. Унга тикилиб туриб беихтиёр Чеховнинг бир гапи ёдимга тушди. «Денгизнинг энг ҳаққоний тасвирини мактаб ўқувчисининг иншосида учратганман, — деган эди адиб, — у «Денгиз катта эди», деб ёзган». Чиндан ҳам, пуртана отиб-шовиллаб ётган денгиз бениҳоя катта, кишининг

ақлини шоширадиган даражада сирли, гузал ва маҳобатли. Биз ўзбеклар денгиздан йироқ халқмиз, ягона денгиз-қулимиз Орол ҳам қўлмакка айланиб қолди, шу боисдан улкан денгизларнинг қўзимизга мўъжиза янглиғ кўриниши табиий.

Темирийул буйлаб кезар эканман, қўй боқиб юрган ун-ун бир яшар икки болага қўзим тушди. Уларнинг бири елкасига ўқувчилик жилди осган, буйи ҳам тикроқ, иккинчиси нимжонгина, юзларига сепкил тошган, қўлига гаврон тутган малласоч бир бола эди. Уларнинг ёнига яқинлашдим, гапга солдим. Жилд осганнинг исми Анвар, қўй боқиб юрганининг номи Бурҳон. Улар бултур мактабда бирга ўқишган экан. Анвар бу йил учинчи синфда ўқишини давом эттиряпти, Бурҳоннинг эса қишда отаси вафот қилиб, мактабдан қолиб кетибди. Ҳозир бировнинг қўйини боқар экан. «Нима учун ўқишни ташладинг?» деган саволимга Бурҳоннинг ўрнига Анвар жавоб қилди: «Унинг ўқиш учун берадиган пораси (пули) йўқтур...» Бурҳонга қарадим. Кичкина, мовий кўзлари бирам маъюс, бутун вужуди шундоққина мужассаами изтироб бўлиб турар эди.

Улар қалин уртоқ эканлар. Анварнинг отаси шу мактабда математикадан дарс беради. У ҳар куни дарсга кетаётиб дўсти Бурҳоннинг олдига келади, икковлон пича сўзлашиб-ўйнашиб борадилар, сунгра Анвар мактабга кетади, Бурҳон бепосн денгиз соҳилида қўйлари ва хаёллари билан ёлғиз қолади.

Бурҳоннинг онаси касалванд, учта укаси бор экан. Ўқиш учун йилига бир миллион лира пул тулаш лозим...

Ўз-уздан мутаассир бўлиб кетдим. «Қайгурма, Бурҳонбей, — дедим унга, — биз Ҳажга кетаётимиз. Насиб бўлса, Маккада сен учун дуо қиламан». У менга гусса тула кўзларини жавдиратиб тикилди. «Мактабга борадиган бўлсин, деб дуо қилинг, афандим», деди у маъюс.

...Оллоҳ насиб этган куни Каъбатуллоҳда, шундоққина мақоми Иброҳим рупарасида, йўлда йўлдош бўлган чўпон бола Бурҳоннинг ҳақиға чин ихлос ила дуо қилдим. Яратган тангридан шу мурғак гўдакнинг мушкулларини осон, ҳожатларини равон қилишини тиладим. Умидим борки, унинг гарибона турмушида шарофатли кунлар бошлангандир.

Зеро, Ҳаж мавсуми — эзгу тилаклар ушаладиган пайт, Ҳарами шариф — дуои илтижолар мустажоб буладиган макондир!

30 май. Дамашқ. Шаҳар четидаги кўҳна масжид.

Соат олтию ун беш. Бомдоддан сунг.

Кеча оқшом саккизларда Туркиянинг Жилвакузи деган чегара манзилидан утиб, Сурия сарҳадига қадам кўйдик. Одатдагидек божхона, хат-хужжат расмиятчиликларини бартараф этиб, туни билан бетухтов йул босиб Дамашқ сари жунадик. Чегарадан утиш пайтида қатор тизилиб турган автобус карвонларини томоша қилаётиб, шундай бир воқеанинг гувоҳи бўлдим: Туркиядан келаётган зиёратчилар сафида бадавлат бир олмон ҳам бор экан. Куп замонлардан буён исломни қабул қилишни ният этиб келаркан. Узининг саккизта шахсий автобуси билан туркиялик зиёратчиларни Ҳажга олиб келаётган экан, Сурия тупроғига утишимиз билан калима келтириб, расм-русумларни бажо келтириб мусулмонликни қабул қилибди. Божхона ёнидаги ям-яшил майсазорда дам олиб ултирганимизда уша олмон кишини кўрдим. Қарорини Оллоҳ муборак қилсин, тавфиқ ва ҳидоят ато этсин!

Жилвакузидан чиқиб жунадик. Дамашқда истиқомат қиладиган Яҳё исмли турк йигити бизга йулдош бўлди. Куп яхши инсон экан, кечаси Суриянинг қоронғи ва номаълум йулларидан бешикасту бехатар утишимизга кумак берди. Пойтахтга қадар гира-шира манзиллар, липиллаган чироқлар, бекатлар, миршабларгина хотирамда қолган. Чегарадан Дамашққача масофа 250 километр.

Бомдодни шаҳар четидаги кўҳна бир масжидда ўқидик. Намоз қазо бўлмасин, деб шошиб келаётсак, масжид имомими, қоровулими, баланд буйли бир киши, бизни кўрдию эшикка шарақлатиб қулф сола бошлади. Биродаримиз Муҳаммадсодиқ салом бериб ниятимизни баён қилди, у эса алланима деб гўлдираганча бурилиб кетмоқчи бўлди. Қори ака кескинроқ оҳангда нимадир деган эди, тўсатдан қизариб-бузариб эшикни очиб берди.

Ибодатдан сунг сураб билсак, у бизнинг ичкари киришимизга кўнмаган экан, Қори ака: «Ия, сен худонинг уйига хужайинмисан?» деб уни пича уялтирибди.

Нима ҳам дердик, турфа олам — турфа хил одам. Баъзилар мусофир учун, мусулмон учун жонини ҳам қурбон қилишга тайёр булса, баъзилар худонинг уйини ҳам раво кўрмоқчи эмас.

Биз тухтаб турган жой «Мадинатул Шом» — Дамашқнинг чеккароқ бир туманига ухшайди. Теварак-атроф анчагина қаровсиз, кучаларда ахлат уюмлари тупланиб ётибди. Шаҳарда икки миллиондан зиёд — тахминан Тошкентдагидек аҳоли истиқомат қилади. Умуман, катта шаҳарларга хос битта муаммо мавжудки, у ҳам булса чиқинди ва ахлатларни йўқотиш, тозалик масаласидир. Бир пайтлар Андижон шаҳар ҳокими булиб ишлаган раҳбаримиз Зокиржон ака шу хусусда сўзлаб утди. Мен эса беихтиёр Ғафур Ғулом сатрларини ҳаёлан такрорладим: «Супурги тегмаган хонумон хароб...»

Сурия Араб Республикаси Шуролар Иттифоқи билан жуда яхши муносабатда булган. Ҳамма жойда мамлакатнинг кекса раҳбари Ҳафиз Асаднинг суратлари кўзга ташланади. Кучанинг икки томони кета-кетгунча темир панжарали дуконлар, устахоналар.

Соҳибқирон Амир Темур бу улкага зафарли юриш билан келган. Уни фатҳ этиб, машҳур Мусҳаби Усманий — халифа Усмон ибн Аффон амри билан китобат қилдирилган муаззам Қуръони каримни Самарқандга олиб борган. Ҳозирги кунда бу табаррук китоб Мовароуннаҳр мусулмонлари идорасининг кутубхонасида сақланади. Унинг тарихи ўзи бир асар.

Мусулмон оламида эътироф этилган бешта шариф шаҳар бор: Қуддуси шариф, Бухорои шариф, Тоифи шариф, Мозори шариф, Шоми шариф. Дунёдаги беш шаҳарнинг бири булмиш бу кўҳна маконга бобурийлардан ҳазрати Бобурнинг иккинчи ўғли Комрон Мирзонинг қадами теккан.

Падари бузургворининг вафотидан сўнг аксар ҳукмдор оға-инилар уртасида булгани сингари Ҳумоюн Мирзо ва Комрон Мирзо уртасида ҳам турли сабабларга кўра узаро низолар, адоватли жанг-жанжаллар рўй беради. Жаннатмакон Бобур умрининг сўнгги йилларида узидан кейин фарзандлари орасида шундай нохуш ҳодисалар содир булмаслиги учун қарамоғидаги мулку вилоятларни уларга тақсимлаб беради. Бу фармони олийга биноан Ҳиндистон Ҳумоюнга, Панжоб Комрон Мирзога, Қандаҳор ва Кобул Аскарый Мирзога, Бадахшон Ҳиндол Мирзога тегади. Афсуски, ака-

укалар аро аҳиллик ва ҳамжихатлик кутарилиб, парокандалик, тарафкашлик авж олади. Ҳумоюн ва Ҳиндол бир томон, Комрон ва Аскарый бир томон булиб бесамар курашлар гирдобига ташланадилар. Бундан фақат бобурийлар салтанатининг душманларигина наф куради, холос.

Шафқатли ва азиз падар — Заҳириддин Муҳаммад Бобур фарзандларини ҳамиша иноқлик, тотувлик ва иттифоққа даъват қилар, бу туйғуни уларнинг қонқонларига сингдирмоқликка уринар эди. Унинг Ҳумоюнга ёзган ибрат ва тарбият тула мактублари бунга бир мисолдир. Маълум булишича, шу мазмундаги хатларни у бошқа уғлонларига ҳам йуллаган экан. Муҳтарам адабиётшунос домламиз, профессор Бегали Қосимов бундан беш-ун йиллар муқаддам Бобур Мирзонинг Комрон Мирзога битган ва номаълум сабабларга кура «Бобурнома»га кирмай қолган бир мактубини Қозон дорилфунуни кутубхонасидан топиб эълон қилган эдилар. «Оталик ҳиссининг бесбаҳо, лазиз тўлқинлари» (Ғафур Ғулом таъбири) билан йўғрилган бу ажойиб нома Бобур Мирзонинг иккинчи уғлига нисбатан меҳр-муҳаббати бошқа фарзандларидан асло кам бўлмаганини кўрсатади.

«Насиҳатномаи Бобуршоҳ ба фарзанди худ» («Бобуршоҳнинг уз фарзандига насихатномаси») деб форсча сарлавҳа қўйилган, лекин туркий тилда битилган бу мактубда Комрон Мирзо шаънига самимий сатрлар бағишланган.

«Фарзанди аршаду аржуманд, саодатнишон Муҳаммад Комрон баҳодирга саломи муҳаббат анжомидин сунг улким, кукалдошу эмиқдош ва ичкиларинг билан сабақ уқурга ружуъ келтириб эрмишсен. Бу жиҳаттин кўнгулга сурур ва хотирга ҳузур етиб, на бисёр хушҳоллик юз берди. Тенгри таоло даргоҳидин умидим борким, жамъи қобилият ва салоҳият бобинда комил ва мукаммал булиб камолга етгайсен...»

Ана шундоқ отанинг эзгу тилаклари ила вояга етган Комрон Мирзонинг умр йули ғоят чалкаш ва маҳзун кечиб, фоже яқун тошгани куп таассуфлик ҳолдир.

Ака-укалар уртасидаги гина-кудурат ва адоватнинг натижаси шу бўлдики, тахт вориси Ҳумоюн Мирзо исёнчи, итоатсиз инилари Комрон ва Аскарыйни қаттиқ жазолашга мажбур бўлади.

Бобурийлар хонадонининг оқила фариштаси, доно муаррих Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да бу ҳақда

шундай ҳикоятлар қилади: «Охир Мирзо Комрон дастидан гам тортган хонлар, султонлар, паст ва баланд, катта ва кичик, аскар ва халқ—ҳамма бир оғиздан подшоҳ ҳазратларига: «Давлат тепасида подшоҳ бўлиб, ҳукм эгаси бўлган кишига биродарлик расми манзур бўлмайди. Агар кунглингиз биродарликни истаса, подшоҳликдан кечинг, агар подшоҳликни хоҳласангиз, биродарликдан кечинг. Ахир шу Мирзо Комрон дастидан Дашти Қипчоқда муборак бошингизга қандай фалокатлар етмади. У афгонларга мақр ва ҳийла билан бирлашиб, иттифоқ бўлиб Мирзо Ҳиндолни улдирди. Куп чиғатойлар Мирзо туфайли нобуд бўлиб кетди, уларнинг хотин ва бола-чақалари, одамлари асир қилиниб, беномус бўлишди... Бу биродар эмас, балки душманингиздир», дейишди. Ҳамма бирлашиб, бир оғиздан, мамлакатга раҳна солганнинг боши кесилгани яхши, дейишди.

Подшоҳ ҳазратлари бунга жавобан: «Сизларнинг сузингиз менинг хотирим учун булса-да, лекин менинг кунглим булмайди», дедилар. Ҳаммалари фарёд кутариб, «Бизнинг сизга билдирган фикримиз энг яхши маслаҳатдир», деб туриб олишди. Охир Ҳазрат: «Агар бу маслаҳатга ҳаммангиз рози булсангиз, барчангиз йиғилишиб шу қарорни ёзинг», дедилар. Сунгра жами унгу сўл амирлар йиғилишиб, «Мамлакатга раҳна солганнинг боши кесилгани яхши», деган ҳукмни ёзиб беришди. Подшоҳ ҳазратлари мажбур бўлиб, Рахтос атрофига етганда Саид Муҳаммадга: «Мирзо Комроннинг ҳар иккала кузига мил торт», деб буюрдилар. У шу ондаёқ бориб мил тортди. Подшоҳ ҳазратлари мил тортгандан кейин...»

Таассуфки, ҳаяжонли, зур детектив каби уқиладиган бу тарихий асар айни шу ерда узилади!..

Теранроқ фикр юритиб қарасангиз, бунда ғалати, сирли бир маъно бордек туюлади. Бобурий биродарлар уртасидаги қондошлик ришталари ҳам аслида худди шу воқеа туфайли шартга узилиб кетмайдими?

Инсон тақдири қанчалар чигал!

Комрон Мирзо дилбар нафас шоир бўлган. Беназир иқтидорли падари каби ниҳоятда нафис, ниҳоятда маҳзун ва жушқин ғазаллар битган. Тож-тахт талашувларидан ҳориб-толғач, олам кузига қоронғи зулматга айлангач, дунёнинг бевафо, бебақолигини англаган ва дарду аламларининг назмий баёнини девон тарзида тартибга солган. Бу гузал, содда ва маънодор шеърят

намуналарини мутолаа қилар экансиз, ихтиёрсиз суратда ҳайратга тушасиз: наҳотки, шунчалар ҳассос туйғулар куйчиси қатлу қирғинларга, фитна-игволарга қодир бўлган бўлса?!

Унинг шеърӣй наволари аро изтиробли, зиддиятли бир қалбнинг армон-афсуслари эшитилиб тургандек...

Комрон Мирзо девонини Тошкентда илк бор бо- буршунос олим Саидбек Ҳасан нашр қилдирди. Қу- лёзмаларини Ҳиндистондан, Патна шаҳридаги Худо- бахш кутубхонасидан, Калькуттадаги Осие жамияти қулёзмалари фондидан ва Рампур шаҳридаги Ризо ку- тубхонасидан топиб келишган. Саидбек ака бу ишлар- ни шижоатли устози Ҳамид Сулаймон домла билан биргаликда амалга оширган. Куп савоб, хайрли юмуш...

Шоир сифатида Комрон Мирзонинг ҳам орзу-ҳа- васлари, интилишлари бениҳоя юксак бўлган экан.

«Туркийда Навоӣйга етсам, не ажаб, гозий,
Шеъримга қулоқ солса маҳбуи суҳандоним», —

деган сатрлари бунга бир далилдир.

Шеър — қалб таржимони, дейдилар. Бу бахтиқаро инсоннинг кечмиши, дарду фожиалари ҳам шеърлари- да шундоққина мужассам. Унинг ғазалларидан бирида куйидагича бир байт борки, қачон уқиб қолсам, қат- тиқ мутаассир буламан, кўзига мил тортилаётган шур- лик шоир сиймоси кўз олдимга келиб туради:

«Барқдек анвори ҳуснунг кўзларимга чақилиб,
Кўздин оқиздинг кўнгулни қатра-қатра қон қилиб...»

Бу — шунчаки назмий тимсол эмас. Бу — моҳият, саргашта водийда саргардон кезган, адашган, йул изла- ган, хатоларини тузатмоқ қасдида яна хатолар қилган инсон изтиробларининг моддий ифодасидир. Қонли фиғон, қонли фареддир.

«Кўздин оқиздинг кўнгулни қатра-қатра қон қилиб...»

Бу янглиғ ҳасратли нолалар, надомат оҳанглари Комрон Мирзонинг аксар ғазалларига ҳам хосдир. Қайсар феъл-атвори боисми; узаро фитналар боисми, кўзларидан жудо этилган шоир ижодида «кўз», «ни- гоҳ», «ёруғлик», «йиғламоқ» каби тушунчалар фавқу- лодда теран ва фожей маъно касб этади.

Бир газалида у шундай деб тақдирдан бузлайди:

«Кел, эй қонлиг ашкимки, бир зор йиглай,
Қилай васлини ёду бисёр йиглай.
Чекиб нола андоқки абри баҳорий,
Фигонлар қилиб ҳолима зор йиглай.
Чаманда қаён сарви нозеки курсам,
Соғиниб ушал қадду рафтор йиглай.
Қатик дардима, Комрон, чора топмай,
Булуб чорасиз эмди ночор йиглай».

Шоир девонини варақлаган сари одам бир нарсага хайрон булади: гуё Комрон Мирзо бошига тушажак шуришу гавғоларни, қаро қисматини олдиндан билгандек...

«Тийрадур кузума олам гуё,
Йулидин кузда губорим йуқтур.
Комрон борғали ул лолазор,
Умр боғинда баҳорим йуқтур...»

Шеърнинг қудрати шундаки, у ифода қилиб булмайдиган туйғу-ҳиссиётларни ифода қилишга қодирдир. Мана, аллақанча вақтдан бери мен Комрон Мирзонинг аччиқ тақдири, мураккаб шахсияти ҳақида қора суз билан билжираб ултирибман. Ҳолбуки, шоирнинг узи буларнинг барчасини «Умр боғинда баҳорим йуқтур», деган бир жумла билан яққол ифода этган куйган.

Баъзан ички бир сезги билан шундай тахмин қиламан: Комрон Мирзо падари бузургворига юзлаб инсоний ришталар билан чамбарчас боғланган шахсдир. Ижодий нафаснинг бениҳоя яқинлиги ва уйғунлигидан шундай хулоса чиқариш мумкин, деб уйлайман. Худди Бобур Мирзо сингари Комроннинг ҳам шеърлари тоза таровати, самимияти ва ростгуйлиги ила ажралиб туради. Шоир Комрон Мирзонинг ягона ва муътабар устози — шоир Бобур Мирзо, десак, янглишмаган буламиз. Ҳатто гоҳо ота-бола қаламига мансуб гузал мисраларнинг қайси бири кимники эканлигини тафовут қилиш ҳам мушкул.

Масалан, Бобур Мирзонинг машҳур газалини эслайлик:

Гаҳи согин не булди зорларни,
Унутмагил бурунқи ёрларни.

Сени курмай йироқдин зор булдим,
Бирор ед эт йироқдин зорларни.

Юзунгдин айрумен хор, эй азизим,
Киши гулдин айирмас хорларни.

Кузунг беморимен, мендин юмуб куз,
Яна огритмагил беморларни.

Санга кунглумни олдурдум, жаҳонда
Курубмен гарчи кўп дилдорларни.

Санга бир йул етар фикридадурмен,
Унутма бир йула афгорларни.

Сиҳи қадларга, Бобур, ошиқ улсанг,
Бурунроқ кузлагайсен дорларни.

Энди Комрон Мирзонинг ушбу газалига назар таш-
лайлик:

Не булди сурсанг, эй ой, зорларни
Бу гамда қўймасанг афгорларни.

Манга йул хуррам ҳарамда,
Қувиб атрофидин ағёрларни.

Азизим, гар азиз ўлмоқ тиларсен,
Қаро туфроққа қўйма хорларни.

Кузунг беморимен, сўргил, не булди,
Гаҳе, эй дилрабо, беморларни.

Сенингдек дилбари танноз билмам,
Курубмен гарчи кўб дилдорларни.

Хуш улким, жамъ эди бори ёронлар,
Фалактин курмайин озорларни.

Дариго, Комрон, фитнаи даврон,
Паришон қилди жамъи ёрларни.

Чиндан ҳам, фитнаи даврон бобурий мирзоларни
паришон қилди, тарих сўқмоқларига сочиб юбор-
ди...

Комрон Мирзо, кўрар кўзларидан айрилгач, гуноҳ-
ларига тавба қилмоқ мақсадида Ҳаж сафарига юзлана-
ди. Зиёратдан қайтиш пайтида — 1557 йили Арабис-
тонда бу ўткинчи, аламли дунёни тарк этади.

Аскарый Мирзо ҳам Ҳумоюннинг амрига кура Маккаи мукаррамага йул олади. Куп азобу машаққатлардан сунг Ҳаждан қайтади ва Дамашқ шаҳрида дорулфанодан дорулбақога рихлат қилади. Унинг қабри шу муаззам шаҳарнинг аллақайси гушасида булиши керак. Таассуфки, фурсатимиз ҳозир унинг изларини излаб топишга имкон бермайди. Биз фақат уларнинг руҳларига тиловати Қуръон билан чекланмоғимиз мумкин.

Комрон Мирзо ҳам, Аскарый Мирзо ҳам, яхшимиди-ёмонмиди — аввало улуг Бобурнинг зурёдлари эди. Улар узлари ҳақ деб билган гоё ва тушунчалар учун курашганлар, гоҳ энгиб, гоҳ энгилиб, ҳаётлари шу тариқа хотима топган. Уларнинг қилмишлари, қилган амаллари учун баҳо бергувчи — елғиз Оллоҳимдир. Биз эса фақат дуогуйгина була оламиз. Парвардигоро, узингнинг ожиз бандаларинг булмиш Комрон Мирзони ҳам, Аскарый Мирзони ҳам даргоҳингда ёрлақагил, хато-гуноҳларини мағфират этгил, узинг суйган кимсалар қатори азиз айлагил!

Зеро, сен гуноҳларимизни авф айлагувчи, карами кенг, улуг ва бениёс Зотсан...

31 май. Иордания. Оқшом. Катта йул ёқаси.

Пешин намозини Сурия билан Урдун (Иордания) чегарасидаги божхона масжидида уқилди. Машиналар тирбанд, одам ниҳоятда куп — ҳамма бир амаллаб чегарадан утиб олсам дейди. Сахрои Кабир яқинлашаётгани сабабли ҳаво тобора ёниб бораётир. Навбат кутиб турибмиз.

Аввало, Сурия сарҳадидан чиқиш визасини, сунгра божхона назоратидан утиш муаммосини ҳал қилиш лозим. Худди шу тартиб кейин Урдун томон биринчи қадам қўйишингиз билан такрорланади. Тегишли қозғозлик ишлари битгач, норғул-норғул аскарлар машиналарни махсус шийпонга олиб кириб обдан текширадилар. Чамадонлар, қопу халталаримиз ҳам роса синчиклаб кўрилади. Минақидиргичлар ёрдамида ҳам яна бир сидра кўздан кечирилади. Буларнинг ҳаммаси, табиийки, кишидан мустаҳкам асаб ва чексиз сабртоқат талаб қилади. Мана, Урдун худудидан утишимиз учун ҳар бир машинага 120 доллардан, жами 240 доллар хирож тўлашимиз лозим экан. «Бой ота» бошини қашиб: «Адҳамжо-он, — дедилар буғиқ, ҳоргин товушда, — жон ука, менинг «амалдор» папкамни узатво-

ринг-чи». Машина ичида, урин-тушаклар устида турк султони сингари виқор тукиб ултирган Адҳамжон уф тортиб оёғи тагидан махсус шифр-код билан қулфланган семиз «дипломат»ни олиб беради. «Дипломат»нинг тутқичи қайдадир узилиб тушган. «Бой ота» уни таржимонлардан бирига қултиқлатиб, божхона идораси томон равона булади.

Ҳамроҳларимиздан бири бошини чайқаб: «Бу аҳволда уйга етгунча иштонсиз қолмасак гурга эди», деб қуйди.

Дунёда камбағал фуқаро булиб халқаро сафарга чиқишдек қулгили ва машаққатли иш булмаса керак.

Теварак-атрофимизда эса... муборак Каъба йулларида азиат чекиб турган минг-минг одам, Оллоҳга таваккал қилиб аста-секин олға илгарилаб бормоқда. Қандай миллат, қандай элат вакиллари йуқ дейсиз бу ерда: форсийлар, туркийлар, араблар, курдлар, покистоний ва ҳабашлар, японлар, филиппинлар, америкалик муслмонлар... Бу улуг йулларда бутун дунё муслимлари қардошлигининг беқиёс намоёишини кузатмоқ мумкин. Мана, ортимиздаги кичкинагина «Пежо» машинасида Австриядан келаётган иккита мижоз утирибди. Уларнинг кейинида турган икки қаватли муҳташам автобус пештоқида Индонезия давлатининг байроқчаси ҳилпирайди. Қийғоч кузли, бошларига чор қирра оқ сурпдан бурк кийган зиёратчилар уз тилларида нималарнидир сузлашиб-кулишиб борадилар. Машинамизнинг очик деразасидан бир киши бош суқиб қолди. Салом-алик қилдик. Ҳожи ака уни гапга солди. У қашқарлик уйгур экан, Туркия орқали ҳаж қилгани келаётибди, касби духтир. Айтишича, Суриядан Маккаи мукаррамага қадар автобус йулқираси қирқ доллар эмиш. Уйгур йигит суз орасида сураб қолди: «Сизлар нима учун Озарбойжонга ёрдам бермайсизлар?» Бу савол биз учун янгилик эмас эди, йул буйи унга куп марта дуч келдик. Собиржон ака унга муносиб жавоб ҳам тайёрлаб қуйган эдики, мазмун-моҳиятига кура баайни Ташқи ишлар вазирлигининг дипломатик баёнотларининг узи эди: «Биз сиёсатдан холи, илмий-маърифий ташкилотмиз. Ва айни вақтда давлатлар уртасидаги сиёсий низоларнинг барча манфаатдор томонлар иштирокида музокаралар орқали тинч йул билан ҳал қилиниши тарафдоримиз». Бу ерда у кишининг узоқ йиллар давомида тарғибот-ташвиқот идораларида ишлаганлиги шундоққина қул келди.

Аммо бу сафар тайёр жавобимизни баён айлаб улгурмасимиздан Адхамжон уйгур биродаримизга савол билан мурожаат қилиб қолди: «Озарбойжонга жонингиз ачиётган булса, нега узингиз бориб қарашмаяпсиз, ошна? Ҳозир у ерда духтирлар жуда-а керак булаётган эмиш-да». Уйгур зиёратчи оғзини гапга жуфтлагунча бирданига қарвон қўзғалиб қолди. Биз ҳам шоша-пиша машинамизга кириб, жой-жойимизни эгалладик.

Божхона гавғолари битиб, мана, тагин йулда кетяпмиз.

Иордания Ҳошимийлар Қироллиги муъжазгина, бой, озода-ораста бир давлат экан. Тўқлик, маъмурчилик, келажакка ишонч шиддатли ҳаёт тарзидан, одамларнинг юз-кўзи, хатти-ҳаракатларидан яққол сезилиб туради. Сурияга солиштирганда тафовут ер билан осмонча. Чегарадан пойтахт Оммонга қадар 125 километр, у ердан Саудия Арабистони сарҳадигача — 250 километр. Хуллас, худо хоҳласа, тахминан 300 километрдан сунг Саудия чегарасига етиб оламиз.

Ҳошимийлар Қироллиги — тангри назар қилган жойлардан, нефть бисёр. Шу сабабли ҳам мамлакатнинг бели бақувват, шу сабаб ҳам одамларнинг суҳбати ширин. Пул бирлиги — динор, бир динор — бирундан олти долларга тенг.

Кечаси билан йул босиб, ярим тунда Оммонга едик. Чароғон, ярқираган, эртак бир шаҳар. Тунги ҳаёт авжида. Шарқ мамлакатларидаги жазирама иссиқ туфайли асосий ҳаёт салқин тушгач — кечаси, тонгга қадар давом этади. Бу ўлкаларда зарурати йўқ одам кундузи уйдан ташқарига чиқмайди — муздай кондиционер соясида маза қилиб ҳордиқ чиқаради.

Машинада Оммонни роса айландик. Баланд тепаликдаги ҳайбатли, маҳобатли қўرғон-қалъада подшоҳ қароргоҳи жойлашган экан, атрофидан икки бор утиб томоша қилдик. Қайси бир билимдон шеригимиз подшоҳнинг уттиз саккизта хотини борлигини, буни газетада уз кўзи билан уқитанлигини айтиб ҳаммамиз билан баҳслаша кетди. Ярим кеча булишига қарамай, қоринлар сурнай чалиб наво бошлади. Тоza, файзли бир ошхона қаршисида тўхтадик. Хизматчилар слиб-югуриб парвона булишди. Таомлар бениҳоя лаззатли, манго шарбатининг таъми оғизда қолди.

Оммондан чиқиб, ҳудудсиз саҳрони тасмадек тилиб утган йулдан шарқ сари жунадик. Бир маҳал йул четидаги баланд бир тепалик ёнида қунишга қарор қилин-

ди. Кимлардир машина ичида, кимлардир одатдагидек «уйқуҳалта»га кириб уйқуга кетдик. Тошдай қотиб уҳладик, афсуски, уйқу қисқа булди.

1 июнь. Саудия Арабистони. Мадинаи мунаввара йули.

Кеча оқшом божхона ва чегара машаққатларини мардонавор енгиб, ниҳоят, Саудия сарҳадига қадам қўйдик.

Бу йилги Ҳаж мавсуми ҳар қачонгидан ҳам кура улкан миқёсда утиши мулжалланмоқда. Дунёнинг турли мамлакатларидан беш миллиондан зиёд киши, собиқ Совет Иттифоқидан эса ун уч минг одам зиёратга келаётибди. Ўзбекистондан келадиганлар сони — беш мингдан ортиқ.

Беш миллион одамга, айтайлик, уч-тўрт миллион киши хизмат кўрсатади, назорат қилади. Демакки, Маккаи мукаррамада Ийд-ал-адҳа — Қурбон ҳайити кунларида қўшимча тарзда ун миллионга яқин мардум истиқомат этади. Бунча одамнинг емак-ичмаги, турар жойи, эмин-эркинлигини таъминлаш ҳазилакам куч-қувват талаб қилмайди. Шунинг учун ҳам мамлакатда махсус Ҳаж ишлари билан шуғулланадиган алоҳида вазирлик фаолият кўрсатади.

Зиёратчиларнинг хавфсизлиги нуқтаи назаридан чегара ва божхоналарда назорат бениҳоя кучайтирилган. Яшил коржома кийган божхона ишчилари автобусу машинадаги юкларни битта қўймай ерга туширадилар. Махсус хизматчи-божшгирлар синчиклаб, қайта-қайта текширади, сўнг юклар бошқатдан ортилади. Тартиб шу қадар қаттиқки, ҳатто совға-саломга олинган чуст ва шаҳрихон пичоқларини ҳам чегарадан утказишмади.

Шу жойда бизнинг бошимизга яна бир муаммо пайдо булди. Яъники, Саудия давлатига кираверишда ҳар зиёратчи 120 доллардан бож пули тулаши лозим экан. Эндигина чунтак кавлаб, шу пули йиға бошлаганимизда божгирларнинг каттаси келиб айтдики, авф этгайсизлар, биздан жиндай хатолик утибди, сизлар Ўзбекистондан экансизлар, подшоҳимиз ҳазрат Абдул Азиз ибн Файсал ас-Сауднинг фармони олийларига кура, собиқ Шурулар Иттифоқидан келадиган зиёратчилар, жумладан, сиз муҳтарамлар ҳам у кишининг шахсий ва қадрли меҳмонидирсизлар, бинобарин, ҳар

қандай туловлардан озодсизлар, ун беш кун давомида сиб-ичишингиз, меҳмонхона харажатларингиз ҳам подшоҳ олийларининг ҳисобидан бўлади...

Биз таажжубланиб, ҳайрон бўлдик. Чунки бу биз учун кутилмаган иш эди. Шу сабабли Яратганга шукроналар айтдик.

Ҳа, яна такрорлайман: Оллоҳ — улуг, Оллоҳ — марҳаматлидир!

Мана, Ҳақ таоло инояти билан қутлуг Мадинаи мунаввара томон елиб бораётирмиз. Қалбларимизда илоҳий ҳаяжон, кунгиллар гайриихтиёрий тулиб-тулиқиб кетади. Қори домла бағоят таъсирли, шикаста оҳангда Қуръони каримдан Ҳаж ҳақидаги оятларни тиловат қилиб берадилар. Бор вужудимиз билан берилиб тинглаймиз, маъноларини сураб, дафтарларимизга, юракларимизга жо қилиб олишга интиламиз:

«Ҳаж вақтларида раббингиздан фазлу карам истасаларингиз, ҳеч бир зарари йуқ. Арофотдан қайтганларингиздан сунг Муздалифада Оллоҳни зикр қилинлар. Оллоҳ сизларга қандай ургатган бўлса, шундай зикр қилинлар. Илгари сизлар зикр қилишни билмайдиганлардан бўлсаларингиз ҳам...»

Бу ояти карималар айнан биз каби гофил кимсалар — «илгари зикр қилишни билмайдиганлар» ҳақида айтилган, бинобарин, дилимизга ҳам изтироб, ҳам умид солар эди.

«Сунгра одамлар у ердан қандай қайтсалар, сизлар ҳам шундай қайтинглар ва Оллоҳдан мағфират суранлар. Чунки Оллоҳ мағфират қилгувчи меҳрибон Зотдир...»

Қуръон оятларининг оғир, салобатли оҳанглари Саҳрои Кабир аро янада илоҳий маъно касб этиб эшитилар эди.

«Ҳаж маносикларини тугатганингиздан кейин ҳам Оллоҳни оталарингизни ёд олган каби, балки ундан ҳам зиёдароқ қилиб хотирга олинглар. Одамлардан кимиким: «Эй раббимиз, бизга бу дунёда яхшиликларни ато этгин», деса, унга охиратда бирор насиба бўлмайди. Ва улардан кимиким: «Эй раббимиз, бизга бу дунёда ҳам ва охиратда ҳам яхшиликларни ато қилгин ва Дузах азобидан бизни асрагин», деб дуо қилса, улар дуоларига яраша насибадор бўладилар. Оллоҳ тезда ҳисоблашгувчи Зотдир».

Бу не бахтки, оталарим, боболаримнинг муқаддас орзуси, армони бўлмиш Каъбатуллоҳ сари соат сайин

яқинлашиб келяпмиз. Уйлаб қарасам, авлод-аждодимизнинг яқин тарихида бу муборак масканларни зиёрат қилиш насиб этган киши булмаган экан. Демак, утганларнинг ҳаққи ҳам менда, улар учун дуои фотиҳалар қилмоқ ҳам мен учун фарз.

Ҳозир-ку қийнала-қийнала, ранжу машаққат чекиб йул босиб бораётирмиз, аммо, имоним комилки, йиллар утар, шунда бу кунлар барчамизнинг умр дафтари-миздаги энг ёрқин, тоза, унутилмас саҳифалар булиб қолажак...

Қумликлар, гиёҳ ҳам унмайдиган қорамтир ялангликлар. Толиқтирувчи, якранг манзара... Сайфиддин аканинг «қаҳвахонаси» очилиб иш бошлади: икки ҳўпландан қайноқ қаҳва насиб этди.

Йул буйида катта-кичик шаҳарлар, қасабаю қишлоқлар учрай бошлади. Деразадан тикилиб борар экансан, киши ногоҳ таажжуб қиласанки, бу қақраган асрий саҳро уртасида, бу яланғоч тоғлар бағрида бу қадар бойлик, бу муаззам кушқлар, бу ҳашаматли қасрлар қай йўсин пайдо бўлган? Кузларингга ишонгинг келмайди. Беихтиёр қадрдон манзараларга қийслайсан. Қийс асноси бўзгингга аччиқ бир хўрсиниқ тикилади...

Қош қорайиб, салқин туша бошлади. Хўфтонга қадар яна бетўхтов йул босдик. Алламаҳалда автоёқилғи қуядиган бир бекатда тўхтадик. Тамадди қилдик, намоз ўқидик. Ҳожи ака хўб таъсирли амри маъруф қилдилар. Бсҳад мутаассир бўлдик. Шу ерда бош қўйдик. Бахтимизга салқин шабада эсиб турибди.

2 июнь. Мадинаи мунаввара. Зул-Ҳулайфа миёқоди.

Яна йулдамиз. Саҳрои Кабир оралаб кетиб бормоқдамиз. Йулнинг икки томонига кета-кетгунча симтўрдан тўсиқ тутилган — саҳродаги жониворлар йулга чиқиб кетиб нобуд бўлмасин, деб. Шу боис ҳам ҳаракатга ҳалал берадиган нарса йўқ, машиналар соатига 200 — 250 километр тезликда елади. Теп-текис асфальт сатҳига ликобсимон думалоқ темир «тақалар» терилган. Агар машинангиз йўлдан жиндай оғишса, «тақалар» тарақлатиб огоҳлантира бошлайди.

Куъ ёйилиб кетганида йул еқасидаги бир ошхонада нонушта қилдик. Ҳизматчи — қотма, қоқсуяк ҳинди, чой ташиб улгуролмади — ташналик шу даражага етган эди. Охири катта чойгум, термосларга ўзимиз дам-

лаб олиб, мириққунча ичдик. Гарчи иқлими иссиқ минтақалар бўлса-да, бу юртларда чойхурлик унчалик тараққий топмаган кўринади. Асосан сув — муз солинган сув истеъмол қилиш расм экан. Дастурхон бошига келиб ўтиришингиз билан «бисмилло»га кўзачада ях-лаб ётган сув келтириб қўядилар. Алвидо, томоқ!

Қайлага ухшаш, аччиққина шўрва, юпқа чавати нон тортилди. Ноннинг ғози енгил, таъми ширин, ҳазми осон. Рупарадаги қатор сўриларда икки-учта оқ либосга бурканган араб одам буйи баробар чилимларни қулдиради утирибди. Адҳамжон қизиқиб, биттасини олиб текшириб курди, татиб куришга юраги дов бермади.

Яна уша олис йул, яна уша бир хил манзара: қумликлар, жимирлаган сароб, қорамтир ялангликлар.

Зокиржон ака менга қараб: «Энди шунақа қилиб мудраб кетаверамизми? Бизга ҳазрати Бобур ҳақида бирор нима сўзлаб берсангиз-чи», деб қолди. Бошқаларга ҳам бу гап маъқул тушди. Уйланиб қолдим. Бобур Мирзонинг қайси бир беазир фазилатини айт-тай? Шоҳлигиними, шоирлигиними? Олимлигиними ёки саркардалигини? Заковатининг таърифини қилайми ёхуд шижоатининг?

«Мана, Оллоҳ марҳамати ила ким утмаган табаррук жойлардан юриб бораётимиз, — дедим уйланиб. — Шубҳа йўқки, ҳаммамиз ҳам айни дақиқаларда утган умримизни қайта сарҳисоб қилиб, куп афсусу надоматлар чекиб турибмиз. Мана шундай изтиробли мушоҳадалар натижаси улуроқ, ажаб эмаски, дилимизда т а в б а туйғуси пайдо бўлса. Бир пайтлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазратлари ҳам ана шундай руҳий жараённи бошларидан кечирган эдилар. Мен шу хусусда бундан бир қанча вақт муқаддам кичик бадиа битган эдим. Ижозатларингиз билан ҳозир шуни сизларга сўйлаб берсам».

Ҳамроҳларим бажонидил рози бўлиб, тингламоққа чоғланишди.

Мен фикримни жамлаб, ҳикоямни бошладим.

ТАВБА

Бобурнинг буюк саркарда бўлганлиги бизга тарихдан аён.

Буюк саркарда деган шарафга эса буюк галабалар туфайли эришилади.

Жаҳонгир Бобур қучган мислсиз зафарлар то ҳануз олам аҳлини ҳайратга солади. Дунёнинг турли минтақаларидаги тадқиқотчилар яқдиллик билан эътироф этадиларки, «Бобур инсонлар ичида энг ботиридир» (Эдуард Холден).

Бу фикрга қушимча қилиб, Бобур — инсонлар ичида энг ростгуйидир, деб айтсак ҳам, хато бўлмас. Унинг қалб дафтари — «Бобурнома»ни диққат билан варақлаган киши бунга амин бўлади.

Бобур тарихий воқеалар, тарихий сиймолар, табиат ҳодисалари ҳақида қанчалар аниқлик ва ҳаққоният билан мулоҳаза билдирса, ўз шахсиятидаги номарғуб хусусиятлар ҳақида ҳам шунчалар мардоналик билан суз юритади. Феъл-атворидаги жузъий ва улуг нуқсонун айбларни яширмай суйлайди, изтироблари, руҳнинг ички, оғриқли зиддиятларини китобхондан пинҳон тутмайди.

Бу ҳол одамни беихтиёр ажиб уйларга гарқ қилади. Улуг тафаккур соҳиби, улкан салтанат эгаси бўлган бир зотнинг қаламини мудом назорат остида тутган теран ҳаққониятнинг боиси нимада? Бунга не сабаб зарурат туғилган? Ахир, чексиз ҳокимият — чексиз имконият дегани эмасми? Ахир замондошлар ва келгуси насллар наздида ўзининг тарихий мумтоз сиймосига соя солиши мумкин бўлган нохуш ҳолатлардан қуз юмиб қуяқолиш Бобур Мирзо учун унчалар мушкул эмас эди-ку?! Наинки уни ёлғончиликда, бутунги тил билан айтганда, тарихни сохталаштиришда айблашга бирор кимсанинг ҳадди сифарди?

Менинг назаримда, бу ҳолнинг иккита сабаби бордек. Қадим дунёнинг ориф инсонлари оқ қоғоз бетига ёлғон ёзмақдан парҳез қилар эдилар. Чунки улар каломни ҳамиша тангри таолонинг номи билан бошлардилар. Қоғозни ҳам, унга битилган сузларни ҳам нон даражасида муқаддас, муътабар тутар эдилар. Бобур Мирзо ҳам табиийки, ешлик чоғларидан ана шундай зиёли муҳитда вояга етган, бинобарин, даврнинг мазкур удумига қатъий риоя қилиши шубҳасиз эди. Иккинчи сабаб эса Бобурнинг шахсиятидаги мардоналик, ростгуйлик, шижоат ва уктамлиқ билан чамбарчас боглиқдир. «Бобурнома» саҳифаларида ҳақиқат Бобур ҳаётининг бош мезони, асл моҳияти сифатида куринади. Бобурнинг ахлоқий нуқтаи назари, маънавий таҳлили гоят бешафқат, аёвсиз. У узгаларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатларини қандоқ талаблар асосида баҳоласа, бу

талабларни энг аввало ўзига қўйиб кўради, яъни пи-
чоқни олдин «ўзига уради».

Биз утмиш ҳақида суз юритганимизда кунглимиз
мумдек эриб, баъзан турфа хил ҳаёлларга бериламиз.
Мозийда кечган турмуш куз унгимизда гоҳо мужасса-
ми ахлоқ, мужассами одоб каби намоён булади. Ҳолбу-
ки, у даврларда ҳам фаришталар эмас, сизу бизга ухша-
ган феълли одамлар яшаганлар, у одамларнинг ҳам,
замонанинг ҳам ўз маънавий муаммолари мавжуд бул-
ган. Ва таажжубки, уларнинг аксарияти ҳозирга қадар
муаммолигича қолиб келаётир. Донишманд адибимиз
Абдулла Қодирийнинг сузлари билан айтганда: «Хал-
қимиз таъбирича, у замонлар «мусулмонобод» булса-
да, бироқ бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган иш-
лар ҳам йўқ эмас эди. Хон — мусулмон, бек — мусул-
мон, халқ — мусулмон, бунинг устига, юриш-туриш
ҳам мусулмонча эди. Уғрилик қилгани учун қул кеси-
ладир ва ё дорга осиладир. Зони билан зониялар ҳам
пештоқдан ташланадилар, ичкилик учун қирқ дарра
уриладир... Иш шунчалик нозик булатуриб ҳам уғри-
лар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдилар, пештоқ-
дан қопга буғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам
етишиб турадилар. Куп кишиларнинг уйларида мусал-
лас билан бузалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томон-
да расмий суратда ичкилик сотиш билан тирикчилик
қилувчилар ҳам йўқ эмас эдилар...»

Шавкатли шоҳ, ҳассос шоир Бобурнинг ҳаётида ҳам
ана шу «тантанали таъбирни бузиб қўядиган» бирмунча
ишлар содир булган эдики, биз улардан аввало Бобурни-
нг мардона эътирофи туфайли воқиф буламиз: «Шанба
куни ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига
Чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намоз
пешин чоғир суҳбати булди, саҳари ушбу суфанинг усти-
да сабуҳий қилдук...»

Чоғир суҳбати!

Жаҳондаги не-не улуг зотларнинг ақлу ҳушини забт
этиб, иродасини маҳв қилган чоғир балоси Заҳирид-
дин Муҳаммад Бобурни ҳам ўз домига тортган эди...

Соҳиби фазилат ва соҳиби ҳикмат булган Бобур бир
муддат май денгизида сузгани ва қарийб гарқ булаёзга-
нини, бундан қандоқ изтироблар, ранжу азиятлар чек-
канини ростгўйлик билан яширмай ҳикоя қилади:
«Тонгласи девон тарқагондин сунг сайрга отланиб, ке-
мага кириб арақ ичилди... Намоз дигаргача арақ ичил-
ди. Арақнинг бадхурлигинин мутанаффир бўлиб, бу юз-

дагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидагилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ-уқ ичтилар... Бир замон такаллуф била суҳбат тутулди. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдан гуфтуғу қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст булуб, ғалаба паршонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тула тула оёқларини пайдар-пай бериб, оз фурсатда масти лояъқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида булдук, барҳам етмади. Шалойинлиқ хили булди, ҳар сориға тарқалиштилар, суҳбат бемаза булди...»

«Суҳбат бемаза булди...» Май денгизида ихтиёрсиз сузган кеманинг саргузаштларини изгироб билан баён қилар экан, Бобур аксарият ҳолларда чоғир базмларининг тасвирини айни шу сузлар билан ниҳоясига етказди. Ёинки, куп лавҳаларда суз замирида шу маъно пинҳон ётган бўлади.

Шоҳнинг чоғир суҳбатлари баъзан ақл бовар этмас ишлар билан якунланар эди.

«Ушбу фурсатлардаким, Бехрада эдук, — дея ҳикоя қилади у, — намоз хуфтангача кемада ичиб, намоз хуфтанда кемадин маст тофиқ чиқиб, отланиб, машъални илгимга олиб, дарё ёқасидин урдугача отнинг бу юзига эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен, ғарийб маст экандурмен. Тонгласига мундоқ машъал олиб, урдугача якжилов келганимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйга келганимда хили истифроғ қилибтурмен...»

Бениҳоя таниш ҳолат, шундай эмасми? Хусусан, айрим замондошларимиз учун кундалик табиий ҳолат...

«Бобурнома»ни мутолаа қилар экансиз, умрининг маълум бир даврида Бобур эртаю кеч шаробдан бош кутармаган, кутаролмайдиган бир кимса булгандек таассурот қолади. Наҳотки, дейсиз кўзларингизга ишонмай, наҳотки шундай булса? Тасаввурингиздаги улуғвор, дини ислом аҳкомларини маҳкам тутган, шижоатли ҳукмдор сиймосини ахтариб, яна саҳифаларни варақлашга тутинасиз. Лекин, таассуфки...

«Чоршанба кун ийнинг ун еттисида Ҳайдар Нақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларға ва йигитларға суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатқа бориб ичтим. Кеч намоз хуфтан андин қупуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди...»

Ҳафсалангиз пир бўлиб, бошқа саҳифани очасиз. Яна умидвор бўлиб термиласиз: «Офтоб ёйила Боғи Бинафшага бориб ҳавз ёқасида ичилди. Туш була уйқулаб, намоз пешин яна ичилди...»

Албатта, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мураккаб зиддиятларга тўла шахсияти социалистик реализм тувакларидида ўстирилган ижобий қаҳрамонларга ухшамаслиги табиийдир. Аммо, ҳар қалай, инсон бировга ихлос қўйганидан сўнг уни бекаму кўст кўргиси келар экан. Шу боис ҳам Бобурнинг табиатидаги бу номатлуб хислат сабабини аниқлаш истаги туғилади. Ҳўш, Бобур нима учун майга бу қадар ружу қўйган эди? Ёки аввал-бошдан мойиллиги бормиди? Қани, сўзни узидан эшитиб кўрайликчи: «Ишрат паймоналарини тулдириб, соқийлар юруб мажлис аҳлига тутта кириштилар. Мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон сўйидек (ҳаёт суви — Х.С.) юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу ҳаёлда эдиларким, менга ичирғайлар, мени ҳам бу доирага кижурғайлар, мен агарчи бу чоққача нашъа бўлгунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлиқ ва сархушлуқ кайфияти ва ҳолатини камоқаққуху билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водини тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Кичикликта бемайл эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятини билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклиф қилсалар ҳам узрлар айтиб иртикоб қилмас эдим... Сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафс тақозосидинким, чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эди, балки чоғирга майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмогон амрни ўзлук била қилмоқ мушкул эди. Хотирга кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳиридек ораста шаҳрига келибтурбизким, жамиъ айшишрат асбоб ва олоти мукамал ва муҳайё ва бори тақаллуф ва танаъум ашё ва адовати омада ва пайдо, ҳоло ичмасам, қачон ичармен, деб ичмакка азм қилдим ва бу водини тай қилмоқни жазм қилдим».

Бу воқеа Бобур Мирзонинг навқирон чоғлариди, бир минг беш юз еттинчи йили Ҳиротда, Ҳусайн Бойқаронинг ўгли Музаффар Мирзо хонадонидида юз берган эди. Бобур ҳали умрида бода кайфини татиб кўрмаган, бинобарин, юз-хотир, андиша тўйгуларини унутмаган эдики, мазкур ултиришда чоғирни рад қилди (гарчанд кўнгул анга мойил бўлса-да!) ва бунинг боисини шундай изоҳлайди: «Вале хотирга кечтиким,

Бадиуззамон Мирзо огадур, анинг илгидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илгидин ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай, деб бу тараддудимни айтдим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар...»

Одамзот нима учун ичади узи? Ер юзида ҳаёт пайдо булганидан буён дунёнинг жамики ахлоқ қоидалари маън этиб келишига қарамай, нега инсон бу қадар майга ружу қуйган?.. Ким билади, дейсиз. Бировлар йўқчиликдан ичади, бировлар туқчиликдан. Айримлар ғаму қайғуларнинг ҳужумидан ичса, айримлар шоду хуррамлигидан ичади. Мабодо бир муъжиза рўй бериб, тарих эврилсаю Бобур Мирзога ҳам шу савол берилса, қандоқ жавоб олган булур эдик? Афсуски, биз буни билмаймиз. Тахмин қилмоғимиз мумкин, холос. Эҳтимол, шоир дилини уртаган армонлар боис чоғирга майл қуйгандир. Эҳтимол, дунёнинг бебақолигини теран англаган файласуф булгани туфайли кунгил фарёдини босмоқ учун майга зўр бергандир? Балки. Лекин менга шундай туюладики, Бобур Мирзонинг шароб базмига юз бурган кезлари унинг ф а о л и я т с и з л и к д а н зериккан чоғларидагина рўй беради. Жангу жадаллар билан, тинимсиз ҳарбу зарблар ёхуд улкан, машаққатли ижодий меҳнат билан банд булган пайтларида, яъни бу дунёнинг якранг, файзсиз ва беқут манзараларидан руҳи ўзга бир сирли оламга кучган вақтларда бода истаги буткул унутилади, нафақат истак, бу тушунчанинг узи Бобур ҳаётидан гуё бадарга қилинади.

Жаҳоний фаолият миқёсларига яратилган улкан музтариб қалб ҳамиша ҳам ўзига муносиб машғулот тополмаган чоғларида оддий ҳою ҳаваснинг, инсоний нафснинг қули буларкан-қоларкан... «Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жигдалик тушулди. Намоз шомга яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадоёи Муҳаммад хили шалойинлиқ қилди. Маст булгонда менинг ёнимдаги такаяга таянди. Гадоёи тағоёи мажлисдин кутариб чиқарди...»

Зикр этилмиш тафсилотларнинг аксарияти бир минг беш юз йигирма бешинчи йил воқеаларига — Бобурнинг афғон диёрида турғун булиб қолган даврига туғри келади. Оқмай туриб қолса, сув ҳам айнийди, дейди мавлоно Гулханий. Бу кезлар Бобур Мирзонинг ҳаётида айни шундай дамлар булган эди. Атрофини қуршаган бир гуруҳ майзада билан у ўзига хос бир

дунёда яшардики, бу дунёнинг гаройиб қонунлари, расм-русумларию галати мантиқлари бор эди. Бу муҳитда уят, шарму ҳаё ва андиша деган тушунчаларга у қадар ўрин берилмас эди: «Мундин отланиб, Гулбахор борилди. Намоз шомдин сунг чоғир суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳи эди, вале чоғир иртикоб қилмас, тоиб эди. Қутлуқ Хожа кукалтош муддати мадид эди, сипоҳиликни тарки қилиб, дарвеш бўлуб эди. Ёши ҳам хили бор эди, соқоли худ оқариб эди. Ҳамиша бу суҳбатларда ҳарифи шароб эди. Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлуқ Хожани соқолидан уял! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллиқ ҳамиша чоғир ичар, сен сипоҳи ва йигит ва қоп-қора соқоллиқ ҳаргиз ичмассен, не маъни?.. Сабоҳи сабуҳий қилдук...»

Бу давра чоғир базми учун жой танламас эди: «Шанба куни ойнинг ун бирида мажлис эди, намоз дигар билан намоз шомнинг орасида, улуг қаптархонанинг томининг устига чиқиб ичилди...»

Суҳбат учун сабаблар ҳам мудом тайёр эди: «Чун бу дағдага бор эдиким, қирқ ешқа бир йилдан озроқ қолиб эди, ифрот билан ичилур эди...» «Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Завол вақтигача мунда ичилди...»

Баъзан кайф устида ҳамиша булганидек ҳам кулгули, ҳам қурқинчли воқеалар рўй бериб турар эди: «Андин сунг отланилди. Мажлис аҳли гузаро мастлар бўлуб эдилар. Сайид Қосим андоқ маст эдиким, икки навқари ташвиш била от устига олиб урдуға еткурдилар. Дўст Муҳаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чухра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бошига сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатта бир пора афғон пайдо бўлур. Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, мун мундоқ этиб олдиргунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устига солиб, олиб келурлар...»

Бу мастона муҳитда ҳатто аёл кишининг ҳам ичишига изн берилар эди. Мана шундай чоғир базмларидан бирида Бобурнинг мулозими Турдибек Хулхул энага деган бир аёл подшоҳ билан май ичмак орзусида эканини баён қилади. Бобур ҳам қизиқиб, хотин кишининг ичганини курган эмасдим, дея розилик беради. Аммо оз фурсат утмай, бу бадмаст хотин — Хулхул энага курсатган шалойинликлардан безор бўлиб, узини мастликка солиб базур қутулади...

Табиий бир савол тугилади: наҳотки, Бобурдек закий, нозиктаъб бир зот шу қадар инон-ихтиёрини муҳит эркига буткул бериб қўйган бўлса?.

Йўқ, Бобур денгиз тулқинларига ташлаб қўйилган кеманинг ҳалокати муқаррар эканлигини яхши англарди. Айни саргузаштларидан мутанаффир бўлиб — нафратланиб юрарди. Тушиб қолгани гирдобдан халос бўлиш йулларини туну кун ахтарар эди. Уз ҳолатини истеҳзо ва маъюслик билан эътироф этар, эътирофларини самимият билан «Бобурнома» саҳифаларига қайд қилар эди: «Боғи Калонда... тонгласи чоғир мажлиси бўлди. Оқшомгача ичилди. Сабоҳи сабуҳий қилдук... Намоз хуфтангача ушул ерда-уқ суҳбат эди. Мулла Маҳмуд Халифа келди. Ани ҳам суҳбатқа чорладук. Абдулло хили маст эди. Халифа тарафидин бир сўз чиқди. Мулло Маҳмудтин гофил бу мисраъни укудим: «Бар ҳарки бингари ба ҳамин доғ мубтало аст». («Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир»).

«Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир...» Бу гап қачон, қайси замонда айтилган? Кечами ё бугун? Яна не вақтга қадар долзарб бўлиб қоларкин у?..

Шу тариқа орадан уч йил ўтди.

Саодатманд шоҳ, армонли шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу кечган фурсат мобайнида куп яхшиёмон кунларни бошидан ўтқарди, чархнинг жабру жафосини ҳам, ҳаёт нашъаси ва қувончларини ҳам обдан тортди. Ва ниҳоят умр шундай бир манзилга етиб келдики...

«Душанба куни, жумодил - аввал ойининг йигирма учиди сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин алад-давом кунглумда губор эди, дедимким, эй нафс.

Чанд боши зи маойи мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест, бичаш...»¹

Бу воқеа ҳижрий тўққиз юз ўттиз учинчи йили — милодий бир минг беш юз йигирма олтинчи йили содир бўлди. Бобуршоҳ уша йили Ҳиндистонни забт этиб, порлоқ, оламшумул зафар қучди.

Худди шу йили у яна бир буюк ғалабага эришди.

¹ Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан, тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кур! (Форс.)

Бу улуг зафарнинг номи — ТАВБАДир.

Бобур айни ушал фурсатда Нафс устидан буюк ғалаба қозонди — ичкилик балосини енгди. Келинг, бу машаққатли, уқубатли ғалаба тафсилотларини куздан кечирайлик. Ғалаба шарафига, маълумки, тантанавор қасидалар муносибдир. Шу боис ҳам Бобур бу ҳақдаги ҳикоясини энди наср билан эмас, назмнинг баланд пардаларида давом эттиради:

«Неча исён била олудалигинг,
Неча хирмон аро осудалигинг.
Неча нафсингга булурсан тобиъ,
Неча умрунгни қилурсен зойиъ.
Нияти газв ила ким юрубсен,
Улмакингни узунгга курубсен,
Кимки улмак узига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар.
Дур этар жумла маноҳийдин узин,
Аритур барча гуноҳидин узин,
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра сурҳийю аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум...»

Ун икки ёшидан то ҳануз тахт устида, салтанат ташвишлари, чопқин ва босқинлар билан юриб, Бобур Мирзо талай ғалабаларни қўлга киритган эди: гоҳ Шайбонийхон устидан, гоҳ афғон беклари устидан, гоҳ Иброҳим Лудий, гоҳ Рано Санго устидан ғолиб келиб, музаффарлик шавкатига чўмган эди. Чунки ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, туқайдаги йулбарсни енгган кимса баҳодир эмас, балки уз нафсини енгган кимса баҳодирдир.

Бу тавбанинг бошқаларга ҳам тааллуқли ва ибратли жиҳатлари бор эди: «Бу синдурулгон олтун-кумуш суруҳий ва олотни мустаҳиқларга ва дарвешларга улашилди. Ул кишиким, тавбата мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳилардин ва ғайри сипоҳидин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни туктуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб сирка қилгайлар. Чоғирларни туккан ерда бир

войин қоздурулди. Ният қилдумким, бу войинни тош била кўпуртуб, бу войиннинг снисида буқбайи хайре қилғайлар...»

Тамом. Шу билан чоғир балоси ва буюк бир зотнинг ундан қай тариқа халос булгани хусусидаги суҳбатга нуқта қўйсақ ҳам буларди, бироқ... «урганган кунгил — уртанса қўймас», деган хавотир билан, «Бобурнома»нинг кейинги саҳифаларини ҳадиксираб варақлашда давом этамиз. Бирор саҳифадан Бобурнинг самимий эътирофи ила бу тантанали таъбирни бузиб қўядиган далолат чиқиб қолмасмикан, деган иштибоҳ ҳаёнинг бир четида муқим тураверади. Лекин, минг шукурки, бундоғ хижолатли ҳолни қайтиб учратмаймиз. Аксинча, тавбанинг қандай машаққатлар эвазига келганини, унга элтар йўлларнинг нечоғли оғир ва азобли булганидан хабар топамиз.

Бир минг беш юз йигирма саккизинчи йили Бобур Хожа Калонга битган мактубларининг бирида бу хусусда юрагини очиб сузлайди: «Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водисида мувофақат дағдағаси куп бўлуб эди, бу рубойий андаке моний бўлди:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен.
Эл борча пушаймон булуру тавба қилур,
Мен тавба қилубмену пушаймондурмен...»

«Яна ул рубойий утган йили айтилиб эди, — дея изох беради Бобур. — Филвоқий, бу утган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва гоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамдулиллоҳ, ул дағдаға тамом хогирдин рафъ бўлди... Сиз ҳам тавба қилинг...»

Бобур Мирзо бу галабанинг ўз шахсий ҳаёти ва салтанат ҳаётидаги беқиёс аҳамиятини теран англур эди. Шу сабабдан мазкур улуг зафар муносабати билан бобурийлар давлати буйлаб махсус фармони олий эълон қилинди. Фармонда, жумладан, қуйидаги сузлар ҳам битилган эди:

«...Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради», мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилиқ курсатишдан иборат булган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга зулм қил-

дик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман», деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Кунгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

...Бу орзу ва бу осойишталик тула-тукис охирига етганидан сунг, олам буйсуниши лозим булган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки, нажот топсанглар».

Бу галабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига етишмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жуш уриб, олам ободонлиги ва кишилиқ обрўи булган қарам тулқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат буйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп булган т а м ғ а н и , ўзи ҳам шариат қоидаларидан ташқари булгани учун, мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир булдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йул, куча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига узгартиш киритмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин узгартирса, гуноҳи узгартирувчиларга булади».

Тавба ва унинг ҳосияти ана шундоқ яқун топди.

Шоядки, у бизга ҳам ибрат булса.

«Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсанглар».

* * *

Сузимни тугатиб, ҳамроҳларимга назар ташладим. Маъноли бир сукут чўқди. Барчамиз оғир уйга ботган эдик...

Орадан бир қанча фурсат утиб, Қори домла тиловат қилдилар. Ҳазрати Бобур Мирзо ҳақларига дуо қилиб, Ҳақ таолодан ҳаммамизга инсофу тавфиқ, адлу диёнат тиладик.

Ҳожи домланинг таклифига кура Ҳаж амалларини бажариш чоғи айтиб юриш лозим булган талбияни жуrowоз билан қироат этиб бордик:

«Лаббайка аллоҳумма лаббайк, лаббайка ло шарика лака лаббайк, иннал ҳамда ван неъмата лака вал мулк, ло шарика лак».

Яъни:

«Хузурингда ҳозирдурмен, эй Оллоҳ, ҳозирдурмен! Сенинг шеригинг йуқтур. Албатта ҳамд, неъмат ва подшоҳлик сенга хосдур. Сенга шерик йуқтур!»

Илоҳий оҳанглари юракни зириллатадиган бу талбияни ҳар бир зиёратчи ёд билмоғи шарт. Уни эркаклар баланд товушда, аёллар эса паст овоз билан эҳром кийганларидан то қурбонлик кунига қадар айтиб юрмоқликлари зарур. Талбияни ҳар бир намоздан сунг ёки ҳар бир ҳолат узгарганда (масалан, машинага чиққанда ёки ундан тушганда, тепаликка кутарилганда ёки қуйи энганда, таниш-билишлар ила учрашилган ва ҳоказо пайтларда) айтиб туриш суннат ҳисобланади.

Ҳожи ака, шунингдек, Каъбатуллоҳни тавоф қилганда, Сафо ва Марва тоғлари оралигини кезганда уқиладиган дуоларни ҳам сабр-тоқат билан ургатиб бордилар.

Кечга томон муқаддас Мадинаи мунавварага етиб келдик!

Оллоҳга минг бор шукурлар улсин!

Мавжуд тартибга кура зиёратчилар шаҳарга уз машиналарида киришлари мумкин эмас экан. Чунки еру кукни машина босиб кетади. Шунга кура биз ҳам шаҳар ташқарисидаги автосаройда ҳужжатларимизни расмийлаштириб, миёқодга — эҳром чизигига қараб кетдик. Китобларда зикр этилишича, пайгамбаримиз алайҳиссалом ўз ҳадисларида ва фуқаҳоларнинг асарларида Ҳаж зиёрати бошланадиган маконлар аниқ белгилаб кетилган. Зиёрат либоси — эҳром кийиладиган бундай манзиллар «миёқод» деб аталади. Қори домла шу ҳақда қисқа тушунтириш бердилар. Демак, миёқод манзиллари қуйидаги тартибда Мадина атрофида жойлашган экан:

Ироқ томонидан келадиган зиёратчилар учун Зоту Ироқ деган маскан.

Шом, Миср, Мағриб томонидан келгувчилар учун Ал-Жухфа деган жой.

Мадина томонидан келадиганлар учун Зул Ҳулайфа деган жой.

Нажд ва Кувайт зиёратчилари учун Қарн деган макон.

Яман ва Ҳинд томонидан келгувчилар учун — Яламлам деган жой.

Бу жойлар Маккаи мукаррамага элтадиган катта йул ёқасида урнашган турли қасабаю қишлоқларнинг номларидир. Умрага ёки Ҳаж зиёратига келаётган кишилар албатта ана шу маконларда тухтаб, уст-бошларини эҳромга алмаштириб олишлари шарт.

Биз Зул - Ҳулайфа миёқодига боришимиз лозим.

Шомга яқин у ерга етиб келдик.

Бу жойда улкан масжид мавжуд, минг-минглаб зиёратчилар эҳром кийиб, улуг ният сари тадорик курмоқдалар. Кун ниҳоятда иссиқ. Миёқод ҳовлисидаги майдонга жойлашдик. Боя шаҳарга кираверишда Ҳожи домла бу ерда истиқомат қиладиган ватандошлардан Абдулқаюм ака, Маъруфхон акага сим қоқиб, келганимизни билдирган эдилар. Мазкур биродарларимиз билан у киши Саудияда, Андижонда бир неча бор куришиб, қадрдон бўлиб қолган эканлар. Зум утмай Абдулқаюм ака — арабий оппоқ либос, ҳожи дуппи кийган, барваста, қоп-қора қуюқ соқолли, қирқ яшар чамали бир йигит — «Тойота» машинасида етиб келдилар. Ҳар биримиз билан кучоқлашиб куришиб, ҳол-аҳвол сурашиб, автосаройдаги хат-ҳужжатларни тугрилашга ёрдам бердилар, сунгра бизни уз уловларига утказиб, шу миёқодга бошлаб келдилар. Эрта билан хабар олишга ваъда қилиб, хушлашиб жунадилар. Биз миёқодга жойлашиб, гусл қилиб, кечки ибодатларни адо этдик.

Туни билан бу жойда ҳаёт қайнади. Зиёратчиларнинг янги-янги гуруҳлари дарёдай оқиб келиб турибди. Ҳаммаёқ ёп-ёруғ, ола-говур, одам гавжум, савдо-сотик авжида. Ана шу бозордек гувиллаб ётган мрамар сахли майдонда бош қуйиб тонг оттирдик.

2 июнь. Мадинаи мунаввара. Масжиди Набавия.

Соат саккизда Абдулқаюм ака билан Маъруфхон ака йўқлаб келишди. Маъруфхон ака — етмишлардан ошган оқ-сарик юзли, нуруний муйсафид эканлар. Шу улуг ёшда бўлишларига қарамай, уринганроқ «Шевролет»ни чоптириб ҳайдаб юрибдилар. Ҳожи ака, Зокиржон ака ва Қори домла у кишининг машинасига ултиришди, қолганларимиз Абдулқаюм аканинг «Тойота»сига жойлашдик.

Мадина кучаларидан кетиб боряпмиз-у, кузларимизга ишонмаймиз.

Илоҳий юрт, илоҳий шаҳар. Таассуротлар, тафси-

лотлар баёнига тил ожиз, ҳар қадамда юрак тулиқиб кетади, кунгиллар мум каби эриб боради.

Бу ерда зиёратни пайгамбаримиз масжиди — масжиди Набавияни тавоф қилишдан бошладик. Мазкур зиёратгоҳда расулulloҳ қурдирган масжиднинг ўрни ва унинг ун саккизта оқ устуни сақланиб қолган. Кейинчалик у янада кенгайтириб-таъмирланиб, бағоят маҳобатли куриниш касб этган. Жаноби пайгамбаримизнинг марқадлари ва бир қанча саҳобаи киромларнинг ҳам қабрлари шу ерда экан. Жумладан, халифалардан ҳазрати Абу Бакр ас-Сиддиқ разиёллоҳу анҳу ва ҳазрати Умар разиёллоҳу анҳу пайгамбаримизнинг ёнларига дафн этилган эканлар.

Маълумки, Ислом оламида учта масжид энг эътиборли, муборак саналиб, уларни зиёрат қилиш анъанага айланган. Буларнинг биринчиси — Маккаи мукаррамадаги ал-Масжид ал-Ҳарам, иккинчиси — Мадинаи мунавварадаги мазкур масжид, учинчиси — Қуддуси шарифдаги ал-Ақсо масжидидир. Куриниб турибдики, бу ибодатгоҳ улкан нуфуз, улуг мақомга эга бир даргоҳ.

Мезбонларимиз унинг тарихи ва таърифини суйлай кетдилар. Бу зиёратгоҳ ўрнини пайгамбаримиз алайҳиссалом ансорийлардан булмиш икки етим боладан ун динорга сотиб олиб, унинг қурилишида муборак қуллари билан иштирок қилган эканлар. Дастлаб масжиднинг меҳроби Қуддусга қаратиб қурилган. Чунки уша вақтда мусулмонларнинг қибласи Қуддуси шариф булган.

Ҳазрати Умар ва ҳазрати Усмоннинг халифалик даврида масжид янада кенгайтирилади, янада обод бўлади. Ва бу иш навбатдаги ҳукмдорлар томонидан давом эттирилади. Шу кунларда бу улугвор, кўркли ва илоҳий файздан нурафшон иншоотнинг қирқ тўртта деразаси, икки юз ўттиз иккита устуни ва ҳар бири етмиш беш метрдан иборат иккита мезанаси бор экан.

Мана, расулulloҳ марқадлари. Вужудимиз титраб, чексиз бир ҳаяжон ичра қабр бошига яқинлашамиз. Зиёрат одобига кўра марқаднинг бош томонида, қиблага юзланган кўйи худди намозда тургандек ҳолатда турмоқлик лозим. Ён-атрофимиздаги юзлаб зиёратчилар билан биргаликда марқадни тавоф қиламиз, саловат айтамыз. Кунглимиз буюк бир умид, ниҳоясиз бир истиғфор туйғулари билан тўлади. Умидимиз шулки, шояд пайгамбарим менинг саломларимни эшитсалар, дуои тилакларимни қабул этиб, ижобат қилсалар...

Зеро, Ҳадиси шарифда шундоқ хабарлар келганки, жаноби пайгамбаримиз: «Қабрим олдида менга саловат айтган кимсани эшитурман», деб марҳамат қилган эканлар.

Бутун борлигимиз кузга айланиб, муборак марқадга тикилиб қолганмиз. Шу сағана, шу мрамар тош остида башариятнинг ҳидоят йулбошчиси, Оллоҳнинг элчиси мангу ором олиб ётибди...

Қори домла титроқ, шикаста овоз билан дуои салом уқийдилар, бизлар шивирлаб жур бўламиз:

«Ассалому алайка ё расулаллоҳ, ассалому алайка ё набияллоҳ, ассалому алайка ё сафияллоҳ, ассалому алайка ё ҳабибаллоҳ, ассалому алайка ё набияр раҳма, ассалому алайка ё шафиал умма...»

Мазкур дуо мобайнида пайгамбаримизнинг барча беназир сифатлари бирма-бир зикр этилиб, ул зотга зиёратга келган кимсалардан салом йўлланади.

Масжидда расулуллоҳнинг минбарлари билан қабрлари уртасида туриб икки ракаат «тахиятил масжид» намозини уқидик. Куз ёшлари юз-ёноқларини, мошгурунч соқол-муйлабларини ювган Ҳожи домла оҳиста шивирлаб айтдиларки, бу макон ҳақида пайгамбаримиз алайҳиссалом шундай деган эканлар: «Қабрим билан минбарим уртасида Жаннат боғларидан бир боғ жойлашган, минбарим эса Жаннат ҳовузининг устидадир».

Масжиди набавиядан руҳимиз ёришиб, кўнгилларимиз юксалиб чиқдик. Мезбонларимиз ётакчилигида яна бир табаррук қадамжой — ал-Бақий қабристонини томон йул олдик. Бу азиз масканда дини ислом равнақи йулида жон фидо қилган Уҳуд тоғи шаҳидларининг, пайгамбаримиз хеш-ақробаларидан баъзи бирларининг қабрлари бор экан. Биз халифа ҳазрати Усмон ибн Аффон разиёллоху анху, ҳазрати Ҳамза, ҳазрати Алининг уғиллари Ҳасан, шунингдек, расулуллоҳнинг фарзанди аржумандлари булмиш Иброҳим ва аммалари Сафия сингари зотларнинг абадий маконларини зиёрат қилиб, дуои фотиҳалар уқидик.

Нихоят, зиёратлар адоғига етиб, Абдулқаюм аканинг шаҳар марказидаги дуконига келдик. Йулда нима билан савдо қиласиз, деган саволимизга бу киши, бизники майда-чуйда тижорат, деб жавоб қилган эдилар. Келиб кўрсакки, «кичкинагина» деган дуконлари бизнинг ГУМ, ЦУМлардан асло қолишмайди. «Майда-

чуйда» деган моллари эса пештахталарга сигмай ошиб-тошиб ётибди. Ҳар анвойи молларки, мундоқроқ одамнинг эси оғиб қолиши шубҳасиз. Муздай дуконда ўлтириб, шарбат ичдик, чой дамлаб чанқовбосди қилдик. Дукон соҳибининг иккита ёшгина гумаштаси — узбек йигитлар табассум билан кулиб, хизмат қилиб туришибди. Куп ўтмай пешин намозига азон айтилди. Ҳамма рўпарадаги муҳташам масжид сари ошиқиб қолди. Разм солиб турибман: ичида миллион-миллион сўмлик мол-дунёси булган қатор дуконлар очик-сочик қолаверди, эгалари жойнамозларини қултиқлаб, ибодатга келаверди. Шуниси қизиқки, намозга барча истисносиз келади — шунинг учун ҳам ўғри деган гумон - шубҳаю ҳадик-хавотирга ўрин йўқ...

Сўнгра Абдулқайюм аканинг таклифига кура у кишининг хонадонига бордик. Машинада анча юрганимиздан сўнг тўрт қаватли бир бино олдида тушдик. Мезбон иккинчи қаватда истиқомат қилар эканлар, хушнудлик билан ичкарига бошладилар. Кенг-мул хоналар, йулақларда ярқираб турган қўлювгичлар, қирмизи гиламлар. Ерга қатор қилиб тушаклар ташланган, оппоқ паркў ёстиклар қўйилган. Турда савлат ва қур тўкиб ўлтирган хонадон соҳибининг отасини зиёрат қилдик. Оппоқ қўйлак-иштонда, беҳад фариштали бўлиб ўлтирган бу отахоннинг нигоҳлари қатъий, сўзлари ўктам, хатти-ҳаракатлари тетик. Ҳолбуки, ёшлари саксон тўққизда, ўзларининг айтишларига қараганда, чархи кажрафторнинг жабру жафоларини хуб ёсармон тортган эканлар.

Муйсафиднинг юрт соғинчи, ҳасратлари ва бугунги истиқлол қувончи баайни «Минг бир кеча» ҳикояларидек узун, адоқсиздир.

«Биз мусофирчиликда юрар эдик, — деб ҳикоя қилди отахон, — не машаққатлар билан радиотўлқинлари аро юртимизни излар эдик. Шояд бирон-бир мужда, бир хушхабар эшитилиб қолса... Ватан золимининг қўлида эди, радио ҳам кўнглимизга таскин берадиган гап айтмас эди. Яккаш «Пахта очилди», «мунча тўнна териб олинди», «пахта экиляпти»дан нари ўтмас эди. Биз куп хафа бўлиб айтар эдикки: «Худое, пахтаг бошингни есин!»

Абдулмажид ота ўтган кўнларнинг алам-армонларини эслаб, бир зум тек қолади, сўнгра дуо қилган каби оҳиста сўзлайди: «Оҳу нолаларимиз худога етиб, мана, юртимиз озод бўлди, бизлар кўб шод бўлдик...»

Тасвирчимиз Фарруҳ Расул отахонни икки набира-си билан ёнма-ён ўтказиб, суҳбатларини ёзиб олди. У кишининг қисқача кечмиши будир:

Ота асли Андижоннинг Тахтақуприк деган жойидан, Аҳмадбек ҳожи маҳалласидан. Ўттизинчи йиллар аввалида, қулоқлаштириш ҳаракати бошланганида ёш бола булган, отаси билан биргаликда ҳижрат қилган. Дастлаб Тожикистонни, сунгра Афғонистонни макон тутишган.

«Афғонистон мусулмон ҳукумати эди. Тақдир экан, шу жойларга келиб тижорат қилдик, дукон қилдик, хотин олдик. Ҳаёт яхши бўлди. Аммо бу ерга ҳам шуро етиб келди. Инқилоби савр деб офат бошлади. Икки миллион мусулмон бегуноҳ шаҳид бўлди. Дарбадар бўлдим, Мадинаи мунавварага бош уриб келдик, мана, шунга ҳам икки йил зиёд бўлди...»

Абдулмажид отанинг қувваи ҳофизаси ҳали ниҳоят-да тиниқ. Чой устида гурунглашиб ултирганимизда ёш бола чоғлари Андижондан, хотирасида қолган кучақуylлар, гузарлар, бозору томошагоҳлар, турли-туман шахсларнинг номлари, касб-кори, фсъл-атворларини бирма-бир айтиб бердилар. Уша мудҳиш кунларни эслаб, оғир хурсиниб қўяркан, отахон, жумладан, шундоқ бир тафсилотни зикр этиб ўтдилар: «Биз ёш эдик. Оқғурни тепасида Латта зовуд деган жой бор эди. Сталин бадбахт куп одамни шу ерда қириб ташлаган. Гала мардумни уша ерга олиб келиб, узига чуқур қаздириб отарди. Осиб ўлдиргани қанча булса, эй... Ким бой булса, ким олим булса, эшон булса, намоз ўқиса, олиб бориб отаверган...»

Шу боисдан ҳам кекса муйсафид кузида ёш билан ватан озодлигини муборакбод қилар, ҳар дуосида юртимизнинг омонлигини сўрар эди.

Дастурхонга тортилган таомлардан тотиниб, ҳордик чиқариб утирдик. Бир маҳал отахон: «Шуро Афғонистонни босганида мен мужоҳид бўлдим. Олти йил коммунистга қарши уруш қилдим. Сизлар ҳам жиҳодга бордиларингизми?» деб сўраб қолдилар. «Э, тақсир, биз қандай қилиб борамиз, биз у томонда эдик-ку», деди Зокиржон ака кулимсираб. «Бу қирғинқиёматда қанчадан-қанча ўзбек болаларимиз ҳам ноҳақ қурбон бўлиб кетди», деди Ҳожи ака. Орага оғир маъюслик чўкди. «Ўтганларни Оллоҳ раҳмат қилган булсин», деди Абдулқаюм ака. «Бизнинг шу сафаримиздан кузлаган яна бир мақсадимиз, — деди Собир-

жон ака, — шу урушда асир тушиб Афғонистон ва Покистонда қолиб кетган қирқ турт нафар узбекистонлик йигитнинг тақдирини ҳам урганишдан иборат. Биз уларнинг барчасини руйхатларини тузиб тайёрлаб қуйганмиз». «Куп савоб юмушни бошлаган экансизлар, — деб бош иргашди мезбонларимиз, — иншооллоҳ, ниятингизга етингизлар». Яна аллавақтга довур гурунг давом этди. Ниҳоят, фотиҳа уқилиб, биз йулга отландик.

3 июнь. Маккаи мукаррама. «Қасри Осим» меҳмонхонаси.

Мадинадан Маккага қадар беш юз километрли йул экан. Ҳижрат йули, машаққат ва муҳаббат йули. Пайгамбаримиз алайҳиссалом шу йуллардан гоҳ илоҳий қувончларга тулиб, гоҳ муборак кунгиллари маъюсланиб, неча бор утганлар. Шу манзил-масканларда ул зотга Оллоҳдан ваҳийлар нозил булган булса, ажаб эмас...

Шуларни уйлар экансиз, гайришуурий равишда дилингизда титроқ пайдо булади.

Чошгоҳдан сунг Маккаи мукаррамага мутаважжих булдик. Шаҳарга киравришда барча бегона машиналар тухтатилиб, ен-атрофдаги саройларга «қамалмоқда» — акс ҳолда транспорт тирбандлигидан шаҳарда юриб булмай қолади.

Худо ишимизни унглаб, сергак, барваста йулбеклари — полислар бизни пайқамай қолишди ва туппатуғри марказга — Каъбатуллоҳ томон кириб боравердик. Зич, тигиз машиналар оқими аро уриниб-суриниб ал-Масжид ал-Ҳарам енига етиб келдик. Куз унгимизда табаррук масжиднинг табаррук миноралари намоён булди. Бу ерда «Андижон такя» номи билан машҳур меҳмонхона бор экан, уни куп вақтлар бурун, инқилобдан олдин зиёратга келган андижонлик ҳожилар уз маблағлари билан барпо этган эканлар.

Ҳожи ака аввалги йили Ҳажга келганларида шу жойда истиқомат қилганликларини, меҳмонхона соҳиби Аббосхон ака исмли ватандош узбеклардан эканини айтиб, балки шу ётоқжойда қунармиз, деган таклифни билдирдилар. Суриштириб билсак, жойлар банд экан, шу сабабли биз андижонлик зиёратчилар истиқомат қилаётган «Қасри Осим» номли ян-янги меҳмонхонага равона булдик.

«Қасри Осим» шаҳардан хийла ташқарида, ҳали буёқ ҳиди кутарилиб улгурмаган ҳашаматли, беш ошиёнали иморат, рупарасида қатрон тоғ, икки ёқлама йул, машиналар гув-гув қатнайди. Андижондан қелган саккиз юздан зиёд зиёратчи шу ерга жойлашган. Қори домланинг муътабар падари — саксон туққиз яшар, кинодаги Юсуфбек ҳожидек нуруний отахон ва у кишининг ун бир ешли набираси, муратгаб қори, яъни Қуръонни бошдан-оёқ ёд қироат қила оладиган Абдулмажид билан куришдик. Ҳамроҳларим бирпасда ёр-биродарларини топиб, бирма-бир куришиб, менга ҳам таништира бошладилар. Бамисоли Ўзбекистонга келиб қолгандек хурсанд бўлиб кетдик. Хоналарга жойлашиб, пича ҳордиқ чиқарганимиздан сунг Каъбатуллоҳга — умра зиёратига бордик.

Ал-Масжид ал-Ҳарамнинг йигирма бешта дарвозаси бор. Бизнинг юртлардан келган зиёратчиларнинг Боби Салом — Салом дарвозасидан ичкарига киришлари одат экан. Дарвоза остонасига қадам қўйишдан олдин, Каъбатуллоҳга кузингиз тушганда уқиладиган махсус дуолар уқилиши лозим. Биз омилар учун ҳам Қори домла билан Ҳожи ака шу дуоларни уқидилар, қолганлар қул очиб фотиҳа қилдик. Ярқираган оқ мрамар саҳнли майдон уртасида Оллоҳнинг Муқаддас Уйи — Каъбатуллоҳ илоҳий салобат ила юксалиб туради. Борлигингиз ҳаяжондан симобдек қалқиб унга боқасиз. Боққан сари юрагингизга титратма тушади.

Турт томонда эса буюк издиҳом, одамизот денгизи шунда, ибодат тўлқини шунда, ҳиндию араб, ҳабашу муғул, турку туркман, олмону нўғой — бари мусулмон шунда, Улуг тазарру, Улуг покланиш куни арафасида титроқ лаблар билан дуолар қиладики:

«Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар, Оллоҳумма антас салому ва минкас салом, ҳаййино раббано бис салом ва адхилно дорас салом, Оллоҳумма зид байтакаҳозо ташрифан ва маҳобатан ва таъзиман. Оллоҳумма та-каббал тавбати вағфир ли ҳатиати ё Ҳаннону ё Маннон...»

Дуолар адоғида тавофи қудум маросимига киришилди. Тавофи қудум — Каъбатуллоҳ атрофини етти марта айланиб зиёрат қилмоқ демакдир. Тавоф Ҳажарул асвад — Қора тошдан бошланади. Дастлаб уч марта секин-аста югурган ҳолда, турт марта эса одатий юриш ила Каъбатуллоҳ теварагидан айланиб чиқилади. Имкони булса, Ҳажарул асвадга юз-кузни суртиб

буса қилиш, имкони топилмаса, узоқдан туриб эса-да, унга қул силкиб ишора этмоқлик ва тегишли дуоларни уқиш мустаҳабдир.

Мазкур дуо будир:

«Оллоҳумма, иймонан бика ва тасдиқан бикитоби-ка ва вафоан биаҳдика ват тибоан ли луннати набийи-ка саййидино Муҳаммадин саллоллоҳу алайҳи вассалам».

Ал-Масжид ал-Ҳарамнинг файзига, шукуҳига туйиб булмайди. Дафъатан қалбингиз қатламларида барқ чақнагандек, қоронгилик ичра ногоҳ чарақлаган ёруғликка чиқиб қолгандек гаройиб бир ҳолатга тушасиз. Юз минглаб бандалар ён-верингизда ягона Оллоҳини ёд этади, катта ва кичик, яширин ва очиқ гуноҳлари учун нола қилади, ҳар паҳлавон баҳодирлар Явмул қиёмат — Қиёмат кунини эслаб гудак каби йиглайди... Агар кунглингиз тошдан ёки темирдан булмаса, беихтиёр сиз ҳам мутаассир булиб, юрагингиз шам каби эриб оқади, зиёрат чоғи уз-узидан йиглайверасиз, йиглайверасиз...

...Вақтики замонида Оллоҳ расули — Иброҳим алайҳиссалом Яратган тангрининг амри ила Каъбатуллоҳни қуриб биткарди. Сунг Оллоҳга нола қилиб дедик: «Э парвардигоро, мана, хонаи Каъбангни ҳукмингга мувофиқ бино қилдим. Энди бу ёниб ётган саҳрога ким келади?» Шунда арши аълодан ваҳий келди: «Эй ҳабибим Иброҳим, сен чақиргил, келтирмоқлик менинг ҳукмимдир». Иброҳим алайҳиссалом даъват қилди, инсонларни Оллоҳ уйига чорлади. Неча минг йилдирки, бутун олам муслимлари шу Улуғ даъватга қулоқ тутиб, унинг амрига буйинсуниб, шу муборак маконни зиёрат этмоқ умидида не-не йуллар оша ранжу азият чекиб келадилар...

Тавофи қудумни адо этгач, икки ракаат нафл намози уқилди. Бу намозни Иброҳим халилуллоҳ мақоми қаршисида уқимоқлик суннат саналар экан.

Мақоми Иброҳим — чоғроқ ойнаванд гумбаз булиб, қуббалари тиллақори қилиб ишланган. Ичида Иброҳим алайҳиссаломнинг муборак оёқ излари тушган бир тош сақланади. Тошда нақшланиб қолган бу ҳайбатли, илоҳий далил Оллоҳ қудратининг чексизлигидан шаҳодат беради.

Ҳаж арконларига қура, кейинги амал — Сафо ва Марва тоғлари орасида сайъ қилмоқлик. Бир замонлар бу жой очиқ яланглиқдан иборат булган, сунгра мухта-

шам ер ости саройи — тоннел шаклида ёпилган. Тоғлар орасида беш юз метр чамаси узун мрамар йул қилинган. Зиератчилар саъйни Сафо тоғидан бошлаб Марва томон етти дафъа бориб келадилар. Бу таомил Иброҳим халилulloҳнинг завжаи мухтарамалари Ҳожар онамиз қиссаси билан боғлиқдир.

Маълумки, бу илоҳий қиссанинг гузал талқинлари мавжуд, айримлари куп қатори менинг ҳам қулоғимга чалинган. Маккаи мукаррамада унинг яна бир талқинини эшитдимки, тафсилоти будир:

...Ровийлар андоқ ривоят қилурларким, бир куни Иброҳим алайҳиссалом Ҳожар онамизни кўлидаги гудак фарзанди Исмоил билан бирга поёнсиз дашти биебонга элтиб қўйдилар. Шунда Ҳожар онамиз сурадилар: «Эй Оллоҳнинг расули, бу тангрининг ҳукмими ёки кундошнинг?» Иброҳим алайҳиссалом айтдилар: «Эй Ҳожар, бу тангрининг ҳукмидир», «Тангрининг ҳукми эрса, қабул қилдим», дедилар Ҳожар онамиз ва кимсасиз, жазирама саҳрода гудак билан танҳо қолдилар. Бир пайт Исмоилнинг қорни очди, сув истаб нола қилди, Ҳожар онамиз жондан азиз фарзандининг ноласига тоқат қилолмади, Исмоилни оғушларидан ерга қўйдилар, изтиробга тушиб Сафо ва Марва тоғлари уртасида бузлаб зир югурдилар. Бир маҳал курдиларки, оёқларини типирчилатиб ерга ураётган Исмоилнинг товони остидан шарқираб булоқ отилиб чиқди. Қодир Оллоҳнинг амри билан қақраган чулда Оби Замзам булоғи пайдо бўлди. Ҳожар онамиз булоқ атрофини тош билан урадилар, Яратган тангрига шукроналар айтиб, Исмоилнинг ташналигини қондирдилар, узлари ҳам тўйиб-тўйиб ичдилар. Аста-секин булоқнинг доврўғи теварак-атрофга тарқалади. Карвонлар бу ерга кўниб утадиган булади. Ва замонлар утиши билан бу жойда Каъбатуллоҳ бунёд этилади. Сафо ва Марва тоғлари орасида саъй қилмоқлик, Оби Замзамдан тўйиб ичиб, юз-кузларга сепмоқлик ана шу воқеаларга эҳтиром маъносида таомилга киради.

Умуман, Ҳаж амалларида Иброҳим алайҳиссаломнинг табаррук номи билан боғлиқ рамзий-сирли аломатлар муҳим урин тутади. «Жамратул ақаба» — шайтонга тош отиш маросими ҳам шундай аломатлар жумласидандир. Қурбон ҳайитининг иккинчи куни ҳожилар Минодаги тепалиқда Шайтоннинг рамзи сифатида барпо этилган тимсолга қараб етти донадан тош отишлари расмдир. Уламолардан шу хусусда яна бир

ривоят эшитдим. Кейинчалик бу ҳикоятни Сайф уз-Зафар Навбахорийнинг «Дурр ул-мажолис» китобида ҳам ўқидим. Тафсилоти қуйидагича:

...Алқисса, Каъба қурилиб битгач, Иброҳим уни узининг такагоҳига айлангирди. У бир куни така қилиб ултирган эди, «Тур, Каъбани қуриб битирдинг, энди шукронасига қурбонлиқ қил», деган башорат бўлди. Иброҳим уйқудан уйғониб, Каъбага уч юз қўй келтирди, қурбонлиқ қилиб халққа берди. Яна фармон бўлди: «Тур, бундан ҳам яхшироқ қурбонлиқ қил». Яна уч юз туяни қурбонлиқ қилди ва халққа едирди. Нидо келди: «Энг севган нарсангни қурбонлиқ қил». Иброҳим деди: «Жигаргушам Исмоилни яхши кураман». Нидо келди: «Уни қурбон қил». Иброҳим хотини Ҳожарнинг қошига келди ва деди: «Исмоилнинг бошқузини юв, яхшилаб кийинтир, дустнинг уйига олиб бораман». Биби Ҳожар Исмоилнинг бошини ювди, сарпо кийгизди ва деди: «Илоҳим, Исмоилни бизга меҳрибон қилибсан, букун фарзандим отаси билан боради, ўғлимни сенга топширдим, уз қудратинг билан менга яна соғу саломат қайтаргил». Бу муножот Исмоилни пичоқдан халос қилди...»

Зукко китобхонга Исмоилнинг қурбонлиққа садқа қилиниши воқеаси, албатта, яхши маълум. Шу боис унга батафсил тўхталиб ултирмаймиз. Фақат кичик бир чизгини илова қилмоқ лозим: Исмоил алайҳиссалом дашту саҳрода, узини кутаётган қисматдан беҳабар отасига эргашиб бораётганида Шайтон орқадан келиб унинг кунглига қутқу солади. «Отанг сени сўйгали олиб кетаётибди, бу ердан қоч», деб васваса қилади. Исмоил отасига бу ҳолни сўйлаб беради. Иброҳим алайҳиссалом шунда фарзандига ердан тош олиб Шайтонга отмоқликни буюради. Ва бу ҳол уч бор такрорланади. Шу важҳдан Буюк зиёрат чоғи мазкур амални адо этиш вожиб саналади.

Сайф уз-Зафар Навбахорий бу ҳазин ҳикоятни баён қилар экан, Биби Ҳожарнинг илтижоси Исмоилнинг ҳаётини сақлаб қолди, деган маънони ифода этади.

«Бу муножот Исмоилни пичоқдан халос қилди, — дея хулоса қилади у. — Нима учун Имом Ҳусайнни улдирдилар? Чунки Исмоилнинг ота-онаси ҳаёт эди, ота-онанинг дуоси билан қутулди. Имом Ҳусайннинг ота-онаси утган эди, тиг остида ҳалок бўлди...»

«Билгилким, — дея фикрига якун ясайди муаллиф, — ота-онанинг фарзандга қилган дуоси мустажобдир ва фарзанд эса киши учун буюк неъматдир».

Мана шундоқ уй-хаёллар билан, илоҳий ҳикматлар садоси билан Умра зиёратини адо қилиб, бир-биримизни муборакбод этдик.

4 июнь. Маккаи муқаррама. «Қасри Осим» меҳмонхонаси.

Жабали Савр — Савр тоғи меҳмонхонамиз жойлашган кучанинг номи. Рупарамизда унчалар баланд булмаган қатрон тоғ қорайиб кўринади. Бу тоғ шаҳарни ураб олган булиб, ундан олти чақирим жанубда жойлашган. Баландлиги беш юз метрдан зиёд келади. Уламоларнинг айтишларича, шу тоғдаги кимсасиз горда пайгамбаримиз алайҳиссалом Мадинага ҳижрат қилишларидан аввал Абу Бакр Сиддиқ билан бирга уч кун мушриклардан яшириниб ётган эканлар. Шунга кўра ушбу кўҳна тоғ ҳам ислом тарихидан жой олган. У Қуръони каримда ҳам зикр этилган экан.

Бугун кун бўйи Қасри Осимда булдик. Эски шамоллашнинг таъсирими ёки хонадаги кондиционернинг ишими, кун билан бошим, кузим жуда қаттиқ оғриди. Кузимни очолмайман, урнимдан турай десам — бошим айланиб кетади. Пешиндан кейин дори ичдим. Юз-кузимни фамил чой билан ювиб, пича узимга келдим.

Кеча оқшом Каъбатуллоҳдан қайтаётиб, Ҳарами шариф ёнида афғонистонлик ўзбек зиёратчи Ҳожи Омонulloҳ Шамс билан танишиб, суҳбат қурган, хайрлашаётиб, манзилимиз дарагини ҳам берган эдик. Тушдан сўнг шу одам бизни йўқлаб келди. У асли Қундуз вилоятидан, бир неча йилдан буён муҳожиротда кун кечиради. Ҳикоя қилишича, ота-боболари бухоролик булиб, бундан тахминан 700—800 йил муқаддам Қундуз томонларга бориб муқим қолишган. Ҳозир ёши қирқ олтида, лекин оппоқ оқарган соч-соқоли, пешонасидаги тарам-тарам ажинлар, гуссали, маъюс кузлари уни хийла кекса, улугсифат кўрсатади.

Ҳожи Омонulloҳ Шамс узининг қайгули қисмати ни бизга сўйлаб берди. Афғонистонга шурулар бостириб-киргунига қадар унинг бобосидан қолган озроқ ерсуви булган. 1200 жириб, деб айтади у. Жириб дегани — эни 60, буйи 80 метрдан иборат майдонга тенг

буларкан. Қулида ишлайдиган деҳқон-чоракорлари, узига яраша мол-мулки бор экан. Туфонли замон туфайли буларнинг барчасидан жудо бўлибди. Бир онадан туғилган етти фарзанддан шу кунгача бештаси инқилоб касофатида ҳалокатга учрабди. Меҳмонимиз Файзиаҳмад, Гулиддин деган укаларини эслар экан, беихтиёр товуши товланиб кетди. Улар Қундузга яқин Чордара деган жойда қатл қилинган экан.

Ҳожи Омонulloҳ Шамс — хат-саводли одам, Қундуз ва Кобулдаги мактабларда уқиган, сунгра урта мактабда ижтимоият фанидан дарс берган. Шоҳ ағдарилиб, Нурмуҳаммад Таракий ҳукумати урнатилгач, туҳмат билан қамоққа олинбди ва турт ой зиндонда ётибди. Беҳад жисмоний қийноқларга дучор қилинбди. Кейин коммунистлар тавба қилиш шарти билан қамоқдан чиқаришибди. Зиндондан халос бўлгач, ерсувини қирқ деҳқонига тақсимлаб бериб, узи этак силкиган. Куп утмай яна қамалади ва бу сафар беш ой ҳибсда ётади. Қочади, озод бўлиб, жиҳод ҳаракатига қўшилади. Бугун бойлиги, қўй-молдини сотиб курашчиларга беради. Замонида боболари беш туяга тиллокумуш ортиб келган бўлиб, шундан беш углининг ҳар бирига икки юз қумуш танга мерос қолган экан. У уз улушини жиҳодга сарф қилибди. Уруш ҳаракатларида фаол иштирок этибди. Юртимиз истиқлоли, Ўзбекистон озодлиги Ҳожи Омонulloҳ Шамсни қанчалик қувонтирса, Афғонистоннинг бугунги аҳволи, қоронги истиқболи шунчалик қайғуга солар эди. Кунни кеча иттифоқ бўлиб, ягона гоя ва ягона маслак йулида жон олиб жон берган турли сиёсий раҳбарларнинг бугун бир-бирига ашаддий душманга айланганлиги, мамлакатнинг қонли жаҳаннамга ботиб бораётганлигидан у беҳад изтироб чекар, бунинг сабабларини узича таҳлил қилар эди.

Бизнинг Бобур Мирзо қабрини зиёрат қилмоқ истагимизни эшитиб, у хийла уйланиб қолди. Сунг шу хусусда ақли етганича маслаҳат ва кенгашлар берди. Унинг таклифига қура, Афғонистоннинг ҳозирги муваққат ҳукумати раҳбариятига бир нома — телеграмма юбориладиган бўлди. Темирни қизигида босадиган Зокиржон аканинг фикри билан шу заҳоти нома матнини тайёрлашга киришдик. Ҳожи Омонulloҳ Шамс тахминий мазмунини айтиб турди, мен қоғозга туширдим.

*«Афғонистон Ислом Жумҳурияти
Раисжамҳури Субҳатиллоҳ Мужаддий
жаноби олийларига*

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотух!

Аввало, Сизларнинг мустақил жумҳуриятингизни муборакбод этамиз, қуллуқ бўлсин! Сунгра биз Ўзбекистон — Мовароуннаҳрда истиқомат этгувчи ун турт нафар олиму адиб — Заҳириддин Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари муқаддас Ҳаж сафаридан кейин Кобулда бўлиб, ҳазрати Бобур марқадини зиёрат қилиш ниятида эканлигимизни маълум қиламиз. Мазкур зиёратни амалга оширмоқлик учун бизга бир ҳафта муддат лозим бўлади. Сиз жаноби олийларидан шу зиёратга изн бермоқликларини сўраймиз.

Бизнинг сафаримиздан мақсад халқларимиз уртасидаги тарихий, маданий, диний ва илмий алоқаларни ривожлантиришдан иборатдир. Умид қиламизки, жаноблари илтифотларини дариг тутмагайлар.

*Эҳтиром ила,
Зокиржон МАШРАБ угли — экспедиция раҳбари».*

«Бой ота» бу мактубни Жиддага бориб, Афғонистон консулига топширадиган бўдилар. Афсуски, бу телеграммамиздан биз кутган натижа чиқмади. То у эгасига етиб боргунига қадар Афғонистонда сиёсий узгаришлар бўлиб Мужаддий урнига Бурҳониддин Раббоний мамлакат раҳбарлигига келди. Ва сунгроқ бу жафокаш улкага қадам қўйганимизда билдикки, биз мадад сўраган одамларнинг узи мададга зор экан... Аммо бу хусусда — мавриди билан ҳикоя қилурмиз. Ҳозир эса Ҳожи Омонуллоҳ Шамсга қайтайлик.

У бизни Пешовардан Кобулга бошлаб боришга, Бобур Мирзо қабридан хоктупроқ олишга кумак беришга ваъда қилди. «Пешоварда сиз билан қандай куришамиз?», деган саволимизга у ҳайратда қоладиган даражада хотиржамлик билан «Сизларни у ерда узим топиб оламан», деб жавоб қилди. У узига ишонган, шижоатли, мард одам эканлиги сезилиб турибди. Бешфарзанд. Зиндонларда етиб, эрлик қувватини олдирдим, дейди, лекин сузларида надомат йўқ. Бу йил аёлимизни тоза (янги) қилдик, Оллоҳ фарзанд берса, ажаб эмас, дея умид қилади.

Ҳожи Омонуллоҳнинг айтишича, Афғонистонда қарийб уч миллион ўзбек бор. Аксарият кўпчилиги Савр инқилобидан қочиб Покистонга ҳижрат қилган, Пе-

Лохур. Шоҳи қалъа мажмуасида

шоварда қапа тикиб, макон тутган. Мен барини уйма-уй биламан, дейди у. Ўзбекистонлик асир йигитларнинг тақдири ҳақида қизиққанимизда, бу хусусда ҳам қулидан келганича кўмак беришга тайёр эканлигини билдирди.

Сухбат асноси қизиқ бир воқеа содир бўлди. Гурунгимиз айни қизиган пайтда хонамиз эшиги тақиллаб, Ҳажга келган аялардан бири — илгари машҳур коммунист бўлган бир аёл кириб келди. «Ассалому алайкум! — деди у киши уқтам оҳангда. — Зокир Машрабович, бормисиз, бир сурашиб кетай деб эдим. Қалайсизлар, ухху, обстановкalar зур-ку!» Опанинг уткир-уткир гаплари, салобатли қиёфасидан беихтиер султ босиб, ҳаммамиз урнимиздан туриб кетдик. Турдаги тушакда ёнбошлаб ётган Ҳожи Омонуллоҳ ҳайрон бўлиб опага тикилиб қолди. Опахон унга мутлақо эътибор бермай, гапида давом этди: «Қачон қайтарканмиз, хабарингиз булмади? Ун саккизинчида областнинг сессияси, бизди отчет бор, улғуймиканмиз?» Тан олиш керакки, Маккаи мукаррамада, оқ ҳижобга уранган кекса бир мусулмон аёл тилидан бу каби гапларни эшитиб туриш... алланечук галати туюлар эди!

Опа эса парвойи фалак, гурунгнинг уртасида шартта от солиб юборди:

— Бу иссиқларди қаранг. Мен умримда бир қаттиқ совуқни кўрганман. Бир минг тўққиз юз қирқ биринчи

йил декабрда, ун саккиз яшар пайтим, Москвага, антифашистик митингга Ўзбекистондан вакил булиб борганман. У вохтда ҳозирги аэробуслар қайда дейсиз, транспортний бир самолётда учганмиз. Самолётди ичида совукдан музлаб улиб қолай деганман. Аэродромга қундик, бир бурон буляптики, кўзди очирмайди. Ҳартугул, Цека Вкпбдан келган одамлар яхши кутивוליшиб, жонимга ора киришди. Бир киши денг, катта стаканди тулдириб спирт тутиб турибди. Ич, дейди, йўғасам, тош қотиб қоласан, дейди. Эртаси Колонна залида сузга чиққанман. «Молодая коммунистка из Узбекистана», деб эълон қилишганида роса қарсак булиб кетди. Кейин Москвани айлангиришди, Ленин бобони зиерат қилдик...

Шу тариқа опа хотира тулқинларига шунгиб, қаҳратон Москвадан жазирама Маккаи мукаррамага қайтиб келгунича анча фурсат утди. Унинг шонли тарихини жимгина тинглаб ўлтирган Ҳожи Омонуллоҳ Шамс бир пайт аста бошини кутариб, деди:

— Опа, кўриниб турибди, халққа кўп хизмат қилган экансиз, мана, ёшингиз ҳам бир жойга бориб қолибди, энди озроқ Ҳаққа ҳам хизмат қилинг...

Бу киши билан кечки таом чоғи ҳам бирга булдик. Сунг у хайрлашиб кетди. Уни кузатиб, меҳмонхонамиз олдидаги майдончага чиқдик. Бу ерда ажиб бир бозор пайдо булмишким, анинг оти жаҳон бозоридир. Эҳхе, нималар йуқ дейсиз бу ерда! Атласу кимхобдан тортиб чойнак-пиёлагача, ерёнгоқдан тортиб курутгача, дурбиндан бошлаб самоваргача — ҳаммаси мавжуд! Ҳожи акалар ва Ҳожи аялар савдони хўп қизитганлар. Фақатгина нечундир бу ҳол киши кўнглига андак хижолат солади, холос. Э, худо, дейсан беихтиёр, э, худо, узинг шарманда қилмагайсан...

Бозорчани айланиб юриб, тусатдан қулоғимга: «Вася, где ты?» деган гап чалиниб қолди. Ялт этиб, товуш келган томонга қарадим. Курсамки, эҳром кийиб, бир уюм темир-терсакни, яъни подшинник, турли хил гайкаю болтларни, фонар ва электрасбобларни олдига қўйиб олиб ўтирган иккита урис йигитга кўзим тушди. Суриштириб билсам, булар урис эмас, Уфадан «ташриф буюрган», уз тилини унутган бошқирд зиератчилар экан. Аллақайси ремонт-механика заводида ишлашар экан, заводдаги жамики темир-терсакни кутариб келишибди.

Ғафур Гуломнинг Шумболаси ёдимга тушди. Қисса сунгида қаҳрамон Ҳиндистон сафарини ихтиёр қила-

ди. «Ҳиндистонда нима қиммат?» деса, кимдир: «Темир қиммат», деб жавоб қилади. Қаҳрамонимиз самовар карнайидан тортиб отнинг тақасигача туплаб буйнига осиб олади ва йулга отланади... Афсуски, асар шу жойда адогига етиб қолади.

5 июнь. Маккаи мукаррама. Каъбатуллоҳ.

Бугун эрталаб нонуштадан сўнг Ҳожи ака бошчилигида Байтуллоҳга — яна умра зиёратига бордик. Кимки истаса, яқин бир одами учун умра қилиши мумкин экан, савоби уша кишига тегаркан. Дадамга бағишлаб умра қилмоқликка ният айлаб ҳамроҳлар билан миёқодга жўнадик. Шаҳар ташқарисидаги миёқодда эҳром боғлаб, астойдил ният қилдик ва Каъбатуллоҳга келдик.

Жума куни булганлигидан халқ ҳар қачонгидан ҳам куп, уммон булиб жушиб ётибди. Ҳадсиз машаққатлар билан ичкарига кириб олдик. Бу срдаги одамзотнинг гўжгон қайнашидан ваҳмингиз келади. Бу зиёрат шунчаки сайру ҳавас эмас. Муслимлик шартлари оғир, синовлари ундан-да машаққатли. Каъбатуллоҳни олти марта айланиб тавоф қилганимизда жума намозига азон айтилди. Халқ бир зум тўхтади, нафас ростлаб тин олдик, сўнг намоз ўқидик. Агар Худо ўзи қувват ато этмаса, ўзи осон қилмаса, тумонат одамнинг оёғи тагида қолиб кетиш ҳеч гап эмас. Йулақларда, ерларда, куприкларда, айвону майдонларда, ҳар бир бурчақда, мрамар устунлар пойида Оллоҳ бандалари ибодат ила машғул, нола чекиб, тазарру айлаб ўлтиради.

Яратганга минг бора шукурки, салкам юз минг кишига қўшилиб жума намозини ўқидик. Қиёмат-туполон ичида баланд бўйли бир арабми, ҳабашми, афғонми, курдми — кимлигини билолмай қолдим, бир бадбахт орқамдан зарб билан гурсиллатиб уриб итариб юборди. Худо бир асрадики, мункиб кетдим, лекин йиқилмадим. Агар йиқилганимда борми...

Зокиржон ака бечора аҳволимни курди, куп ачиниб, тасалли берди. Майли, дедим, майли, кечирдим, Оллоҳ йулига...

Сафо ва Марва тоғи орасида саъй қилгач, пастга тушиб Оби Замзамдан қона-қона ичдик. Ташналик босилди, чарчок тарқади. Чиндан ҳам, Ҳадиси шарифда айтилганидек, Оби Замзам саломат киши учун таом, бемор учун эса шифодир.

6-7 июнь. Маккаи мукаррама. «Қасри Осим» меҳмонхонаси.

Нонуштадан сунг Зокиржон ака, Ҳожи ака, Муҳаммадсодик, Адҳамжон ва Маҳмуд ака Жиддага жунашди. Покистон, Ҳиндистон ва имкони булса, Хитойга виза олиш масаласи билан шуғулланишади. Бу ердан Жиддага қадар стмиш километр.

Мен эса Рустамжон билан шаҳар айланиб келдим. Кунгил истаган жамики зеб-зийнат, матою либос, нознеъматлар тулиб-тошиб етибди. Нархи биз — мусофирлар кузининг оловини олади, холос. Чунтакда риёл булса — бас. Риёл — бақувват пул, уч риёл — бир доллар демақдир. Оллоҳ таолонинг қудрати билан бу замин қаърига нефтнинг битмас-туганмас хазиналари жо булган. Нефть эса, маълумки, долларнинг доясидир.

Шаҳардан астагина, пиеда юриб қайтиб келдик. Қаватимизга чиққач, меҳмонхонамиздаги ҳаёт тарзини бир оз кузатдим. Нима учундир бундаги гаройиб манзаралар Буниннинг «Сан-Францисколик жаноб» асарини ёдимга солди.

Тушдан кейин хонамда ултириб «Бобурнома» уқидим. Ҳижрий туққиз юз олтинчи йил воқеаларини қайта мутолаа қилдим. Ҳазрати Бобурнинг шижоатли ва беҳад сирли шахсияти ҳақида бсихтиёр уйга толдим.

Ва шунда бундан икки йил муқаддам битилган бир бадиани эсладим. «Бобурнинг тушлари» деб аталган бу бадий лавҳада умри илоҳий ҳақиқат нури билан мунаввар булган мумтоз инсоннинг руҳий кечинмалари ҳақида ҳикоя қилмоққа уринган эдим.

БОБУРНИНГ ТУШЛАРИ

Бу муаззам асарнинг ҳар бир сатри ҳақида биттадан ҳикоя ёзиш мумкин.

Чунки у улуг инсоний тажриба, беқиёс инсоний фазилатлар ила йўғрилган китобдир. Чунки бу нодир дурдонанинг яратгувчиси соҳиби фазилат, соҳиби ҳикмат булган мумтоз бир кишидир. Жаҳон тарихи унинг сингари заковатли ва шижоатли зотларни кам курган.

Шу боис ҳам «Бобурнома»ни китобат қилган котиблардан бири китоб ниҳоясида асар муаллифини таърифлаб: «Ва фазилат бобида камлиги йуқ эрди», дея таъкидлайди.

Бу сузларда муболага йуқ — айна ҳақиқатдир.

Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун «Бобурнома»ни кунгил кузи билан яна бир карра мутолаа қилиш кифоя.

Мутолаа сунгида эса одамнинг ҳаёли осмон қадар юксалиб, тасаввури бениҳоя равшан тортиб кетиши табиийдир.

Мен бугун шундай ҳолатдаман.

Бобур ва «Бобурнома» ҳақидаги баъзи қайдларимда бу асарни Ибрат китоби, Мардона китоб, Донишмандлик китоби дея атаган эдим. Навбатдаги мутолаадан сунг бу муҳташам асар саҳифаларида буюк бир сир, инсонни лолу ҳайрон этадиган сеҳрли тилсимлар ҳам пинҳон эканига иқрор бўлдим.

Ва шу сабаб бу китобга Буюк сирлар китоби, деб таъриф бериш уринлидир, деган мулоҳазага келдим.

Буюк сирлар китоби... Оламнинг яралиши, тузилиши, унинг ажабтовур ишлари — бошдан-оёқ сир, одам эса ундан-да сирлироқ бир хилқатдир. «Бобурнома»ни саҳифама-саҳифа varaқлаб курсангиз, унинг қатларида унлаб гаройиб тилсимотларга дуч келасиз.

Уларнинг шарҳига тилингиз, тафаккурингиз ожиз қолади.

Чунки шу сирли ҳодисаларни зикр этган зотнинг узи уларга шарҳ тополмаган. Дунёда илми ғайб деб аталмиш муъжиза мавжудлигига «Бобурнома»дек ҳаққоният китобини мутолаа қилган киши, шубҳасиз, имон келтиради.

Биламизки, Бобур уз даврининг пешқадам мутафаккири сифатида хурофотдан, тараққиёт йулига гов ташлайдиган турли бидъатлардан йироқ бўлган. Имкони қадар бунингдек қарашлар ва хатти-ҳаракатлардан узоқ юрмоққа тиришган. Хурофот билан ҳақиқат чегарасини жуда нозик фарқлаган Бобур Мирзо бир уринда шундай галати манзарани тасвирлайди:

«Ғазни кентларида бир мазор бордурким, саловот айтғоч, қабр мутаҳаррик булур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани махсус булди. Сунгра маълум булдиким, мужовирларнинг тахвири экандур. Қабрнинг устига бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяга тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек махсус буладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик махсус булур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча саловат айттилар, қабрда ҳаракате махсус булмади. Буюр-

думким, жульяни бузиб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид ила маън қилилди».

Бу — Бобур ҳаётидаги ягона ҳодиса эмас. Бобурнинг умр китоби — «Бобурнома»дан шу янглиг мисолларни қўлаб келтириш мумкин. Уз саройида хизмат қилган Муҳаммад Шариф деган мунажжимни эслаб утаркан, Бобур унинг сохта кароматларидан аччиқ истеҳзо билан кулади. Жангу жадаллар фурсати етганида бу шумнафас мунажжим кўп ҳолатларда ёлгон башоратлар билан Бобурнинг шаҳдини қайтармоққа уринган. Бу тун Миррих гарб соридир, шул тарафдан урушқон киши мағлуб булғусидир, қабилидаги уйдирмаларга қулоқ тутмаган саркарда бунинг акси улароқ зафар қозонган.

Демак, аён булаётирки, Бобур илоҳий ҳақиқат нима, хурофий ақида нима — бағоят теран англаган, мураккаб, қалтис тарихий муҳитда ягона тугри йўлни адашмай топа билган.

«Бобурнома»нинг илоҳий ёғду билан мунаввар саҳифаларида Бобурнинг гаройиб тушлари тафсилига дуч келамиз.

Ҳижрий тўққиз юз олтинчи йил, кеч кузак. Қоронғи, узун кечалардан бири. Хазонлар ҳазин шивирлаган шу сокин тунда Бобур Мирзо сирли бир туш кўрди. Бу туш таъбирига киришмоқдан аввал бир сония ҳикоямиз учун бениҳоя аҳамиятли булган бир нуқтага диққат қилайлик. Маълумки, Бобур замонасининг пири комили, даврнинг муътабар зотларидан булмиш Хожа Убайдулло Аҳрорга юксак эътимод қўйган эди. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий сингари даҳолар пир деб билган ва маънавий устоз сифатида гоят қадрлаган Хожа Аҳрори валийнинг пок суврат ва сийрати «Бобурнома» саҳифаларида айниқса ёрқин намоён бўлади. Бобур Хожа Аҳрор сиймосини илоҳий қаламнинг илоҳий қудрати билан чизади. Бу суврат кейинчалик, орадан не бир замонлар ўтиши билан ёлгончи муаррихлар ва қаламкашларнинг замонасозлик бўёғи ила қалбакилаштирилади. Хожа Аҳрори валий жамики ноинсоний хислатларнинг мужассам тимсолига айлан-тирилади. Шу тариқа синфий ёндашув асосида ҳам кулгили, ҳам аянчли мантиқсизлик вужудга келади: унлаб, юзлаб илмий тадқиқотларда, бадий асарларда гуёки Жомий ва Навоий тараққийпарвар-у, уларнинг руҳий камолига кўприк булган Хожа Аҳрор бориб тур-

ган жаҳолатпараст бир кимса... Бундай тухматларнинг қай даража қабиҳлигини ва даъволарнинг нечоғли пучлигини англамоқ учун ҳам «Бобурнома»га мурожаат этсак ўринли булур.

Бобур замонасидаги бирор кишига баҳо берар экан, аксарият ҳолларда унинг Хожа Аҳрорга булган муносабати ёки Хожа Аҳрорнинг шу шахсга булган муносабати асосий мезон қилиб олади. Жумладан, падари бузургвори Умаршайх Мирзонинг феъл-атворини таърифлаб келиб: «Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатларига бисёр мушарраф булиб эрди, Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд дер эдилар», дейди. Ёки Султон Аҳмад Мирзонинг Хожа Аҳрорга нисбатан ихлоси хусусида сўз юритиб, ушбу лавҳани зикр этади:

«...дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ултурубтур. Мирзо қупқондин сунг ҳазрати Хожа буюрибдурларким, Мирзо ултургон ерни боққайлар, бир сунгак бор экандур».

Султон Аҳмад Мирзодек давр сурган ҳукмдорки Хожа Убайдулло суҳбатида шу қадар одоб сақлаб ултирар экан, демак, бунда чуқур бир маъно бор. Шунинг учун ҳам Бобур сузида давом этиб: «Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар», дейди.

Бобур гоҳо замондошларидан бирининг салбий хислатлари ҳақида сўз юритар экан, уша шахснинг Хожа Аҳрорга нисбатан салбий муносабати унинг табиатидаги иллатларнинг пировард-натижаси эканини алоҳида таъкидлайди. Султон Маҳмуд Мирзо, деб ёзади у, «бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шаниъ ҳаракатлар қилурлар эди».

Шуниси диққатга сазоворки, Бобур тарихий шахсларга баҳо бераётиб, биринчи галда уларнинг наслнасаби — валодати, шакл-шамойили, ахлоқ ва атвори билан бир қаторда устози — тарбият берган мураббий ва муқаввийларига махсус эътибор қаратади. «Хожа Мавлонои қозининг оти Абдуллодир. Бу от била машхур булур эди. Ота тарафидин насаби шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳи булур. Она тарафидин Султон Илик Мозиға стар. Фаргона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози була келгандурлар. Хожа

қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валийлигида менинг ҳеч шакким йўқтур».

Курдикки, Бобур Мирзонинг Хожа Аҳрори валийга эътиқод-эҳтироми ғоят баланд мақомда булган. Хожа Аҳрори валийнинг муътабар шахси ва илоҳий сиймоси, ўз навбатида, Бобур тақдирида ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Бу фикрни Бобурнинг ишларигина эмас, ҳатто тушлари ҳам тасдиқ этади.

Дарвоқе, сўз Бобурнинг тушлари хусусида эди.

Алқисса, ҳижрий туққиз юз олтинчи йил, кеч кузак, қоронғи, узун кечалардан бирида Бобур Мирзо сирли бир туш кўрди. «Ушул фурсатта ажаб туш кўрдум, — деб ҳикоя қилади Бобур. — Туш кўрарменким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен. Хожа келиб ултурдилар. Хожанинг олига ғолибо бетакаллуфроқ дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотирига имо билан дедимким, менин эмастур. Дасторхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Куптилар. Узата чиқдим. Ушбу уйнинг долонида унг қулумдин ғ сул қулумдин тутиб андоқ кутардиларким, бир оғим ердин купти. Турки дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ушул неча кунда—уқ Самарқандни олдим».

Тушда аён булган бу илоҳий кароматнинг қай тариқа ва қай даража амалга ошганини билмоқ учун «ушул фурсатта» Бобур ҳаётида қандай тарихий ҳодисалар юз берганини кузатмоқ лозим. Мазкур туш тафсилотидан хиёл аввал Бобур бунга изоҳ бериб утади: «Бир куни Асфидак қургонида жами ичкилар, мисли Дуст Носир, Нуён кукалтош, Хонқули, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кукалтош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қошимда ултуруб эдилар. Ҳар тарафдин сўз утар эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, тенгри рост келтурса, Самарқандни қачон олғайбиз?» Баъзи дедиларки: «Ёзға олғайбиз». Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой-қирқ кун», баъзи «йигирма кун», дедилар. Нуён кукалтош дедиким: «Ун турт кунда олурбиз». Тенгри рост келтурди, роса ун турт кунда-уқ Самарқандни олдук».

«Тенгри рост келтурди...» Тангри рост келтирган бу башоратнинг аввало Нуён кукалтош тилига, сунгра Бобур Мирзо дилига Хожа Аҳрори валий томонидан солиниши чиндан ҳам илоҳий бир муъжиза эмасми?

Биз бугунги кунда гайриоддий хислатлари билан купчиликни ҳайратга солаётган афсунгарлар, кузбойлагичлар ва улар сафидаги талай товламачиларнинг хатти-ҳаракатларига қойил булиб таҳсин уқиб утирибмиз. Бироқ кўҳна тарихимизни синчиклаб куздан кечирадиган бўлсак, ҳар қадамда илоҳий кучларнинг ҳақиқий қудрати билан изоҳлашгина мумкин бўлган тилсимот ва жумбоқларга дуч келаверамиз.

Ҳижрий туққиз юз саккизинчи йил, қаҳратон қиш, совуқ, зимистон тунларнинг бирида Бобур Мирзо яна бир тилсимлик туш кўрди. «Бобурнома»да бу туш тавсифи ва у билан боғлиқ баъзи тарихий ҳолатлар шу қадар ҳаққоний ва шу қадар теран инсоний изтироб билан йўғрилганки, бирмунча узунроқ бўлса-да, батафсилроқ кучирмалар келтириб утиш ҳикоямиз мақсадига мувофиқ булур.

Алқисса, ҳижрий туққиз юз саккизинчи йил қишига келиб Бобур Мирзонинг ишлари тараққийдан таназзулга юз тутган эди. Самарқанддан қувилиб, Андижондан айрилиб саргардон юрган кезларида унинг аҳволи бисёр паришон эди. Ўз ҳолатини узи таърифлаб айтганидек, вилоят йуқ, вилоят умидворлиги йуқ, навкар пароканда... Ана шундай маъюс, қутсиз ва таҳликали кунларнинг бирида у Карнон деган бир масканда ёғий қулида қуршовда қолади. Уни не вақтга қадар изма-из таъқиб этиб келган ғаним навкарлари макр-ҳийла ила тириклайин қўлга туширмоққа тиришадилар. Ёлғон ваъдалар бериб алдамоққа уринадилар. Бобур Мирзо ёлғиз узи, қуролсиз, яроғсиз, уловсиз — имконсизлик қаърида қолиб, энг сўнги чорага аҳд қилади: «Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳминдин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким, ростлигини айт. Агар иш узгачарак бўлгудектур, худ вузу қилай. Юсуф онтлар ичти, вале анинг онтига ким инонадур. Узумда бестоқатлиге фаҳм қилдим. Қуптум, боғ гушасига бордим. Узим била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса, охир улмак керак.

Агар сад сол мони вар яке руз,
Бибояд рафт азин кохи дилафруз¹.

«Ўзумни улумга қарор бердим, — дея қайғули қис-

¹ Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кунгул очувчи бу қасрдан кетиш керак булур. (Форс.)

сасини давом эттиради Бобур Мирзо. — Ушал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз уқудим, бошимни муножотқа қуйиб, тилак тилайдур эдимким, кузум уйқуға борибтур. Курадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг угли — ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рубаруйимга аблақ от миниб, куп жамоати аблақ сувор билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз, Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, подшоҳлиқ маснадиға ўлтургузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарга келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир булурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кутаринг, уйғонинг».

«Ушал ҳолда хушҳол булиб уйғондимким, — дея хикоя қилади Бобур Мирзо, — Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни эшитиб мен дедимким, сизлар бу йусунлуқ сўзлашурсиз, аммо кўрайинким, қайсингиз менинг қошимга кела олурсиз?... Ушбу сўзнинг устида эдимким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруға дедимким, биз агар сизни олиб Танбал қошига борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна куп киши йиборубтур, сизни тутғали. Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишиларининг отини товуши булғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб купроғ булуб, қилур ишимни билмадим...»

Бу сатрларни юрагимиз энтикиб ҳаяжон ила ўқир эканмиз, биз ҳам қаттиқ изтиробга туша борамиз. Аммо ич-ичимиздан аллақандай бир мўъжиза рўй беришига, мўъжиза рўй бермасдан мумкин эмаслигига имон келтирамиз. Чунки боягина мазкур булган тушда: «Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарга келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир булурбиз», деган илоҳий бир каромат эшитилган эди-ку? Таҳлика ва ҳаяжондан ҳояжонимиз бир жойга етганида интизорлик ила куз тутганимиз мўъжиза содир булади — Бобур Мирзонинг товуши яна қатъият ва шижоат билан янграй бошлайди:

«Ушал ҳолда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарга фурсат қилмай, деворниким, эски булгон еридан раҳна қилиб кирдилар. Курсамким, Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобои Паргарийким, менинг жон тортқон навкарларим, ун-ун беш, йигирма киши булғой, етиб

келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин узларини ташлаб, йироғдин юкуниб, таъзим қилиб менинг оёғимга йиқилдилар. Ушал ҳолда манга андоғ ҳолат булдимки, гуе манга янги боштин худой жон берди. Мен дедимки, ул Юсуф доругани ва бу тургон мазкур мардакларни тутуб боғланг. Ушал мардаклар қоча бериб эдиким, бир ерда бировини тутуб боғлаб келтурдилар...»

Энди бир зум нафасни ростлаб, ажал чангалидан қайтган Бобур Мирзо билан биргаликда тангрига шукрона айтмоқ фурсати етди. Табиийки, вужудни зилзила янглиғ зир титратган ўлим ваҳми аригач, халоскорларга юзланиб савол берилгай:

«Мен дедимки, сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз?

Қутлуг Муҳаммад барлос дедимки, Ахсидин қочиб чиқғонда сиздин айрила тушганда Андижон келдимки, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш курдумки, Хожа Убайдулло дедиларким(!), Бобур подшоҳ Карнон деган кенттатур, бориб ани олиб келингим, подшоҳлик маснади анга тааллуқ булубтур. Мен бу тушни куруб, хушҳол булуб, улуг хон, кичик хонга арз қилдум, хонларга дедимки, менинг беш-олти иниўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз, Карнон тарафидин бориб хабар олайн. Хонлар дедиларким, бизнинг ҳам хотиримизга стадурким, ушал йулга боргон булгай. Ун киши тайин қилдилар... Бобои Паргарий дедимки, мен ҳам бориб истармен, ул ҳам икки йигит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Бу кун уч кундурким, йул келабиз. Алҳамдулиллоҳ, сизни топдук...»

Хуш, ақл бовар этмас бу ҳолни қандоқ баҳолаш мумкин? Оддий бир тасодифнинг оддий бир куриниши деб талқин этсак, кулги ва мазахга сазовор булмаймизми?

Ҳар қалай, моддиюнчи — материалистик дунёқарашга асосланган бизнинг тасаввуримиз бу гаройиб тилсимотни дабдурустдан қабул қилиши ва идрок этиши маҳол. Моддиюнчи дунёқарашнинг улуг бир айби будурким, у оламни сирру сеҳрдан, бинобарин, жозибадан маҳрум қилиб қўяди. У ҳамма нарсани қуруқ ва жунгина мантиқ қолипига тортишга уринади, бешарҳ ҳодиса-ҳолатларга шарҳ топишга уринади. Шу тариқа моддиюнчиликка ихлос қўйган одамнинг тасаввури ҳам қашшоқлашиб, бепоён ва рангин олам, бағрида миллионлаб тилсимларни жо этган коиноту уммонлар

шунчаки оддий табиий жисмларга айланиб қолади. Моддиюнчилик инсоннинг кунглидаги илоҳий нурни сундиради. Сундиради-ю, эвазига, афсуски, ҳеч нарса тақдим қила олмайди...

Бобур Мирзо, кўрдикки, қалбида ҳамиша илоҳий нур шуъла сочган бир зот бўлган. Ана шу қудратга ишонч, уни тан олиш, унинг ҳукми ва адолатига бўйинсуниш, унинг қасосидан ҳайиқиш — буларнинг барчаси буюк жаҳонгирнинг ҳар бир қадамини қаттиқ тафтиш остига олиб кузатиб борган, уни уринсиз хун-резликлар, шариат аҳкомлари ва даврнинг ахлоқий қоидаларини бузишдан сақлаб келган. Шу маънода «Бобурнома»да аке этган адолат тушунчаси, адолат туйғуси ғоят эътиборга моликдир. Бу туйғу зикр этганимиз уша илоҳий қудрат билан чамбарчас боғлиқ, ундан маънавий озик олади.

Маълумки, Бобур уз қушини уртасида жуда қаттиқ тартиб-интизом урнатган. Халққа ноҳақ зулм қиладиган, талончилик билан шугулланадиган навкарларга, аскарбошиларга унинг нафрати бениҳоя чексиз бўлган. Бобурнинг нуқтаи назарича, бундай манфур кимсалар муқаррар равишда сазовори лаънат бўлиб, қасосга учрашлари шубҳасиздир.

«Бу юрттин кучиб, Қорабоғ ёнидаги Оқсарой улангига тушудди, — дея сарғузаштларидан бирини ҳикоя қилади Бобур. — Хисравшоҳнинг эли — куни зулм ва бссарлиққа урганган эл, элга зулм қила бошладилар. Охир Сайидим Али Дарбоннинг бир убдон навқари бировнинг бир куза ёгини тортиб олгон учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида—уқ жони чиқди. Эл бу сийсаттин тамом босилдилар».

Ёки бошқа бир уринда — Ём навоҳисида экан чогида руй берган воқеани сўйлаб, Бобур ибратомуз бир ҳолни баён этади. Бу кентда аҳолидан зурлик билан талаб олинган мол-мулкни тонгга қадар эга-эгасига қайтариб беришни аскарларига қатъий суратда амр қилади. Эртасига, деб хотирлайди у, черик қулида нина синигию ип учигача қолмади — бари элга қайтариб берилди.

Донишманд салтанат соҳиби Бобур ҳижрий туққиз юз уттиз иккинчи йилда махсус фармон чиқарди. Бу фармонга биноан кишилардан, шаҳар ва қишлоқлар, кўча ва гузарлардан олинадиган солиқ — тамға пули бекор қилинади. Назмий йўсинда битилган, иқтисодий муаммолар таҳлилига бағишланган рисоласи «Му-

баййин»да эса у мулкдор гуруҳларнинг бева-бечора, қашшоқ-нотавонларга доимий равишда кумак бериб туришларини амр қилган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу билан Бобур мазкур буйруққа қонун тусини берган экан.

Саодатли шоҳ эл-улуснинг муқаддас жойларига, халқ тавоф этадиган мазорлар ва сағаналарга ҳамиша эҳтиром билан муносабатда бўлиб келганлиги, уларнинг қайси дин, қайси мазҳабга мансублигидан қатъи назар, оёқости этилишига, таҳқирланишига қарши кескин курашгани яхши маълум.

«Уч кун Синд ёқаси билан—уқ келдук. Уч кундин сунг Пир Қону мазори туғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Қону мазорига келиб туштум. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирларига мазоҳим бўлгон учун бирини сийсат учун пора-пора қилдурдум. Бу мазор Ҳиндистонда бисёр муътабар мазордур».

Бу сатрлар беихтиёр кишини теран уйларга гарк қилади.

Бобурни талончи деб атаган, мустабид, қонхўр, дея маломат таққан, умр бўйи халқнинг муқаддас мсҳробларига ут қуйиш билан, узи сув ичган булоқларга тупуриш билан машгул булган замонамизнинг баъзи арбоблари бугун — эл нафратига дучор бўлиб ултирган чоғларида «Бобурнома»ни қўлларига олиб, айни шу саҳифаларни ўқиб курсалар қандоқ буларкин? Мазорларни бузган, зиёратгоҳларни кунпаякун қилиб «оқ олтин» майдонига айлантирган, халқнинг асрий байрамларини тақиқлаган, эски имлодаги ҳар қандай китобни кўриб лабига учуқ тошадиган бу жаҳолат бандалари шунда қандай ҳолатга тушган булур эдилар?

Бадбин кунгилларида бир зум иштибоҳ пайдо булармикан?

Тазарру уйғонармикан?

Афсуски, биз буни билмаймиз.

Билолмаймиз.

Энди мулоҳаза қилиб курайлик: хуш, Бобурнинг кунглида адолат туйғуси қачон, қай тариқа қарор топган эди? Табиийки, бунда биринчи галда у униб-усган оила муҳити, унга таълим берган мураббийларнинг тарбияти ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Масалан, унинг падари бузургвори Умаршайх Мирзога хос адолат туйғусини олиб курайлик.

«Адолати бу мартабада эдики, — дейди Бобур, — Хитой корвони келадурганда Андижоннинг шарқий

тарафидаги тоғларнинг тубида минг уйлук корвонни андоғ қор босдиким, икки киши қутулди. Хабар топиб, муҳассиллар йибориб, корвоннинг жами жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йуқ эрди, бовужуди эҳтиёт сахлаб, бир-икки йилдин сунгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди».

Бобур Мирзо ана шундай одамларнинг фарзанди эди.

Бобурга хос булган инсоний фазилатларнинг замирида илоҳий қудратга ишонч ва иймон мужассам эканини кўрдик. Таассуфки, бизнинг кунларимизга келиб, бу ноёб инсоний фазилат йуқлик сари юз тутди, кунглида унча-мунча илоҳий ёғду зарраси қолган кимсалар қадр топмадилар, аксинча, эл аро таажжуб ва кулгига сабаб булдилар. Киши молидан ҳазар қилмаслик, ҳаром-ҳаришдан жирканмаслик одат тусига кирди. Шулар ва шулар сингари унлаб-юзлаб номарғуб хусусиятлар жамиятни таназзул кучасига бошлагани сир эмас.

Суҳбатимиз давомида қайта-қайта зикр этганимиз илоҳий бир қудрат Бобур Мирзони умр буйи тарк этмади. Ҳатто ҳаётининг сунгги сонияларида ҳам у самовий сирлар оғушига қовушиб кетди. «Бобурнома»да қайд қилинган шу лавҳани ўқир эканман, кўп вақт ҳушдан айру тушган каби беҳол ултираман. Ҳаёт ва улим, борлиқ ва йуқлик — бу чигал, азалий тилсимот айни шу лаҳзаларда киши ҳаёлини бутунисича чирмаб олади.

Келинг, яхшиси, шу сирли лавҳани биргалашиб кўздан кечирайлик:

«Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, анинг жойгир эди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эрди, зоҳиран, ани ер ва суйи ҳуш ёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. Тоонки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлига келтуруб, Деҳлидин кемага солиб келтирсинларким, ҳакими ҳозиклар кўруб, дардига даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йули билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дармон бердилар, яхши булмади. Мир Абулқосимким, улуг киши эрди, арзга еткурдиким, ушмундоқ дардларга даво будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки тенгри таоло сиҳҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюннинг мендин узга яхшироқ нимарсаси йуқ. Мен узум тасаддуқ бў-

лайн, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, узга муқарраблардин арзга еткурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сихҳат топар, сиз бу сүзни нечун тилингизга келтура-сиз. Гараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ушал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазига нечук булгай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушкул булутур. Ва андин утубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтургаймен. Ушал ҳолатта кириб, уч қатла бошидин ургулиб, дедимким, мен кутардим ҳарне дардинг бор. Ушал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сихҳат булуб купти. Мен нохуш булуб йиқилдим...»

Йуқ, энди бу тилсим таҳлилига адибнинг эмас, табибнинг қалами, нуқтаи назари даркор! Халқ орасида куп бора эшитганмиз: «жоним садага булсин», «жонимни берайин» каби каломларни. Айни манзара худди уша фарзандига жонини қурбон қилишнинг ҳам илоҳий, ҳам моддий — заминий куриниши эмасми?!

Устоз Эркин Воҳидов бир суҳбатда айтган эдилар: «Ҳазрат Алишер Навоийни мутолаа қилиб ултириб баъзан шубҳага ҳам бораман — ҳазрат бу дунёнинг одами эмасмикан, деб...»

Шу сингари Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳам бизнинг одатий турмушимиздан, кундалик майда ҳою ҳаваслар ила хиралашган, самовий сирлардан, илоҳий жозибадан маҳрум булиб бениҳоя гариблашиб, хувиллаб қолган ҳаётимиздан нақадар юксақда!

Биз тараққиёт олга қараб бораётир, деймиз. Ташқи — зоҳирий жиҳатлардан, дарҳақиқат, шундай. Аммо ботиний белгиларга қараб баҳо берадиган булсак, руҳимизнинг парвози, хаёлларимизнинг миқёси, орзу-ниятларимизнинг теранлиги тарафидан биз улуг аждодларимиз етиб борган манзил-мароҳилларнинг яқинига ҳам йулаёлмаганимиз маълум бўлади.

Шу маънода тараққиёт сўқмоқларидан бири сирли, илоҳий Мозий орқали утади, деб айтсак, хато булмас.

9-10 июнь. Маккаи муқаррама. Мино водийси.

Уч кунлик тафсилотни бирйула ёзишга тўғри кел-япти.

9 июнь куни бомдоддан сунг оммавий равишда Минога қараб йул олдик. Мино Маккадан саккиз-ун

километр чамаси нарида жойлашган, атрофи тоғ билан уралган бийдай бир дашт. На бир тиккайган дарахт, на бир гиёҳ бор.

Тонг сахарлаб минг-миллионлаб зиёратчи ким машинада, ким пойи пиёда, ким отлик, ким туяда Буюк Ҳаж ибодат фарзларини адо этмоқ учун Мино водийсига қараб тизилиб келмоқда. Индонез ҳам шунда, курду филиппин, ҳабашу форс, япону туркман, бошқирду фаранги — бари шунда.

Поёнсиз, аланга уфуриб ётган саҳро уртасида минг-минг чодир тикиб ташланган. Чодирлар қадимий лашкарлар қароргоҳи тартибида қад ростлаган. Бир-бирига ухшаш кучалари, чироқлари, дорихонаю духтирхона, дукон ва ошхоналари билан уюшган бир шаҳарни ёдга солади. Ҳар бир мамлакат алоҳида жойни эгаллаган, мамлакатлар эса уз навбатида вилоятларга бўлинган, аниқроғи, уша шаҳру қишлоқлардан келган хожиларнинг жуғрофий белгисига қараб ажратилган.

Чодирлар ичига япон елпарраклари, кондиционер ва муз солинган сувидишлар қуйилган, шолчалар ташланган. Биз араб ва кирилл ҳарфларида «Андижон вилояти ҳожилари» деб ёзилган чодирга кириб боришимиз билан норғул-норғул хизматчилар югургилаб қимматбаҳо араби, эрони гиламларни тап-тап эткизиб оёғимиз остига тушаб ташладилар. Рупарадаги пастқам тоғлар ҳам гуёки бир кечада қор ёғиб чиққандек оппоқ-оқ либосдаги зиёратчилар ва уларнинг чодирларидан оқариб қолган.

Жазирама иссиқ, бамисоли қуёш ҳам эриб, ҳавога айланиб кетгандек, нафас олсангиз лик-лик кўрғошин эритмаси ютаётгандек буласиз...

Оллоҳга шукрона айтиб, тоат-ибодат, талбия, зикр-само билан ултирдик. Таомларни шу иссиқда қайноғини қайноқ, муздайини муздай ҳолда етказиб туришганига қойил қоласиз. Адҳам ҳар сафар таом пайти луқма ташлаб кўяди: «Яшасин қирол!» Лекин овқатга иштаҳа йуқ, вужуд фақат сув тилайди.

Пешиндан кейин қушни — «Тошкент шаҳри ҳожилари» чодиридан ёзувчи биродаримиз Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон йуқлаб келди, унинг изидан Тоҳир Малик, Усмон Азим келишди. Нуруллоҳон Қуръони каримнинг узбекча таржимони Алоуддин Мансур билан биродаримиз Анвар Турсуннинг ҳам шу ерда эканликларини айтди. Бориб уларни зиёрат қилдим. Анваржон ҳам, Алоуддин ҳазрат ҳам қаттиқ шамоллаб

узларини анча олдирибдилар. Фаррух ҳаммамизни биргаликда видеога туширди. Пича гурунглашиб ултирдик. Беихтиёр утган йили шу пайтда Паркентда, меҳнат таътилим пайтида Анваржон билан биргаликда Қуръони каримнинг узбекча таржимасини нашрга тайёрлаш чоғида бўлган бир суҳбатни эсладик. Ушанда таржимон Қорасувдан таржимани бобма-боб тугатиб, масъул муҳаррир Анваржонга етказиб турар, у киши эса нашриёт муҳаррири сифатида мен билан иш олиб борар эди. Шундай кунларнинг бирида Анваржон оҳиста: «Хайриддин ака, бу хизматлардан савоб кўп. Ким билсин, балки Оллоҳ насиб этиб, шу баҳона Ҳаж томонларга ҳам сизу бизга йул очилиб қоладими», деган эди. Худди айтганидек булиб, орадан бир йил утгач, шу улуг юмушга озми-кўпми дахлдор одамларнинг аксарияти, мана, Тангрининг инояти билан Мино водийсида дийдор куришиб турибмиз. Шу воқеани сўйлаб берганимда ҳазрат Алоуддин: «Ҳақ таоло жаннат боғларида ҳам бир-биримизга мана шундоқ меҳр-муҳаббатлик булиб ултиришимизни насиб қилсин», дея дуо қилдилар.

Кейин Анваржон сал наридаги хайма — чодирга бошлаб бориб, Абдулла Орипов ва ёзувчи Хуршид Дустмуҳаммад билан учраштирди. Абдулла ака «Ҳикмат садолари» китоби билан Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси уюштирган танловда голиб чиқиб, Ҳажга йулланма билан тақдирланган экан.

Хуршид Дустмуҳаммад ҳам қаттиқ шамоллабди, томоғи гип бўғилган, қизариб-буртиб юрибди. Абдулла акаям роса ҳолдан тойган, бунинг устига йул азоби, иссиқ. «Келганимиздан буён нуқул ношуд ҳайдовчига йулиқамиз, гоҳ адаштиради, гоҳ ярим йулда ташлаб кетади», дея ҳасрат қилди у.

Фикри фикрингга ҳамоҳанг, ақлли ва доно одам билан суҳбатлашмоқ қанчалар бахт! Абдулла ака билан бир соатлаб мириқиб гурунглашдик. Таассуротларимиз ва кайфиятимиз беҳад монанд чиқди. Шоир янги шеърлар ёзибди, аср намозини шаҳрихонлик ҳожилар билан ўқидик, сунгра у пичирлаб иккита шеър ўқиб берди. Мазмунан шундай: Каъбатуллоҳда бир мусулмон бечоранинг бор буд-шудини ўғри уриб кетибди. Кейин эса ҳеч нарса курмагандек, ўғри ҳам, жабрдийда ҳам ибодатга машғул булибди. Ўғри мамнун, бечоранинг кузида ёши... Бу ҳолни куриб яна ҳам қорайди Каъбанинг тоши...

Иккинчи шёърнинг мазмуни, тахминан, қуйидагича:

Курдим: Байтуллоҳда икки мусулмон,
Бир-бири билан уришиб чой талашарди.
Билдимки, шу лаҳза бу икки инсон
Дузахдан ўзига жой талашарди.

«Инсон ҳамма ерда инсонлигича, ҳатто Маккада ҳам шу аҳволида қолар экан», деди Абдулла ака хурсиниб.

У бизнинг сафаримизга бениҳоя қизиқиб қолди. «Бой ота»ни у киши ҳам яхши танир эди. Ёдингизда булса, бир минг туққиз юз саксон учинчи йил воқеалари баёнида бу ҳақда муфассал ҳикоя қилинган. Шу боис бизнинг йўллардаги юриш-туришимиз, изланиш ва маишатларимизни синчиклаб сураб-суриштирди. Кейинчалик, юртга қайтгач, Абдулла ака «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида узининг сафар таасуротларини баён этибди. Шу мақолада, жумладан, экспедициямиз фаолияти ҳақида ҳам тўхталиб утилган: «Маккаи мукаррамада, Мино водийсида булган пайтимизда истеъдодли ёзувчи укам Хайриддин Султонов ва унинг андижонлик бобуршунос дустларини кўриб қувониб кетдим. Улар улуг бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур изидан юриб, бир қанча мамлакатлар ҳудудида илмий-ижодий ишларни амалга ошираётган эканлар. Улар ҳам Маккада бўлиб, муқаддас Ҳаж арконларини адо этиб ҳожи бўлдилар. Сунгра биз билан хайр-хушлашиб, автомобилларида яна йўлларида давом этдилар. Ўзбекистон тарихида бундоқ хайрли ва ўзига хос илмий сафар гоят ноёбдир. Унинг ўзи бир тарих бўлиб кечмишимизда учмас ҳарфлар билан ёзилиб қолишига ишонаман».

*11-12 июнь. Маккаи мукаррама. Арофат тоғи.
Муздалифа саҳроси.*

Кечаси тўс-туполон билан Арофат тоғига қараб кучилди. Ривоят қилишларича, пайгамбаримиз Қавса номли севикли туясига миниб, бу ерга дамба-дам келиб турар, ботиб бораётган қуёшга термилганча теран ҳаёлларга ғарқ булар эканлар. Бу жойда Раҳмат тоғи бор, у дуолар ижобат буладиган макондир. Бунда пас-

так-пастак, бутасимон дарахтлар кукарган, улар орасига чодирлар тикилган. Айрим дарахтлар кичиклигидан чодирлар ичида қолиб кетган. Суриштириб билсак, бу сахрои азимда кузни яшнатиб турган ушбу дарахтлар уч-турт йил муқаддам экилиб, сунъий равишда сугорилиб турилар экан.

Бугун кун ниҳоятда қаттиқ қизиди. Тоат-ибодат билан фурсатни кеч қилдик. Оқшом Муздалифа дашти томон жунадик. Еру кукни машина тутиб кетгандек. Баайни ини бузилган чумоли дейсиз. Турли мамлакатларнинг турли хил машиналари йулларда тирбанд, атроф-теваракни аччиқ тутун ва газ ҳиди тутиб кетган. Соатига ун-ун беш километр тезлик билан юриб, аранг олга силжиймиз. Автобус ичида талбия айгилади, Қуръон тиловат қилинади.

Ҳаво иссиқ, дим, нафас етмайди. Қоронғи тун, минглаб одамларнинг бақирӣқ-чақирӣқлари, чироқлар шуъласи, олисларда хумрайган тоғлар куланкаси, тошлоқ, чағир замин... Зеро Муздалифа даштини зиёрат қилмоқдан мурод — қиёмат-қойим ҳақида бандларга бир эслатма беришдан иборат, дейдилар.

Йул юрдик, йул юрдигу мул юрмадик — машиналар тигизлигидан йулимиз унавсермади. Машинамиз ҳайдовчиси — алпкелбат турк йигити қаро терга тушиб кетган, тинимсиз сув ичади. Бир вақт бориб идишлардаги сув ҳам тугади. Ташналик бошланди. Автобус эшиги олдида бораётган уч-туртта араб хизматчилар Қори домланинг жияни — Абдулмажидни куриб ачинган бўдилар. Бу гудак нима қилиб юрибди, деган мазмунда фикр билдирган булсалар керак, ҳамроҳларимиздан бири Абдулмажиднинг ҳофизи Қуръон — мураттаб қори эканини сузлади. Араблар бунга бовар қилмадилар. Абдулмажид айтдики, марҳамат, ишонмасангиз, текшириб куришингиз мумкин. Хизматчилардан бири: «Қани, булмаса, «Марьям» сурасини уқиб берсин-чи», деди. Абдулжамид қори шу заҳоти зикр этилмиш сурани шундоқ шикаста қироат билан тиловат қилиб бердики, шахсан менинг вужуд-вужудимгача титраб кетди. Араблар шошиб қолишди, хижолат булиб таҳсин айтишди. Абдулжамид шунда айтдики, қани, сизлар ҳам бирор сурани уқиб беринглар. Шу пайтгача кулиб-илжайиб, уз тилларида вағир-вуғур қилиб келаётган араблар бу таклифни эшитиб, шоша-пиша автобусни тухтатиб тушиб қолишди. Уларнинг ортидан енгил кулги кутарилди.

Ҳаво йўқлигидан ва бу тахлит «тошбақа юришдан» юрагимиз сиқилиб, Сайфиддин ака, Шухрат Тураевич ва мен бир жойда автобусдан тушдик. Издиҳом ора-лаб пиёда кетдик. Одам бамисоли қуму тупроқ, оёқ босгани ер йўқ. Автобусимизни куздан қочирмаслик учун деярли ёнма-ён боришга қарор қилган эдик, аммо ҳаял утмай бу тус-туполонда уни йўқотиб қўйдик.

Ҳаж амалларининг қоидасига кура Муздалифада хуфтон ва бомдод намози қўшиб уқилади. Салдан кейин эса намозга ният қилинди. Биз ҳам ён-веримиз-даги минг-минг зиёратчи муслимлар билан биргалик-да ибодатларни адо этиб, эртаси куни Шайтонга тош отиш маросимида зарур бўладиган тошчаларни те-ришга киришдик. Ва бир маҳал бошимизни кутариб қарасакки, автобусимиз ҳеч қайда йўқ. Бепоен сахро буйлаб зир югуришга тушдик. Чанг-тузон, бурқсира-ган тутун ва ачимсиқ дудлардан кўз очиб бўлмайди. Бир-бирига ухшаган ва шу ухшашлиги билан бизни адаштирадиган машиналар ён-веримиздан имиллаб утиб турибди. Қарийб бир соатча Муздалифа даштида бесамар кездик. На йўлни биламиз, на тилни. Юраги-миздаги ташвиш қурқувга айлана бошлаган бир пал-ла, Оллоҳга шукурлар бўлсинки, андижонлик зиёрат-чилар тушган бошқа бир автобусга дуч келиб қолдик. Унинг ичида утирган бир неча юзтаниш инсонларни куриб, йиғлаб юборай дедик. Бесиҳтиёр Бобур Мирзо-нинг: «Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш», деган сўзларини эсладим.

Алқисса, эрталаб тагин Минога қайтдик. Кечга яқин «Ал-жамарат» — шайтонга тош отиладиган жойга бор-дик. Бу хусусдаги тарихий ривоят олдинроқ қайд этил-гани боис тафсилотига тухталиб ултирмаймиз. Иккита улкан тоғ остидан утказилган узун ерости йўлаги — туннеллардан юриб борилганда уч жойда рамзий шай-тон тимсолига дуч келинади. Таомилга кўра биринчи куни еттита, иккинчи ва учинчи куни йигирма битта-дан, жами қирқ тўққизта тош отиш суннат саналади. Бу хатти-ҳаракат замирида инсон қалбидаги шайтоний васвасаларга, разолат ва таъма қутқусига зарба бериш каби ботиний маъно мужассам.

Бугун — улуғ айём, Қурбон ҳайитининг биринчи ку-ни. Эрта тонгдан бир-биримизни байрам ила муборак-бод этиб, дуои фотиҳалар қилдик. Уч кун мобайнида Каъбатуллоҳни зиёрат қилиш лозим.

«Ал-жамарат»га пиёда, бир неча туннеллардан утиб борилар экан. Бундан уч йил муқаддам охирги туннел оғзида мудҳиш фожаия юз берган — оломон босқини натижасида куп одам шаҳид булган. Шу ердан утаётганимизда бир зум тўхтаб, Қуръон тиловат қилинди. Одамни куриб, кишини беихтиёр яна ваҳима босади.

Ҳайитнинг иккинчи куни аср намозидан сунг тагин «Ал-жамарат»га борилди. Дарё каби тулиб-тошиб оқаётган зиёратчилар оқимиға қушилиб расм-русумларни бажардик. Учинчи шайтонга тош отадиган жойда адашдим — шерикларимни йўқотиб қўйдим. Бир-биримизни йўқотиб қўймаслик учун етти-саккиз чоғлиқ киши, маҳкам қултиқлашиб, зич саф тортиб бормоқда эдик, шайтон жазавази қутариб юборар эканми, туйқус орқа томондан жазавага тушган аллақандай бир тудасурон билан келиб узини оломон устига отганида «занжиримиз» узилиб кетди. Булди қиёмат! Аранг узимни четга олиб қочишга улгурдим, нафасимни ростлаб ён-атрофимга қарасам, туннел этагида давра куриб ултирган одамлар галаси ичидан ёнгин чиқиб қолди-ку! Ҳамма дод-вой солиб, дуч келган томонга қочмоққа бошлади. Оқим мени ҳам бир тарафларга суриб кетди. Э, садаганг кетай, кўпчилик! Шоир жуда-а билиб айтган-да: «Халқ денгиздир, халқ оловдир, халқ тўлқиндир...»

Бу қудратли тўлқин оғушидан базур қутулиб, шерикларимни излаб тополмадим, таваккал қилишга чучиб, аста изимга — Мино томон қайтдим. Йулда бир аттор хотиндан шу кунлардан ёдгор деб ҳақиқ кузли бир узук сотиб олдим.

Кечаси, соат икки яримда андижонлик уч-турт муйсафидга қушилиб Ҳарами шарифга келдим. Одам оёғи бирмунча сепсилган экан, ибодатларни шошилмай баҳузур адо этдик. Оби Замзамдан туйиб-туйиб ичиб, отахонлар дуосига қўл очиб турганимда беихтиёр юрагим тўлиқиб кетиб... куп йиғладим. Утган умрим учун, хато ва гуноҳлар, катта-кичик айбу нуқсонларим учун, зое кетган фурсатлар, бой берилган имконлар, ёлғон ва риё аралаш ҳаёт тарзи, шайтон измида юрилган кунлар ва тунлар, ота-онам олдидаги, фарзандларим олдидаги фарзу қарзлар, утган қавму қариндош, хешу ақрабо, пиру устозлар ёди учун... Дунедан ёлғиз Оллоҳ деб утиб кетган кўҳна момоларим — Сиддиқа ойим, Ишқинисо ойим, дийдорини куришлик бизга муяссар улмаган боболарим — Сул-

тонхужа бувам, Аҳмадхужа бувам, жувонмарг кетган дустим Илҳомжон... барча-барчаси тизилишиб кўз унгимдан утаверди, утаверди, тош юрагим мум каби эриб оқаверди, оқаверди. Украб-украб, кўз ёшларимни яширмай, кўз ёшларимдан уялмай хўб йигладим.

Атрофимдаги жамики инсонлар ҳам айни лаҳзада йиглаб турардилар.

Бу асно — субҳи содиқда Байтуллоҳ бутун улугворлиги, салобат ва илоҳий шукуҳи билан ярқираб турар эди. Осмон сурмаранг тусда, Арофат томонлардан илиқ бир шабада эсар, муаззам Каъба узра Қуръони каримнинг самовий садолари янграр эди. Бу шундай илоҳий садо эдики, дунёдаги бирон-бир узга суз, бирон-бир оҳанг унинг ила тенг кела олмагай.

...Мана, ҳозир вужудимни қургошиндай босиб келаятган ҳорғинлик юки остида, ҳамхоналаримнинг гунгир-гунгир товушлари орасида кунглимдан кечган шу туйгулар ифодасига суз тополмай хомуш ултирибман.

Аммо, шу нарсага имоним комилки, мен бу субҳи содиқда ўттиз етти йиллик умримдаги энг буюк, энг муъжизавий ҳам илоҳий онларни бошимдан кечирдим.

Неъматингга шукур, Оллоҳим!

Узинг қалам берган эдинг, узинг илҳом берган эдинг, энди уни узинг нури ҳидоятинг ила йўғиргил! Кунглимга ёғду, куксимга ҳаловат, тилимга суз, дилимга шижоат солгин, раббано! Берган қаламингни узингнинг ҳамду саловотинг, зикру шукронанг учун нурафшон қилгин, ё парвардигор!

14 июнь. Маккаи мукаррама. «Қасри Осим» меҳмонхонаси.

Бу оқшом ватандошларимиздан бири — Убайдуллоҳ ака исмли асли андижонлик бир отахон хонадонларига таклиф қилдилар. Ҳожи ака бошчилигида туққиз киши бўлиб бордик. Ватандошимизнинг иккита шофёри келиб, муҳташам машиналарда бизни олиб кетишди. Макканинг аллақайси еридаги чиройли бир кўшкка элтдилар. Уч ошиёнали оқ мрамар бино. Бундаги дов-даскак уй эгасининг давлати ва дидидан далолат бериб турибди. Ўзбек қайда булсаям бари бир ҳовлисиз яшолмас экан. Хонадон соҳиби буйрадек бир саҳнда икки туп хурмо кўкартирибди. Суҳбат ас-

носи маълум бўлдики, мамлакатдаги оғир табиий иқлимни ҳисобга олиб, дов-дарахт экиб кукартирган кишига ҳукумат ташаккур айтиб, рағбатлантирмоқ учун махсус мукофот ҳам берар экан.

Икки бўлмалик, кенг-қовул меҳмонхонага кириб, ултирган одам чукиб гарқ булиб кетадиган юмшоқ уриндиқлардан тизилишиб жой олди. Қул иши билан ясалган гузал нақшинкор мебель, тиллакори анжомлар. Кузга қуринмас совутгичлар хонага муздай эпкин уфуриб турибди.

Буқунги ултиришга йигирма чоғлиқ одам йигилган экан. Қарасак — ҳаммаси узимизнинг узбеклар, Жиддада, Тоифда, Мадинада, Риёзда истиқомат қиладиган ватандошларимиз. Жамшид ака, Аббосхон ака, Абдулмансур ва ҳоказо юртдошлар билан танишдик. Билсак, буларнинг ойда бир марта «гап»и бор экан, дамба-дам йиғилишиб, суҳбатлашиб туришар экан. Гап-гурунглар узимизда қандай булса, худди шундай: аския, ҳазил-хузул, лутфу зарофат, иззат-икром. Жиддалик Жамшид ака — маърифатли, дунё кўрган, иш кўрган бир киши — ҳаммамизни ўзига мафтун этди. Билимдон, хушчақчақ бу зот Бобур ижодининг самимий бир мухлиси бўлиб, бу ҳақда берилиб ҳикоя қилар эди. Айниқса, Бобур Мирзонинг ватан соғинчи хусусида изтироб билан сўйлади. Шу тариқа суҳбат Ватан мавзусига, она юрт тақдирига бориб тақалди. «Сизлар, — деди Жамшид ака, — мусофирлик азобини, муҳожирлик машаққатларини билмайсизлар. Оллоҳ ҳеч билгулик қилмасин. Лекин бизнинг қанча-қанча куну тунларни қон-қон йиғлаб утказганимиз ёлғиз худогаю ёлғиз узимизга аён. Бутун дунёдан мусулмонлар Маккага келиб, шу ерда тангри омонатини топширишни орзу қиладилар. Шу ерда жони узилган зиёратчи бағоят шарафга ноил бўлади. Аммо мен... умид қилардимки, она юртимиздан, Андижондаги ота-боболаримиз хилхонасидан икки газгина ер насиб этса эди...»

Жамшид ака икки ёшида ота-онаси билан Андижондан кетиб, Қашқарда яшаган. Йиллар утиб, туз-насиба экан, бу жойларга келиб қолган. Йирик савдогар, қимматбаҳо тошлар тижорати билан шуғулланаркан, Туркияда ҳам ҳовли-жойи бор.

Убайдуллоҳ аканинг кичик ўгли — кузойнакли, озгин бир йигит билан танишдик. У Ҳиндистондаги илмгоҳлардан бирида таҳсил кўраркан. Сермулоза-

мат, тавозели йигит, бир неча тилни билади. Отаси уни Ўзбекистондан уйлантириш ниятида эканлигини айтди.

Аббосхон ака деганлари баланд буйли, виқорли киши, сузга чечан, улфати одам. Ҳаж мавсумининг баъзи бир жиҳатлари ҳақида сузлаб: «Бизда Ҳаж пайти одамнинг нархи арзон, тирикчилик билан бўлиб сизларнинг иззатингизга столмаяпмиз, шунинг учун бошқа бир сафар бафуржа меҳмон бўлиб келингизлар», деди. Бунга жавобан Ҳожи ака: «Тақсир, ўзи одамнинг нархи ҳамиша арзон», деди. Кулишдик. Мезбонлардан бири кулги аралаш бир ҳикоятни сўйлади: Ҳаж кунларида бир дукондор савдо қилиб турганида уғлинг улди, деган хабар келибди. Майли, кўмиб қўяқолинглар, ҳозир фурсатим йўқ, деб жавоб қилибди...

Чиндан ҳам, бу ерда бир ойлик Ҳаж мавсумида аҳли тижорат ун бир ойлик тирикчилигини қилиб олади.

Ярим соатдан зиёдроқ шу тариқа суҳбатлашиб ултирганимиздан кейин хизматчилар кириб дастурхон тайёр эканини хабар қилишди. Мезбонларнинг таклифи билан бундан ҳам каттароқ булган қўшни хонага кирдик. Дастурхон ерга тушалган, атрофида ўзимизнинг ўзбекча одат бўйича қатор тизилишиб ултирдик. Угра оши, сабзисиз палов, икки хил сомса тортилди. Кимдир изоҳ бердики, Убайдуллоҳ ака утган йили Андижондан келин туширган, бу таомларга келиннинг ҳам қули теккан. Мевалардан апельсин, олма, банан, тарвуз, ичимликдан чой ва айрон тортилди. Тарвузни пучоғини олиб ташлаб патнисда тортар эканлар. Икки хил тарвуз берилди: Миср ва Саудийники. Саудийники ширинроқ туюлди.

Жамшид ака айтди: бизда зиёфатлар икки тарзлик булади. Бири туркистонча, иккинчиси — саудийча. Саудийчасида ҳамма смак бирваракайига дастурхонга қўйилиб, ҳеч қандай такаллуфу тавозе булмайди. Ҳар ким кўнгли тилаган таомдан тўйгунича тотиниб, тўйган одам секин туриб кетаверади.

Хуфтон намозидан сўнг хайр-хушлашиб, тарқалишдик.

*15-16 июнь. Маккаи мукаррама.
«Қасри Осим» меҳмонхонаси.*

Меҳмонхонани тўлдириб турган юртдошларимизнинг аксарияти навбатма-навбат автобусларда Мадид

наи мунавварага жунаб кетишмоқда. У ерда зиёратларни адо этгач, Жиддага келадилар ва тайёраларда Ватанга қайтадилар.

Биз эса... биз ҳамон ултирибмиз Жиддадаги турли хорижий консулхоналар даричаси олдида сарғайиб. Бирлашган Араб Амирликларининг визаси кечикяпти. Бугун ҳужжатларни ташлаб келишган, бир-икки кун сабр қилингизлар, деган жавоб булибди. Яъни арабларнинг одати буйича, уч бармоқни чимдиб-жуфтлаб, «Сабр, ҳожжи, сабр!» дебдилар.

Кечқурун йиғилиш бўлди. Экспедициянинг бундан кейинги иш тартиби, вазифалар муҳокама қилинди. Олдимизда мушкул муаммо турибди: Хитой консулхонаси виза беришдан бош тортибди. Чунки мавжуд қоидага кўра бу мамлакат ҳудудига узга давлат фуқароларининг автомобилда кириши тақиқланган экан. Бинобарин, биз учун энди иккита йул қолади: сафаримиз ниҳоясида ё Афғонистон орқали Термизга қараб юриш ёки Ҳиндистондан келган йулимизга — орқага қайтиб ун минг километрдан зиёд масофани яна ортиқча босиш.

Афғонистонни эслаганда ҳар қандай шери марднинг ҳам беихтиёр юраги увишади, аммо яна ортга қайтиш машаққати ҳам безиллатади. Қисқа музокара-лардан сўнг ҳозирча хатарли булса-да, Афғонистон йули танланди. Кобулга бориш, Бобур Мирзо қабрини зиёрат қилиб мазоргоҳдан хок-тупроқ олиб Андижонга элтиш, тартиб-интизом каби масалалар хусусида фикр юритилди. Сўнгра Зокиржон ака, Собиржон Шокаримов билан биргаликда Покистон, Афғонистон ва Ҳиндистонда қилинажак ишларимизнинг тахминий режасини туздик.

Шу куни Ўзбекистонга қайтаётган дўстлар орқали уйга хат жунатдим.

Ҳаж пайтида Андижон вилоятидан келган ҳожилардан ун тўрт киши бедарак йуқолган экан, тўрттаси ҳанузгача топилмабди. Юртдошларимиздан уч-тўрт киши бандаликни бажо келтирибди. Кунни кеча, оқшом чоғи меҳмонхонамиз олдида машъум бир воқеа руй берди: меҳмонхонамизнинг нақ рупарасида кекса бир отахонни мотоцикл уриб кетди. Касалхонада ётибди, айтишларича, аҳволи анча оғир эмиш. Ишқилиб, Оллоҳ узи шифо берсин...

*17 июнь. Маккаи мукаррама. «Қасри Осим»
меҳмонхонаси.*

«Қасри Осим» ҳувиллаб қолди.

Ҳожи акалар ва ҳожи аялар меҳмонхонани бирин-сирин тарк этмоқдалар.

Бугун ҳам жуда катта гуруҳ жунаб кетади:

«Бой ота» кечқурун гап топиб келди: ниҳоят, бизга ҳам Бирлашган Араб Амирликларига утиш учун ижозат булибди. Эрта саҳарда Каъбатуллоҳга бориб «тавофи видо» қиламиз-да, ҳайё ҳайт деб яна йулга равона буламиз.

Ҳозир меҳмонхона жимжит.

Хонада ёлғиз ултирган куйи, эҳтимол, Маккаи мукаррамадаги сунгги хотира сатрларини ёзаётирман.

Мен Маккаи мукаррамада булдим.

Оллоҳнинг инояти ила бу муборак масканда ун беш кун давомида нон-туз тотидим. Байтуллоҳда ибодат қилдим. Оби Замзамдан туйиб-туйиб ичдим.

Бир инсонга бундан ортиқ бахт борми?

Пешиндан кейин охириг бор Ҳарами шарифга бордим. Каъбатуллоҳ атрофини етти карра айланиб «тавофи видо» маросимини адо қилдим. Ва дил-дилдан умид ҳам илтижо этдимки, раббано, узинг мени яна шу муқаддас даргоҳингга қайта ва қайта келиб зиёрат айламогимни насиби рузи қилгин...

Кейин... кузимда ёш билан, хонаи Каъбадан нигоҳимни узолмай, орқам билан оҳиста юриб Байтуллоҳни тарк этдим.

Ҳарами шариф олдидаги майдонларни кезиб юрдим. Дуконларга бош суқдим. Чол-камбирларимга жойнамоз-рўмоллар сотиб олдим. Маккатуллодан ёдгорлик. Шом намозини Масжид ал-ҳарам ёнида уқиб маконимизга қайтдим.

Негадир кунглим хомуш ва маъюс тортди.

18 июнь. Тоифи шариф. Йўл ёқасидаги масжид.

Ниҳоят, бугун тушликни қилиб, «Қасри Осим»да қолган биродарларимиздан дуои фотиҳа олиб йулга чиқдик.

Экспедициямиз Тоиф шаҳри томон жунади.

Жунади-у, йулимиз юришмади: юз километрча юрмасимиздан кичкина машинамизнинг мотори қи-

зиб кета бошлади. Тоиф йули анча огир, баланд тоғ-
довон орқали утар экан, шу боис йулбеклари бизга
бошқа — қулайроқ йулдан боришни тавсия этишди.

Гарчи бу йул хийла узоқроқ бўлса-да, доvon ошиш-
га тўғри келмас экан. Дам олиб-дам олиб, машиналар-
ни «алдаб-сулдаб», совутиб келавердик. Яйдоқ дашт
манзаралари аста-секин яшил бир воҳанинг жонбахш
кўринишлари билан алмаша борди. Баланд хурмо да-
рахтлари шигил ҳосилга кирган, аҳён-аён тоқзор боғ-
лар, экинзор далалар кўзга чалинади.

Кечаси Тоифга кириб келдик. Салқингина, кур-
кам, озода шаҳар экан. Бу срда узбеклар куп яшар
эканки, салқинлиги бунга боисдир. «Тоифи» узум-
нинг ватани ҳам шу ер булади. Бу узум Узбекистонда
машҳур.

Тунги шаҳарни пича кезиб, четроқ мавзелардан
бирида жойлашган чоғроқ масжидга тушилди. Ҳориб-
чарчаб, уйқуга бош қўйдик. Уйқу эса, эчкининг йута-
лидай қисқа бўлди.

19 июнь. Ар-Риёз. Турк ошхонаси.

Куни буйи бетухтов йул босдик.

Манзара якранг: тап-тақир чул. Ҳар замонда бир-
ярим туя, автоёқилғи қуядиган бекатлар, куприклар
учрайди. Араблар келажакка ишонч билан қарайдиган
халқ — янги йул ўтган жойдан яхши ният билан ал-
батта куприк соладилар. Балки ун, балки эллик йил-
дан сунг асқотиб қолар. Кетиб бораётиб, ана шундай
куприклар ёнида, улкан тош лавҳага ўрнатилган
Қуръони карим ёдгорлигини кўрдим.

Ҳамма жойда бадавлат, батартиб, қаттиққул ягона
раҳбарий тизим таъсири сезилиб туради. Бутун мам-
лакат — батартиб бир рўзғор, уни қирол ва унинг
авлоди саранжом-саришта қилиб боради. Бу улқада
огир, қора меҳнатнинг барчаси механизмлар ва чет
элликлар зиммасига юкланган. Уйлар ва йул-куприк-
ларни турклар қуради, ошхоналарда ҳиндилар, по-
кистоний ва бангладешликлар ишлайди, машиналар-
ни индонез ва филиппинликлар тузатади, ёқилгини
ҳабашлар қуяди.

Араблар... араблар эса тижорат қилади ва «Мерседес»
минади.

Хуллас, афсонавор бир макон.

Маккаи мукаррамадан пойтахт Ар-Риёзга қадар —

1000 километр. Соат бешларда мухташам бу шаҳарга этиб келдик. Кичкина «Тойота»нинг мотори қизиб кетди. Устахона топиб, уч соат шу машина билан овора бўлдик. Тузалмади. Бугун жума — дам олиш куни бўлгани сабабли, кўп устахоналар ишламас экан. Шаҳар кезиб юриб тепасига «Тойота» деб ёзилган катта бир устахона қаршисида тўхтадик. Рупарада турк йигитлар хизмат қиладиган ошхона бор экан, кириб танаввул қилдик.

Шом намози муаззам бир иморат — подшоҳнинг акаси Холид ибн Абдулазиз қурдирган оқ мрамор масжидда ўқилди. Намоздан сўнг яна шаҳар айландик. Бу ерда нима кўп — масжид кўп. Бир жойда ана шундай ибодатхоналарнинг бирига тушиб кўноқ бўлдик. «Бой ота» икковимиз масжид ташқарисида, шундоққина катта куча четида, «уйқухалта»ларимизга кириб ётдик. Кечаси роса иссиқ, дим бўлди, чивину пашша чақди.

20 июнь. Ар-Риёз. Имом Абдулазиз масжиди.

Бу сатрларни Ар-Риёзда, соат бешда — тонг саҳарда ёзаяпман. Бомдод намози соат тўртда ўқилди, сал утмай кун ёришиб кетди. Намоздан сўнг масжид имоми олдимизга келиб биз билан танишиб, ҳол-аҳвол суради. Устахона саккиздан кейин очилар экан, унга қадар масжидга кириб салқинлаб туришни таклиф этди.

Кун эрталабдан ёниб чиқди.

Соат стилларда имом ҳазратлари ҳузуримизга чиқиб, бизни хонадонига — бир пиёла чойга даъват қилди.

Имомнинг уйи масжиднинг биқинида экан. Кенг, ёруғ бир хонага дастурхон солиниб, нонушта ҳозирлаб қўйилган экан, таом устида гурунглашиб ултирдик. Бу инсоннинг исми — Абдулазиз, Ўзбекистондан эканлигимизни эшитиб, хурсанд бўлиб кетди. Қўлидан келганича бизга кўмак беришини айтди. Шу заҳоти радиотелефондан бир дўстига телефон қилиб, бизнинг дардимизни тушунтирди. Қўлимсираб: «Мафи мушқул» («Муаммо йўқ») деб қўйди.

Дастурхонга фотиҳа ўқилиб, «Бой ота» бошчилигида икки-уч киши устахонага қараб кетди, қолганлар тагин масжидга қайтиб кирдик. Ҳамроҳларимнинг баъзилари мезбонимизнинг ваҳҳобийларга алоқаси бормикан, деган мулоҳазаларга боришди. Шу муносабат билан пайт топиб Қори домладан ваҳҳобийлар

ҳақида фикр сурадим. У кишининг сўйлаб берганлари будур: бу диний оқимнинг вужудга келганига икки юз эллик йилча булган. Арабистоннинг Нажд шаҳрида Абдулваҳҳоб исмли бир қози яшаган. Унинг икки ўгли булиб, номлари Сулаймон ибн Абдулваҳҳоб ва Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобдир. Уларнинг бири — Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб янги таълимот даъвоси билан чиққан: яъни ислом фақат асл манбага — Қуръон ва ҳадисларга таяниши лозим. Уртадаги тафсирлар, таълимотлар, имомлар, мазҳаблар — бари бекор, деган нуқтаи назарни олга сурган. Шунга кура бу оқимни «Ислом фундаментализми» деб ҳам атайдилар, чунки у фундамент — асосагина таянишни тарғиб қилади. Бундай қараганда, жуда тугри, эътиборга молик фикрга ухшайди. Лекин бу икки асл манбада шарият-тариқатнинг кўпгина масалалари ҳақида аниқ кўрсатмалар баён этилмаган. Уларни кейинчалик яшаган турли уламолар мазкур манбаларга таянган ҳолда ишлаб чиққанлар. Масалан, таҳоратнинг фарзлари, намознинг вақтлари, суннат ва фарзу вожиблари, бошқа исломий аҳкомлар ва ҳоказо. Узини мусулмон санагани билан ҳар қандай инсоннинг ҳам бевосита Қуръонга мурожаат қилиб зарур билим ва тушунчаларни олишга ақл-идроки қодир эмас, зеро у Оллоҳнинг буюк каломидир. Бинобарин, илоҳий каломни англамоқ ва англатмоқ учун диний-илмий тафсирлар, шарҳлар, изоҳлар тақозо этилади. Ваҳҳобийлар эса бунга рад этадилар. Улар уликка фотиҳа очишни, қабристонда тиловат қилиш каби одатларни бидъат ҳисоблаб инкор қиладилар. Бу оқимнинг тарафдорлари Саудияда, хусусан, Ар-Рисзда айниқса кучли эмиш. Гуёки илоҳий-диний тушунчалар уртасидаги зиддиятлар булиб курунган бу қарама-қаршилик баъзан кучли ижтимоий-сиёсий низолаarga, улкан социал ларзаларга ҳам сабаб булар экан.

Қори домла Ўзбекистон мусулмон уламоларининг аксарият купчилиги бу оқимни ёқламаслигини, унинг бизга бегоналигини, фақат унга қарши жаҳолат билан эмас, балки ҳаққоний илм билан кураш олиб бориш зарурлиги ҳақида фикр билдирди.

Кун исигандан исиди. Масжиднинг таҳоратхонасидаги душдан чиқмай қолдик. Ташқари чиқишингиз билан беш дақиқада жиққа ҳул уст-бошингиз қуриб қолади.

Қора терга тушиб «Бой ота» хабар топиб келди:

машиналар соат туртга тахт булар экан. Сабр қилиб масжидда ўлтирибмиз. Имомнинг катта ўгли — Абдурахмон деган йигитча чой дамлаб келтирди, дуо қилиб ичиб олдик. Улар беш ака-ука экан: Абдурахмон, Холид, Ёсир, Аҳмад, Анас. Ёсир — туққиз-ун ёшлардаги шўх-шаддод бола, нақ олов. Осмонга сапчийди. Худди кичик ўғлим Фахриддиннинг узи. У бирпасда бизга элакишиб эл булиб кетди: гоҳ сув келтиради, гоҳ катта товоққа уйилган хурмо мевалари билан бизни меҳмон қилади. Мен ҳазиллашиб: «Ёсир Арофат!» десам, лабларини чўччайтириб бош чайқайди, «Ёсир ибн Абдулазиз!» дейди.

Тушликка имом домла товуқ гушти билан ош дамлаб яна меҳмондорчиликка чақирди. Йук, десак, қаттиқ ранжийдиган. Узун-қисқа бўлиб тизилишиб бордик.

Пешиндан кейин масжидда тоат-ибодат ила машгул булдик. Чейзнинг «Нилуфар гулчамбари» деган романини ўқиб чиқдим. Кучли руҳий таҳлилга асосланган бу асар Вьетнам ҳақида, Сайгон режими, бахтсиз бир муҳаббат ҳақида ҳикоя қилади. Сюжет ниҳоятда таранг. Мутолаа кунглимда алланечук ажиб ва ҳазин ҳиссиётлар уйғотди.

Аср пайти намоздан сўнг баланд буйли, куюқ қора соқолли, кўзлари маънодор боқадиган бир киши олдимизга яқинлашиб ҳол-аҳвол сурашди. Имом домла таништирди: у шу масжидни қурган меъмор-муҳандис экан. Очиқ чехра билан пича суҳбатлашгач, барчамизни уйига — кечки таомга таклиф қилди.

Машинамизнинг иккинчисида ҳам бир қанча таъмирталаб жойлари бор экан, унинг эртага — соат ун бирга тайёр булишини айтишди. Демак, чор-ночор бу кеча ҳам шу шаҳарда қуноқ буларканмиз.

Оқшом чоғи Ар-Риёзни айланиб келиб, меъмор-муҳандис Холид ар-Рашиднинг хонадонига бордик. Имом домла ва Ёсир бизга стакчилик қилишди. Меъмор жаноблари бағоят давлатманд киши экан, ҳашаматли, қора мрамрдан ишланган саройда зиёфат берди. Зиёфат зўр булди, аммо суҳбатнинг мазаси булмади: Қори домланинг томоғи оғриб, бир оғиз ҳам гапиролмай таржимонликка ярамади. Ярим соатча имо-ишора билан гунгларча «гурунг» қилиб ўлтирдик, сўнг дастурхонга таклиф булди. Холид ар-Рашид имом Абдулазиз ва Ёсир билан, биз эса хижолатли илжайишиб, узаро суҳбатлашиб, танаввул этдик. Мен дедим-

ки, бу одам ҳам гуё ун туртта соқовни уйига меҳмонга чақиргандек бўлди...

Жаноби меъмор қўларини ёнига ёзиб жилмаяр, елкаларимизга дустана кафтини қўйиб, таомга даъват қилар эди. Бу кунги ўлтиришимизда тил иштирок эт-маса-да, дил иштирок этаётганини барчамиз сезиб ту-рар эдик.

Баъзан битта одам ҳам бир лутфу карами, биргина хатти-ҳаракати билан бутун миллат, бутун халқ ҳақи-даги тасаввурларни ўзгартириб юбориши мумкин экан. Бу сафар худди шундай бўлди.

Тун яримга яқинлашганда меҳмондуст муҳандис билан ҳар ким ўз тилида эзгу ва қизгин тилақларини изҳор этган ҳолда хушлашдик.

Эрталаб, бомдод намози уқилгач, имом Абдулазиз тагин чойга чақириб турибди-да! Куб хижолат бўлдик. Чунки «бир пиёла чой», билмадим, неча самоварга айланиб кетган эди-да! Лекин бормасликнинг иложи йўқ эди: «олов бола» — ёқимтой, ширинтой Ёсир қўлимиздан, этакларимиздан тортқилаб, уйи томон судрар эди.

Нонуштадан сўнг имом домла барчамизга битта-дан Қуръони карим китобини тўхфа қилди. «Бой ота» ҳам атаганларини чиқариб, унга ҳадя этди. Соат ун иккиларда имом ва унинг беш ўгли билан хайрлашиб йулга тушдик. Ун-ун беш метр юрган ҳам эдикки, ортимиздан кимнингдир қичқирган товуши эшитил-ди: оппоқ қўйлақлари, қоп-қора сочлари шамолда тўз-гиганча Ёсир югуриб келарди!

«Бирор нарса қолиб кетибди шекилли», дея Баҳ-ромжон ака машинани четроққа чиқариб тўхтатди ва эшикни очди.

Ёсир ҳансираганча етиб келди, энтика-энтика ни-мадир деди. Қори домлага юзландик. «Оббо, сен-эй, — деди Қори домла ва уни бағрига босди. — «Яна қачон бизнинг уйга келасизлар» деяпти...»

«Келамиз, Оллоҳ насиб этган куни албатта кела-миз», деб ваъда бердик биз.

Ёсир тагин бир бор ҳаммамиз билан жажжи қўлча-сини бериб хайрлашгач, машинадан тушиб қолди ва то катта йулга чиқиб олгунимизга қадар биз билан ёнма-ён қўл силкитиб борди.

Барчамиз мутаассир бўлиб қолдик. Кимдир фар-зандини, кимдир невараларини эслади.

Уйдан чиққанимизга раппо-роса уттиз уч кун булди.

22 июнь. Саудия Арабистони чегараси. Божхона.

Куни буйи шамол, қум бурони ичра йул босдик. Буроннинг шиддатидан кўз очиб булмайдди, машиналар чайқалиб-чайқалиб кетади, ув тортаётган шамол қум зарраларини ойналарга олиб келиб уради, ҳали-замон бутун еру кўк қум-тупроққа кумилиб кетадиган-дек туюлади.

Режамизга кўра икки-уч кунда Бирлашган Араб Амирлиги ҳудудидан утиб Дубай портига боришимиз, ундан кемага миниб Форс курфази орқали Карачига етиб олишимиз керак.

Бу қадим йўллар ҳам кишини зериктирди. Уйни, бола-чақа, ота-она, қариндош, дусту ёрларни, ҳатто юртдаги ёқимсиз ғанимларни ҳам соғина бошладим. Душман булсаям барибир ўзимизнинг душман, бегона эмас! Одамнинг ўз-ўзидан дили хуфтон булаверса, ҳеч нарса уни овутолмаса, кўксининг бир четида номаълум бир оғриқ жизиллаб турса, билгинки, у она Ватан соғинчи билан ҳасратда умргузаронлик қилаёттир.

Мана шундай маъюс лаҳзаларда Бобур Мирзонинг дарду дилини, сўнгсиз изтиробларини янада яққол англаш мумкин.

«Заҳириддин, қайга борурсан?..»

Хуршиднинг шу сатри неча кундирки хаёлимдан кетмайди.

«Заҳириддин, қайга борурсан?..»

Давоми... янглишмасам, мана бундай эди:

«Ҳамма ердан кўриниб турар,

Самарқанднинг миноралари».

Йуқ, бу давоми эмас, шеърнинг охириги мисралари, холос.

Мен энди қарий бошлабман — қанча уринсам ҳам шу шеърни эслолмаяпман. Ваҳоланки, бир вақтлар уни бошдан-оёқ ёд билар эдим.

Кечгача шу машаққатли иш билан машғул булдим — хотирамда шеърни тиклашга уриндим. Йуқ, ҳали миям бутунлай суюлиб кетмаган экан, аллапайтга бориб илк мисра лоп этиб ёдимга тушди, кейин эса матн худди қоғоздагидек кўз унгимда жонланди:

Отлар елар шиддатдан терлаб,
Янграр хатар тўла тақалар.
Ҳуркиб кукка сапчир патирлаб
Тун уйқуси — қора қарғалар.

Отлар елар, тилларанг хазон
Суворийлар узра сочилар.
Элас-элас янграйди азон —
Тоғлар узра осмон очилар.

Отлар елар, елар купириб,
Уйғотганча мудроқ йулларни.
Гуе туғон бандин упириб,
Тошқин қувиб келар уларни.

«Заҳириддин, қайга борурсан,
Бобонг тахтин, юртингни ташлаб?!
Қора тақдир сени қул каби
Қаёнларга кетмоқда бошлаб?!»

Заҳириддин, бу қандай савдо,
Қора ҳижрат сари юз тутмоқ?!
Юрагингни этар-ку адо —
Тирик туриб Ватандан кетмоқ?!»

Заҳириддин, ортга бир қара,
Ортга бир боқ, токи сен омон —
Ахир, кейин тушларингда ҳам
Бу тупроқни кўрмогинг гумон!»

От пишқириб тухтар, чавандоз
Узангига тирар оёгин.
Ва бугзига тушлар беовоз,
Вужудига тулган ингрогин.

Алам билан юраги урар,
Шивирлайди титроқ лаблари:
«Ҳамма ердан куриниб турар
Самарқанднинг миноралари».

Нақадар терандир бу Бобур ҳасрати, Бобур армони!..

Кечаси соат ундан ошганида йул ёқасидаги бир емакхонада овқатландик. Шофёримиз Мирзабахром ва Қори домланинг таваллуд кунлари экан. Тарки одат — амримаҳол, дебмишлар, қадаҳларга лимон шарбати тулдириб, алёрлар айтиб уларни муборақбод қилдик. Сўнг бу ердан чиқиб дуч келган биринчи

масжидга бордик. Уйқусираб чиққан ҳинди имомга эшикни очтириб ичкари кирдик, хуфтонни уқиб, ухлагани ётдик.

Масжид — бизнинг уйимиз, паноҳимиз.

Азонлаб шитоб ила йулга отландик. Соат етти булмасидан Саудия билан Бирлашган Араб Амирликлари чегарасига етиб бордик. Чегара посбонлари ва божгирлар хушфёълиик билан қарши олдилар, Ҳаж мавсумидан қайтаётганимизни билиб қутладилар. Лекин ҳужжатларни текшириш чоғида ишқал чиқди: бешолгита бошпуртимизда нима учундир мамлакатга кириш чоғида қайд этилиши лозим булган қандайдир белги қуйилмай қолган экан. Энди компьютер ёрдамида давлатнинг нариги чеккасидаги чегара посбонлиги билан боғланиб шу жумбоқни ҳал қилишлари лозим экан. Компьютер эса, аксига олиб айна дақиқаларда ишламай қолибди.

Демак, яна «сабр, ҳожжи, сабр!»

«Роса исроф булиб кетдик», деди шерикларимдан бири уф тортиб.

Лекин, начора? Гарчи подишоҳнинг азиз меҳмонлари булсақ-да, мусофирмиз, мусофир итнинг эса... аҳволи маълум.

Ўтган-кетгани томоша қилиб ултирдик. Ниҳоят, компьютер ҳам ишлади, муаммо ҳам ҳал булиб, тагин йулга тушдик. «Бой ота»нинг курсатмасига асосан бу ёгига «отларни сал қамчилайдиган» булдик. Шу боисдан катта машинанинг рулига «Бой ота»нинг узлари ултирдилар. Ва чунонам учуриб ҳайдадиларки, бир вақт қарасак, Катар деган бегона бир давлатнинг чегараларини бузиб шувиллаганча ичкарига кириб кетибдилар! Посбонхонада шавла еб ултирган соқчилар ҳам оғзидаги луқмаларини чайнаб ютолмай югурганча чиқиб қолишди! Ҳаммамиз шошиб қолдик, халқаро бир жанжал чиқмаса гурга эди, деб хавотирланиб турган эдик, «Бой ота» сарҳадни қандай тезлик билан бузиб кирган булсалар, шундай тез суръат билан машинани буриб ортга қайтдилар. Умрида бунақанги чегара бузувчини курмаган Катар аскарлари ҳам ҳангу манг булиб қолаверишди. У бечоралар то узларига келиб олгунларича биз холис бир ҳудудга чиқиб олишга мушарраф булдик.

«Ёшлигимда ГАИдан куп қочганларим иш берди», деб қуйди Зокиржон ака мамнуният билан.

Хуллас, куни буйи жадал юриб, Амморат (Амир-

ликлар) пойтахти Абу Даби (арабчаси — Абу Заби)ни ёқалаб утиб, кечга яқин Дубай бандаргоҳига стиб келдик. Бу ерда ҳам бир мушкул муаммо бизга кучоқ очиб турган экан: бу бандаргоҳдан фақат юк кемалари қатнар экан, яъни йуловчига йул йуқ. Бу ердаги донолар тайёрада Карачига учинглар, деб маслаҳат беришди. Ҳамён бировники булгандан кейин турлитуман маслаҳатлар бериш нақадар осон-а! Бирдан руҳимиз тушиб кетди. Бошқа бандаргоҳларни излай кетдик. Хайрият, бахтимизга бошқа биридан йуловчи кемалари ҳам юрар экан. Аммо биз бу жойга етиб келганимизда соат кечаси ундан ошган, идора ёпилган экан. Шу идора қоровулидан ижозат тилаб, мрамар саҳнли улкан залда тунадик. Шу даражада қаттиқ чарчаган эдикки, ёнбошимиз ерга тегмаёқ пинакка кета бошладик. Тамадди қилишга ҳам мажолимиз қолмаган эди. Қанча мизгидим — билмайман, бир маҳал ёнбошимга ағдарилай десам, қўлим алланарсага тегиб кетди. Кузимни очдим: шундоққина бош томонимда катта елим шишада апельсин шарбати ва бир қути печенье турарди. Фақат мен эмас, барчамизнинг ёнимизда ана шундай ноз-неъмат муҳайё. Ҳамроҳларим ҳам, баъзилари уйғониб, баъзилари уйқусираб, гойибдан пайдо булган бу ризқи-насибани танаввул қилмоққа киришдилар. Бироқ шу топда ниҳоятда азиз ва лазиз туюлиб кетган бу егуликни Оллоҳнинг қайси бир саховатлик бандаси бизга ҳадя қилди — бу ҳанузгача сир булиб қолди.

Ҳа, Оллоҳ улуг, Оллоҳ — марҳаматлидир!

Эрталаб шу нарса маълум булдики, бандаргоҳдан Покистонга кема қатнамас экан. Эроннинг Аббос бандаргоҳига фақат турт кундан кейингина чипта булармиш. Бандари Аббосдан Покистон чегарасига қадар 800 (саккиз юз) километр эмиш!

Ҳамманинг тарвузи қултигидан тушди.

«Бой ота» уҳ тортиб юбордилар. Етти ёт бегона мамлакатда ун туртта бекорчини боқиш ташвиши бошига тушган одамнинг аҳволини тасаввур қила оласизми?

24 июнь. Дубай. Даъват маркази.

«Кеча оқшом фалакда ой бўзариб ботганда»¹ биз бандаргоҳдаги масжидда истиқболнинг мавҳумлиги-

¹ Абдулла Ориф сатри.

дан хомуш бўлиб ултирар эдик, хуфтонни бирга уқиган оппоқ кўйлак-лозимдаги уч-турт киши олдимишга яқинлашиб ҳол сўради. Бошимиздан утганларни сўйлаб бердик. Улар бағоят ачиниб, яхши сузлар ила таскин-тасалли бердилар, қўлларидан келганча ёрдам кўрсатишга ваъда қилиб, бизни туғри шу ерга — Даъват маркази деб аталмиш улкан бир масканга олиб келиб жойлаштиришди. Дарҳол ош-овқат тортилди, меҳрибонликлар, лутфу марҳамат зиёда булди.

Бу сатрларни ушбу озода, салқин ва гузал даргоҳда ёзаётirman. Даъват маркази бугун дунёда ислом динига тарғиб-ташвиқ қилиш билан шугулланаркан. Бизнинг мусофирлигимизни, Ҳаж сафаридан келаётганимизни билиб мурувватларини дариг тутмадилар — Оллоҳ улардан рози булсин!

Даъват марказининг доимий ходимлари йук, турли касб, турли миллат ва турли ёшдаги кишилар уз ихтиёрлари билан бу ерга келиб хизмат қиладилар, жаҳоннинг турли мамлакатларига бориб инсонларни мусулмонликка даъват этадилар. Утган йили Марказнинг икки ходими ҳатто Муғулистонда ҳам бўлибди. У ерда, айтишларича, ҳозирги кунда уттиз мингдан зиёд мусулмон бор эмиш.

Кечқурун бу даргоҳга келишимиз билан басавлат, нуроний муйсафид шайх Амир Хусайн бизни қабул қилди. Ярим соатча суҳбатлашиб ултирдик. Шайх ҳазратлари юртимизнинг ислом оламига қилган улугвор хизматлари ҳақида, имом Бухорий, имом Термизий каби алломаларнинг унутилмас фаолияти хусусида сузлади. Ифтихор ва мамнуниятдан бошимиз қукларга етди. «Сизлар, — деди кекса шайх, — шундай зоти бузурларнинг зуредларисизларки, сизларга ҳар қанча хизмат қилсак ҳам оз». Бугунги Ўзбекистон туғрисида, истиқлолнинг илк азиз неъматлари туғрисидаги ҳикояларимиз унда катта қизиқиш уйғотгани сезилиб турарди. Суҳбатимиз ниҳоясида ҳазрати шайх: «Илоҳо, жаннат боғларида ҳам сизлар билан мана шундоқ дийдор кўришиб туришликни Оллоҳ насиби рузи айласин», деб дуо қилди.

Эргалаб «Бой ота» таржимонларни ёнига олиб яна йул излагани бандаргоҳга кетдилар. Қолганлар нонуштага таклиф этилдик. Олтмиш ёшлар чамалик, ҳаракатлари эпчил, очиқ чеҳрали бир чол хизмат қилди. Дастурхонга қўйилган узумдан татиб кўрдим. Гужуми катта-катта, данаги майда, узимиздаги «Қрим» ски

«Побесда» нав узумга ухшаб кетади. Таъми уртача. Албатта, Паркентнинг ёки Учқоранинг узумига қиёслаш ҳақида гап ҳам булиши мумкин эмас. Шундай деб ёздиму ёдимга халқ қушигининг тирик бир сатри келди: «Ёт элларнинг боғи билан боғчаси Хоразмнинг ёнтоғинча кўринмас...»

Тушга яқин янгилик маълум бўлди: Бандари Аббосга шанба куни — 27 июнда кема жунар экан. Демак, уч кунгача ихтиёрий банди булиб шу ерда туришдан узга чорамиз йўқ. Қаногимиз йўқки, учиб кетсак. Демак, сафаримиз яна чузилгандан чузилади. Олдинда, эҳҳс, қанча йулу қанча улкан вазифа-юмушлар турибди. Қодир эгам, узинг сабр ва мадад бер!

Кечқурун бизни мезбонлардан бири — Тавфиқ исмли йигирма беш яшар йигит машинада шаҳар айлангирди. Араб денгизига бориб чумилдик. Денгиз суви иссиқ, 27-28 даража атрофида. Чарчоғимиз бир оз ёзилиб, тургунлик ташвишлари тарқалгандек бўлди.

Кечаси... уйқум келмади. Ҳамма ухлагач, масжиднинг бум-буш ва ёрут залларидан бирига чиқиб, «Бобурнома» ўқидим. Ҳазрати Бобурнинг Амир Темур ҳақидаги фикр-мулоҳазалари эътиборимни тортди. Аллавақтга қадар шу икки буюк тақдир ҳақида уйладим. Уларнинг тарихий қисмати, шахсияти ва мислсиз фаолияти хусусида шу пайтгача ҳаёлимга келмаган бир қанча ибратли тимсоллар, фавқулодда кузатиш ва хулосалар топдим. Беихтиёр қўлимга қалам олиб, кунглимдаги таассуротларни қозоғга тушириб қўймоқликка қарор қилдим.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур улуг бобокалони Амир Темур даҳосидан қонуний равишда ҳамиша ифтихор қилар эди. Бу ифтихор туйғуси унинг дунё миқёсида буюк давлат ва маданият арбоби булиб етишувида ҳал қилувчи аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Ҳазрати Бобур ўз эсдаликларида Амир Темур номи доимо зўр эҳтиром, ихлос билан тилга олади. «Бобурнома»нинг илк саҳифаларидаёқ у ўз насл-насаби Темурнинг олий шажарасига бориб тақалишини мамнуният ва гурур билан қайд этади: «Умаршайх Мирзо Султон Абусаид Мирзонинг туртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзодин кичик эрди. Султон Абусаид Мирзо Султон Муҳаммад Мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ Мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли

эди. Умаршайх Мирзо (Темурнинг угли — Х. С.) билан Жаҳонгир Мирзодин кичик, Шоҳрух Мирзодин улуг эди».

Амир Темурнинг жаҳонгирлик шавкати, мамлакатдорлик сиёсати Бобур Мирзонинг мудом диққат марказида булиб келган. Гарчи «Бобурнома»нинг бизгача етиб келган саҳифаларида муаллиф улуг аждодининг қалб дафтари — «Темур тузуклари»ни бевосита зикр этмаса-да, унинг бу асарни қайта-қайта мутолаа қилгани, давлатдорлик асослари ва саркардалик санъатининг купгина сирларини шу китобдан уқиб-ургангани табиийдир. Чунки Бобурдек закий, маърифатли шахснинг бу муҳим сиёсий-ҳарбий қулланмадан беҳабар қолиши, унга узининг ерқин баҳосини бермаган булиши мумкин эмас. Уз даврида бу китоб соҳиби тожларга ҳаётий дастуриламал сифатида хизмат қилган. Катта-кичик ҳукмдорлар шу муъжаз рисолага улкан қизиқиш билан қараганлар. Жумладан, Бобурнинг авлоди Шоҳ Жаҳон, Қуқон хони Муҳаммад Алихон, Бухоро амири Абдулаҳадхон хушхат котибларга буюриб «Темур тузуклари»дан узлари учун нусха кучиртирганлар.

Балки «Бобурнома»нинг йуқолган саҳифаларида бу асар хусусида бирон-бир маълумот баён қилинган булса, эҳтимол. Афсуски, биз буни энди фақат тахмин қилишимиз мумкин, холос.

Биламизки, Амир Темур жаҳонгирлик бобида беназир салоҳият эгаси булган. Бобур Мирзо унга бу борада мутгасил ҳавас билан қараган, узининг ҳар бир қадами, ҳар бир хатти-ҳаракатини бобокалонининг фаолият кузгуси билан қиёслаб, таҳлил қилиб борган.

Албатта, Амир Темур ва Бобур Мирзонинг жанговар шуҳрати миқёс ва кулам жиҳатидан, моҳият ва салобат жиҳатидан ажралиб туради, аммо уларнинг саркардалик тақдирида муштарак бир макон борки, у ҳам булса, қадимий Ҳиндистон диеридир.

Ҳиндистон! Не-не фотиҳларнинг кузини уйнатган, не-не шоирларни узига мафтун этган афсонавор улка!

Амир Темур 1399 йилда Ҳиндистонни қўлга киритади. «Темур тузуклари»да бу улуг мамлакат сари юришнинг тарихи, унга қай тариқа узоқ ва пухта режалар тузилганию уларнинг қандай қилиб амалга оширилгани ҳақида батафсил маълумотларни учратиш мумкин. Жумладан, Темур сафар олди кенгашиши шундай тасвирлайди: «Даставвал, фарзандларим ва

амирларимнинг кунгли, уй-фикрларини билиш учун уларга маслаҳат солдим. Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир: «Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билан бутун ер юзини эгаллаймиз», деди. Амирзода Муҳаммад Султон эса: «Ҳиндистонни оламиз-у, бироқ тусиқлар бор: биринчиси — дарёлар, иккинчиси — ўрмону тўқайлар, учинчиси — бошдан-оёқ қуролланган сипоҳийлар ва одамга ов қилувчи қутурган филлари куп», деди. Амирзода Султон Ҳусайн: «Агар Ҳиндистонни қулга кирита олсак, турт иқлимга ҳукмрон булурмиз», деди. Амирзода Шоҳруҳ деди: «Мен туркларнинг қонунларида уқиган эдимки, жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улугворлигини ҳурматлаб номларини атамай лақаблари билан айтадилар: Ҳинд подшосини — рой, Рум подшосини — қайсар, Хитой ва Чину Мочин подшосини — фағфур, Туркистон подшосини — хоқон, Эрону Турон подшосини — шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳ ҳукми ҳамиша Ҳиндистон мамлакатларида жорий этиларди. Ҳозир Эрону Туронзамин бизнинг қулимизда булгани учун, Ҳиндистонни фатҳ этмоғимиз лозимдир». Амирлар эса: «Боринги, Ҳиндистонни олдик, ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун булиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз уз аслидан ажраб, тиллари ҳиндча булиб кетади», дейишди. Мен булсам, Ҳиндистонга юриш учун ҳиммат камарини белга боғлаганимдан уз азму жазмимдан воз кечишни истамадим...»

Соҳибқирон мушкул синов жумбоқларга дуч келганида аксар Қуръони каримдан фол очар, тангри инояти билан купинча у хайрли булиб чиқар эди. Шу сафар ҳам ҳазрати Темур шундай йул тутади:

«...шундай жавоб қилдим: «Тангри таолога утинч билан мурожаат қилайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Қуръондан фол очайлик, токи Тангри таоло нени буюрса, шунга амал қилгаймиз». Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улуг оят чиқди: «Эй пайгамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил». Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб берганидан кейин бошларини эгиб, жим булиб қолдилар...»

Мазкур воқеалардан сунг орадан қарийб бир ярим аср вақт утгач, темурий тождорлардан бири — Бобур Мирзо Ҳиндистон сари юз тутмоққа қарор қилади. Улуг аждоди сингари у ҳам яқин бекларини тўплаб

машварат қилади. «Бобурнома»нинг 1507—1508 йил воқсалари тавсифида қуйидагиларни уқиймиз: «...бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сузлар орага туштиким, узбак ва Шайбоқхондек ет эл ва қари душман жамий Темурбекнинг авлодининг илгидаги вилоятқа мутасарриф булдилар. Турк ва чигатойдин ҳар гуша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи карҳ била узбакка пайваста булдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз куп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Узумизга бир ер фикрини қилгуликдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатга қавий душмандин йироқроқ айрилгулуқтур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафга бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобии била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржих қилдук...»

Агар Амир Темур Ҳиндистонни забт этишдан давлатига давлат, шуҳратига шуҳрат қушишни, уз мавқеи ва нуфузини янада юксалтиришни кузда тутган булса, Бобур Мирзонинг ниятлари булакча — «узига бир ер фикрини қилгулик», яъни муқим бир вилоятни қулга киритишдан иборат эди. Чунки юқорида зикр этилган лавҳадан ҳам аён булдики, бу давр Бобур Мирзо ҳаётидаги энг мушкул, омадсиз, ишлари тараққийдан таназзулга юз тутган бир пайт эди. Шундай вазиятда унинг аввало Оллоҳ таолодан, сўнгра улуг аждодларининг руҳи покларидан мададу таянч илтижо қилиши табиий бир ҳолдир. Шу боисдан ҳам ички бир ишонч билан айта оламизки, ҳазрати Бобур биринчи галда соҳибқирон Темур даҳосидан кумак тилаган, унга қайта-қайта юкунган.

Ҳокимият жилови қулидан кетган ҳукмдорнинг сузи ҳам утмас қиличдай булиб қолади. Бобур Мирзо бу фикрни Ҳиндистон сафари мисолида изтироб билан эътироф этади. Бекларнинг бир қисми унинг қарори билан ҳисоблашмай, уз билгиларича иш тутишга киришади: «Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонга Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон била мутаважжих булдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ булдилар. Менинг била булмоғларининг муносабати купрак эди, туққонлари эдим, ҳар неча манъ

қилилди, мамнуъ булмадилар. Улар ҳам тебрадилар...»

Аркони давлат орасидаги ботиний қаршиликдан ташқари душманларнинг, жумладан, Кобул атрофидаги афгонларнинг очиқдан-очиқ ганимлик ҳаракатлари ҳам Бобур Мирзога ташвиш устига ташвиш орттирар эди: «Мени Кобулни ташлаб Ҳиндустонга борадур, деб, бир ёмонлиқлари ун булди, яхшилари ҳам ёмонлиққа эврлди».

Аммо азму шижоат бобида Бобур Мирзо буюк Темурнинг муносиб вориси эди. Бинобарин, мушкул вазиятда узини йуқотиб, гангиб ултиришлик унга хос эмас эди: «Афгонларни қувлаб тоққа чиқдим, бир афгон қуйи ёнимдин ёнлаб қочуб борадур, қулига укладим. Бу уқ теккан афгонни, яна бир неча афгонни тутуб келтурдилар. Ситсат учун баъзисини сихқа ултургузилди».

Очиқ душманлардан ташқари қушин ичида ҳам бузгунчилар етарли даражада эди. Бобур Мирзо улардан бири ҳақида шундай ҳикоя қилади:

«Мундоқ маҳалдаким, утган вақойиъ ва ҳолот паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур булди, черик элининг тараддуди ва таваҳхуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи менга айтур ёрси йуқ эди, ҳар кимга йулуқса, муболагалар била айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса, мағлуб булур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кунглини купрак синдурди. Анинг бу паришон сўзларига гуш қилмай, қилур ишларимизни тигилмай, уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид булдук».

Аслини олганда, Бобур Мирзонинг Ҳиндистон сари мулжаллаган юриши йулидаги говлар фақатгина шу каби ҳолатлар эмас эди. Асосий муаммо, унинг уз сўзлари билан айтганда, «душман бисёр қавий, биз куп заиф» эканлигида эди. Бинобарин, бундай кезларда ҳазрати Бобур соҳибқирон бобокалонининг тарихий тажрибаларига мурожаат қилиши шубҳасиз эди.

Амир Темурнинг бу борадаги жасорати эса гоят ибратли эди. Жумладан, бир уринда у қуйидаги мулоҳазаларни баён этган: «Лашкардан кунглим тинчлангач, Илсхожага қарши жангга ҳозирлик кура бошладим. Уни даф этиш ва қай йусинда уруш олиб бориш ҳақида қилган кенгашим шу булдики, ганимлар хабардор булиб улгурмасидан уларнинг устига чаптастлик

билан қуққисдан босқин қилиш (турктоз)га қарор қилдим. Бу хусусда Қуръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти карима чиқди: «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган».

...Баъзан тасаввуримда шундай бир манзара жонланади: Кобул билан Ламгон орасидаги тоғу тошларда чодир тикиб ултирган Бобур Мирзо сахтиён муқовали «Темур тузуклари»ни мутолаа қилиб, ўзига маслаҳат ва нажот излаётир. Ногоҳ унинг нигоҳи мазкур сатрларга тушадию ҳаёли чарақлаб ёришиб кетади. Ҳиндистон орзуси бирданига яқин, қўл билан тутса булгудек бир ҳолга келиб қолади...

Шунинг учун ҳам у Ҳиндистон азиматига узоқ ва ҳар томонлама тайёргарлик кўради. Шавкатли аждоди Темурбекнинг қадами теккан ёки унинг ўлмас довруғи таралган масканларни сарсон-саргардон кезар экан, ҳамиша соҳибқирон билан ғойибона мулоқотда бўлади, унинг ўғитларидан таскин-тасалли ахтаради, унга алоқадор ҳар бир тарихий маълумотни қалб дафтарига алоҳида эҳтиром ила қайд этади:

«Темурбек Ҳиндустонга кириб чиққанидин бери бу неча вилоятким, Беҳра ва Хушоб ва Чиноб ва Чанут булғай, Темурбекнинг авлодининг тавобий ва лавоҳиқи тасарруфида эди...»

Ёки Самарқанднинг муаззам гумбазларига, нилий осмонига термилар экан, у яна Амир Темурни ёд этади:

«Самарқандни Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуг подшоҳ Самарқандни пойтахт қилган эмасдур».

Бобур Мирзо юрган йўлларида беихтиёр соҳибқирон изларини излайди, у ҳақдаги утмиш ҳикояларига ихлос билан қулоқ тутаяди. «Даҳқатда мен бир калонтарнинг уйига туштим, — деб ёзади у, — қари киши эди, олтмиш-етмишда бор эди, вале онаси ҳануз бор эди, юз ун бир ёшда эди. Темурбек Ҳиндустонга кирганда бу хотуннинг уруқ-қисидин бири ул черикка бориб экандур, ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди...»

Ўз замонасининг ёки ундан илгари-кейин утган давлат арбобларининг сиёсий-ахлоқий хатти-ҳаракатларига баҳо берар экан, ҳазрати Бобур Амир Темур фаолиятини доимо асосий мезон қилиб олади. Шу мезонга суяниб, ҳукм-мулоҳазаларини баён қилади. Маса-

лан, у Султон Ҳусайн Бойқарога Шайбонийхонга қарши биргаликда кураш олиб бориш таклифи билан муносабатни худди ана шу нуқтаи назардан изоҳлайди:

«Султон Ҳусайн Мирзониноғ бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунки, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улукроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йуқ эди... Султон Ҳусайн Мирзодек Темурбек урнига ултурғон улуг подшоҳ ганимининг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолгай?»

Туркистон улкасида узаро фитналар, адоват ва низолар билан кундан-кунга заифлашиб бораётган теурий хукмдорларнинг аҳволи Бобур Мирзони қаттиқ изтиробга солар эди. Султон Ҳусайн Мирзодан мазкур жавобни олганидан сунг у тақдир узининг зиммасига мисли кўрилмаган тарихий бир масъулият юклаганини — теурийлар салтанатининг шаъну шавкатини сақлаб қолиш ва уни янада тараққий қилдиришдек машаққатли вазифа чекига тушганини ички бир туйғу билан англайди. Шунга кура «...ушбу тарихқача (яъни 1507 йилгача — Х.С.) Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени «подшоҳ» дегайлар», дея уз азму қарорини эл-улусга, дўстлари ва ганимларига ошкор қилади.

Ва шу тариқа Ҳиндистонни забт этиш орзуси хаёлдан амалий ҳаракатга айлана бошлайди. Шу кезларда Тангри таоло унга яна бир уғил ҳадя этади. «Бехрани олгонда бу хабар етар, таяммуан ва тафаъулан отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд».

Ҳиндистон сари от қўйишдан олдин Бобур Мирзо «Теуур тузуқлари»ни яна бир карра куздан кечириб, ушбу тафсилотларни обдан таҳлил қилади: «Султон Маҳмуд ва Маллухон эллик минг отлик ва пиёда аскар, 120 занжирбанд фил билан Деҳли қалъасини мустаҳкамладилар ва мен билан жанг қилишга шайландилар. Кунглим хавотирланди. Бордию Деҳли қалъасини босиб олишга борсам-у, мабодо бу иш узоқ вақтга чузилиб кетса, нима қиламан? Узимга кенгашиб, ганим лашкари дадилланиб, қалъадан чиқиб, саф тортиб жанг майдонига кириши учун узимни кучсиз ва қурқандек қилиб курсатмоқчи бўлдим. Шу сабабдан лашкардан узоқроқда хандақ қаздирдим. Лашкарим билан хандақ ичига яхшилаб жойлашганимдан сунг, лашкар-

ларимнинг бир фавжини душманга қарши жангга ташладим. Душман қаршисига боргач, узларини кучсиз кўрсатиб, қурққандай бўлиб чекинишларини ва ганимларни дадиллантириб келишни буюрдим. Душман лашкари бу ҳолни куриб, узларини голиб ҳисоблаб, гердайиб жанг майдонига чиққан эдиларки, менинг қаҳрли лашкарим фавжлари билан юзма-юз келдилар. Деҳли ҳокими султон Маҳмуд жангга киришди ва енгилиб тоғ тарафга қочди. Бекӣс хазина ва мол-мулки сипоҳийларимга насиб бўлди. Бир йил ичида Ҳиндистон пойтахти Деҳлини забт этдим ва мазкур йилнинг охирларида салтанатим пойтахти Самарқандга қайтдим».

Ҳазрати Бобур соҳибқироннинг бу ҳикоятларидан ажиб мутаассир бўлиб, вужудида бекӣс куч-қудрат туяди. Бир ярим, купи билан икки минг атрофидаги йигит билан Ҳиндистон ҳукмдори Султон Иброҳим Лудийга қарши қушин тортади. Тарихда «Панипат жанги» сифатида машҳур бўлган бу тўқнашув Бобур Мирзо саркардалик салоҳиятининг энг порлоқ саҳифаларидан биридир. Бежиз эмаски, ҳинд тарихчилари Панипат муҳорабасини Ҳиндистон тарихида бурилиш ясаган улкан ҳарбий-сиёсий воқса сифатида баҳолайдилар.

Яхшиси, бу хусусда сўзни улуг шоир ва улуг муаррихнинг узларидан эшитайлик:

«Аввал навбатким, Бехрага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғой эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайду эди. Навкар ва савдар ва чокар жамий черик била булғонлар ун икки минг киши қаламга келди... Ҳиндустон мамлақати Бехрадин Баҳорғача афгон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики булмоқ керак эди. Ул фурсатта юрт умароси мухолафат мақомида эрдилар. Ҳозир черикини бир лак (юз минг — Х.С.) ченарлар эди. Узининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор, дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбақдек юз минг қари ёғийни орқада қуюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васий мулклик подшоҳ била рубару булдук...»

Ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, ушбу жангда темурийлар сулоласининг тақдири ҳам ҳал бўлган. За-

мон туфонларида буткул учиб-йитиб кетиши эҳтимолдан холи булмаган бу салтанатнинг тадрижи ушбу жанг натижасига кура узга бир заминда янгича бир шукуҳ ва сифат узгаришлари билан давом эттирилган. Бинобарин, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Яратганга таваккал қилиб, «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан галаба қилган», деган ояти каримани дилида қайта-қайта такрорлаб шу ҳаёт-мамот жангига киради:

«Таваккулимизга яраша Тенгри таоло ранж ва машаққатларимизни зойиъ қилмай, мундоқ зур ганимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтӯҳ айлади, — дея хотирлайди у ва парвардигорга беҳад шукроналар айтади. — Бу давлатни узумизнинг зур ва қувватидин кўрмасбиз, балки Тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки Тенгрининг айна қарам ва иноятидандур».

Фатҳ этилган Ҳиндистон шаҳру кентларини, унинг пойтахтини куздан кечирар экан, ғолиб подшоҳ яна соҳибқирон Темурни эсга олади: «Дехли Султон Алоуддиннинг илгида эди. Бу табақа сайиддур. Темурбек Дехлини олғонда Дехли ҳукуматини буларнинг оталарига бериб эди».

Мана, икки буюк жаҳонгирнинг бир улкага қилган ҳарбий юришлари таҳлили асосида уларнинг шахсиятига даҳлдор айрим хусусиятлар ҳақида қисқача тўхталиб утдик. Аммо бу муштарак жиҳатлар фақат ҳарбий-жанговарлик соҳаси билангина чекланиб қолмайди, балки соҳибқирон Темур ва ҳазрати Бобурнинг ақлзаковат эгаларига, илм-фан аҳлларига, санъат ва ҳунар усталарига нисбатан кургазган беқиёс меҳр-мурувватлари уларни бир-бирига янада яқинлаштиради. Зеро уларнинг иккиси ҳам, моҳият эътиборига кура, аввало улуг бунёдкор шахслар эди.

Шу муносабат билан овруполик иккита тарихчининг Амир Темурнинг бу борадаги фаолиятига берган баҳосини эслаб ўтайлик. Улардан биринчиси — испан элчиси Клавихонинг гувоҳлиги айниқса эътиборга моликдир, чунки у зикр этилаётган воқеа-ҳодисаларни Самарқанд ҳукмдорининг саройида уз кузи билан кўриб, уз қулоғи билан эшитган. Демак, унинг қолдирган маълумотлари тарихий жиҳатдан бениҳоя ҳаққонийдир:

«Темур... буюк иморатлар барпо этди ва уларни

улкан боғу роғлар билан уради, шаҳар ва қишлоқларни тиклади, сув иншоотлари барпо этилди ва бузилганлари тuzатилди. У обод қилиш мумкин булган бир қарич ерни ҳам буш қолдирмас эди... Мусулмон меъморчилигининг энг яхши даври Темур ва унинг авлодлари номи билан боғлиқ».

Улуғ бобомизнинг мислсиз бунёдкорлик ишлари ҳақида машҳур можор олими Ҳерман Вамбери ҳам гоят қимматли фикр-мулоҳазаларни баён қилган. Жумладан, у шундай деб ёзади: «Темур қайси мамлакатни эгалласа, унинг ноёб улжаси — шу ўлканинг рассомлари, моҳир усталари ҳисобланган. У Бурса кутубхонасидаги китобларни от-уловларга орттириб, Самарқандга кучиртирган. Энди шу кишини ваҳший, марҳаматсиз деб аташ мумкинми? Бинобарин, Темурни Чингиз ила бир сафга қўйиб, уни ваҳший, золим, қароқчи деб атаган кишиларнинг фикрлари икки маротаба хатодир... Турк ва араб қавмидан булган барча жаҳонгирлар ва фотиҳлар каби Темурда ҳам она Ватанига жуда хос даражада тарафкашлик бор. Шунинг учун у гарбий ислом дунёсининг сиёсий марказини, шу билан бирга эндиликда ожиз булиб қолган ислом маданияти асосини Туркистон чулларининг майин тупроқларига кучиришни ният қилган эди... Темурнинг шу маслаги унинг азиз Ватани Урта Осиё учун ниҳоятда муҳим ва узоқ давом этган самара берганини гапириб утиришга эҳтиёж йўқдир».

Буюк меъмор, буюк боғбон, буюк ижодкор сифатида вояга етган Бобур Мирзо гудак чоғиданоқ соҳибқирон Амир Темур жорий этган, ундан мерос булиб қолган гузал бунёдкорлик муҳитида тарбия курган эди. Эҳтимол, шу сабабдан булса керак, «Бобурнома»да муаллиф улуғ аждодининг яратувчилик ишларини, унинг амру фармони ва гоёлари билан барпо қилинган муаззам иншоотларни, боғу боғотларни завқ-шавққа тўлиб тасвирлайди. Бу ҳароратли тасвирлар бугун ҳам дилбар газалнинг байтлари янглиғ таассурот қолдиради. Бобур Мирзонинг мазкур ёдномалари булмаганида, соҳибқироннинг тарихий сиймоси тугал булмай қолиши шубҳасиз эди. Самарқанддаги ва умуман теурийлар давридаги обидаларни урганган тадқиқотчилар бу борада Бобурнинг ёзганлари уларга ниҳоятда кул келганини алоҳида қайд этиб утганлар.

«Темурбекнинг ва Улуғбек Мирзонинг иморати ва боготи Самарқанд маҳаллотида куптур, — дея ҳикоя

қилади Бобур. — Самарқанд аркида Темурбек бир улуг кўшк солибтур, тўрт ошиёналиқ, Куксаройга мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар.

Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни — «Ва из ярфау Иброҳимал қавоида (ило охириҳи)» андоқ улуг хат била битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин уқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур».

Амир Темур давлатининг пойтахтини безаб турган фусункор боғлар айниқса Бобур Мирзода улкан ҳавас ва меҳр уйғотади: «Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким, йироқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодир. Андин Фсруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуг кўшк солдирубдур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндистон урушини тасвир қилибтурлар...»

Жувонмард бобокалонининг бунёдкорлик бобида фаолият кўрсатган бирон-бир авлоди Бобур Мирзонинг ўткир, синчков назаридан четда қолмайди. Юрт ободончилиги, эл маъмуриги учун хизмат қилган ар-боб борки, уларнинг номини эҳтиром ила тарих саҳифаларига рақам қилади:

«Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир Мирзонинг угли Муҳаммад Султон Мирзо Самарқанднинг тош кўргонида — чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандда подшоҳлик қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур».

Ёки:

«Улугбек Мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуг гунбаздур, оламда онча улуг гунбаз йўқ, деб нишон берурлар...»

Соҳибқироннинг туғилган жойи — Кеш шаҳрига алоҳида муҳаббати ҳақида ҳам ҳазрати Бобур биз авлодларга жуда ноёб маълумотларни битиб қолдиради: «Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, — деб таъкидлайди у, — шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди... Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни- уқ ихтиёр қилди».

Қисматнинг қалтис синовлари туфайли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо умр буйи от устида сарсон-саргардон кезмоқликка мажбур бўлди. Тақдир тақозоси билан дилидаги улугвор бунёдкорлик режаларини рўёбга чиқаришга, улуг аждоди соҳибқирон Темур сингари оламда тенги йуқ олий иншоотлар барпо қилишга ҳар доим ҳам муяссар бўлавермади. Аммо жангу жадалдан, юришу урушлардан, салтанат ташвишларидан бир зум бўлса-да, фурсат орттирса, у узини ҳаётининг бош маъноси бўлмиш яратувчиликка, ижодкорликка бағишлади. У тириклик мазмунини бузгунчиликда эмас, аксинча, бунёдкорликда деб билди ва бундан олам-олам завқу сурур туйди. Хоҳ Самарқандда бўлсин, хоҳ Ушда, хоҳ Кобулу Деҳлида бўлсин, эзгу ишлар, гузал иморатлар, солиҳ амалларни узидан ёдгор этиб қолдиришга тиришди. Хусусан, Ҳиндистонда кечирган беш йилга стар-етмас қисқа умри мобайнида ҳам иккинчи ватанига айланган бу улкани обод қилишга улкан саъй-ҳаракатлар курсатди. Ва бу борадаги ишларини ҳам, умри давомида бўлганидек, улуг Амир Темурнинг фаолият мезонлари билан баҳолаб-таққослаб борди. Шу боисдан кунгли гурурга, қонуний ифтихорга тулиб, қуйидаги мисраларни ёзди: «Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф (Шарафиддин Али Яздий — Х.С.) мундоқ муболага била битибтурким, Озарбойжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна узга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз саксон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг турт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди...»

«Алишер Навоий» спектаклида улуг шоиримиз: «Биз етмаган манзилларга, иншооллоҳ, авлодларимиз етгусидир», дея орзу қилади. Чиндан ҳам, Бобур Мирзо Амир Темур ишларини шараф билан давом эттирди, ҳаммиша, ҳамма жойда соҳибқирон бобосининг номига муносиб бўлиб қолди.

Уз навбатида ҳазрати Бобурнинг Ҳиндистонда мақсад қилиб қўйган буюк режа ва мақсадларини унинг насллари — бобурийлар сулоласининг шавкатли ҳукмдорлари юксак ва олий мақомларда амалга оширдилар, дунёнинг энг гузал муъжизалари бўлган тарихий оби-

даларни бино қилиб, бунёдкор Темур ва Бобур руҳларини шод этдилар.

Мозийнинг бу сирли ва ҳайратомуз воқеаларидаги бир жиҳат кўнгилларимизда мудом армон уйғотади. Яъни, Бобур Мирзо ва унинг баҳодир авлоди Ҳиндистон тупроғида турғун бўлиб қолиб кетди. Ва шу йўсин бир пайтлар Амир Темурнинг амирлари уни огоҳлантириб айтган ҳолат юз берди: «Боринги, Ҳиндистонни олдиқ, ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз уз аслидан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб кетади...» Афсуски, бу хусусда улар ҳақ бўлиб чиқдилар...

Лекин, начора! Оллоҳнинг ҳукми, тарихнинг ҳукми шундоқ бўлгач, биз уни бор ҳолича қабул қилмоғимиз лозим. Айни пайтда кўксимизни тоғ қилиб чексиз ифтихор ҳиссини туйишга асосимиз бор. Улуғ соҳибқирон Амир Темур даҳосидан қувват ва руҳ олиб яшаган, жангу жадаллар қилган, афсонавор иншоотлар бунёд этган бобурий боболаримизнинг шуҳрати, беқиёс фаолияти, муҳаббат дostonлари, ватанга муҳаббат Мағрибдан Машриққа қадар тилларда ва элларда машхуру манзур бўлди. Ва бу ҳақиқатни содиқ дустлар ҳам, ғаддор ғанимлар ҳам эътироф этдилар:

«Ҳиндистон ва унинг 8 минг йиллик тарихи бамисоли бир товус бўлса, уша кўп минг йиллик тарихдаги бобурийлар сулоласининг 332 йиллик ҳукмронлик даври ана шу товуснинг гултожидир». (Вольдемар Хансен).

Бу сўзларга, менингча, бирор нима деб қўшимча қилиш амримаҳол.

25 июнь. Дубай. Даъват маркази.

Бугун машиналаримизни кемага юклаб қўямиз. Узимиз эса шанба куни асрдан кейин кема саҳнига қадам босамиз ва худо хоҳласа, Бандари Аббосга йўл оламиз. У ерда, эҳтимол, экспедициямиз иккига бўлинса. Чунки сафаримизнинг беҳад чузилиб кетгани боис баъзи биродарларнинг ишхоналаридан берилган муддатлари битиб бораётир. Ҳар кимнинг ҳам узига яраша тириклиги, ташвиши бор. Уйдан чиққанимизга ҳам роса қирқ кун бўлди. Шунинг учун Эрон худудига утгач, уч-тўрт киши юртимизга жунаса керак. Қолганлар Бобур Мирзо изларини излаб тагин йўлда давом этамиз.

Турғунлик кишини зериктирди. Яхшиси, Дубай ҳақида ҳикоя қилай.

Шаҳар йигирма-йигирма беш йил миёнасида қурилган, Лекин кулами, ҳашамати ва чиройи, замонавий қиёфаси билан ақлни олади. Бир юз уч миллатга мансуб олти юз минг киши доимий яшайди, келиб-кетгучилар ҳам купчиликни ташкил этади. Ҳиндлар, бангладешликлар ва эронилар турли ишларда ёлланиб ишлайди. Форс кўрфазидаги йирик порт масканларидан бири. Саудия Арабистонига солиштирганда анча очиқ-сочиқ, дунёвий манзаралар устун мамлакат. Деярли ҳар қадамда калта иштон, калта кўйлак кийиб юрган овруполикларни учратиш мумкин. Араб дунёсидаги энг бой давлатлар қаторига киради, савдо-сотик, банк-молия тизими ниҳоятда тараққий ва шуҳрат топган. Етти амирлик узаро бирлашиб саҳролар бағрида шу улкага асос солганлар. Марказий ҳукумат навбатма-навбат етти амирнинг бири томонидан бошқарилади. Кучалар, хиебону майдонлар обод, ҳамма ерда келажакка ишонч билан қадам ташлаётган халқнинг уқтам шижоати сезилиб туради. Барчасига боис — нефть, нефть савдосидан оқиб келиб турган сармоя.

Даъват марказида ултириб аста Тавфиқни гапга сола-миз. У доимо бизга парвона, ош-сувимиздан хабардор, оқшомлари денгизга олиб боради. Ҳали уйланмаган, чунки пули йўқ. Уйланиш бу ерда ҳам биздагидан баттар қиммат: урғача тўйга эллик минг долларча пул лозим буларкан. Келинга уст-бош, совға-салом, машинаю мебель қилиш ксрак. Ҳайронман, бу аҳволда қандай қилиб тўртта хотин олиш мумкин...

Марказнинг учта катта-катта зали бор. Жума кунлари урғачадаги энгил эшиклар ланг очиб қўйилади. Шунда учала зал бир-бирига қўшилиб, улкан бир намозгоҳ ҳосил бўлади. Биз ана шу залларнинг бирида истиқомат қилиб турибмиз. Чоғроқ ҳовлининг атрофига девор олинган, этак томонда қатор тушган ошхона, таҳоратхоналар. Ошхона кичиккина иккита булмадан иборат, турда бир қанча кўрпа-тушак уюлиб ётади. Ерга буйрасимон пластмасса шолча тушалган, дастурхон урнига дерматин клеёнка солинади. Сабзисиз ош, шўрва (кейин билсак, у ошнинг қайласи экан), кузачада музди сув, олма, банан, апельсин, урик, тарвуз, айрон, лимон ва бодрингга карам қўшиб тайерланган шакароб — булар бизга Оллоҳнинг етказган неъматлари. Даъват маркази фаоллари бизни навбатма-навбат меҳ-

мон қиладилар. Бугун суҳбатларда ҳамиша сокин улти-радиган хушсурат, бобурсифат бир йигит — Муҳаммад муллонинг гали экан.

Узимизча бир қозон осиб, андижонча палов қилмоққа бир-икки уриндиг-у, мезбонлар изн бермадилар.

Кечга яқин дафъатан бениҳоя савлатлик, зодагон бир зот икки-уч мулозим ҳамроҳлигида ҳузуримизга кириб келди. Салобати шу қадар зур эдики, хонада ҳозир бўлганларнинг барчаси беихтиёр оёққа қалқди. Ултирдик, ҳол-аҳвол сурашилди. Бу киши мамлакат ҳукмдори — Шайх Зоҳиднинг ҳам куёви, ҳам яқин қариндоши экан. Катта мулкдор бўлмиш бу одам йилда бир марта даъватга чиқиб кетар экан. У бизнинг сафар саргузаштларимизга қизиқиш билан қулоқ солди. Дамба-дам мулозимларидан бири радиотелефонни унга тутар, гоҳ Мюнхен, гоҳ Исломобод, гоҳ Куала-Лумпур билан араб, инглиз тилларида мулоқот қилинар эди.

Суҳбатимиз давом этиб турганида бирданига останада «Здравствуйте, дорогие друзья!» деган русча калом янграб қолди. Эғнида ниҳоятда қимматбаҳо костюм, бошида оқ хожи дўппи, бармоқларида қуш-қуш тилла узуклар ярқираган сап-сарик бир ўрус пойгакда илжайиб турибди. Уни бошлаб келган таёқдай қотма, қоп-қора, Али исмли араб «Юртдошингиз, Россиядан, муслим бўлмоқ ниятида келибди, танишинглар», деди. Танишдик. Юнус Аббосов — Юнус ибн Аббос чечен, грознийлик миллионер тижоратчи. Савдо иши билан дунё кезиб юрган шахс. Али билан биргаликда Москвада қўшма корхонаси бор экан. Мақсади — фарзандларини араб давлатларидан бирортасида диний таълимга бериш. Шу муддаода бу ерга келибди. Амирнинг куёви Юнус ибн Аббосга синчиклаб тикилди, мусулмонлигига андак иштибоҳ қилди шекилли, бирор оят айтиб беришини суради. Юнус ибн Аббос қаро терга тушиб, чалакам-чатти қилиб «Ал-ихлос» сурасини уқиган бўлди. У арабчани ҳам, инглизчани ҳам билмас экан, сузларини мен русчадан узбекчага, Қори домла узбекчадан арабчага ва яна аксинча ҳолда таржима қилиб турдик.

Улкан мис баркашда тоғдай қилиб уюлган анвойи мевалар, турли шарбат, қаҳва ва «чойи сулаймоний» — қора чой тортилди.

Мезбонлар Юнус ибн Аббоснинг аввало узига ди-

ний таҳсил олишни таклиф қилишди. Аллақайси шаҳарга турт ойлик уқишга юборишлари мумкинлигини билдиришди. Фарзандларини эса Амирликдаги бирорта мадрасада уқитиб беришга тайёр эканликларини маълум қилишди.

Юнус ибн Аббос угли хусусидаги фикрни эшитиб анча хотиржам булди-ю, узига келганда хийла безовталикка тушди. Ёши утиброқ қолган одам булса, тил билмаса, корхонанинг ишларини ташлаб кетолмаса... Шу йусиндаги важ-корсонларини эшитиб Амирнинг куёви айтдики, сен бу дунёнинг ташвишини куп тортисан, энди озроқ охират дунёсини обод қилиш ҳақида ҳам уйлагил... Муллаликка номзод чечен бой бош иргаб ултирди ва менга пичирлаб шундай деди: эҳ, менинг режаларим бутунлай бошқача эди!

Худо узи кечирсин, декин нима учундир мен Юнус ибн Аббоснинг самимиятига ишонмадим.

Ишнолмадим.

Умуман, менда йирик сармоядорларга нисбатан пролетарларча бир нафрат ва шубҳа туйғуси беҳад кучли экан...

26 июнь. Дубай. Даъват маркази.

Худо хоҳласа, буёғи оз қолди: шанба куни, яъни эртага Даъват марказини тарк этамиз. Машиналар руйҳатдан утказилган, чипта ва ҳужжатлар олинган.

Бугун жума, шу сабаб бу ерда одам ниҳоятда куп. Эрталабдан минг-минг одам намози жумага ёғилиб кела бошлади. Шайх Амир Хусайн амри маъруф қилди. Бизни ҳам амри маъруфдан баҳраманд булсин, деб атай шаҳардан бир таржимон топиб келишибди. Бу кишининг исмлари Муҳаммад Амин, афғонистонлик узбеклардан, Дубайдаги масжидлардан бирининг имоми экан. Асли зоти бухоролик бўлиб, Афғонистоннинг Бадахшониде туғилиб усган. У шайхнинг маърузасини таржима қилиб турди, сунгра масжид ошхонасида бирга тановул қилдик.

Аср намози шаҳардаги энг муҳташам намозгоҳ — Малик Файсал масжидида уқилди. Бу даргоҳнинг имоми Муҳаммад Аминнинг биродари экан, ибодатдан кейин барчамизни чойга таклиф қилди.

У ердан чиқиб, кучада атлас кўйлак кийиб юрган хонимларга ва уларни стаклаб юрган жанобларга кузимиз тушди. Суриштириб курсак, ватандошлар — Са-

марқанддан келишибди. Худди шу кунлари Тошкент — Шаржа ҳаво рейси очилган бўлиб, булар биринчи йуловчилар экан. Ҳам зиёрат, ҳам тижорат дегандек айланиб юришибди. Ҳафтасига икки марта тайёра учиб турган экан. Етти кунлик сайру сасҳатнинг баҳоси олтмиш уч минг рубль эмиш.

Ҳамюртларни куриб суюндик, ҳавас билан боқиб қолдик. Қандоқ бахтли инсонларки, икки кундан сунг Ватанда буладилар...

27 июнь. Дубай бандаргоҳи. Иммиграция булими.

Оҳу нолаларимиз Оллоҳга стиб, ниҳоят бугун Дубайдаги Халил бандаргоҳидан Эрон сари жунаб кетамиз. Бу сатрлар бандаргоҳнинг олаговур иммиграция булимида битилмоқда. Хужжат текшириш, божхона назоратидан утиш сингари машмашалар давом этмоқда. Худога шукурки, мен шу галвалардан эсон-омон утиб олиб, араб боласи Тавфиқ лутфан тақдим этган қалам билан шу жумлаларни ёзиб ултирибман.

Эрталаб тугри шу ерга келдик. Машиналаримизни топшириб—кемага юклаб турсак, ортимиздан Муҳаммад Амин байбайлаганча келиб қолди. У бизни излаб Даъват марказига борибди, жунаганимизни эшитиб оғини қулга олганча бандаргоҳга югурибди. «Бир пиёла чой ичиб кетмасанглар, биз қандай ўзбек бўлдик?!» деди астойдил ранжиб. Вақтимиз шу қадар тигиз эдики, чой тугул сув ичишга ҳам фурсатимиз йўқ эди. Узр айтдик. Қани кунса! Ноилож, ярим соатга кириб чиқиш шарти билан рози бўлдик.

Муҳаммад Амин бизни иккинчи оиласига — ўзбек аёли билан яшайдиган ҳовлисига олиб борди. Биринчи хотини араб аёли бўлиб, бошқа жойда турар экан. Ўзбек хотинни Карачидан, муҳожир ўзбек хонадонидан олиб келибди. Ўзбекнинг нимаси сероб — болачақаси сероб, имом домла ҳам серфарзанд одам эканлар — ҳар иккала рафиқасидан учтадан боласи бор. Қизиги шундаки, биз борган ҳовлида икки онанинг катта-кичик, ёшлари ҳам тенгқур фарзандлари бирга уйнаб юришган экан. Тақсир бизга уларни бирма-бир таништирмоққа бошлади: «Бу — араб қизимиз, буниси — ўзбек углимиз, бу — араб углимиз, бу қизалогимиз ўзбек хонимимиздан...»

Муҳаммад Амин уттиз олти ёшда. Ун икки йилдан буён шу ерда истоқомат қилар экан. Бадахшонда кек-

са ота-онаси, укалари қолган. Купдан бери хат-хабар йуқлигини сўзларкан, кўзларида маъюслик пайдо булди.

«Бу шаҳарда мендан бошқа ўзбек булмаса керак. Янглиш гапирсак, бизнинг ўзбаки гапимизга айбситмангизлар», дейди у хижолатомуз. Ва унинг соф, содда, мардона сўзлаш тарзига қулоқ тутганча беихтиёр уйлаб кетасизки, қанийди, она юртимизда ўзбекман, деб куксига муштлаб юрган баъзи инсонлар ўзбекча талаффуз ва ўзбекча зарофат билан ана шундоқ «янглиш» гапира олсалар!..

Имом домла ўзбекчага яқинроқ қилиб палов дамлатибдилар. Арабларнинг паловидан фарқи шундаки, ошга сабзи солинган. Таомдан сунг хонадон соҳибининг ҳақиға фотиҳа қилиб, кўзгалдик. Тақсир барчамизга саҳтиён муқовали Қуръони карим эҳсон қилдилар. Дуо қилиб, кўзларимизга суртиб олдик. Мезбонимиз бизни бандаргоҳга қадар кузатиб келди.

Кечқурун соат саккизда «Хурмуз-1» деган Эрон кемасига жойлашиб булдик. Баайни Айтматов тасвирлагандай улкан оқ кема. Умримда биринчи марта денгиз кемасига чиқишим. Саҳройи бадавий каби пуртана отиб пишқириб ётган денгизга ҳайрат ва ҳаяжон билан термилиб турибман.

Ҳазрати Бобур фақат қуруқликда эмас, балки дарёю баҳрларда ҳам юриш қилмоқликка моҳир булган. Унинг «Фармойиш», «Оройиш», «Гунжойиш», «Осойиш» номли кемаларида амалга оширган ҳарбий сафарлари «Бобурнома»да зикр этилган. Бинобарин, унинг амирул-баҳр — денгиз амири сифатидаги фаолиятини ўрганиш ҳам гоят қизиқарли натижалар бериши шубҳасиз. Чунки илмий-тарихий адабиётларда баъзан бобурийлар фақат қуруқлик жангларидагина тенгсиз эдилар, денгизчилик, сув йуллари уларга бегона эди, деган фикрлар ҳам учраб қолади. Ҳатто айрим тарихчилар бобурийлар салтанатининг емирилишини айнан улуг жуғрофий кашфиётлар — Амриқонинг кашф этилиши туфайли денгиз йулларининг мисли қурилмаган миқёсда очилиши, бу борадаги устушлик голландлар, португаллар, испан ва инглизлар қулига утиб кетиши билан боғлаб изоҳлайдилар. Лекин, ҳар нима булганда ҳам бир нарсани тула ишонч билан айтиш мумкинки, Ҳиндистон Бобур Мирзони денгизчи қилган.

Шом аралаш Бандар Аббос сари жунадик. Чексиз-чекгарасиз мовий тулқинлар уртасига ботиб бораётган

олов баркаш — қуёшни томоша қилиш гоят завқли эди.

Кеманинг умумий залида тонг оттирдик. Кечаси ниҳоятда совуқ бўлди, дийдираб-жунжикиб чиқдим. Кенг, каттагина бир каюта намоз ўқиш учун ажратиб қўйилган. Шом, хуфтон ва бомдод намозини Форс кўрфазида, чайқалиб бораётган кема ичида ўқишлик насиб этди. Сахарлаб палубага чиқиб олдим. У ер хийла иссиқ экан, бир оздан кейин вужудимга жон кирди. Туганмас зарларини саховат ила сочиб, уфқда қуёш ҳам кўринди.

*28 июнь. Эрон Ислом Республикаси.
Бандар Аббос.*

Соат туққиз яримда кемамиз Бандар Аббос портига лангар ташлади. Бандаргоҳда кема куп, беш-унта ҳарбий пароходлар ҳам кузга чалинади. Узоқда, хира тузон-губор ичра ялангоч, кулранг тоғлар куриниб турибди.

Соҳилга тушишимиз билан одатдаги ғавғолар бошланди: Халил бандаргоҳида машиналаримизнинг юки бор, ҳам дейишмабди, йўқ ҳам. Шунинг учун маҳаллий маъмурлар дарҳол «Тойота»ларимизни махсус саройга элтиб банди қилдилар. То бизнинг шахсимиз аниқланиб, «номаи аъмолимиз» урганилгунча машинага яқин ҳам боролмаймиз. Шундоқ устимиздаги кийимбошу сочиқ-совунларимизни олишга ижозат бўлди, холос.

Тагин умидсизлик, тагин тушкунлик. Яна бесамар сарғайиш.

Хайриятки, Дубайдаги мезбонлар бу ерга телефон қилиб қўйишган экан, уларнинг Бандар Аббосда истиқомат қиладиган маслакдош биродарлари бирпасда стиб келиб бизга меҳрибонлик курсатишди. Бандаргоҳдаги мушкулотларни ҳал этишга ваъда бериб, дарҳол шаҳар четидаги Наби Акрам масжидига олиб кетишди. Чой-сув ичиб, бир зум ором олдик. Масжид янги, қадимий шарқ услубида қурилган. Сунний мазҳабдаги қавмлар ибодатхонаси. Бу жойда Зоҳидон шахридан келган бир гуруҳ меҳмон билан танишдик. Уларнинг узлари мусофир, масжидда, тугри келган ерда тунаб кетаверишади, лскин шундай булатуриб, бизга куп меҳр-оқибат курсатишди. Оғринмай хизматимизда бўлишди. «Барча мусулмонлар — биродарлардир», деган

ақида уларнинг чинакам ҳаётий маслағига айланган. Айниқса, Муҳаммад Мурод исмли озгин, шижоатли бир йигит хотирамда қолди. У шомдан кейин қарийб бир соатга яқин амри-маъруф қилди. Товуши беҳад уткир ва ёқимли, баайни машҳур ҳофизимиз Маъмуржон Узоқовнинг хушнафас овозига ухшайди. Узи катта дукондор, давлатманд, йилда уч-тўрт ойлаб даъватга чиқиб кетар экан. Унинг содда, хоксор ва камтарин одамлигини шундан ҳам билиш мумкин эдики, шундоғ утли ваъз қилганидан сўнг, юксак илоҳий қадриятлар ҳақида сўзлаганидан сўнг у қўлига супурги олиб масжид ҳовлисини супурар, қозон-товоқ ювишни ҳам ор билмас эди. Унинг нурли чехрасида қадимий дарвеш ва шайхларнинг табаррук сиймоларига хос олий сифатлар зуҳур этиб турар эди.

Улардан яна бирининг исми Мансур Ҳидоят булиб, у диний илмлар билан бир қаторда дунёвий фанлардан ҳам яхшигина хабардор экан. Фарруҳ Расул Андижонда форс тилига ихтисослашган мактабда таълим олгани учун форсчаси бинойидай экан, унинг ёрдамида анча суҳбат қурдик. Мансур Ҳидоят мактабда тарихдан дарс беради. Рус адабиётидан Пушкин, Толстой, Солженицин асарларини билади. Бир пайтлар форс тилига таржима қилинган «Сталиннинг кирдикорлари» деган китоб уқиган экан. Айтишича, бу асарнинг муаллифи рус — аёл киши, шу муаллифнинг кимлигини сўради. Сўнгра суҳбатимиз тарихга кўчди. У бизнинг Бобур Мирзо мухлислари эканлигимиздан хабардор бўлгач, бу хусусда ўз билганларини, фикр-мулоҳазаларини сўзлади. Бундан бир неча йил муқаддам Тсхронда «Эрон ва Бобур» деган каттагина китоб нашр қилинган. Мансур Ҳидоят шу китобни уқиганини, унинг муаллифи хорижий олим бўлиб, таржимони эронлик шахс эканини, бу рисоланинг бир нусхасини яқинда Зоҳидондаги китоб дуконларидан бирида қурганлигини айтди. Қизиқиб қолдим. У бизга шу дукон манзилини ёзиб берди ва мабодо у ердан топилмаса, кейинчалик узи менинг номимга юбориш учун унвонимни ёзиб олди. Гапига қараганда, китобнинг нархи уч юз туман атрофида.

Яна бир мезбоннинг номи Муҳаммад Ҳасандирки, у Бандар Аббос портидаги радиоузелда оператор бўлиб ишлайди. Бизнинг бандаргоҳ ва божхонага алоқадор ишларимизни ҳал қилиб бериш учун роса жон куйдирди. Сочлари тўкилган, паст буйли, серҳаракат, жиккак

одам, пилдираганча бир лаҳза тиним билмайди. Ана, ҳозир ҳам кузачада муз солинган сув кутариб келиб бизга мурувват курсатаётир. Унинг дунё курган, ҳаёт ва одам қадрини яхши биладиган инсон эканлиги сезилиб турарди. Муҳаммад Ҳасан инглиз, араб тилларини, озроқ озарбойжончани билади.

Кечкурун мезбонлар ширингина шурва қилиб бизни сийладилар. Таомдан сунг мева-чева тортилди. Масжид ҳовлисида баланд-баланд дарахтлардаги шигил хурмо мевалари саргайиб ётибди.

Бу ер — шаҳарнинг овлоқ бир маҳалласи. Кечки пайт пича ён-теварақларни кезиб сайр қилдик. Ҳаммаёқ жимжит, ҳар замон-ҳар замон урилган-сурилган, пачоқ машиналар утиб қолади. Кучалар — шағал сочилган, кулранг кум-цемент оқариб ётадиган кучалар бум-буш, ҳувиллаган. Иссиқ, намчил ҳарорат бор тирик жонни бушаштириб, лоҳас ва карахт қилиб ташлагандек. Одамлар лоқайд, ҳиссиз ва мудрагандек бир ҳолатда юрадилар. Бу жойларда Саудия ёки Бирлашган Амирликдаги сингари азим шижоатни сезмайсиз. Умуман, теваратрофда бу кунлар қандайдир ялпи тушқунлик ҳукмрондек туюлади.

Шоми ғарибонда одамнинг юраги қандай сиқилса, мен ҳам ҳозир шундай бир маҳзун ҳолатдаман. Ҳеч нарса ёқмайди, ҳамма нарса кўзимга хунук, рўдапо ва бедаво кўринади.

Эҳтимол, мен янглишарман. Атроф-жавониб бунчалар ҳам кутсиз эмасдир. Балки куннинг гоят иссиқлиги, ҳаддан зиёда чарчоқ, ишимизнинг олға юрмаётганлиги, ночор бандилик, асабий зиклик — буларнинг барчаси кайфиятимга шундай салбий таъсир утказётгандир.

Беихтиёр курган — кечирганларимга фалсафий бир асос топмоққа уринаман.

Улуғ муаррих Лев Гумилев қайси бир мақоласида тахминан шундай деб ёзади: миллатлар ҳам, давлатлар ҳам вақти-соати келиб бамисоли одам сингари қарийди, тараққиётдан, ривождан тўхтайтиди. Уларнинг урнига бошқа — ёш, навқирон ва яшашга қобил миллат ва элатлар дунёга келади.

Назаримда, кўз унгимиздаги манзаралар тимсолида айни фикр худди тасдиқ топиб тургандек. Болалар шовқин-сурони, қий-чуви йуқ кучалар ҳам ғалати булар экан...

29 - 30 июнь. Бандар Аббос. «Амин» меҳмонхонаси.

Золимларга ўзинг инсоф бер, худо!

Уч кундирки, шу илтижо тилдан тушмайди.

Уч кундирки, шу намчил бандаргоҳдан қутулиб кетолмаймиз. Дастлаб Эрон ҳудудига утгандаги қийналганларимиз ҳолва экан, бу сафаргиси ниҳоятда ошиб тушди.

Бечора «Бой ота!»

Ҳар бири чойшабдай-чойшабдай (!) келадиган (сүзимнинг ҳеч муболағаси йўқ — сафардошларим тасдиқлашлари мумкин, чунки бутун сафаримиз тафсилотларини унутиб юборишимиз эҳтимол, аммо Бандар Аббосни ула-ўлгунча унутмаймиз!) олтита қоғозни кўтарганча шаҳарнинг у бошидан-бу бошига бўзчининг моқисидай зир югурадилар. Турли-туман идоралардаги юзлаб амалдорга имзо чектириш, муҳр бостириш учун соатлаб эланиб ултирадилар. Бизлар эса... бандаргоҳ ташқарисидаги куйиб-ёниб ётган бостирмача тагида, қайноқ темир уриндикларда жизгинак булиб, бир муждага зор булиб кунни кеч қиламиз.

Шаҳардаги жамики идоралар пешингача, яъни соат ун тўртга қадар ишлайди, аммо ун учдаёқ ҳамма жой тақа-тақ ёпилиб улгуради. Кеча ишимиз битмади — яна Наби Акрам масжидига бориб ётдик. Йигитлар харажат қилиб келиб товуқ шурва пиширишди. Масжид хизматчилари билан бирга баҳам кўрдик. Хуфтонни ўқидигу азбаройи чарчаганимиздан масжиднинг мрамар саҳни устига тушалган бордонларга таппа-таппа ташлаб очиқ осмон остида донг қотдик. На курпага, на тушакка, на болишга зарурат бор...

Азонлаб тагин умид билан бандаргоҳга келиб темир уриндикларга қалдирғочнинг боласидай тизилишиб ултирдик. Кун исиб кетганида бандаргоҳнинг чоғроқ масжидига кириб салқинлар эдик, бугун аксига олиб ток йўқ экан, ҳаммомдай қизиб кетди. Ноилож яна бостирмага чиқдик. Гоҳ ултирдик, гоҳ чузилиб ҳам ётдик, гоҳ нари-бери юрдик — бари бир вақтнинг утиши, диққинафасликнинг тарқашини қийин булди. «Бой ота» икки таржимонни олиб қайсидир амалдорга гап ўқитиш билан овора.

Иссиқ ва очликдан силламиз қуриб, бағоят тажанг бўла бошладик. «Оч баччагардан — қоч баччагар», «Менинг нафсим балодур, ёнар утга соладур» деган мақол-маталлар

бежиз туқилмаган, ахир! Ҳатто уйгурларнинг халқ қўшиқларидан бирида шундай сатрлар ҳам бор: «Мен ёримни уйлай десам, Таом вақти буп қопти...» Уни қарангки, суйган ёрини уйламоқчи экан-у, афсус, овқатланадиган пайт бўлиб қолибди...

Бунинг устига, Адҳам билан Рустамжон баттар жигар-бағримизни эзишади: «Шу маҳалда Хаканнинг чойхонасидаги девзира палов бўлса бормиди... Қуй ёғи-қуй гушти бўлса, устида тўрттагина қалампири милтираб турса...»

Садистлар!

Терга ботган, кир-чир, ислиқи либосларда ётибмиз. Уст-бошларимиз — машинада, машина эса — қамоқда. Соат учдан ошди. Пилдираганча Муҳаммад Ҳасан келиб кетди, алланималар деб таскин берди. Асрга яқин бугун ҳам ижозат тегмагани маълум бўлди. Рухимиз тушиб, Наби Акрам масжидига бордик, меҳрибон муслимлар билан хўшлашиб, денгиз ёқасидаги «Амин» меҳмонхонасига келиб жойлашдик. Кечки таомни одамга ухшаб еб, неча кунлар мобайнида биринчи марта одамга ухшаб урин-курпага кириб ётдик. Озода, юмшоқ жойда ётиб ҳам уйқум келмади. Шифтга боққан сари юрагим сиқилаверди. Абдулла Туқай сатрларини шивирлаб ўқиб ётдим:

Парпираб юлдуз ёнодир тун қаро бўлган сайин,
Ёдима тангрим тушар бахтим қаро бўлган сайин.

Бизнинг ишимизни мушкуллаштирган муаммолардан бири экспедициянинг Зоҳидонда иккига ажралиши масаласи бўлди. Гарчи очиқ сездирмасаларда, маҳаллий маъмурлар бундан бирмунча таажжуб ва шубҳага тушган эдилар. Шу боис синчковлик, ҳужжат тайёрлашдаги ҳушёрлик, масъулиятдан қочиш ҳолатлари бир неча бор кучайиб, кетишимиз орқага сурилмоқда эди.

«Амин» давлатга қарашли кичкинагина, ораста меҳмонхона. Шундоқ кираверишдаги холл деворига номаълум бир рассом томонидан ишланган ҳазрат Алининг катта суврати осиб қўйилган. Нарх-наво баланд. Ун тўрт киши бир кеча учун тўрт юз долларча туладик. Бу бизнинг пулга қарийб эллик минг рубль демакдир. Бир чойнак чой — юз туман. Пулнинг қадри йўқ

шекилли, кучаларда боғлам-боғлам қилиб кутариб юрадилар.

1 июль. Бандар Аббос. «Амин» меҳмонхонаси.

Уйдан чиққанимизга қирқ кун булди.

Соат 12 дан уттиз дақиқа утди. Пешинга азон айтилишини кутиб ултирибмиз. Бир гуруҳ ҳамсафарлар «Бой ота» раҳбарлигида яна портга кетишган — жангни келган жойидан давом эттиргали. Қолган уч-турт киши эса хонадан жилмай, фол очиб турибмизки, ишимиз бугун битармикан ё йуқ?.. Меҳмонхонадаги муддатимиз соат ун туртда битади, агар шунгача чиқиб кетолмасак, яна ақча чузиш лозим.

Қашшоқлик ва қимматчилик ака-укадирки, мудом бир-бирини стаклаб юради. Шу боис тушликсиз қолдик, сув ичгали ҳам пул йуқ. Соат бешларда бахтимизга бандаргоҳдан Адҳам келиб қолди. Янгилик сўраган эдик, аҳвол худди Лондондагидек туманли, деб жавоб қайтарди. «Парво қилманглар, — деб куйди кетидан, — кунгилни бамисоли афгоннинг иштонидай кенг қилиш керак». Шундай деб, ҳазил-мутойиба қилиб, қош-кузларини учтириб, муқом билан баттол ошпазни эритди — ярим тақсимчадан бутқага ухшаш егулик ундирди. Энди тамадди қила бошлаганимизда ҳаллослаб-ҳовлиқиб, қолганлар ҳам етиб келишди.

Ниҳоят, кетишга ижозат булибди!

Ризо ва Муҳаммад исмли икки йигит бизга ҳамроҳ булиб бораркан. Бири форс, иккинчиси — озарбойжон. Табиийки, буларнинг маишати, сафар харажатлари ва совға-саломлари бизнинг зиммамизга юклатилибди.

Бояқиш машиналаримиз ҳам уч кун офтоб тигида қолиб кетган экан, меҳмонхона ёнида артиб-ювиб, йулга ҳозирладик. Юклар туширилиб, Зоҳидонда айриладиган биродарларимизнинг нарсалари кичкина «Тойота»га ортилди. Қаро терга тушиб ишладик, соат олтида бу жойларни энди елкамизнинг чуқури курсин, деб, қайдасан, Зоҳидон, дея йулга равона булдик. Ҳар эллик-олтмиш километрда биттадан текиширув манзили, сумрайган аскар ва зобитлар. Уч юз километрча юрганнимиздан кейин йулни қуриқлаб турган ҳарбийлар тўхтатишди: Балужистоннинг бу қисми хатарли, қароқчи тудалари ҳужум қилиши мумкин экан, шунинг учун

ярмимиз машиналарда, ярмимиз меҳмонсаройга кириб ётдик.

2 июль. Зоҳидон. Шаҳар уртасидаги хиебон.

Тушовини узган тулпор қандай қувониб слади? Биз ҳам ҳозир айни ҳолат ва айни тезликда слиб бораётимиз. Кун буйи бетиним йул босдик. Бир марта саҳро четидаги кўримсиз бир ошхонада ярим соатча овқатлангани тўхтадик. Яйдоқ чул, кўтсиз даштлар, қум барханлари, баланд тоғлар, тоннеллар, ям-яшил воҳалар, хурмозор, узумзор боғлар — манзара шу тариқа дамба-дам узгариб бораверади. Ҳазил-хузул, Адҳамжоннинг ашулалари билан йул танобини тортиб кетаётимиз. Орада латифагўйлик ҳам булиб ўтди. Иккита «теша тегмагани» эсимда қолди. Бирини Ҳожи ака, иккинчисини домла Шамсиддинов айтиб беришди.

Тиланчиликда тенги йўқ бир гадой бор экан. Бир йигит унга шогирд тушибди. Устоз доим таълим берар эканки, ким булсаям, қаерда булсаям, нима булсаям ундиргин! Бутун илму ҳунарини ургатиб, оқ фотиҳа бериб шогирди билан хушлашибди. Уч-тўрт йилдан кейин шогирд устозини ҳаммомда учратиб қолибди. Устози уни танимабди. Шогирди олдига келиб, хайр қилинг, депти. Ия, мен нима бераман, деса, нима булсаям, депти. Ия, ҳаммомда-я, деса, қаерда булсаям, депти. Ия, мен яланғочман-ку, деса, ким булсангиз ҳам, депти...

Бир одам чойхонада эртаю кеч қимирламай ултираркан. Ҳаммадан олдин келиб, ҳаммадан кейин кетаркан. Савол бердилар: нечун бундай қиласиз? Жавоб бердики, бирга ултирган улфатлар кетган шерикнинг ортидан шу заҳоти гийбат бошлайдилар. Мен шундан кўрқаман, ҳеч ким гийбат қилолмаслиги учун охири кетаман...

Саккиз юз километрча юриб, Зоҳидонга етиб келдик. Зоҳидон — Сейистон ва Балужистоннинг маъмурий маркази. Бир миллиондан зиёд аҳолиси бор, салқин, кўҳна шаҳар.

Шаҳарга киргач, бир яшил хиебонни танлаб, тўхтадик. «Айрилиш куйи» шу ерда чалинадирган бўлди. Юртга қайтадиган беш кишининг ҳужжатларини тайёрлаш, юк-ашёларини ажратиш бошланди. «Бой ота»нинг курсатмасига биноан Маҳмуджон ака машинкасини олиб чиқиб, буйруқ, ваколатнома ва бош-

қа зарур қоғозлар таҳририга ултирди. Қолганлар офтобшувокда гурунглашиб турдик. Атрофимизни бир зумда ҳангоматалаб оломон уради. Хиебоннинг уртасида зина билан тушиладиган ер ости таҳоратхонаси бор экан. Ташқарисига баланд панжарали темир эшик урнатилган. Шундоқ тушиб, қул чайиб чиққунимча эшик шарақ этдию ёпилгандек булди. Қарасам, кимдир қулфлаб кетиб қолибди. Юқорида — хиебон ичида бир-икки бола уйнаб юрган эди, шу чақираман, қани энди бирортаси эшитса!.. Таҳоратхонада чироқ йуқ экан, қоп-қоронғи, ваҳимали. Бир амаллаб эшик тепасидаги панжарали туйнук орасидан ошиб тушдим. Ёругликка чиқиб, не кўз билан курайки, на машиналаримиз бор, на ҳамроҳлар! «Астағфируллоҳ! — дедим ёқамни ушлаб. — Кароматингдан айланай, парвардигор!» Менинг лолу ҳайрон булиб турганимни куриб, ён-атрофдаги бояги ҳангоматалаблар тагин ёпирилиб келишди. Узаро гужур-гужур қилиб, алланималарни тушунтира кетишди. Менинг соқовга ухшаб туришимни куриб, савол айладилар: «Инглизча биласанми?» «Йуқ». «Арабча биласанми?» «Йуқ». «Немисча биласанми?» «Йуқ». «Форсча биласанми?» «Йуқ». Улар менга ҳайрат ила тикилиб, яна нимадир дея чуғурлаша кетишди. Тушунмасам-да, тахминан мазмуни шундоқ эканлигини фаҳмладим: «Ҳеч бирорта тилни билмасанг, чет элларда номаъқулнинг нонини еб юрибсанми?» Лекин суроқ яна давом этди: «Қайси тилни биласан?» «Русчани! — деб бақирдим мен илтижо билан. — Рус тилини!» Бу «улуғ ва қудратли тилни» афсуски, булар билмас эканлар. «Яна қайси тилни биласан? Француз? Бонжур, мсье?» «Туркчани биламан, узбекчани! — дея бармоқ букиб санашга тушдим мен. — Русчани биламан — бир, узбекча биламан — икки...» «Турк» деган сўзни эшитиб ҳангоматалаблар жонланиб қолишди. «Бобо, бобо» деб қичқиришди ва шу лаҳза худди ер тагидан чиққандек, сават кутариб олган, сариқ юзли, чуваккина, ялангоёқ бир чол пайдо булди. Дарҳол уни менга рупара қилишди. Бобо афғонистонлик узбек экан, шу ерда сақич, ситарет сингари майда-чуйда сотиб тирикчилик қиларкан. Ҳол-аҳволимни англабдидим. Ҳаждан келаётганимизни эшитиб, бирдан узгариб кетди. «Ие-ие, ҳожижон, сизни астойдил тавоф қилиш лозим экан!» деб саватини ерга қуйиб, мен билан ачомлашиб куришди, ҳангоматалабларга ниманидир уқтирди. Улар ҳам энди менга

бошқача қарай бошладилар. «Э, ҳожижон, ҳожижон-э! — деди сақичфуруш бобо. — Қани, бундай ултиринг-э! Жиндай суйлаб беринг энди, қалай экан бу Макка-туллоҳлар!» «Тақсир! — дедим ялиниб. — Сиз билан бажонидил суҳбат қураб эдим, аммо ҳозир боққиш шерикларим изиллаб мени излаб юришгандир. Ёрдам беринг, уларни топиб олайин».

Ҳангаматалаблар бақир-чақир билан, бир-бирларига қўларини пахса қилиб, маслаҳатлашишди. Ниҳоят, бир қарорга келиб, сақичфуруш менга юзланди. «Ҳожижон, сиз ана бу моторчага ултиринг, — деди у мотоциклини рупара қилиб турган серсоқол йигитни курсатиб, — ҳамроҳларингиз кетган томонга элтади, ахтариб топасиз. Улар ҳали жуда узоқ кетган эмас, чунки ҳозиргина жунабдилар». «Бордию топмасамчи?» — дедим иккиланиб. «Агар тополмасангиз, моторча сизни тўғри шу ерга олиб келади. Мен шу ердан жилмай тураман, ҳамроҳларингиз сизни излаб келсалар, уларни ҳам тўхтатиб тураман. Э, ҳожижон, ҳожижон-эй!» Бобо бечора ун йил бурун — Инқилоби савр пайтида шу жойларга қочиб келиб қолган экан.

Моторчага мингашдим. Серсоқол эрони биринчи космик тезликда учириб кетди. Азбаройи ваҳмим келиб, кузларимни юмиб олдим. Лекин юмуқ куз билан узоққа бориб булмас экан — салдан кейин очишга тўғри келди. Қарасам — виж-виж одам, машинаю мотоцикл, араваю велосипед ундан куп. «Эй, секинроқ! — дедим моторча соҳибининг елкасига туртиб. Гапим таъсир қилмаганини куриб, ҳукмрон бир тилда товушимни баландлатдим. — Ну езжай чуть осторожно!» Бу гап ҳам ҳавога совурилиб кетди — баттол моторча учгандан учиб кетяпти. Шунда... шунда лоп этиб машҳур ашуланинг бир сатри кумакка келди. «Эй, сорбон! — дедим жаҳл билан ҳайдовчининг кифтига нуқиб. — Оҳиста рон!» Қарангки, дарров таъсир қилди — тезликни кескин пасайтирди. Бахтимга, бир жойга етганимизда йулчироқнинг қизил шуъласи йулимизни бекитди. Чорраҳага тикилиб турган эдим, худонинг қудратини кўрингки, турнақатор булиб тизилишиб утаётган ҳамроҳларимга кўзим тушиб қолди! Дарҳол моторчадан тушиб, соҳибига қуллуқ қилдим. Жадал юриб, шерикларим сафига қушилиб олдим. Азаматлар менинг йўқолганимни сезишмабди ҳам!..

Маълум булишича, хиёбондаги хира ҳангаматалаблар хат-ҳужжат ишларини битириб олишга қўймабди.

Охири безор булган «Бой ота» амр айлабдиларки, бундан кучиб, тинчроқ бирор манзилда ишлар адогига етказилсин! Мазкур фармонга биноан ҳамма апил-тапил машиналарга ултириб жунабди. Шошилиничда бир кишининг қолиб кетгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмабди. Икки-уч даҳа нари бориб, бир жойда тухтабдилар, ишларни битказибдилар, шунда ҳам экспедиция аъзоларидан бирининг йуқлигини бирор кимса пайқамабди. Энди йулнинг нариги бетидаги ошхонага кириб, хайрлашув тушлигини қилмоқ тараддудига киришганларида мен келиб қолибман. «Шунақа экан-да, мерос, мол-мулк бўлишадиган пайтда инсонни унутиб қолдириш экан-да!» — дедим сохта аразлаб. «Шуни айтмайсизми, таом пайти меҳр кутарилади-да! — деди ҳамроҳлардан бири. Адҳамжон эса нуқул бир гапни қайтарар эди: «Қарасам, Хайридин келяпти, мотоциклга миниб олган. Қатиб қоппан...»

Хуллас, менинг бу саргузаштим анча ҳазил-мутойбага сабаб бўлди.

Тушлик таомни биргаликда баҳам курилгач, шерикларимиздан Ҳожи ака, Сайфиддин ака, Шухрат Тураевич, Орифжон Урайимжонов, Рустамжонлар билан хайр-хушлашдик. Рустамжонга уйга ёзган хатимни бердим. Андижонга етгач, бетухтов жунатиб юборишга, уйга қунгироқ қилиб қуйишга ҳам ваъда берди.

Хушлашув битиб, дуои фотиҳалар қилинди. Рустамжон кичкина «Тойота» рулига утирди. Машина Зоҳидон кучаларидаги ҳаёт оқимига сингиб куздан йуқолиб кетгунига қадар қўл силкиб турдик.

Барчамиз хийла маҳзун бўлиб қолдик.

*3 июль. Эрон билан Покистон чегараси.
Миржавсҳ божхонаси.*

Кеча кечаси шу жойга етиб келган эдик. Гумрукхона ёпилгани боис шу ердаги куримсиз, хароб бир меҳмонхонада тунадик. Қум, шамол, иссиқ, ҳатто таҳоратга ҳам сув топилмайди. Атрофда бир-иккита ориқ, қутир эчкилар тентиб юрибди, елинларига халта осиб қўйилган. Бундай манзарани узимизнинг қишлоқларда ҳам олтмишинчи йилларда учратиш мумкин эди. Баджаҳл, бадгумон бир чол меҳмонхона бошқарувчиси экан. Хизматчи ҳам, ошпаз ҳам, қоровул ҳам ўзи, шу боис чексиз ҳокимият талтайтирган бўлса керак, чақирилмаган қуноқларни куриб захраси учди, норози тунгиллаб, қайнатилган совуқ гуруч ва чайнаб узишга ҳар

қандай навқирон тишининг ҳам кучи етмайдиган товуқ гушти билан меҳмон қилди. Қотган-қутган нонларимизни олиб келиб қоринни алдадик. Хуфтондан сўнг ис босган, ислиқи хоналарда ётиб ухлашни раво кўрмай сим каравотларни ҳовлига олиб чиқдик. Бунинг учун ҳам чолнинг бир қанча жаврашларини эшитиб чидашга тўғри келди.

Шундоққина икки давлат чегарасида, юлдуз тула осмонга тикилиб ётдик. Эрталаб туриб қарасак, урин-кўрпаларимизни тўрт энли гард қоплабди. Жиндай сув топиб, юз-кузимизни чайдик. Бу ердан Покистон сарҳадига қадар саккиз километр. Э Оллоҳ, у ерда бизни нималар кутаётган экан? Қандоқ синовлар, қандоқ гурбатлар?

Пешингача Эрон ҳудудидан чиқиб кетиш билан боғлиқ расмиятчиликлар ҳал этилди. «Бой ота»нинг совга халтаси иш бериб турибди. Назорат-утказиш нуқтасидаги текширувлар ниҳоясига етгач, тўрт қадам нарига — бошқа давлат чегарасига қадам қўйилади. Бизни қарийб ечинтиргудек қилиб текширишганини кўриб турган у томондаги чегарачи ва божгирлар айна жараённи ипидан-игнасигача такрорлайдилар. Чатоғи шундаки, ҳар галги «юз кўрар»да соатлаб, баъзан эса қунлаб вақт йўқотамиз. Бизнинг шошаётганимиз, кечикаётганимиз билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

Мана, Миржавехдан чиқиб, Покистоннинг Тафтон чегара манзилида шафтолиқоқи бўлиб турибмиз. Чегарадан ўтаётганлар айтарли кўп эмас, лекин иш ниҳоятда сусткашлик билан силжияпти. Бу ерда Буюк Британиядан келаётган покистонлик бир оила билан танишдим. Хонадон бошлиғининг исми Муҳаммад, соқоллари ўсиб кетган, эғнидаги қизил кўйлаги гижим. Қирқ ёшлар чамасидаги бу йигит хотини, бир қизи ва бир ўғли билан Лондонда яшар экан. Ватанга охириги марта саккиз йил бурун келишган. Бу сана ота-оналарини зиёрат қилмоқ учун яна келишгаётган экан. Қуримсизгина, камлитражли машинада ун беш кун бурун Англиядан йўлга чиқиб, бу ерга етиб келишибди. Покистонга кириш учун катта миқдорда бож пули тулаш лозим бўлиб, шу манзилга етганда пул тугабди. Икки кундан буен она юртига киролмай, жазирама иссиқда машинада ётишибди. Муҳаммад бугун тонгда бир оғайнисини топиб қўнғироқ қилибди. Энди унинг пул олиб келиб, буларни мамлакат ичкарасига олиб кириб кетишини кутишмоқда. Муҳаммад фабрикада ишлар

экан, аёли — модельер. Кухликкина, кузлари катта-катта бу жувон инглиз, араб тилларида бемалол гаплашади. Таржимонларимиз ёрдамида ундан-бундан пича гурунг қилдик. Ҳориб-чарчаб, мудроқ босган икки бола қизиб ётган машина ичида мултираб ултирибди.

Инсон баъзан қанчалар забун!..

Ниҳоят, Тафтон божхонасига утдик. Божхона бошлиғи баланд буйли, хушқомат актёрларга ухшаган бамаъни одам экан, хонасига олиб кириб утқазди, ҳолаҳвол сураб, илтифот кургазди. Хизматчи патнисда барчамизга сутли қаҳва келтирди. Одамзотнинг кунглини олиш у қадар мушкул иш эмас — хурсанд бўлиб кетдик. Бошлиқ сафар саргузаштларимизни берилиб тинглади, тезда қоғозларимизни кўздан кечириб, бир ходимини бизга ҳамроҳ қилиб қўшди. Абдулғаффор исмли, йигирма саккиз яшар, чиройли бу йигитнинг кузлари бениҳоя маъюс эди. Унинг катта-катта, қора кузларида бутун дунёнинг ғаму ғуссаси чуқиб ётгандай туюларди. Абдулғаффор Куэтта деган шаҳардаги гумрукхонагача бизга сарбонлик қилиб боради. Мана, ҳозир у йулга тайёргарлик кураётир. Биз эса божхона ҳовлисида, атроф-жавонибдаги қутсиз манзараларга тикилиб ултирибмиз.

Бир маҳал уринганроқ «Тойота» машинаси минган учта йигит келиб тухтади. Улар Краснодарда, қишлоқ хужалик институтида уқишар экан. Бирининг исми Тариқ, учови ҳам русчани бинойидай гапиришади. Ёзги таътилдан сунг уқишга қайтиб кетишадиган экан. Шу кетишда Истанбулга бориб, у срдан денгиз орқали Новороссийск бандаргоҳига боришармиш. Машинани ёзда бир фирмада ишлаб, сотиб олишибди, уртадаги мулк эмиш. Тариқ бизнинг Покистонга келаётганимизни эшитиб надомат билан бош чайқади ва шундай бир сўз айтдики, уз юрти ҳақида бунақанги фикр билдирган инсонни биринчи учратганим боис талай вақт ҳайрон бўлиб юрдим.

Бу улкаларда кузи очилган, оқ-қорани таниган зиёлига қийин. Раҳматли Ойбек домла бундан уттиз йиллар муқаддам бу жойларга сафар қилиб, мамлакат ҳаётидан олиб ёзган қиссасини «Нур қидириб» деб атаган эдилар. Ун кундан зиёд вақт мобайнида Тафтондан Пешоварга қадар олис ва машаққатли масофани босиб утгач, мен жаннатмакон Ойбек домланинг асари замиридаги маънони теран англадим. Чиндан ҳам, нур қидириб, ёғду қидириб бу бесафо жойларда тснтираган

инсон уз ватанининг тупроғини кузларига туттиё қилиши табиийдир. Орадан уттиз йилдан ортиқроқ муддат кечган бўлса-да, мамлакат зиёлилари, жафокаш халқ ҳамон зиё ахтариш, ёруғликка талпиниш билан овора. Аммо қайда уша нур, уша сеҳрли ёғду?!

Аммо, мен ҳаяжон таъсирида воқеалар баёнидан пича олдинга йуртиб кетдим шекили, узр. Яхшиси, сўзни келган жойидан, тартиб билан давом эттирганимиз маъқул.

Алқисса, пешиндан сунг Тафтондан Куэттага қараб йул олдик. Юриб кетаётганимиз йулни жуда шартли равишда «йул» деб аташ мумкин. Чунки ҳеч қандай йулнинг узи йуқ — бепоен саҳронинг қаеридан юрсангиз уша жой йул.

Шу тариқа йулсиз йуллардан куни буйи юрдик. Илк таассуротлар бениҳоя кўнгилсиз: бу бенаволик, бу гариб ва хароб маконлар, супурги тегмаган хонумонлар, қашшоқ ва забун инсонлар...

Кузлари ғамгин, қоп-қора мўйлаблари узига беҳад ярашган сарбонимиз Абдулғаффор Баҳромжон аканинг ёнидан жой олган, йулга ҳомуш тикилиб боради.

Покистонга киришимиз билан яна бир мушкулот туғилди: бу ердаги машиналарнинг барчаси унг томонлама бошқарилар экан. Бизнинг «Тойота»ларимиз эса «чапақай» бўлганлигидан олға илгарилашимиз қийинлашди. Шофёрлар йулнинг мулжалини, туғридан келётган машиналар ҳисобини ололмай хуноб бўлишарди. Абдулғаффор, бамисоли моҳир дирижёр сингари қўллари бир зум тинмас, Баҳромжон акага йул курсатиб-бошқариб борарди.

У бизга очиқ юз билан боқаркан, садафдек тишларини ярқиратиб ғамгин жилмаяр эди. Жуда меҳрибон, иймонли ва номусли инсон эди Абдулғаффор.

У тинимсиз хижолат чекарди — йулсизликдан, бе-сафо манзаралардан, ватандошларининг абгор, аянч турмушидан...

Ва бу ҳол сарбонимизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан, ҳар қадамда яққол сезилиб турарди. Баъзан йулнинг уйдим-чуқурлари машиналарни кўтариб ташлаганида у хижиллик ила бош чайқар, лабини тишлар, гўёки бизга озор етганидан вужуд-вужудида жисмоний бир оғриқ туяр эди.

Сарбонимиз бизнинг смак-ичмагимизга, бензин харажатларимизга ёнидан сарфлаб келарди — ҳали пул алмаштириб улгурмаган эдик.

Абдулгаффор дуненинг паст-баландини биладиган, иш курган пухта йигит эди. Тафтонда ичига муз солинган иккита катта сувидишни машинамизга орттирган, шу боис ташналик нелигини билмай келаётирмиз.

Соатига қирқ-эллик километрдан йул юрмоқдамиз. Бундан ортигини бу жойларда орзу қилиб булмайди. Бунинг устига, сарбоннинг айтишига қараганда, бу манзиллар хатарнок, ашрор — қароқчи тудалари утганкетганга ҳужум қилиб тураркан. Бу гапни эшитиб юракка гулгула тушса-да, сир бермадик. Аниқроғи, у пайтда жиддий эътибор қилмаган эканмиз.

Шом аралаш бепоён чулдан утаётганимизда ортимиздан илашган шубҳали бир машинани пайқадик. Усти очиқ «ЖИП»да ун чоғлиқ одам тик турган куйи биздан куз узмай келар, уларнинг қисфат ва қарашлари яхшилиқдан далолат бермас эди. Қизиги шундаки, биз тезлашсак — тезлашади, секинласак — секинлайди.

Нафасимиз ичимизга тушиб жим булиб қолдик. Куп нарсалар лаҳзада ҳаёлдан утди. Ҳаммамизнинг умид кузимиз Абдулгаффорда. У эса кенг-мул куйлаги қуйнидан тупшонча олди, шарақлатиб уқлади, бошини эгиб жангга шайланётган бир ҳолатга кирди. Инглизчалаб, Маҳмуд Журасвичга нимадир деди. Билсак, «Деразадан узокроқ утиришсин», дебди... Бадан-баданларимиздан совуқ тер чиқиб кетди. Бундоқ қараганда, бизда угри оладирган ҳеч вақо йук, аммо, ҳар қалай... Жуда булганда, машинанинг узи ҳам бир дунё пул-ку.

Атроф — яйдоқ дала-дашт, йул — кимсасиз, ортимизда — чақчайган, бадбашара кимсалар.

Бир қанча вақт шу алфозда йул босдик.

Намоз пайти булди.

Аждодларимиз ҳатто жангу жадаллар чоғида ҳам беш вақт намозни канда қилмаганликларини хотирлаб, машинани тухтатдик. Йул чеккасига чиқиб, тошлоқ, чагир ерга жойнамоз солдик ва омонат жонимизни Оллоҳнинг узига таваккал айлаб, шом намозига ният қилдик. Агар чиндан ҳам кунимиз битиб, ажал соатимиз етган булса, майли, Тангри таоло даргоҳига ибодат фарзини адо этиб борайлик.

Олис уфқда — Каъбатуллоҳ томонларда ботиб бораётган куннинг сунгги заиф жилваси яллиғланиб куринар эди.

«ЖИП» ғнимиздан секинлаб утиб, юз метрлар чамаси нари бориб тухтади. Токи намозни уқиб тугатгу-

нимизга қадар машинадаги номаълум зотлар биздан кўз узмай туришди. Ким билсин, узаро машварат-кенгаш қилгандирлар. Эҳтимол, Оллоҳ йулида саждага бош эгиб турган бечора бандаларга қараб уқ узгали журъатлари етмагандир. Ва ё балки, Ҳақ таоло кунгилларига инсоф солгандир...

Булар — бугунги тахминларим, холос. Уша таҳликали дақиқаларда эса бу фаразларни мулоҳаза қилмоқликка фурсат ва имкон йўқ эди.

Намозни тугатиб, урнимиздан турдик. Худди шуни кутиб тургандек, «ЖИП» ҳам жойидан қўзғалди ва имиллаганча юриб, қоронғилик қаърига сингиб қўздан йўқолди.

Биз булсак қароқчиларнинг олдимизда пистирма қуриб, тўсатдан босқин қилишлари мумкинлигини уйлаб, ташвишга тушиб олға боравердик. Тольимизга, «ЖИП» шу буйи қайтиб қуринмади. Лекин Абдулғаффор то манзилга етгунимизча тўппончасини қўлдан қўймади. Ниҳоят, бир маҳал йўлдан қўзини олиб, бизга угирилиб илжайди. Машинанинг ичида кондинционер бетухтов ишлаб келаётган булса-да, манглайида мунчоқ-мунчоқ тер томчилари ялтилар эди...

Сарбонимиз руҳимиз тушиб кетганини пайқади. Орқада, қурпа-тушаклар устида етган Адҳамжонинг ториға қараб ишора қилди: «Чалмайсанми?» «Э, қандай чолади, ошна, — деди Адҳамжон, — утиб кетди-ку узи. Сен қўрқмайсан экан-а, қойилман!»

Покистон ҳудудида беш юз километрча юриб қўйдик. Ярим кечаси хароба бир қишлоққа етиб келдик. Йўл ёқасида беш-унта баҳайбат юк машиналари тизилишиб турарди. Бу жой автоқўналга экан, шунда тухташга қарор қилинди.

Ҳаракатсизликдан увишиб, акашак бўлиб қолган оёқлар чигилини ёзиш учун нари-бери юрдик. Собиржон аканинг буйраги оғриб турибди, аммо сир бермай келаётди. Фаррух Расул овқатларнинг бениҳоя аччиқлигидан нолийди. Унинг ошқозонида яра бўлиб, доимо парҳез билан узини авайлаб юраркан, олис сафар толиқтира бошлади. Қолганларимизнинг ҳам узимизга яраша дарду касалимиз бор, лекин амал-тақал қилиб чидаб турибмиз.

Абдулғаффор хира чироқ ениб турган, пастқам ва ювуқсиз бу манзилда баттар хижолат торгарди. Кейин билсак, бу унинг қишлоғи экан. Хотини иккита боласи

билан шу жойда яшар экан. Бизни жойлаштириб, уйига — бола-чақасидан хабар олгани жунади.

Абдулгаффор форсчани яхши гапиради. Шу боис у билан мулоқотимиз осон кечади.

У кетгач, қўналгада ҳар ким узича тун уйқусига тарадуд кура бошлади. Оёқ остига увада бўйралар ташланган, қора-қура, кузлари милтиллаб куринадиган ҳар турли одамлар давра қуриб ўлтирган бадбўй ошхона. Биров чўзилиб ётибди, яна бировлар тамадди қил-япти. Ошхона соҳиби таом таклиф қилди, аммо бундаги аҳволни кўриб, иштаҳамиз ҳеч нарса тиламади. Пастак, каноф арқондан тур тутилган чорпояларнинг барчаси банд экан, шунинг учун исқирт бордонларга чўзилдик. Бир ёнимда Фарруҳбек, бир ёнимда Маҳмуд ака. «Аканг ботир, уртада ётур» деган гапга амал қилиб уртадаги жойни мен эгаллаганман. Теспамизда хира чироқ ёниб турибди. Ташқарида ола-говур: келиб-келган машиналар шовқини, шофёрларнинг бақир-чақир, турли-туман паррандалар товуши, итларнинг вангиллаши... Бир маҳал бундай ёнимизга қарасак — суваракдан тортиб қўнғизгача, мингоёқдан тортиб қурбақагача — зоологияга маълум булган жамики ҳашороту жонзотлар устимизга бостириб келяпти! Сскин Фарруҳбекни туртдим. Жон-пони чиқиб, бир газ сапчиб тушди. Уҳ тортиб ўрнимиздан турдик. Машинадаги жойларнинг ҳаммаси банд қилинган, деразасидан ширин хуррак товушлари эшитилади. Бирпас бош қашиб тургач, биз ҳам ҳаёт учун кураш бошладик: Маҳмуд Журасвичга эргашиб, ошхонадаги қинғир-қийшиқ, синиқ-мертиқ курсиларни бир-бирига туташтириб «тахти равоқ» ясадик ва қолган умримизни роҳат-фароғатда ўтказмоқ учун жойларимизга чиқиб чўзилдик. Ғадирбудур, тошдай қаттиқ ёғочнинг баданга ботиши ва остимиздаги курсиларнинг ночор, аянчли гичирлаб нола қилишларини ҳисобга олмаганда шоҳона тушак булди. Аммо шоҳона тушак қўрғур хийла энсиз бўлиб, фақатгина бир ёнбош билан ётиш мумкин эди, холос.

Табийки, фуқаро тинч, осойишта ухлаётганида уларнинг оромини таъмин этаётган шоҳлар бедор буладилар. Шу боис бомдодга қадар мижжа қоқмадик.

Катта йул ёқаси, бегона юрт, бегона тил, бегона, сирли бир тун.

Покистонликлар машинани яхши кўрадилар. Аниқроғи, машинани безатишга ниҳоятда ишқибоз эканлар. Улкан юк машиналаридан тортиб митти ве-

лорикшаларга қадар ҳаммаси ранг-баранг сувратлар, ёзувлар, ҳар турли тақинчоқлар, чироқлар, кузmunчоғу туморлар билан шундай безатиладики, дафъатан келиннинг уйи, дейсиз. Ҳар бир ҳайдовчи машинасини ясатишда иккинчисидан қолмасликка тиришади. Шунинг учун Покистон йулларида ялтир-юлтир манзараларни кўриб кўзингиз қамашади. Нима ҳам дердик, ҳар кимнинг таъби, дид-фаросати узига азиз, уз кўзига ой куринади.

Худога шукур, ҳадемай бомдод пайти бўлиб қолди.

Гарчанд мамлакатнинг расмий номи «Ислом давлати» деб аталса-да, динга муносабат хийла эркин. Истаган киши ибодат қилади, истамаган — йўқ. Аксарият купчилик у дунёдан кура кўпроқ нақд дунёнинг ташвиши, ҳою ҳаваслари билан овора.

Хижолатли бир томони шундаки, йул ёқасида биз учратган аҳоли манзилларида нима учундир... ҳожатхона қуриш расм бўлмаган экан. Ҳашаматли иморатлар, дуконлар, савдо расталари мавжуд, лекин айни шу нарса негадир йўқ. Сабабини сўрасангиз, кулибгина қуядилар ва очиқ далага ишорат қиладилар.

Намозни ўқиб бўлишимиз билан Абдулғаффор етиб келди. Ҳориб-чарчаган, қўзлари қизарган, аммо чақнайди! Тагдор қилиб ҳазиллашдикки, Абдулғаффор, сенда бир гап бор! Чамаси, у ҳам нимага шаъма қилаётганимизни сезди шекилли, жилмайиб қўйди.

Нонуштани насия қилиб, йулга равона бўлдик. Ҳайдовчилар дамба-дам алмашиб келишяпти. Мана, ҳозир рудла Адҳамжон ултирибди, унинг ёнида «диспетчерлик» қилиш менга топширилган. Соат саккизга қолмай Куэтгага кириб келдик. Ҳақиқий шарқ шаҳри. Тор, эгри-бугри кучалар замонавий магистралларга туташиб кетади. Моторикшалар, эшак, хачир, от, туя, ҳукиз қушилган аравалар, уйинчоққа ухшаш камлитражли муъжаз машиналар тирбанд, пойи пиёда юрган одам ундан кўп. Шаҳар озодалиқ жиҳатидан албатта мақтагулик эмас, ҳар тарафда ахлат уюмлари адир каби уюлиб ётади, бадбўй, қуланса ҳид димоқни ёргудай. Кейин билсак, бу ерларга ҳали канализация етиб келмаган экан. Шундагина канализация ҳам инсониятнинг улуғ муъжизаларидан бири эканлигига ишонч ҳосил қилдик.

Шаҳар четидаги икки қаватли гумрукхона ёнига келиб тўхтадик. Идора ҳали очилмаган, аммо ҳожатмандлар эрталабдан уймалашиб туришибди.

Яна узундан-узоқ кутиш соатлари бошланди.

Бекорчиликдан гумрукхона ҳовлисидаги кишилар билан суҳбатга тугиндик. Ва шу аснода уч-туртта ўзбеклар билан танишиб қолдик. Бу бояқишлар ҳам Афғонистондан бу ерларга ҳижрат қилиб келиб қолишган Абдулазиз Бозорбой ўғли — ёши қирқларда, оқ-сарикдан келган, камгап, камсуқум одам, отаси асли бухоролик бўлган экан. Иккинчи ватандош — туркман йигити Хужа Алланазар. Унинг Лоҳур ва Пешоварда дуқони бор. Савр инқилоби руй бергач, улар Қундуздаги, Анхуй ва Ақчидаги яхши-яхши уй-жойларини ташлаб кетишга мажбур бўлганлар. Саккиз-ун йил миёнасида Куэттада яшайдилар, бу ерда ҳам ҳовли, рузгор қилганлар. Куэтта атрофидаги мавзелардан бирида ўзбек-туркман бўлиб икки юзга яқин киши истиқомат қиларкан. Асосий тирикчиликлари — Эрон томонлардан угринча гилам — қолин келтириб сотиш. Бир кетганда етмиш-тўқсон кунлаб мол келтиргани кетишар экан. Бизнинг бир ойдан зиёд вақт мобайнидаги ҳасратларимизни эшитиб, бепарвогина кулиб қуйишди. Уларнинг бу касби — оғир, хатарли бир иш. Баъзан божхона қўлига тушиб қоладилар. Контрабанда йўли билан келтирилган мол тортиб олиниб, эгаси жавобгарликка дучор қилинади. Шу кунларда Абдулазиз аканинг беш юзтадан ортиқ гилами гумрукхонада ҳибс этилган экан. Бу молларни божхонадан чиқариб олиш учун улар маъмурларга мўмайгина пора берарканлар. «Э, ришватхўрлик роса авж олган бу ерда», деди Абдулазиз ака хурсиниб.

Улар билан анча гурунглашиб, расмга тушдик, видеотасвирга олдик. Хужа Алланазар бизнинг Лоҳурга боришимизни эшитиб, у ерда савдо қиладиган биродари — ўзбек йигити Абдулғаффорнинг ташриф қоғозини менга берди. «Менинг номимдан кўнгироқ қилсангиз — бас, барча мушкулингизни осон қилади», деди.

Гумрукхона очилди. Аммо жаноби раис ҳали келмаганликлари сабабли бизнинг масаламиз ҳал бўлмай турибди. «Бой ота» қадирғочнинг боласидай тизилишиб ултирган тўққизта экспедиция аъзосини боқиш кераклигини эслаб, саррофдан пул алмаштириб келмоқчи бўлдилар. Ва менга олий ишонч билдириб, қуриқчи сифатида у кишини бозорга қузатиб боришим лозимлигини буюрдилар. Абдулазиз ака бизга сарбон бўлиб, Куэтта бозорига борар бўлдик. Моторикша ёлладик. Ранг-баранг шокилалар осиб безатилган рикша-

га чиқиб ултирдик. Куча ҳаракатида ҳеч қандай тартиб-қоида йуқ, ҳар ким туғри келган томонга қараб юраверади. Йулчироқ, ҳаракат белгилари — бу жойларга бегона. Броун ҳаракати дегани худди шунинг узи бўлса керак. Йул — эпчилники, абжир ва зурники. Қурқиб — ҳадиксираб ёки одоб сақлаб турсангиз, бир қадам ҳам юролмайсиз. Шуниси қизиққи, шу тартибсиз ҳаракатнинг ҳам уз ички бир тартиби бор. Шу важдан бўлса керак, бир-бирига калла қуйган, бировни туртиб юборган машина ёки рикша-аробаларни кўрмайсиз. Бу хил куча ҳаракатини бундан беш йил муқаддам Вьетнамга борганимда кузатган эдим. Аммо ҳозир рикшада жон ҳовучлаб борар эканмиз, Абдулазиз акадан сурадим: «Куча ҳаракатлари жуда қизиқ, авария-павария бўлиб кетмайдими?» «Йуқ», — деб бош чайқади у киши мутлақо хотиржам. «Нега?» «Чунки бу ерда ҳайдовчилар бир-бирини ҳурмат қилади». Бошда бу гапни эшитиб кулгим қистаган эди, кейинчалик мамлакат буйлаб тигиз ва тор йуллардан беармон кезарканмиз, Абдулазиз ака туғри айтганига ишонч ҳосил қилдим — чунки бир-бирига хумрайиб бақираётган ёки онасини Учқурғондан курсатаётган ҳайдовчиларни деярли кўрмадим. Машиналарини уриб олишларига бир баҳя — бир энли қолганда ҳам улар чурқ этиб товуш чиқармайдилар, балки бир-бирларига қараб илжайиб — кулимсираб қўядилар.

Қандаҳор бозорига кириб, қатор кетган саррофлик дуконларидан бирида пул алмаштирдик. Хужа Раҳим деган ўзбек йигитининг ошхонаси бор экан, шу жойда кабоб едик, оч ултирган шерикларимизга ҳам кабоб олиб, изимизга қайтдик.

Гумрукхонага етиб келсак, одатдагидек яна бир ноҳуш хабар бизни кутиб турган экан: Покистон ҳудуди-га чет эл фуқаролари ўз автомобилларида киришлари мумкин эмас экан. Худди Хитой сингари. Шунинг учун раис жаноблари бизга икки йулдан бирини таклиф қилибдилар: 1) машинамизни шу ерда қолдириб, узимиз Покистонни истаганча айланиб — томоша қилиб келишимиз мумкин экан; 2) орқамизга қайтиб кетиш.

Бу таклифларни эшитиб, капалагимиз учиб кетди. «Бой ота» бир музокарага кириб кетганича уч соатда ҳам чиқмадилар. Энди хавотир ола бошлаганимизда Қори домла чиқиб маълум қилди: гумрукхона раиси бизнинг илтимосу илтижоларимизни инобатга олиб,

бу масалани бетухтов пойтахт Исломободга хабар қилибди ва айти дақиқаларда жавоб кутилатган экан. Бизнинг бахтимизга, айти шу кунлари Покистон Бош вазири Навоз Шариф юртимизга расмий визит билан келиб, Ўзбекистон Президенти томонидан қабул қилинган экан. Зокиржон ака ана шу халоскор ишни маҳкам ушлаб олибдилар. «Дуст буламиз дейсизлар, қани, дустлигингизни амалда курайлик, — деб туриб олибдилар. Пича утиб орқасидан: — Биз дунёнинг олти-етти мамлакатидан ҳеч қандай тусиқсиз утиб келсаг-у, бобурийлар маданиятининг марказларидан бири бўлган Покистонда йулимизга тусиқ қўйилса, бу мамлакатингиз шаънига қандоқ буларкин? Бутун жаҳон тараққийпарвар инсонияти бизнинг экспедиция сафарини синчковлик билан кузатиб турган бўлса...» деган мазмундаги бир қатор писандаларни ҳам илова қилиб қўйиб, узлари томошанинг давомини кутиб турдилар.

Ниҳоят, бу психологик ҳужумлар уз кучини курса-тиб, нақ Исломободнинг узидан бизга рухсат бўлди. Аммо йулга чиқишимиздан аввал жаноби раис қарийб ярим соатча раҳбаримиз билан суҳбат утказиб, беҳад эҳтиёт лозимлигини қайта-қайта уқтирди. Шу жойда сарбонимиз Абдулғаффор билан хушлашдик. У бизни Зоҳид исмли иккинчи маъмурга топшириб, узи яна Тафтонга қайтиб кетиши лозим экан. «Бой ота» унга ташақкурлар айтиб, тахи бузилмаган андижон дуппи кийгаздилар. Абдулғаффор, хурсанд бўлиб, автобусимизга чиқди, барчамиз билан бирма-бир кучоқлашиб хайрлашди. Қисқа вақт бирга бўлган эсак-да, ҳаммамиз у билан қадрдон бўлиб қолган эдик, ҳеч ким айрилиқни истамас эди. Абдулғаффор икки маҳаллага қадар биз билан борди, сунг бир чорраҳада машинадан тушди. Тушдию шартта тескари қараб олди. Ҳайрон бўлиб, бир-биримизга қарадик. Автобус муюлишдан бурилганида Абдулғаффорга кўзимиз тушди. Ва шунда билдикки... у йиғларди!

Ҳаммамиз гоят мутаассир бўлиб қолдик.

Абдулғаффор, кутсиз йуллардаги содиқ сарбоним, биламан, сен бу сатрларни ҳеч қачон уқимассан. Менинг ва йулдошларим кунгидан кечган ҳиссиётлардан асло хабар топмассан. Бу қалб тугёнларим сенга ҳаргиз етиб бормас. Аммо қодир Худо дилимингда неки бўлса, баридан воқифдир. Шу боис ҳаққингга дуо қилиб айтаманки, Оллоҳ сендан рози бўлсин...

Кеча кун бўйи гумрукхона чангалидан қутулганимизга шукур қилиб, бетухтов йул босдик. Ишқилиб, «Тойота»нинг жонига тузим берсин! Агар унинг урнида бошқа машина булганида, шубҳасиз, бу расво йулларда аллақачон тукилиб тушган булур эди.

Гузал воҳалардан, хушҳаво чаманлардан утиб келаётимиз. Баайни уша ошиқ-маъшуқлар бир-бирини қуллаб ашула айтадиган киноманзараларининг узи. Лекин нима учундир атроф-теварақда бахтиёр ошиқ-маъшуқлар урнига беватан йуқсиллар, тезак териб юрган хотин-халаж, қуш ҳайдаётган ярим яланғоч дехқонлар, қоғоздан қапа тикиб умргузаронлик қилаётган ғариб ва бенаво инсонларгина кузга ташланади. Табиат ва ҳаёт орасидаги бу кескин тафовутларни янада бурттириб, дамбадам оққушдай солланиб турган мрамор қасрлар, ҳашаматли машиналар, фаровон, олий даража турмушга даъват этгувчи улкан реклама паннолари учраб туради.

Далаларда пахта, шоли ва биз номини билмайдиган бошқа хил экинлар қулф уриб яшнаб ётибди. Бир жойда кўримсизгина масжидда тухтаб пешин уқилди. Масжид ортида каттагина қул, унинг сатҳида кузни қувонтириб мовий нилуфарлар очилиб турибди. Қори домла масжиддаги озодалик аҳволидан қўп надомат чекдилар ва бу даргоҳнинг мутасаддиси булмиш бир кекса чолга мухтасар нома ёзиб қолдирдилар. Яъни ул бир парча қоғозга жаноби пайғамбаримизнинг «Поклик — иймондандир» деган ҳадиси шарифларини зикр қилибдиларки, шояд бу инсонлар ундан ўзлари учун бир панду хулоса қилсалар.

Мултон сари ҳориб-чарчаб, қорнимиз оч, асабий ва тажанг бир ҳолатда келаётимиз. Йулда дуч келган хароб қишлоқ-овуллар кўнглимизни баттар вайрон қиларди. Кейин билсак, биз мамлакатнинг энг қолақ, энг қашшоқ қисмидан кириб келаётган эканмиз. Ана шундай қишлоқларнинг бирида нафас ростлаб, сув-пув ичиш учун бир зум тухтадик. Бирданига ёнгинамизда кимдир қувноқ оҳангда: «Здравствуйте!» — деб қолди. Ялт этиб қарадик. Уттиз ёшлар чамалик, оқ куйлак-иштон кийиб, буйнига фотоаппарат осган бир йигит жилмайиб турибди: «Добро пожаловать в Белуджистан!» Танишдик. Унинг исми Муҳаммад Юсуф, Киев университетидеда ўқиган экан. Машинамиз биқинидаги

кириллча ёзувни куриб келибди. Бизни учратиб, гуёки отаси тирилиб келгандай узида йуқ шод эди. Айни вақтда хийла таажжубга ҳам тушди. «Қандай қилиб сизларни бу томонларга утқазиб юборишди? — деб суради у. — Ахир, бу жойларга шу пайтгача ажнабийлар қадами етган эмас. Чунки биз ниҳоятда қашшоқ яшаймиз ва буни сир тутамиз». Мен унинг кунглини кутармоқчи булиб: «Одамларингиз яхши экан, табиат ҳам бениҳоя гузал, фақат шу... йулнинг пича мазаси йуқ экан», дедим андавалаб. «Йуқ, — деди у чексиз армон ва алам билан, — бизда ҳамма нарсанинг мазаси йуқ. Кечиринг-у, урисча айтганда бу... жойдир». Шундай деб уриснинг тилга олиб булмайдиган бир уят сўзи билан сукинди.

У уяларди.

Ундан-бундан сўзлашдик. Икки йил бурун Тошкентда ҳам булган экан. Оғзидан бол томиб Тошканди азизни мақтади. Бсихтиёр юрагим орзиқиб кетди. У бизни расмга туширди, адрес алмашдик. Бизни меҳмон қилмоқчи булиб куп ҳаракат қилди. Ссзилиб турибдики, олис ва андуҳсиз Киевда кечган саодатли кунларини ёдига солган кишилар билан суҳбат куриб, кунглининг чигилини ёзгиси келаётгиди. Айтишига қараганда, ватанида ўз соҳаси буйича иш тополмабди, ўзи суймаган бир юмуш билан банд экан. Идорасининг ишлари билан шу ердан утаётганида машинаси бузилиб, бизни куриб қолибди. Афсуски, фурсатимиз зиклиги учун унинг меҳмондустлик таклифини рад этишимизга тўғри келди. Бундан қаттиқ ранжиди, жуда булмаса, бир пиеладан шарбат ичиб кетишимизни суради. Раёйини қайтаролмай, рози булдик. Бир шишадан «Фанта» олиб берди. Ташаккурлар айтиб, хайрлашдик.

Яна автобустга миндик. Талай вақтгача сўзсиз кетдик. «Ҳа-а, — деди кимдир бу унсиз суҳбатимизга якун ясагандек, — капитализм дегани билан оғиз чучимас экан». Адҳамжон эса дангал қилиб деди: бу ердаги аҳволни куриб мен қарор қилдимки, Андижонга бориб-ла компартия тузаман. Ҳамма кулди. Қори домла айтдилар: мен сиздан бу гапни кутмаган эдим. «Курмайсизми булмаса, тақсир», — деди Адҳамжон сохта бугилиб.

Гилменд саҳроси ортда қолди. Ҳиндикуш тизма тоғларининг бир қисми булган Хайбар довони бош-

ланди. Довонки, баландлигидан кўзингиз тинади. Юрак ҳовучлаб, атак-чечак қилаётган гудакдек эҳтиёт-қорлик билан тоғ ошиб келяпмиз. Манзара ниҳоятда гузал, ибтидоий, лекин қилқуприкдек қалтис йулдан утаётган одамнинг назарига жонидан узга нарса кўринмайди.

Алқисса, шу тариқа азоблардан сўнг соат кечқурун бешларда Мултонга етиб келдик. Мултонилар асли шу макондан тарқаган. Ўзбек ойим айтмоқчи, мултони ҳам лулининг бир тури.

Шаҳар уртасидаги «Муғул» меҳмонхонасига кўндик. Итдай чарчаганимиз учун юмшоқ уринга таппа ташлагимиз келарди, аммо афт-ангоримизга қараб бўлмасди. Ювиниб-нетиб, уст-бошларимизни ювиб-қури-тиб, бир-биримизга қарасак, бинойидай одамлар эканмиз. Юрган эканмиз-да чангу гўборга кумилиб.

Мана, ниҳоят Тангри таолонинг инояти ила улуг аждодимиз, изларини излаб юрганимиз зоти бузург — Заҳириддин Муҳаммад Бобур қадамжоларига ҳам етиб келмоқлик насиб бўлди. Қадамранжида қилиб турганимиз ушбу «Муғул» меҳмонхонаси ҳам бу ном билан аталиши бежиз эмас. Бу — уша қадимий тарихий воқеалардан қолган бир далолат, кўҳна мозийга бир ишоратдир. Оқида тарихчи опамиз Сабоҳат Азим-жонованинг Москвада 1980 йилда чоп қилинган «Государство Бабура в Индии и в Кабуле» деган китобида зикр этилишича, ҳазрати Бобур 1506—1507 йилларда Мултонга юриш қилган. Демак, бу жойларда Бобур Мирзо лашкарининг урҳоси янграган, аргумоқларининг изи қолган. 1524 йили Бобур Мирзо Кобулдан чиқиб, Лоҳур яқинидаги Шашкуруҳ деган жойга келган. Бу ерда унинг қўшини Иброҳим Лудий аскарари билан тўқнашади. Қисқа ва шиддатли жангда галаба қозонган Бобур Мирзо уч кундан кейин Дибаллпур сари йўл олиб, уни забт этади.

Оқшом меҳмонхонанинг биринчи қаватидаги муҳташам «Шанхай» ресторанида танаввул қилдик. Дастурхон хитойча бўлди. Улкан тугарак столга турфа хил ноз-неъматлар кўйилган, столни оҳиста айлантисангиз кўнглингиз тусаган таом ёки егулик олдингизда муҳайё бўлади. Гуштли емакларнинг тагидаги кўраларда лағча чўғ ёниб турибди, кўкатлар, шарбатлар мулкўл. Табиийки, таомларнинг нархи баланд, лекин гоят лазиз, хизмат даражаси гоят юксакки, бунинг Покистон эканлигига ақл бовар қилмайди.

Овқатдан сунг профессор Шамсиддинов иккимиз Мултон кучалари буйлаб сайрга чикдик. Кеч кирганига қарамай, иссиқнинг тафти пасаймаган, ҳар қадамда кабоб, товуқ пишираётган ошхоналардан таралаётган ҳовур-ҳарорат, намчил, дим ҳаво кишини баттар лоҳас қилади. Шунинг учун оқшомги сайрни мухтасар қилмоқлик маъқул куринди. Салқин меҳмонхонанинг 204-хонасида ўлтириб мазкур сатрлар ёзилди.

6 июль. Лоҳур. «Эмбассадор» меҳмонхонаси.

Лоҳур — Панжоб вилоятидаги йирик шаҳарлардан бири. Ҳиндистоннинг қадимий пойтахти. Ҳозирги кунда Покистоннинг ривожланган саноат ва маданият марказларидан ҳисобланади. Саккиз миллион одам истиқомат қилади.

Лоҳурга кун пешиндан оққанда етиб келдик. Озода, ораста кучалар, замонавий муҳташам иморатлар, ям-яшил хиёбону боғ-боғчалар. Тафтон, Куэтта сингари йулда учраган шаҳарлардан бу жойнинг манзараси тубдан фарқ қилар, шу боис кузларимизга ишонмас эдик. «Эмбассадор» — «Элчи» деган пурвиқор меҳмонхонага келиб тушдик. Куэттада Хужа Алланазар айтган тужжор Абдулғаффорнинг дуконига сим қоқдик. «Алис?» деди хушнафасли бир овоз ширин узбаки талаффузда. У бизнинг дарагимизни эшитиб бир зумда «моторча» — мотоциклига миниб етиб келди. Йигирма беш яшар, хушқомат, зийрак ва тадбиркор бу йигит ҳам қолин — гилам савдоси билан шуғулланади. Меҳмонхонамизга яқин жойда дукони бор экан. Унинг онаси Фарғонадан, отаси Каркидан, узи Андхуйда туғилиб усган. Афғонистонда машъум Савринқилоби бошлангач, минглаб юртдошлари сингари жонини, иймонини сақлаб қолиш ниятида Покистонга ҳижрат қилган.

«Биз Андхуйда ўлтирар эдик, — дейди у, — шуровийлар Афғонистон кирганидан сунг ота-онам менга айтдики, болам, биз қартайиб қолган одаммиз, ҳар не кургиликка тайёрмиз, сен динингни, жонингни асраб қол. Шундоқ деб мени йулга кузатишти. Бошимни олиб дастлаб Пешовар кетдим, сунгроқ Лоҳур келдим. Куб қийин булди бизга. Уриниб-уриниб дукон очдим. Эрондан, Афғонистондан гилам келтириб сотаман. Хуш келибсизлар, сафо келибсизлар...»

Урта мактабдан бошқа таҳсил курмаган, аммо ҳаёт

Лохур. Шоҳи қалъа меъморий мажмуасида. 1992 йил

дорилфунунларида обдан пишиб-чиниққан бу тезфаҳм, зарофатли йигит форс, араб, урду, панжоби, инглиз, ўзбек, туркман тилларини мукамал билиши билан мени айниқса ҳайратга солди. Чунки мен умр буйи узимнинг қулимдан келмаган ишларни эплаган одамларга чексиз ҳайрат ва ҳурмат билан қараб келаман.

Лохурдаги турт кунлик сафаримиз давомида Абдул-гаффор доимо биз билан бирга бўлди. Турли рўзномаларнинг идораларида, музей ва кутубхоналарда, покистонлик зиёлиларнинг хонадонларига меҳмон бўлиб борганимизда у бизнинг илмий-дунёвий истилоҳлар ила йўғрилган сўзларимизни, жиддий мавзулардаги мураккаб суҳбатларни инглиз ва урду тилларига шарилла-тиб таржима қилиб турди.

Покистонда ҳам ўзбеклар, ўзбек қавмлари кўп экан. Урни келганда шунини айтиш лозимки, хориждаги ватандошларимиз, миллатдошларимиз ҳеч вақт ўзларини «мен — ўзбекман», «мен — туркманман» ёки «мен — қозоқман» деб айириб айтмайдилар. Ҳамиша «биз туркистонликмиз», «биз — туркистонликлар» деб сўйлайдилар. Биз эса ўрганиш бўлиб қолганидан, тарки одат амримаҳол, деганларидек, дарҳол бошпуртнинг бешинчи бандини суриштирамиз... Хуллас, Абдулгаффор боис Лохурда кўпгина ўзбек-туркман дўстлар топиб олдикки, бу хусусда келгусида яна сўз юритамиз.

Лохур — ҳеч муболагасиз, Бобур Мирзо ва бобу-

рийлар тарихи, маданиятининг ёркин бир кузгусидир.

Жаннатмакон Захириддин Муҳаммад ҳазратлари буюк фаолият кишиси булган.

«Бобурнома»нинг номаълум бир котиби фазилат бобида тенги йуқ бу зот таърифида шундоқ жумлаларни тарих саҳифаларига тизади: «Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилигларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буким, нажҳати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; туртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кунглини қулға олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ».

Чиндан ҳам, ҳақиқий ҳукмдорлик «вилоят олмоқлик» билангина эмас, балки «вилоят сақламоқлик» билан белгиланади. Буюк давлат арбобларига хос мазкур сифатларга эга булганликлари ваҳҳидан ҳам бобурий боболаримиз қарийб 350 йил мобайнида ҳозирги Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш ва Афғонистон худудларидаги улкан салтанат соҳиби булиб келганлар.

Бобурнинг авлодлари улуг боболарига муносиб булмоқликни муқаддас шараф деб билардилар. Соҳибқирон Амир Темур сиймоси жаҳонгир Бобур учун нақадар юксак ибрат тимсоли булган булса, насллари учун Бобур Мирзонинг узи шу қадар мумтоз бир намуна эди. Олис, афсонавий улка — икки дарё оралигидаги қадимий ва азиз диёрлардан келиб, бу юртларда янги салтанатга асос солган бобокалонларининг ноёб инсоний фазилатлари аксарият бобурий авлодлар юрагида мужассам эди.

Ҳазрати Бобурнинг буюк бунёдкорлик хислатлари унинг невра-эваралари томонидан зур ғайрат-иштиёқ билан давом эттирилган, балки янада тараққий қилдирилган. Балхдан тортиб Банголага қадар бобурийларнинг қадами теккан манзил-мароҳилларни кезсангиз, утмиш қаъридан мағрур буй чузиб турган муъжизавий тарих ёдгорликларига дуч келасиз. Азим шаҳарлар, қалъалар, хонақою масжидлар, бог-боғотлар, кук билан ҳусн талашган минорлар...

«Минорлар эмас бу — фалакка қасам...»¹

¹ Абдулла Ориф сатри.

Биламизки, мурувватли ва андишали зот булган Бобур Мирзо Ҳиндистон сари изтироб билан отланган. «Уз ерни қуйиб Ҳинд сори юзландим, Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ булди» сатрлари бунинг далилидир. Чунки бировнинг юртига ҳар қанча олижаноб ниятлар ила булса-да, бостириб кирмоқлик — моҳият эътиборига қура бари бир босқинчиликдир. Уруш — ҳамиша вайронгарчилик, ҳамиша қулфат ва алам-армон демакдир. Теран тафаккур соҳиби Бобур Мирзо буни яхши англади. Бинобарин, Ҳинд диёрини қулга киритгач, «Ёраб, нетайин» деб паришон ултирмайди, у аксинча, энди бу ердаги эл-элатларнинг ҳаёти, тақдири учун ҳам масъул эканлигини англайди, мамлакатда «адолат қилмоқ», «маъмурилик урнатмоқ» ҳаракатига киришади.

«Ҳиндистоннинг бир улуг айби будурким, — деб ёзади у, — оқар суви йуқтур. Ҳар ерда ултурушлиқ булса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тархлик ва сиёқ ерлар ясава булур. Ограга келгандин бир неча кундин сунг(!) ушбу маслаҳатқа Жун сувидин утиб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлиқ била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳлиғи ва нохушлиғидин чорбоғ ҳаёли хотирдин чиқти. Мундин узга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йуқ эди, неча кундин сунг зарур булиб, бу ерга-уқ илик қуйилди. Ул улуг чоқким, ҳаммом суви андиндур, бунёд булди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сунг улуг ҳавз ва саҳне булди. Андин сунг тош иморат олидағи ҳавз ва толар булди. Андин сунг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари булди. Андин сунг ҳаммом булди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо булди. Ҳар гушада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настанранлар мурааттаб ва мукаммал булди...»

Шу тариқа янги салтанатни қадамба-қадам обод ва ораста қилиш иши бошланди. Аркони давлат ҳам подшоҳдан урнак олиб бу юмушга киришдилар: «Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким, дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлик ва яхши тархлик боғчалар ва ҳавзлар ясадилар».

Бу ободончилик ишларининг уз тартиб-қоидаси, уз йўсини ҳам мавжуд булган: «Лоҳур ва Диболпур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар».

Мамлакатдаги бунёдкорлик қанчалар улкан миқёс

касб этганини курсатмоқ учун Бобур Мирзо уни бир пайтлар Амир Темурнинг иморатларида амалга оширилган ишлар билан таққослайдики, бу хусусда аввалроқ сузлаб утган эдик.

Бу иншоотларни барпо этишда жаҳоннинг турли улкаларидан келган қули гул, моҳир усталар иштирок этарди. Уларнинг орасида ҳиндистонлик ҳунармандлар аксарият купчиликни ташкил қиларди: «Ҳар ҳирфагар ва ҳар коргардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур».

Алқисса, бобурий шаҳзодалар — булғуси машҳур ҳукмдорлар ана шундай бунёдкорлик муҳитида ушиб вояга етганлар. Ва улар ҳам ўз навбатида бу улуг сулоланинг шаъну шавкати, шуқуҳини ўлмас мсьморий обидаларга нақш этиб қолдирганлар. Худди шу маънода Лоҳурдаги Шоҳи Қалъа тарихий-мсьморлик мажмуини «тошга битилган бобурийнома» деб атамоқ мумкин.

Лоҳурнинг ифтихори булмиш бу тарихий ёдгорликка бизни Абдулғаффор бошлаб борди. Шоҳи Қалъа... Бобурий шоҳлар қалъаси. Қарийб уч гектар сахни эгаллаган бу ҳайратомуз мсьморий муъжизалар Бобур Мирзо сулоласи томонидан уч юз йил мобайнида мунтазам равишда қуриб борилган. Авлодларнинг диди, маҳорат ва меҳнатлари бир-бирини тулдириб, шу мухташам иморатлар вужудга келган. Қадимий қалъанинг илк дарвозаси бундан тўрт юз эллик йил муқаддам саодатли шоҳ Акбар томонидан қурдирилган. Қолган учта дарвоза кейинчалик Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб Оламгир ҳукмронлигида бунёд этилган. Йилнинг ун икки ойида ун икки тусда товланиб тургувчи Жавоҳир масжиди, Алифон куприги, Ойнаи Жаҳон саройи, Девони хос, Девони омм, Оромгоҳ, Мумтоз Маҳалбегим кўшики, икки ошиёнали Акбар қароргоҳи каби иморатлар беқиёс гузаллиги, бетакрор жозибаси ила бир-бири билан ҳусн талашиб туради.

Навид Аҳмад исмли сайрбон йигит бизга бундаги ҳар бир ёдгорликнинг тарихи ва тақдири билан боғлиқ купгина қизиқарли маълумотларни сузлаб берди.

«Агар сен бизнинг куч-қудратимизга шубҳа қилсанг, биз бунёд этган иморатларга назар сол». Донишманд Амир Темур бу сузларни Шаҳрисабздаги Оқсарой пештоқига уйиб ёздирган экан.

Шоҳи Қалъадаги ҳар бир улугвор обида беихтиёр шу сузларни ёдга солади. Бу ерда Шоҳ Жаҳон номига

нисбат берилгучи иншоотлар айниқса куп. Маълумки, Бобур Мирзонинг чевараси бўлмиш мазкур мумтоз шахс тарихда донгдор ҳукмдор ва улуг ошиқ сифатида ном қолдирган. Биргина шу масканнинг узида унинг суюкли маҳбубаси — Мумтоз Маҳалбегим шарафига барпо қилдирган кушк ва саройлари, меъморлик санъатининг юксак намуналари булган оромхоналар ундан ортиқ. Улардаги ҳар бир тош, ҳар бир гишт, бсқиес зиё сочиб турган ранглар жилваси Мумтоз Маҳалбегимнинг гузал сиймоси, покиза қалби ҳақида, афсонавор ишқ қиссаси ҳақида ҳикоятлар суйлаб туради.

Ана шундай иморатлардан бири Ойнаи Жаҳон саройи бўлиб, уни қуриш учун уша замон ҳисоби билан 9700 рупий пул сарфланган экан. Икки дилнинг улмас муҳаббатини тошдаги дoston каби акслантириб турадиган бу обиданинг меъмори туркиялик уста Исахон булган. Иншоот қурилишига Панжоб вилоятининг ҳокими Вазирхон раҳбарлик қилган. Муъжазгина кушк баайни тож шаклида ишланган, айтишларича, андозаси Мумтоз Маҳалбегимнинг тожидан олинган экан. Сарой олдида мрамар нақшлар ишланган биллурий ҳовузлар бор. Уларга сув қуйилиб, ложувард фавворалар кукка сапчиганида бениҳоя гузал манзара касб этган.

Бу ердаги яна бир чоғроқ иморат диққатимизни узига тортди. Нақл қилишларича, Мумтоз Маҳалбегим юлдуз тула осмонга термилиб ором олишни хуш кўрар экан. Ёмғир фасли ва намгарчилик кунларида зебо санамининг дилгир булмаслигини уйлаб Шоҳ Жаҳон махсус хобхона кўрдиради. Хобхонанинг деворларига ишланган нақшу нигорлар узи бир олам булса, унинг шифтидаги антиқа безакларнинг узи бир олам. Ложувард рангдаги шифтга турли хил қимматбаҳо тошлар, гавҳару ёкутлар шу қадар маҳорат билан урнатилганки, хона ичида чироқ ёқилса, кўз унгингизда гуёки юлдуз тула осмон намоен булади.

Умуман, Шоҳи Қалъадаги аксарият иморатларда Мумтоз Маҳалнинг афсонавий муҳаббати ёрқин ифода топган. «Мумтоз улмаган, унинг руҳи мана шу фаввораларда, гулзорларда, анави кушкларда яшаб турибди. Ахир, муҳаббат улмайди-ку, тугрими?» — деди Навид Аҳмад уйчан оҳангда.

Лоҳурликлар бобурийлар тарихининг бу ноёб дурдонаси билан чин дилдан ифтихор қилар эканлар.

Зиёратгоҳга тинимсиз одам оқиб келиб турибди. Бу ерда кино ёки фото тасвирга олиш тақиқланган. Бирон бир ашё ёки иншоотни сувратга олиш учун маданият вазирлигининг махсус рухсатномаси лозим, бунинг учун эса мўмайгина пул ҳам тулаш керак экан. «Ажаб дунё, — деб уйладим узимча таъсирланиб, — боболар қурган иморатни набиралар сувратга ололма-са...»

Ва шунда кўнглимдан армон аралаш андуҳли бир фикр ўтди: ким билсин, эҳтимол, тарихнинг ҳукми сал узгачароқ бўлиб битилганида — Бобур Мирзо туғилган юртидан бош олиб кетишга мажбур этилмаганида, бу нодир тарихий обидалар ватанимизда — Андижондами, Самарқанд ёки Тошкентдами қад ростлаб турган бўлмасмиди? Ёки Аградаги тенгсиз Тож Маҳал мақбараси Марғилон ёки Шаҳрисабзда бунед этилиб, жаҳон аҳлининг ақлу ҳушини ром этган бўлармиди?.. Афсуски, бу ҳақда энди фақат тахмин ва армон қилиш мумкин, холос.

Шоҳи Қалъадаги диққатга сазовор жойлардан яна бири — қалъа ичидаги музейдир. Бу ерда улканинг қадимий тарихига оид кўплаб манбалар ва ҳужжатлар мавжуд. Жумладан, пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг кавушлари, оёқларининг изи, камзуллари, яшил салласи, қабрларининг ғилофи, ҳасса ва мўйи муборақлари сингари буюм-ашёлар музейнинг катта бойлиги саналади. Шунингдек, бу ерда ҳазрат имом Ҳусайн кийган кулоҳ, у зоти шарифнинг салла ва совутлари, туморлари, ҳазрат Алининг кулоҳ ва саллалари, ҳазрат Фотима онамизнинг жойнамозлари сингари кўпгина тарихий қимматга молик ашёлар ҳам сақланар экан. Музейнинг махсус бир бўлими бобурийлар даврига бағишланган. У ерда, жумладан, сунги бобурий ҳукмдор Баҳодиршоҳ II нинг суврати, унинг инглизлар қўлига тутқун бўлиб тушиши, бошқа бир расмда эса инглиз таъқибидан қочиб, Деҳлидаги Ҳу-моюн мақбарасига яширинган пайти акс эттирилган.

1966 — 1976 йиллар мобайнида қалъа ичида махсус Қуръон музейи ташкил этилган экан. Дарвоза пештоқига йирик-йирик зар ҳарфлар билан «Оллоҳ ва Муҳаммад» калимаси ёзиб қўйилган. Айтишларича, бу битикнинг беш фоизи тилло, туқсон беш фоизи кумуш бўлиб, у марҳум генерал Зиё ул - Ҳақ томонидан ёздирилган. Музейни Ота Муҳаммад деган бир шахс ташкил қилган. Кўнларнинг бирида ногаҳоний фалокат

руй бериб унинг уйига ут тушган ва бола-чақаси ҳалок бўлган. Шундан кейин бу зот қолган умри ва сармоясини шу музейни барпо этишга сарф қилган экан. Музейда энг қадимий, муътабар Қуръони карим нусхаларининг турли ҳажмдаги намуналари жамланган. Жами бўлиб уч юзга яқин намуна сақланади. Китобат санъатининг мислсиз бу ҳазинасини томоша қилиб ҳам туймайсиз киши.

Лохурда тўрт кун турган бўлсак, деярли ҳар куни Абдулгаффор ва бошқа ватандошларимизнинг хонадонларида, дуконларида меҳмон бўлдик. Ҳар сафар ун беш чоғлиқ мезбонлар жамоати йигилар ва зиёфат сунгида улардан бири оқсоқолларимизга юзланиб: «Ҳожи ака, менга дуо беринг, оқшом бизнинг кулбамизда бирга нон ссак», деб розилик сурар эди.

Хориждаги бу ватандошларимиз нонни беҳад ҳурмат қилар эканлар. Ҳар қандай зиёфатни, меҳмондорчилигу таомнинг номини мухтасар қилиб «нон» деб атайдилар. Улар «мен тушликда овқатландим» ёки «чой ичдим» демайдилар, балки «мен нон сдим», «нон сдингизми?» дейдилар. Нонга ҳурмат-эътибор, эъзоз-икром шу даража баланд.

Аслида ҳаммамиз ҳам ёруғ дунёда бир бурда беминнат нон топармиканман, деб юрибмиз-ку.

7 июль Лохур. Тарих музейи.

Кеча тушдан сунг Шоҳи Қалъадан чиқиб шаҳардаги тарих музейига борган эдик. Эндигина экспонатлар билан таниша бошлаган ҳам эдикки, кутилмаганда чироқ учи қолиб, мозийгоҳ қоронғиликка чулғанди. Кондиционерлар ишламаётгани боис нафас олишнинг иложи бўлмай қолди. Омадимиз келмаганидан ранжиб музейдан қайтиб чиқарканмиз, залларнинг бирида девордаги сувратга қараб нимадир чизиб ултирган ёшгина, ниҳоятда сулув бир қизга дуч келдик.

Бамисоли мавлоно Фурқат айтганларидек:

Бир қамар сиймони курдим балдаи Кашмирда,
Кузлари масхуру юз жоду эрур тасхирда.

Биз уни музей ходимаси гумон қилиб, чироқнинг қачон ёнишини, бобурийлар тарихи буйича тушунтириш берадиган бирор кишини топиш мумкинлигини суриштирдик. Билсакки, у бу ерда ишламас экан. Исми Акифа Маннон бўлган бу соҳибжамол рассомлик

коллежида уқиркан. Ёши ун саккизда. Бизнинг меҳмонлигимизни сезиб, ёрдам бермоққа қарор қилди. Пича суҳбатлашиб турдик. Бу орада дарбон келиб, чироқнинг уч-турт соатсиз ёнмаслигини, шу боис музей бугун ишламаслигини маълум қилди. Ишимиз орқага сурилганидан куп афсусландик. Акифанинг бир таниши тарихчи олим экан, купгина илмий китоблар ёзган шу одам билан таништирмоқчи булди. Уйининг адреси, телефон номерини бериб, оқшом меҳмондорчиликка таклиф қилди. Миннатдорлик билан таклифни қабул айлаб, меҳмонхонага қайтдик. Кечки пайт, афсуски, Акифанинг хонадонига боролмадик. Профессор Шамсиддинов иккимиз оқшом айланиб юриб, меҳмонхонамизга яқин бир жойдаги «Жанг» — «Ньюс» газеталарининг редакциясига келиб қолдик. Касб хумори тутиб, ичкарига киришни таклиф этдим. Муҳаррир жаноб Эршод Ислом ҳузурига кириб, ярим соатча суҳбатлашдик. «Жанг» газетаси урду тилида 1 миллион 200 минг нусхада, «НЬЮС» («Янгиликлар») газетаси эса инглиз тилида 120 минг нусхада чоп қилинарган. Ҳар иккиси ҳам Покистоннинг энг нуфузли матбуот нашрларидан ҳисобланади. Муҳаррир жаноблари чой ва қаҳва билан сийлади, экспедициямиз ҳақида, Бобур Мирзо ҳақида куплаб саволлар берди. Журналистлардан бири бизнинг расмимизни олди, гап-сузларимизни ёзиб олди. Ва эртасига ҳар иккала газетада сувратимиз билан бирга «Бобур мугул эмас, ўзбекдир» деган мақола чиқиб турибди. Эрталаб соат етти яримда меҳмонхонамизга редакция ходими келиб, газеталарни топшириб кетди. Илтимосимизга кўра Маҳмуд Жураевич мақолани таржима этиб берди. Унда, жумладан, шундай дейилган:

«Бобур номидаги Андижон Давлат дорилфунунининг тарих факультети профессори ҳожи Рустамбек Шамсиддинов етакчилигидаги уч ўзбек вакили сешанба куни редакциямизга ташриф буюрди. Делегация аъзоларидан ҳожи Зокиржон Машрабов ва ҳожи Хайриддин Султон ҳам учрашувда иштирок этдилар. Уларнинг бу ташрифини шарҳлаган делегация раҳбари Покистонга саёҳат қилишдан кузланган асосий мақсад Заҳириддин Бобур ҳақидаги маълумотлар, турли ҳужжатларни ахтариб топиш, уларни урганиш ва умумлаштиришдан иборат, деб айтди. Шунингдек, делегация раҳбари сафар давомида тупланажак экспонатлар келгусида ўзбекларнинг буюк намояндаси Бобур номи-

даги музей кургазмаларида кенг намоиш этилишини ҳам билдирди.

Профессор Шамсиддинов экспедиция шу кунгача Туркменистон, Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия, Бирлашган Араб Амирликлари давлатларида булганлигини хабар қилди. Энди улар Ҳиндистон, Бангладеш ва Афғонистонга бориш учун тайёргарлик курмоқдалар.

Экспедициянинг пухта ишлаб чиқилган режасига кура хорижий мамлакатлардаги халқ оммасининг буюк мутафаккир, беназир шоир, сиёсатчи ва моҳир саркарда, улуг фотиҳ ва довьюрак инсон булмиш Бобур — император ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини урганиш — бу сафардан кузланган асосий ниятдир. Профессорнинг фикрича, Заҳириддин Бобур асли Андижондан чиққан узбек фарзандидир. Бинобарин, Осиё ва Европа мамлакатларида кенг тарқалган, Бобурни мугул қавмига тааллуқли деган фикр буткул хатодир.

Экспедиция аъзолари Бобур хотирасига дахлдор тарихий ёдгорликларни яхши ҳолатда асраб келаётган Покистон ҳукуматига миннатдорлик изҳор этдилар. Улар Бобур ҳақида турли илмий-бадий асарлар яратиб келаётган маҳаллий олимлар ва адибларнинг фаолиятига юқори баҳо бердилар. Келгуси йили Узбекистонда нишонланажак Бобур таваллудининг 510 йиллик юбилейида покистонлик вакиллар ҳам иштирок қилишига ишонч билдирдилар».

Суз урни келганда айтиш лозимки, шу мазмундаги суҳбат икки кундан кейин «Миллат» рўзномаси таҳририятида ҳам бўлиб утди.

Олис, машаққатли йул, иқлим узгаришлари, асабий ва жисмоний ҳорғинлик уз кучини курсата бошлади — бугун эрталаб турсак, ҳамроҳларимизнинг баъзилари бетоб бўлиб қолишибди. Астойдил урин-курпа қилиб ётишибди. Ҳатто ҳормас-толмас «Бой ота» ҳам ёстиқдан бош кутармай қолибдилар. Аттанг! Айни бобурийлар изига тушганимизда бу кунгилсиз ҳол анча таъбимизни хира қилди. Кимнинг ошқозони, кимнинг қорни, кимнингдир буйрак ва жигари огриган. Билган маслаҳатимизу бор дори-дармонимиз билан бир-биримизни даволашга киришдик. Беморлар меҳмонхонада қимирламай ётадиган, биз — яъни Собиржон Шокаримов, профессор Шамсиддинов, Фарруҳ Расул ва камини қулингиз илмий тадқиқотларни давом эттиришга жунайдиган бўлдик.

Эндигина чой ичиб турган эдик, хизматчи кириб ташқарида бизни машина кутаётганини маълум қилди. Чиқиб қарасак, кечаги муҳаррир — Эршод Ислон жаноблари хизматимизга енгил машина юборибдилар. Куп мамнун бўлдик, Оллоҳ рози бўлсин у кишидан. Шу пайт Абдулғаффор ҳам келиб қолди. Акифахонимга телефон қилиб, узримизни айтиб қўйишини сўрадик. Буни қарангки, боёқиш қиз бизнинг гапимизга ишониб ҳамон кутиб ўлтирган экан.

Муҳаррир юборган машинага чиқиб, Акифа Манноннинг хонадонига бордик. Ҳашаматли, озода ва ораста бир қасрки, таърифига суз йуқ. Шинам, салқин бир хонада бизни қабул қилдилар. Акифанинг бувиси — зиёли, нуроний Ҳамида Маннон хоним, укалари Рафи ва Ҳадя Маннонлар билан танишдик. Хонадон соҳиби — Абдуллоҳ Маннон реклама-тижорат соҳасида ишлар экан. Айни кунларда Америкага — у ерда таҳсил олаётган катта қизини кургани кетибди. Акифанинг онаси — Жувайра хоним педиатрия профессори бўлиб, хизматга кетган экан.

Акифа ширин шарбатлар келтирди. Турдаги деворда генерал кийимидаги басавлат ҳарбий кишининг суврати осиглиқ турарди. Ҳамида хоним сувратга қараб изоҳ берди: бу одам унинг акаси бўлиб, Зиё ул-Ҳақ даврида авиация фалокатида ҳалок бўлган.

Маннонлар оиласи асли кашмирлик экан. Бундан қирқ-ўттиз йиллар муқаддам бу шаҳарга келиб урнашганлар. Ҳамида хонимдан бу хабарни эшитгач, беихтиёр Акифага разм солдим. Ҳам гузал, ҳам ҳаёли, ҳам маданиятли бу қизни илк бор курганимдаёқ мавлоно Фурқатнинг сатрлари бежиз ҳаёлимга келмаган экан. Дейдиларки, жаҳонда энг ҳусндор аёллар Кашмирда булармиш. Ҳусни жамоли билан кишини афсун қилиб қўядиган пари пайкарларни ҳам шу боис «кашмири» деб атайдилар. Ҳатто Қодирий домла ҳам «Ўтган кунлар»да Кумуш таърифида шу сузни ишлатади.

«Бобур Мирзо бизнинг юртимизга ислом нуруни олиб келди. Оллоҳнинг марҳамати ва у подшоҳнинг саъй-ҳаракатлари билан биз мусулмон бўлдик. Бунинг учун Бобуршоҳдан бир умр миннатдормиз», деди Ҳамида хоним.

Мен бу кекса муслима аёлга арзимас совға — палов дориворларини тортиқ қилдим.

Акифа хоним кеча борганимиз тарих музейининг директори билан гаплашиб қўйган экан, шу ёққа жуна-

Лохур. Шоҳи қалъа меъморий мажмуасида

дик. Акифанинг Умид исмли шофери экспедициямизнинг «Тойота»сидай бир машинани миниб чиқди, ҳаммамиз гурунглашиб кетдик.

Музей ходими, тарихчи олим жаноб Хуршид бизга ҳамроҳлик қилди. У кишининг ҳикояларидан илгари бу ер Панжоб санъат музейи бўлганлигини, ун туққиз булимдан иборат эканлигини билиб олдик. Дастлаб миниатюра расмлар зали билан танишдик. Бу булимда куплаб турли мавзудаги, турли услубдаги сувратлар орасида Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзебнинг муъжаз расмлари бор. Бир миниатюрада Аврангзеб Оламгирнинг ов манзараси тасвир этилган. Тиниқ, ёрқин ранглар билан ишланган Шоҳ Жаҳоннинг ҳам портрети бор. Расмларнинг бирида машҳур Зебуннисобегим сиймоси ифода топган. Маҳзун шоира уч канизак қуршовида, эгнида қорамтир либос. Андуҳ билан қимтилган лаблари гуёки «Бу жаҳон бозорида ҳар бир нарсага харидор топилди, вале, афсуским, ёлғиз Зебуннисога харидор топилмади», дея шивирлаб тургандек...

Сувратдан нигоҳини узмай турган Акифана аста назар ташладим. Ва ногоҳ Зебуннисобегим билан Акифа... бегим сиймолари уртасида аллақандай муштараклик мавжудлигини, улар бир-бирига ниҳоятда ухшашлигини пайқадим! Кашфиётимдан ўзим ҳайратга тушиб, гоҳ расмга, гоҳ рупарамдаги бу тирик сувратга синчиклаб разм солдим. Наҳотки, куз унгимизда бобурийлардан бири турган бўлса?!

Шу жойда «Бобурий ҳукмдорларнинг аёллари» деган махсус булим ташкил қилинган экан. Фил тишидан ишланиб, гоят нафислик ила зийнат берилган бу муъжаз расмларда Нуржаҳонбегим, Мумтоз Маҳалбегим, Гулбаданбегим, Бегим Соҳиб, Равшаноробегим, Жудан Бай, Зебуннисо сингари бобурийлар салтанати тарихида муайян из қолдирган аёлларнинг гузал сиймолари тажассум топган.

Сайрбонимиз жаноб Хуршид Нуржаҳонбегим ҳақида ривоятлар сўйлаб берди. «Тузуки Жаҳонгирий» китобида нақл қилинишича, Нуржаҳонбегим етим-есир хотин-қизларга доимо ҳомийлик қилар экан. Қасрдаки ота-онасидан айрилган етим қиз бўлса, савоб йулида шу қизни ўзи бош бўлиб куёвга узатар, ҳар бирига узига яраша сеп ҳам қилиб берар экан. У маликалик даврида беш юзта қизга ана шундай мурувват курсатиб, сепи билан узатган экан. Подшоҳларнинг рафиқалари учун кўп ибратли мисол.

Табиийки, музей экспонатлари орасида улуг боболаримиз замонига оид қурол-аслаҳалар, тарихий либослар, мусиқа асбоблари билан биргаликда уй-рузгор буюмлари ҳам асосий уринни эгаллайди. Суйри, туғри ва ясси қиличлар, тунж, мис, биринждан ясалган баркаш, чилобчин, қумгон, куза, чилим, ҳовонча, чирок, қўнгиروق ва ҳоказо ашёлар... Бундай ашёлар ҳар бир тарих музейининг бисотида учраши сабабли, эҳтимол, уларнинг тавсифига тўхталиб ултириш зарурати йўқдир. Бизнинг эътиборимизни кўпроқ бундаги қўлёзмалар бўлими тортди. Бу ерда Қуръон каримнинг бениҳоя кўркам бир нусхаси мавжуд бўлиб, у ҳазрат имом Хусайн томонидан китобат этилган, деб тахмин қилинар экан. Шунингдек, Низомийнинг «Хамса», Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Ҳофиз «Девон»и, Умар Хайёмнинг рубоийлар мажмуаси, Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон», Румийнинг «Маснавий»си (икки нусхада), Абул Фазлнинг «Акбарнома» китобининг қўлёзмалари мазкур бўлимнинг ноёб бойликлари ҳисобланади.

Музей қошида улкан кутубхона фаолият кўрсатар экан. Кутубхонадаги бобурийлар тарихига дахлдор асарларни сураб-суриштириб, бир қанча китоблар билан танишдик. Жумладан: 1. Абул Фазл. Аини Акбар. Инглиз тилида. Ҳ. Блоҳманн М. А. таржимаси. Калькутта, 1927 й; 2. Абул Фазл. Аини Акбар. Инглиз тилида. 3 жилдлик. Нашрга тайёрловчи — Мунширам

Манухарлаъл. II нашри. Нью-Дехли, 1977 й.; 3. Абул Фазл. Аини Акбар. Инглиз тилида. 3 жилдлик. Нашрга тайёрловчи — Мустафо Воҳид. 1980 й.; 4. Бобур. Бобурнома. Инглиз тилида. Аннетти Бевериж таржимаси. II жилдлик. Нашрга тайёрловчи — Назир Ҳусайн. 1975 й.; 5. Зайн Ханс. Табақоти Бобур. Урду тилида. Таржимон ва нашрга тайёрловчи — Саид Ҳасан Аскаррий. Изоҳлар муаллифи — Б. П. Амбатха. Дехли, 1982 й.

Руйхатларни, китобларни варақлашда давом этамиз. Куз унгимизда тарихимизнинг янги-янги саҳифалари намоён бўла бошлайди. Мана, «Тузукоти Жаҳонгир», «Ҳумоюннинг ҳаёти ва ҳукмронлиги» деган китоблар (инглиз тилида)... Мана, «Бобурнома»нинг урду тилидаги таржимаси, Гулбаданбегимнинг инглиз тилидаги «Ҳумоюннома» асари. «Муғул архитектураси», «Ислом санъати» сингари беқийс чиройли альбомлар...

Кутубхонадан чиққанимизда вақт шомга яқинлашган эди. Биз ҳам мамнун эдик, ҳам маҳзун. Қаршимизда асрлар қаридан юксалиб келаётган Шоҳи Қалъа боболаримиз шаън-шавкати ва шукуҳининг, миллатимиз ва инсоният маданиятининг тирик тимсоли янглиғ салобат ва виқор тукиб турар эди. Ортимиздаги сокин, осойишта кутубхона бағрида эса жаҳонга сизмаган бобурий боболаримизнинг бемисл тарихи, гаройиб тақдирлари, уларнинг тафаккур хазиналари ва ноёб инсоний кечмиш-изтироблари минглаб саҳифалар аро сочилиб ётар эди...

Ҳаммамиз чарчаган, лекин руҳан тетик эдик.

Биз буюкликни англаш лаҳзаларини бошимиздан кечирмоқда эдик.

Оқшом лоҳурлик яна бир ўзбек дўстимиз — Абдулжалил ҳожининг суҳбатида бўлдик. У киши бу сана иккинчи марта Ҳажга бориб келган экан. Бу ердаги бошқа ватандошлар сингари у ҳам гилам савдоси билан шуғулланади. «Инитед Карпетс» компаниясининг президенти, ёши уттиз олтида, дунё кўрган, соҳибтажриба одам. Дўконнинг асосий мижозлари Амриқо ва Англия, Олмония ва Фарангистондан келадиган кунгли нозик, ҳамени бақувват кимсалардир. Абдулжалил ака бир неча вақт муқаддам Тошкентга ҳам келиб, Ўзбекистонда бир ойча туриб кетган экан. Закий, хушчақчақ йигит эмасми, бизнинг замонавий ўзбекчани ҳам тезда ушлаштириб олибди, кулиб, бегараз ҳазиллашади: «Ман гастинсага звонить қилсам, сизлар по-

сольствога кетган экансизлар...» Бунга сари биз қотиб қотиб куламиз. Бошқа ватандошлар ҳайрон.

Ҳожи Абдулжалил бизни йирик капиталист биродари — Талҳа Зубайр билан таништирди. Бу одам Покистоннинг катта сармоядорларидан бўлиб, гиламдузлик, туқимачилик ва туқимачилик машинасозлиги корхоналарининг соҳиби экан. У ҳашаматли бир ресторанда экспедициямиз шарафига зиёфат берди. Божхона билан боғлиқ бир қанча муаммоларимизни ҳал қилишга сидқидилдан кумаклашди. Бобур Мирзонинг чин мухлисларидан экан.

Кечқурун меҳмонхонага қайтгач, маълум булдики, индинга жума — дам олиш куни, ундан кейин муҳаррам байрами, яъни ҳеч қайси идора ва ташкилот ишлаган эмас экан. Демак, биз бу ерда уч кун фаолиятсиз қолишимизга тўғри келади. Шунга кура маслаҳат қилиндики, Исломобод сари жунамоқ, у ерда Ҳиндистон элчи-хонасига мурбжаат этиб, тегишли ҳужжатларни тўғри-лаш керак.

Беморларимиз ҳали узларига келмаган, баъзилар иситмалаб ётишарди, лекин, шунга қарамай, фурсатни қўлдан бермаслик мақсадида шитоб билан йулга отла-нишга қарор қилинди.

Барака топкур Абдулгаффор бизни Исломободга қадар кузатиб борадиган булди. Унинг оиласи — хотини ва бир ярим яшар қизчаси Пешоварда, қайнотаси хонадониди яшар экан, бизнинг баҳонамизда уларни куриб келмоқчи.

У кеча кечки пайт: «Акам мени тўрт кундан буён факс бериб сўраётган экан, бир дуконга бориб келайчи», дея биздан ижозат олиб кетган эди. (Унинг Раҳматуллоҳ исмли акаси Саудияда, Жидда шаҳрида дукондорлик қилар экан.) Бир вақт Абдулгаффор илжайиб кириб келди. «Акам мени роса уришди, — деди у кулимсираб, — шунча кундан бери қаёқда юрибсан, деб...» «Акангиз уришса, куласизми?» деб сўрадик таажжубланиб. «Меҳмон келган эди, узимизнинг уз-бсклар, шулар билан бирга эдим, деган эдим, акам дарҳол тушунди. Ундай булса, бориб хизматларини қилгин, мендан салом айтиб қуйгин», деди у...

Тайергарлик битиб, бундаги биродарларимиз — Ҳожи Абдулжалил, Фармонбек ака, Орифжон, Муҳаммад Эҳсон ва бошқалар ила хушлашиб, Лоҳурни тарк этдик.

*10 июль, Исломобод. Ҳиндистон элчихонаси
қаршисидаги хибон.*

Кечаси билан бетухтов йул юрдик. Ҳайдовчи Баҳромжон ака ва унинг ёнида сарбонлик қилиб ултирган Фарруҳдан бошқа барча ҳамроҳларимиз ҳориб-чарчаб ухлаб қолишди. Мен эса ёнгинамдан жой олган Абдулғаффор билан гаплашиб кетдим.

Сиртдан хушчақчақ, бир гапириб ун куладиган, дилкаш ва зийрак бу йигитчанинг юрагида дарду армонлари кўп экан. Унинг эзгу орзуси — олий маълумот олиб, одам қатори яшашдан иборат. Аммо, ҳозир — айни кунларда ёт элларда утаётган тирикчилик ва маишати уни асло қониқтирмайди. Чунки у Афғонистондан қочоқ сифатида кетган, Покистон фуқаролигига эга эмас, демакки, мамлакатнинг барча қонуний ҳақ-ҳуқуқларидан фойдалана билмайди. Деярли ҳар қадамда камситилиш азобини ҳис қилиб туради. Шу боис ҳанузгача Лоҳурда бошпана — ватан қилолган эмас, дуконда, гилам-қолинлар чангига кумилиб яшашга мажбур. Мусофирнинг нони қаттиқ. Покистонда кун кечирриш ҳам, уй-жойни кира — ижара олиб ултириш ҳам қиммат. Шунинг учун хотини ва қизчаси билан айрилиқда, уч ой-тўрт ойда бир бориб курулса — куради, булмаса — йўқ. Афғонистонга — ит эгасини, мушук бекасини танимаётган ғавғоли бир маконга қайтиб боришнинг истиқболи кўринмайди. Ота-она — у ёқда, фарзанднинг дийдорига, кумагига зор. «Оламда ватанжудоликдан ёмон нарса йўқ, Хайридинжон ака», деди у хўрсиниб. У бу сана ҳам Лоҳурда бахтини яна бир синаб кўрмоқчи, агар ишлари юришиб, фуқаролик мақомини ола билса, шу ерда яшаб қолмоқчи. Бордию бунга эришолмаса, хотин, бола-чақасини олиб, Саудия Арабистонига ёки ундан ҳам нари — Амиқога ҳижрат қилмоқчи. «Қанийди, бизнинг ҳам Узбекистондай бир юртимиз бўлса! Оллоҳга минг-минг шукурлар қилиб яшаган булардик», дейди у умид билан. Аммо, на иложки, бизда бировга фуқаролик бериш ваколати булмаса... Шу сабаб кўлдан келганича яхши сўзлар ила унга таскин-тасалли бермоққа интилдим.

Абдулғаффор Адҳамжоннинг қушиқларига мафтун бўлиб қолди. Имкон тугилди дегунча, ҳофизнинг торини олиб илтимос қилади: «Ака, кечаги суруди наволарни айтиб берсангиз...» Ниҳоят, Адҳамжон айтдики:

«Бу, Афғонистондаги узбеклар ҳам ашула-пашула билладими ёки фақат гилам сотиб доллар санашга устасми?» Ҳаммамиз кулдик. Абдулғаффор умрида қушиқ айтмаган экан, уялиб - қизариб, халқ қушиқларидан бирини хиргойи қилиб берди. Албатта, хонанда сифатида унинг қобилияти «ўзимиз қатори» эди, аммо қушиқнинг ўтли, ҳароратли сўзлари мени ҳайратга солди, Абдулғаффордан илтимос қилиб, баъзи сатрларини ёзиб олдим:

Ақара ширин тилимни, олиб ке булбулимни,
Омон булса кўрамиз, боғдаги боғгулимни.
Кичкина чинормисан, осилса синармисан,
Бунча кетаман, дейсан, айрилиб тинармисан?
Ақара ширин тилимни, олиб ке булбулимни.

Теракнинг учгинаси, пистанинг пучгинаси,
Одамни улдиради нигорнинг кичкинаси.
Ақара ширин тилимни, олиб ке булбулимни,
Омон булса кўрамиз боғдаги боғгулимни.

Ҳукизингни боқамиз, шохига гул тақамиз,
Томоғингнинг тагига ун битта шам ёқамиз.
Сарпул узи ҳаводор, дарахтлари мевадор,
То узингдан булмаса, ким нуқсингга раводор?
Ақара ширин тилимни, олиб ке булбулимни...»

Ким билсин, эҳтимол ҳазрати Навоий замонларида яратилган, Султон Ҳусайн Бойқаро саройларида янграгандир бу қушиқ. Далаларда пода боққан, қуш ҳайдаган, бугдой урган оддий одамлар куксига гулув ва ҳаяжон солгандир. Бу содда, самимий, уртагувчи сатрлар шундоққина кишининг юрагига бориб тегар эди.

«Ақара»дан бошқа ҳамма сўзни тушундим», дея Абдулғаффорга жилмайиб қўйдим. «Ақара» — «тинглагин» деган маънони англатар экан. Бу қадимий қушиқ Қундуз ва Шибиргон, Анхуй ва Балх томонларда айниқса машҳур экан.

Эрталаб Исломободга уттиз километрлар қолганида йулда учраган қишлоқларнинг бирида нонушта қилинди. Фарруҳ Расул товоқдаги қайласимон овқатдан татиб куриб, афтини буриштирди: «Вой-бу, намунча аччиқ, қандай ичамиз буни?» «Буними, — дедим қайлага бамайлихотир нон туғраётиб, — бу таомга, Фарруҳбек,

мурч сепиб ичилади». «Э, куйинг-э!» — деди Фаррух баттар аччиқланиб.

Соат саккиз яримда Исломободга кириб келдик. Гузал, еш ва навқирон шаҳар. У пойтахт учун махсус барпо этилган, оврупоча замонавий қиёфага эга. Бундан сал нарида мамлакатнинг эски маркази — Равалпинди жойлашган.

Бизнинг Покистонда булиш визамиз тугаётган эди, шунинг учун дастлаб туғри Ички ишлар вазирлигига келдик. Шу ерда Абдулгаффор билан хайрлашдик. Бой ота: «Хизматларингизга рози булинг», деб унга чопон ва «Бухоро» альбомини ҳадя қилдилар. Абдулгаффор боёқишнинг боши кукка етгудай бўлди. Уни юртимизга таклиф этдик...

Ички ишлар вазирлигида виза муддатини яна учтўрт кун узайтиргач, Ҳиндистон элчихонасини излаб кетдик. Мана, ниҳоят Бобур Мирзо изидан «Ҳинд сори юзланмоқ» фурсати етди.

Афсуски, элчихона дарвозаси олдига етиб келганимизда аҳволимиз хийлагина оғир эди: тўрт-беш ҳамроҳимиз ичбуруғ касали билан оғриб ётар, дори-дармонлар айтарли қор қилмаётган ташвишли, асабий бир вазият ҳукм сурар эди. Бу касалликнинг бошқаларга ҳам тарқалиб кетиш хавфи муқаррар эди. Шунинг учун маслаҳатлашиб, ҳинд элчихонасининг эшигини қоқишдан аввал сўнгги бир илинж ила Хитой элчихонасига борилдики, шояд у ердаги инсонларнинг кўнгилида шафқат ва марҳамат уйғониб, мамлакат худудидан автомашинамизда утишга ижозат берсалар...

Аммо, олижаноб орзу-ниятлар орзулигича қолди: хитойлик жаноблар узил-кесил рад жавоби бердилар. Ортиқча сузга урин қолмагач, қайтиб Ҳиндистон элчихонасига келдик. «Бой ота» ва касалга чалиниб, мазаси қочиб қолган таржимонимиз Маҳмуд ака элчихонага кириб кетишди. Қолганлар рупарадаги яшил хиёбонда сарғайиб ултирдик. Ушбу сатрлар шу жойда битилди. Элчихона дарвозаси олдида одам кўп, навбатга тизилиб туришибди. Бир вақт норғул соқчи турган эшик олдида Маҳмуд ака пайдо бўлиб, мени ичкарига чақирди. Маълум булишича, элчихонанинг иккинчи котиби тарихчи бир одам бўлиб, бобурийлар маданиятининг ошуфталаридан бири экан. Покистон билан узаро нозик муносабатларни ҳисобга олган ҳолда бениҳоя ҳашаматли қилиб бунёд этилган Ҳиндистон элчихонасининг муҳташам ва салқин хоналаридан бирида

қаҳва хуплаб мазкур жаноб билан Бобур Мирзо ва унинг авлодлари ҳақида суҳбат қурдик. Жаноб котиб Ҳиндистон музейларидан бирида Бобур Мирзонинг Иброҳим Лудий билан жанг олдидан сўзлаган нутқининг матни битилган қўлёзма сақланишини, ўзи уни бир неча марта ўқиганлигини, умуман, Бобур Мирзонинг Ҳиндистон тарихидаги ўрни алоҳида эътибор ва эҳтиромга моликлиги ҳақида фикр билдириб, бизга қўлидан келганча ёрдам бермоқликка тайёрлигини маълум қилди. Ҳатто мамлакатга автомобилда кириш учун виза масаласи тушдан кейин ҳал бўлишини айтди. Биз унга ташаккур изҳор қилиб ташқарига чиқдик. Хисбонда ултирган ҳамроҳлар йиғилиб келишди. Машина ичига кириб машварат-кенгаш қилдик. Зокиржон ака аҳволни баён айлаб, олдимизда ягона — Афғонистон орқали юртимизга қайтиш йули борлигини айтганида орага узоқ ва оғир сукунат чўкди. Ниҳоят, барчамиз бирин-кетин фикр-мулоҳазаларимизни билдирдик. Албатта, афғон йули хатарли, лекин бошқа илож йўқлигини англаб турардик. Орамизда Фарруҳ Расулдан булак ҳеч ким яқин йиллар мобайнида Афғонистонда булмаган экан. У шуро қўшинлари бу улкада «байналмилал бурчини адо этаётган» маълум йилларда Ўзбекистон телевидениесининг муҳбири сифатида Кобулга келган, ракеталар ёмғирдай ёғилиб турган аэропортда БТР ичида жон ҳовучлаб ултирган. Шунинг учун ҳам орамизда фақат угина мамлакатдаги реал вазият ва хавф-хатарни яққол тасаввур қиларди, «Бой ота»га шундай савол билан мурожаат этди: «Хуп майли, Афғонистонга кирдик ҳам дейлик, аммо бир бурчакдан кимдир ракета билан машинамизнинг кулини кукка совуриб юборса, ким жавоб беради?» Бу гаплардан, гарчи одамнинг баданидан совуқ тер чиқиб кетсада, Зокиржон ака ҳазил қилишга уринади: «Гапингиз қизиқ, Фарруҳбек. Аввало, ундай кўргиликдан худо асрасин. Мабодо шундай булган тақдирда жавоб берадиган одамнинг ўзи қолмагандан кейин... ҳеч ким жавоб бермайди-да».

Шу тарихқа баҳсу мужодалалардан сўнг бир қарорга келинди ва зудлик билан Афғонистон элчихонасини излаб кетдик. Чунки бугун пайшанба — эртага жума булгани боис, пешиндан кейин аксарият идоралар ёпилади.

Кукаламзор, сокин кучалардан бирида жойлашган афғон элчихонасини топиб келганимизда соат уч

яримдан ошган эди. Диққатчилик, истиқболнинг мавхум ва хатарли экани ҳаммамизни толиқтирган, азондаги аччиқ қайладан бошқа ҳали туз тотганимиз йуқ. Дарвоза олдидаги соқчилар бугун қабул тугаганини, элчи истироҳат қилаётганини айтиб, ичкари кирмоққа изн бермадилар. Аммо «Бой ота»ни бундай пахтавон гаплар билан остонадан қайтариб юбориш осон эмас — у қилди-бу қилди, хуллас, телефон орқали «бир секунд, атиги бир секундгагина» жаноби элчи билан боғланмоқ учун ижозат олишга эришди. Ва бир оздан сунг хонаки либосдаги элчи дарвозадан чиқиб келиб, Зокиржон ака ва Қори домлани ичкарига таклиф қилди. Бироқ ичкарида Муҳаммад Содиқнинг таржимон сифатидаги хизматига эҳтиёж сезилмабди. Элчи — жаноб Нуъмон рус тилида бурро гапирар экан. Тошкентда, Олий партия мактабида таҳсил курган бу киши, Зокиржон аканинг айтишларига қараганда, айни кунларда узи ташвиш-таҳликада экан. У Нажибуллоҳнинг коммунистик режими томонидан элчиликка тайинланган булиб, энди ватанидаги узгаришлар — доктор Нажиб ҳукумати қулаб, мужоҳидлар ҳокимият тепасига келган бир вазиятда эртага тақдири не кечишини уйлаб хавотирда экан. Бизнинг мақсад-муддаомизни эшитгач, анча уйланиб қолибди. Афғонистондаги аҳволнинг оғирлигини, экспедиция хавфсизлигини таъминлайдиган бирор қафолат йуқлигини ошкора айтиб, Пешовардаги афғон консулига телефон қилибди ва бизнинг мамлакат ҳудудига утиб олишимиз учун кўмак беришини тайинлабди. Ниятларингиз холис экан, балки Оллоҳ паноҳида сақлар, дебди у вакилларимизни дарвозадан кузатиб чиқаркан.

Соат тўрт яримларда тушлик ва кечки таомларни бир қилиб, бениҳоя ҳашаматли — пештоқиға беш юлдуз тасвири туширилган «Холидей» меҳмонхонасининг ресторанида овқатландик. Бу ердаги асьясаю дабдабага бизнинг мусофирона қисфамиз, уриниб кетган йул кийимларимиз у қадар ярашиб тушмаганини сезиб турсак-да, бошқа иложимиз йуқ эди.

Таомдан сунг яна шитоб билан йулга равона булдик. Бетухтов йул босиб, кечаси соат ун бир яримда Пешоварга кириб келдик.

Бу шаҳарнинг номи айниқса кейинги ун йилликда — афғон уруши муносабати билан жаҳон тилига тушиб, машҳур булди. Расмий шуро матбуоти узоқ йиллар мобайнида мазкур шаҳарда «афғон босмачила-

рининг қурбошилари» макон қурганини биз — совет халқига уқтириб келди.

Ярим тунда уйқусираб «Галастик» («Галактика») меҳмонхонасининг эшигини қоқдик. Шинамгина, ша-роитлари тузук меҳмонхона экан. Хонамга кириб энди жойимга чўзилишим билан озгин хизматчи йигит узр сураб кириб келди. Инглизчалаб бир нималар деди. Англамаганим боис «йес», «йес» деб гапини маъқуллаб туравердим. Шунда ҳам ҳеч кетмайди, менинг эса уйқум келаётибди. Бир маҳал эгнидаги куйлагини ушлаб курсатганидан билдимки, ювишга кир-пир борми, деб сураётган экан, рад жавобимни эшитгач, жойимни ёзиб, ёстиқни тузатиб қуйди-да, хайрлашиб чиқиб кетди.

Эрталаб соат ун бирда Афғонистоннинг Пешовардаги консули меҳмонхонамизга келиб, биз билан учрашди. Ниятимизни эшитиб бош чайқади, аммо дипломатик одоби тақозосига қура ҳужжатларимизга ижозат муҳрини босиб бериб оқ йўл тилади. «Ба паноҳи худо!» деб қуйди хайрлашаётиб.

Меҳмонхонамиз рупарасида кичкина бозорча бор экан. Баззолар, ёймачи атторлар турли хил майда-чуйда сотиб ултиришибди. Эсдаликка бир-иккита тасбеҳ олмоқ учун чиққан эдим. Бир пайт қарасам... рупарамдан оппоқ либос кийган, серсавлат, серҳашам Ҳожи Омонуллоҳ Шамс юриб келаётибди! Ҳайроналикдан қотиб қолибман. Шу заҳоти унинг Маккаи мукаррамада айтган — «Иншооллоҳ, Пешоварда сизларни узим топиб оламан», деган гапи ёдимга тушди. У ҳам мени куриб хушвақт булди. Куришдик, ҳол-аҳвол сурашдик. Ҳожи Омонуллоҳ Шамс рафиқаси билан кеча Карачидан тайёрада учиб келибди. «Бой ота»нинг хузурларига бошлаб кирдик. Ҳожи Омонуллоҳ Шамс бизни Афғонистон чегарасига қадар кузатиб қуядиган булди. Бизнинг ҳадиксираб берган саволларимизга жавобан табассум қилиб кулди ва деди: «Шу кунга қадар шунча чақиримлик йўлларда сизларни уз паноҳида асраган Оллоҳ, албатта, яна узи балогардон булғусидир».

Шу тариқа таваккали худо қилиб, Афғонистон чегарасига қараб жўнадик. Бу ситамдийда улкада вазият ниҳоятда мураккаб, қалтис ва чалкашлигини тахминан тасаввур қилар эдик. Аммо эшитганларимиз қурганларимизнинг олдида ҳолва экан...

Қарийб икки ойлик сафар давомида уйимиздек кадрдон бўлиб қолган меҳнаткаш «Тойота» машинамизнинг деразасидан афгон манзараларига термилиб келар эканман, ҳаёлимда бир сатр бот-бот такрорланар эди: «Киши балоға қолурми уз ихтиёри билан?..»

Фожиали Савр инқилоби содир булгач, минг-минглаб афгонистонлик мардум жонларини, иймонларини сақлаб қолмоқ қасдида ён-атрофдаги давлатларга — Покистон, Эрон ва ундан нари — араб мамлакатларига ҳижрат қилган эканлар. Айтишларича, жами бўлиб беш миллион одам она юртидан бош олиб кетган экан. Уша — биз сафарда юрган кунларда Нажибуллоҳнинг режими ағдарилиб, янги сиёсий кучлар ҳокимият тепасига келгач, бечора қочқин-қувғин юрган Афғонистон фуқаролари ниҳоят ватанларига оммавий равишда қайта бошладилар. Йул буйлаб буюк бир тарихий кучишнинг гувоҳи булдик. Покистоннинг сандиксифат, ҳар турли ялтир-юлтир тақинчоқлар ила безатилган ҳайбатли юк машиналари, абгор автобуслар, Шуро давлатидан улжа туширилган ранг-баранг нақлиёт воситалари — барча-барчаси куч-кўрон, эчки-улоқ, бола-бақраю хотин-халаж билан тула. Узун, адоғи йуқ бир қарвон. Умид билан юртига қайтаётган бу бандаларига Оллоҳ қандоқ кунларни раво кўраркин?

Афғонистон ҳудудига утишимиз биланоқ табиат манзараларида ва иқлимда аниқ бир узғаришни пайқадик. Арабистон ва Покистоннинг намчил, кишини лоҳас қиладиган ҳавоси урнига тоғу тошлардан дилбар насимлар эса бошлаганини сездик. Далалар, даштлар, қишлоқлар ва яшил воҳаларнинг кўринишлари, дарахтзор ва экинзорлар шундоққина Ўзбекистонимизни эслатиб турарди. Аммо теварак-атрофдаги вайрона иморатлар, йул ёқасида қалашиб ётган ҳисобсиз ҳарбий техника, портлатилган кўприклар, култепага айланган кентлару овуллар, пичан ва таппи босилган томлар тепасида тумшуғи йулга қаратиб қўйилган туп ва пулемётлар, етти яшаридан етмиш яшаригача қурол осиб олган сирли, бегона одамлар... юракка беихтиёр ваҳима соларди. Дам-бадам кетмонсоқол, тундбашара, важоҳати қурқинчли кимсалар йўлимизни тўсади, машинамиз ичига аланглаб назар солади. Қурққанга қуш қуринар, деганларидек, ҳар бир нарса бизга шубҳали туюлади. Гоҳ олислардан, гоҳ эса яқингинадан гум-

бурлаган уқ товушлари эшитилади. Ҳаммамиз нафасимизни ютиб, уз уй-хаслларимиз билан келмоқдамиз. Раҳбаримиз Зокиржон ака бизга далда бермоқ учун курсатмалар бера бошлайди:

— Худо хоҳласа, эсон-омон Анжанга етиб оламиз. Бизнинг ниятимиз холис, мақсадимиз бегараз. Кимки сураса, Ҳаждан келаётганимизни айтасизлар. Оллоҳ уз паноҳида сақлайди, албатта, лекин биз гофил булишимиз ҳам керак эмас. Ҳар қалай, бу ердагилар шўролардан аламзада. Шунинг учун муомалада бениҳоя эҳтиёт булинсин. Ортиқча заруратсиз бегона кишилар билан муносабатга киришманглар. Ҳайдовчиларга тегишли гап: тезликни оширмасдан, ниҳоятда хушёрлик билан, тўхта деган жойда тўхтаб бораверасизлар. Узаро гаплашганимизда ҳам эҳтиёт бўлайлик, оғзимиздан ўрисча гап чиқиб кетмасин, билиб бўлмайди, ҳар ҳолда...

Бу қимматли маслаҳатларни дастуриламал қилиб, йулимизда давом этавердик.

Шомга яқин Жалолобод шаҳрига етиб келдик. Уша пайт билмаган эканмиз, кейинчалик билсак, бу ер Гулбиддин Ҳикматёрнинг асосий қароргоҳларидан бири экан. Мамлакатда турли сиёсий-миллий гуруҳлар уртасида тахт учун кураш бораётгани боис шаҳар бениҳоя нотинч, милт этган чироқ кўринмайди. Зулмат бағрини ёриб баъзан битта-яримта машина утиб қолади. Таҳликали бир оқшом бошланиб келмоқда эди. Сийрак уқ товушлари эшитилиб турибди.

Шаҳар четига етиб келганимизда кўнгилсиз ҳодиса юз берди: шунча километрдан буён қилт этмай келаётган машинамизнинг олд гилдирагидаги баллон ёрилиб кетди. Қоронғи туша бошлаган, атроф хатарнок. Апилтапил машинадан тушдик. Бир зумда атрофимизни бир тўда одам ўради. Уларнинг ичида қуроллиси ҳам бор, қуролсиз ҳангаматалаби ҳам бор. Ундан-бундан сураб, гапга тута бошладилар. Баъзилари машина деразасидан ичкарига олазарак аланглаб қўйишади. Уч-тўртта ёш-яланг йигит шундоққина олдимизда ерга чўнкайиб наша чека бошлади. Атрофни уткир, гуркираган ҳид тутиб кетди. «Аз сафари ҳаж» деган сўзнинг сеҳрли кучи таъсир қилдими, бу олақуроқ оломон бизга даҳл қилмади. Шу пайт бамисоли муъжиза руй бергандек, осмондан тушдими, ердан чиқдими, лоп этиб рупарамизда иккита хушсурат, алпкелбат йигит пайдо бўлди. Иккаласининг ҳам эгнида қордек оппоқ

куйлак-иштон, устидан ихчам қора нимча кийиб олишган. Бу вақтда бизнинг ҳайдовчиларимиз гилдирак тагига домкрат куйиб кутараётган эди, бирдан қарс этдию... домкрат синиб кетди. Ана томоша! Ҳушимиз бошимиздан учиб турган эдик, бояги икки йигит меҳрибонлик билан ҳол суради. Кейин уларнинг бири «Ҳозир!» дегандек ишора қилиб, йулдан утиб кетаётган бир машинани тўхтатиб нимадир деди ва унга утириб жунаб кетди. Ҳушқад, хушмуйлов иккинчи йигит биз билан гурунглашиб турди. Куп утмай ҳалиги йигит уша машинада домкрат олиб келди. Машина биздан уч-тўрт қадам нарида чироғини ёқиб турди, унинг ёруғида йигит баллонни куз очиб юмгунча алмаштириб берди. Машинамизнинг тагига кириб, қандайдир мурватларини бураркан, оппоқ куйлаги бир зумда қоп-қора бўлди. У эса парвойи фалак, кулимсираб турар эди. Шу пайт машинани олд томонидан жиндай кутариб туришга тўғри келди. Зокиржон ака бошчилигида ҳаммамиз бир жону бир тан бўлиб машинага ёпишдик. «Бой ота» жаноблари буйруқ бердилар: «Қани, давайте, раз, два, взяли!» «Ҳай-ҳай, Зокиржон ака! — дедим жонҳолатда. — Бояги курсатмалар нима булди энди?!» «Э-ҳа! — деди у киши шошиб. — Кечирсинлар, проста оғзимдан чиқиб кетди...»

Вазият шу қадар нозик эдики, ҳатто кулгани ҳам журъат қила олмадик.

Кейинчалик Қори домла икки-уч марта айтдиларки: «Бизга ёрдам берган уша йигитлар эҳтимол, одам эмас, балки Оллоҳнинг малоикаларидир...»

Менинг бу гапга жуда-жуда ишонгим келади.

Алқисса, умрингдан барака топкур бу икки йигит машинамизни сошлаб бериб, зериккан ва томошатаалаб оломон исканжасидан бизни олиб чиқиб кетишди. «Энди кеч бўлиб қолди — йул юриш хатарли, — дейишди улар, — бу кеча ётиб дам олинглар. Тонг саҳарда машина карвонларига қўшилиб жунасангизлар, анча бехатар бўлади». Сунг бизнинг раъйимизга кура бирор меҳмонхонага бошлаб боришга тайёр эканликларини билдиришди. «Сизларни уйимизга ҳам таклиф қилишимиз мумкин эди, — деди уларнинг бири, — аммо жойларимиз сизларга манзур бўладими-йўқми... Кейин, бизнинг уйларимиз тинч эмас — кечаси ҳужум бўлиши мумкин».

Бу беминнат инсонларни етказгани учун Тангрига шукурлар айтиб, улар билан танишдик. Бирининг ис-

ми — Абдул Вадуд, иккинчисиники — Фарид экан. Бизни «Сипангар» («Оқ тоғ») деб номланувчи меҳмонхонага бошлаб боришди. Узимизнинг собиқ обкомлар дачасига ухшаб солинган, олди катта чорбоғли бу меҳмонхона эндиликда ҳарбий касалхонага айлантирилган экан. Шаҳардаги ҳукуматга қарашли ягона меҳмонхона бўлгани учун йулбошловчиларимиз бизни шу ерга олиб келишибди. Майиб-мажруҳ уруш ногиронлари бирпасда бизни қуршаб олишди. Бирининг қули кесилган, бирининг иккала оёғи йуқ, бирининг башараси абжақ бўлиб кетган, қуйинг-чи, урушнинг неки хунрезлиги бўлса, мана шу шурлик ва нотавон кимсаларнинг пажмурда вужудига қараб, бу ҳақда тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Барчаси аламоқ, жабрдийда инсонлар, бирортасининг чеҳрасида табассум нишонисини кўрмайсиз. Бу одамларни уруш — Шуролар иттифоқи бошлаган байналмилал уруш адои тамом қилган. Шу боис ҳам уларнинг ҳасратлари, даъво-дашномлари чексиз эди.

«Шуравийлар менинг отамни, онамни, уч фарзандимни ўлдирган», дер эди уларнинг бири.

«Менинг уйимни ёндириб, кулини кукка совурган — кофирлар», дейди иккинчиси.

«Сизларнинг солдатларингиз менинг кўзларимни кўр қилди», дейди учинчиси.

Биз эса уларга нима деб ҳам жавоб берар эдик?

«Урушни халқ эмас, сиёсатдон раҳбарлар бошлаган эди, бугун энди уларнинг барчаси қораланди», деб айтганимиз билан уларнинг кўнгли ёришармиди? Вужудларидаги, юракларидаги азобу уқубатлар, алам-армонлар сал бўлса-да камаярмиди?

«Бизнинг эркимиз узимизда эмас эди. Энди мустақил бўлдик. Энди Ўзбекистон коммунистларсиз, коммунизмсиз яшамокчи», деб дабдурустдан эсимизга келган гапларни айтамыз. Уларнинг кўзларидан, сўзларидан эса ҳамон мунг ёғилиб туради: «Бизни ўлдирган, қирган аскарлар ичида сизларнинг ўзбекларингиз, тожикларингиз, қозоқ ва қирғизларингиз ҳам бор эди...» «Улар алданган эдилар, — деймиз биз изтироб билан, — улар маҳкум эдилар. Биз ҳаммамиз алданган, ҳаммамиз маҳкум эдик...» «Ахир, улар мусулмон эдилар-ку! — дея бизни тергашда давом этади ногирон аскарлар. — Наҳотки мусулмон мусулмон биродарига қурол кўтарса?» «Авф этингиз, биз на кофир эдик ва на мусулмон, аросатда қолган бир нарса эдик...»

Аммо бу тариқа важ-корсонлар бу ситамдийда инсонлар кунглида самимият ва ишонч пайдо қилмади. Сарбонларимиз уларга узоқ ниманидир тушунтиришди. Бир маҳал Қори домла ажаб бир иш қилда: касалхона аҳлига идишда олиб келаётган Оби Замзам сувидан қуйиб узата бошлади. Шундагина уларнинг тунд юзларидаги шубҳа ва гумонлар тарқагандек булди. Дуолар қилиб, муқаддас сувни барча шифоталаб беморларга улашилди.

Меҳмонхонанинг биринчи қаватидан иккита хона тегди. Деразалар чил-чил синиб ётибди, эшиклар кулфланмайди. Йулақларда майиб-мажруҳ аскарлар оғриқ азобидан бетоқат, беором кезиб юради. Ҳаво салқин, борлиқ шундай мафтункор! Аммо уйку-хузур қайда!

Тун буйи яқин атрофдаги шиддатли отишма овозига қулоқ тутиб, ухламай тўлганиб чиқдик. Ким ким билан урушяпти, нега урушяпти — асло билиб бўлмайди. Бейхтиёр бояги ногирон аскарларнинг саволларини узларидан қайтариб сурагим келади: «Хуп, илгарилари-ку, кофирларга қарши, сўнг уларнинг тарафдори бўлган Нажибуллоҳ тузумига қарши курашган экансизлар. Энди мужоҳидлар ҳокимиятни қўлга олибди. Нега яна узаро жанг қилиясизлар? Наҳотки, мусулмон мусулмонга қарши қурол кутарса?»

Ҳаёт — бешафқат нарса, ақл ва мантиққа буй бермайдиган уз қонуниятлари бор. Бегуноҳ қон тукилавергач, одамзотнинг дийдаси ҳам қотиб кетаркан. Афғонистон диёри бугунги кунда шундай беқарор бир вазиятни бошидан кечираёттибди. Уруш — мамлакат халқининг асосий касб-корига айланиб кетгандек таассурот қолади баъзан...

Бомдод намозидан сўнг кечаги посбонларимиз — Абдул Вадуд ва Фарид етиб келишди. Ҳол-аҳвол сурашиб, бизни Жалолобод бозорига бошлаб боришди. Бу ерда бир автоустахона олдида тўхтадик. Паҳлавон бир уста ҳаш-паш дегунча машинамизни созлаб, баллонларини мустаҳкамлаб берди. Сўнгра Фарид нонуштага таклиф қилди. Шу нонушта ҳануз эсимдан чиқмайди: еручоққа ўрнатилган катта дошқозонда оппоқ сут қайнаб ётибди. Атрофга қатор стол-стуллар қуйиб жой қилинган. Ошпаз, аниқроғи сутпаз барчамизга бир стакандан қайноқ сут ва иссиқ, юпқа нон келтириб қўйди. Ниҳоятда содда ва туйимли емак билан қаноатланиб, Кобул сари йул олар бўлдик.

Мезбонларимиздан бири — Фарид бизни Кобулга қадаp кузатиб бормоқчи.

11 июль. Кобул. «Сипанзар» меҳмонхонаси.

Кобулгача орадаги масофа 120 километр. Йул хароб, уруш асорати туфайли вайрон бўлган, аксар қисми тоғ-довонлардан утади. Кета-кетгунча икки чеккада куйган-мажақланган танклар, тушлар, машина қолдиқлари — шармандали урушдаги мағлубият ёдгорликлари. Бутун-бутун шаҳарлар, катта-катта қасабалар, қишлоғу овуллар ўлик сукунат билан ҳувиллаб ётибди. Тоғлар, даралар, баланд-баланд адирлар куйиб култсепа бўлиб турибди. Адоғи йўқ боғ-боғчаларда бир-ярим қўтир эчкилар кўзга чалинади.

Шуролар Иттифоқи нега смирилди, деб бутун жаҳон ҳозир тахмин қилиш билан овора. Бировлар буни Горбачевдан кўради, бировлар ЦРУдан. Айримлар Ельциндан даъво қилса, айримлар ГКЧПни лаънатлайди. Лекин булар асосий сабаб ва сабабчилар эмасдир. Менинг назаримда, Шуролар Иттифоқининг смирилишига асосий сабаб — бу зулмдир. Собиқ давлатимизнинг уз фуқаролари ва бошқа халқларга қилган мислсиз зулм-зиёнларининг оқибати пировард-натихада уни таназулга олиб келди. Бўлмаса, Афғонистонда — тоғу тошда тинчгина уз тирикчилиги, уз маишати билан банд бу хорижий улкада бизнинг итимиз адашганмиди? Буюклик васвасасига учраб ночор, қашшоқ ва гариб бир халққа зулм қилмоқчи бўлдик ва мана бугун шу зулмнинг самарасини кўриб турибмиз.

Ҳазрати Амир Темурнинг пири муршиди Зайниддин Абубакр Тойбодий бениҳоя топиб айтганки, «мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди».

XX аср Шуролар империяси бу фикрга тасдиқ бўла олади.

Соат ун иккини қоралаб қолганида Кобулга кириб келдик.

Ун тўрт йиллик уруш алангаси ичра қолган шаҳарни кўз олдингизга келтиринг — ана шу Кобул бўлади.

Кобул! Ҳам шаҳри азим, ҳам кўҳи баланд. Донишмандлар, киши яшаганга яраша ана шу икки масканининг бирида яшаса, дейдилар. Кобулда нафақат бу икки хислат мужассам. Бобур Мирзонинг таъбири билан айтганда:

Бихур дар арки Кобул май, бигардон коса
пайдар-пай,
Ки ҳам куҳ асту, ҳам дарёу, ҳам шаҳрасту, ҳам
сахро.¹

Афсуски, шаҳарнинг бугунги қиёфасига қараб, купроқ туртинчи белгиси, яъни сахролик хусусиятлари устун эканлигини пайқаш мумкин. Муаззам шаҳар таназзулга юз тутиб ётибди. Бот-бот уқ овозлари эшитилади. Тула ҳарбий вазият ҳукмрон. Кучаларда танклар, БТРлар ваҳшат билан урмалаб юради, ҳар қадамда шиппак кийиб, салла ураган, соқоли устан одамлар утган-кетганни тўхтатиб текшириб куради. Кунчиқар томондан тулпарнинг даҳшатли гумбуллаши қулоққа чалинади.

Бир қуналга қидириб, шаҳарни айландик ва бир пайт марказдаги муҳташам «Сипанзар» меҳмонхонаси қаршисидан чиқиб қолдик. Меҳмонхона ишламас экан — бу ерга ҳам ҳарбийлар макон қурган. Булар қандай ҳарбий, қайси гуруҳга мансуб — аниқлаш мақсадида бир оз суҳбат қурдик. Мақсадимизни изҳор қилдик, зиёратчилар эканимизни айтиб, Бобур Мирзонинг қабрларига бориш учун маҳаллий ҳокимиятни қасрдан топишимизни сўрадик. Аскарлар гапимизни эшитиб кулишди. Маълум бўлишича, шаҳарда номига ҳокимият бор экан-у, лекин унинг ўзи мададга зор экан. Қоп-қора соқоли юз-қўзини қоплаган ёшгина ҳарбий йигит иягини автомат билан қашиб, эринчоқ оҳангда қуролига ишора қилиб суз қотди: «Мана — ҳокимият!»

Дарҳақиқат, бу улкада қурол кимнинг қулида бўлса, ҳокимият ҳам шунинг қулида.

Вазиятнинг мавҳум ва таҳликали эканини куриб, тарвузимиз қўлтигимиздан тушди. Машинамиз ичига кириб кенгаш қилдик. Мавжуд аҳвол Кобулда илмий-ижодий изланиш ишларини олиб боришга имкон бермаслигини назарда тутиб, бу ерда ортиқча тухтамаслика, Мозори Шариф томонга қараб йўлда давом этишга қарор қилдик. Ҳарбийлардан бир кеча қуноқ бўлишга изн сурадик. Илтимосимизни таажжуб билан қарши олишди. «Жойни қизганмаймиз, — деди уларнинг каттароғи, — аммо бирор кори ҳол бўлиб қолса,

¹ Кобул аркида май ич, косани кетма-кет айланткири, бу ер ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳар, ҳам сахродир.

масъулиятни буйнимизга ололмаймиз». «Қандай кор-ҳол?» деб суради Зокиржон ака. «Айтиб булмайди-да. Биз кечаси жанг қиламиз. Ёки бизнинг қароргоҳимизга ҳужум қилишлари мумкин. Қурқмайсизларми?»

Қурққанимизда ҳам қаёққа борар эдик, Оллоҳдан паноҳ сураб, ҳарбий сардорга айтдикки: «Сизлар нима булсаларингиз — биз ҳам шу». «Майли, кириб жойлашинглар. Қаватларда совуқ сув бор, аммо овқат йук, егуликни узинглар топасизлар».

«Сипанзар» — «Оқ тилло» демакдир. Вақтида жуда ҳафсала ва дид билан қурилган ҳашаматли меҳмонхона бойқушхона булиб ётибди. Қимматбаҳо мебелларни чанг-тупроқ босган, йитиб-тузган, дераза ойналари синган, биллур қандилларнинг симлари шокила булиб осилиб ётибди. Супурги тегмаган хонумон хароб, деганлари айни шу булса керак.

Туриб-туриб, алам қила бошлади. Наҳотки, шунча йул юриб, йул юрсак ҳам мул юриб, энди муродимизга етдик деганимизда ноумид қайтсак? Ҳазрати Бобурнинг мангу оромгоҳи ёнгинасида туриб, наҳот муқаддас мақбарасини зиёрат қила олмасак? Бундай имконият қайтиб бизга муяссар буладими-йўқми?..

БАЙТ:

Кунгил тилаган муродиға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу иккиси гар насиб этмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.

Бир қисмимиз машина ойнасидан, бир қисмимиз меҳмонхона ойналари ортидан улкан жангтоҳ ва култепага айланган шаҳарга маънос тикилиб турар эдик. Бир пайтлар нақадар гузал булган экан-а бу улуг шаҳар! Бобур Мирзо унинг таърифида ушбу ҳароратли ва латиф сузларни бежиз битмаган булса керак:

«Кобул вилояти туртинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг уртасида тушубтур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қальаси тоққа пайвастдур. Қальанинг гарбжануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳ Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг доманаси тамом боғдур... Қальанинг жанубида, Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуг кул тушубтур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳиси-

дадур. Уланглар сабзалик маҳалида бисёр яхши кури-
нур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паравон
ели дерлар. Аркта шимол сари даричалик уйлар асру
хушҳаводур... Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавоси-
дек ҳаволик ер оламда маълум эмаским, булғай. Ёзлар-
да кечалари пустинсиз ётиб булмас. Қишлар агарчи
қори аксар улуг тушар, вале муфрит совуғи йуктур.
Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволикқа машҳурдур,
вале муфрит совуқлари бордур...»

Ана шундоқ жаннатмонанд маскан айни дамда
вайрона бир шаҳристон ҳолига тушиб ётар эди. Ёз
кечалари энди бу ерда пустин эмас, уқ утмас зирҳли
либос кийиб ётиш лозимга ўшарди. Рухимиз тушиб
кетган, нима қиларимизни билмас эдик. Аммо Оллоҳ
— улуг, Оллоҳ — марҳаматлидир, бу сафар ҳам ўзи
мушкулларимизни осон, ҳожатларимизни равон қил-
ди. Меҳмонхонада ҳарбий комендатуранинг хизматчи-
си булмиш Муҳаммад Али исмли бир йигит билан
танишиб қолдик. Сочлари қоп-қора, забардаст қомат-
ли, йигирма беш ёшлар чамаси бу йигит боксчи, Афго-
нистон термасининг аъзоси, мамлакатнинг бир неча
бор чемпиони экан. Зокиржон ака куйиб-пишиб унга
мақсадимизни тушунтирди. У Ўзбекистонда, жумла-
дан, Андижонда ҳам спорт мусобақаларида булган
экан, чала-чулпа русча гапиришни биларкан. Нияти-
мизни эшитиб, хийла вақт уйланиб қолди. «Боғи Бо-
бур»... ҳозир бошқа бир ҳарбий гуруҳ қулида. Қумондо-
ни ҳам у ерда ўлтиради. Майли, бир таваккал қилиб
қурайлик-чи. Лекин ҳаммани эмас, икки-уч кишини
таксида олиб бориб келишим мумкин», — деди. Йиги-
либ, яна маслаҳатлашдик. «Бой ота», Собиржон ака ва
мен «разведка»га бориб келадиган бўлдик. Тарихчи
домламиз Рустам Шамсиддинов ҳам бизга қушилди.
Қолганларга бир хонага йигилиб ўлтиришга, тарқалиб
кетмаслик ва машинадан бохабар булиб туришга буй-
руқ берилди. Муҳаммад Али стакчилигида кучага чи-
қиб, такси кута бошладик.

Ажаб манзара: шаҳарда уруш ҳаракатлари, ҳарбий
ҳолат кетаётгани-ю таксилар сийрақроқ булса-да, қат-
наб турибди, савдо-сотик, кундалик тирикчилик давом
этмоқда. Ҳатто бир жойда музқаймоқ сотиб ўлтирган
одамни ҳам курдим. Сал нарида эса — тавба, айтсам,
ишонмайсиз, ранго-ранг лента тақиб, келин олиб ке-
таётган иккита-учта машинага кузим тушиб қолди. Ко-
булликлар урушга обдан урганиб, парво қилмайдиган

ҳам бўлиб кетишганми, дсб уйлаб қоласиз. Уруш — уз йулига, турмуш — уз йулига.

Гизиллаб пачоққина бир машина келиб қолди. Ёдимдан кутарилмаган бўлса, «Москвич» эди шекилли. Таксига чиқиб жойлашдик, танклару ҳарбий машиналар орасидан урмалаб, шаҳарнинг шарқий томонига қараб йул олди. Ва куп утмай шаҳар чеккасида жойлашган Боғи Бобурга етиб бордик! Ана, боғ дарвозаси ҳам куруниб қолди. Хушҳаво, сафоли бир боғ, гир атрофи баланд девор билан ураб олинган. Яқин-яқинларгача бу жой шаҳарликларнинг севимли гаштгоҳи — истироҳат боғи саналар экан. Боғ паст-баланд тоғ ёнбағрида жойлашган, тепаликка зина орқали кутарилиб борилади. Дарвоза олдига рупара бўлишимиз билан қуролли соқчилар бизни тўхтатишди. Муҳаммад Али бизни таништириб, мақсадимизни тушунтирди. «Ҳожи», «ҳаж» деган сузларни эшитиб, соқчилар бизга сергак тортиб қарадилар. Сунг улардан бири боғ уртасидаги икки ошиёнали муаззам кушкка — қароргоҳга қараб маслаҳатлашгани кетди. Бир оздан кейин ижозат бўлди шекилли, улардан иккитаси бизни ичкарига бошлади. Бисмиллоҳ айтиб, юрагимиз ҳаяжондан энтикиб, зиналарга қадам қўйдик. Мана, баландда, юксак тоғлар пойида жойлашган оқ мраммар мақбара. Муъжазгина, худди Бобур Мирзонинг узи янглиғ ортиқча ҳашам ва дабдабалардан холи, сипо ва камтарин бир оромгоҳ. Беихтиёр кузларингиз намланиб, бугзингизга хурсиниқ тиқилиб кела бошлайди. Мана шу совуқ сағана остида, икки газ қаро тупроқ қаърида шиддат-шижоати билан оламга сиғмаган шерри мард ётибди... Мақбаранинг атрофи ям-яшил дарахт, эгилган новдалардаги мулойим япроқлар Бобур Мирзо ҳақларига саловат айтиб тургандек. Ҳаво шундай тиниқ, шундай мусаффоки, симирган сари кукрак қафасларингиз кенгайиб бораётгандек туюлади.

Ҳаселимда эса жаҳонгир шоҳ ва оламгир шоирнинг маҳзун мисралари кузимдаги ёш каби айланиб туради...

Ё қаҳру ғазаб бирла мени туфроқ қил,
Ё баҳру иноятингда мустағроқ қил.
Ё раб, сенгадур юзим, қаро, хоҳ оқ қил,
Ҳар нав сенинг ризонг эрур, андоқ қил.

Асрий чинорлар, кўҳна, азамат тут дарахтлари, азим қайрағочлар боққа қуюқ кўланка ташлаган. Қуйида Бобур Мирзо замонида қаздирилган иккита

мармар ҳовуз. Шаҳардаги бошбошдоқлик ва уруш ҳаракатларига қарамай, мақбара яхши сақланган, гирдогирди кукаламзор, озода, ораста. У ер-бу ерида тарихда ном қолдириш ишқида қули қичиган баъзи кимсаларнинг чизмакашликларини ҳисобга олмаганда сағана ва мақбаранинг умумий ҳолати бинойидек. Маълумки, бу обида 1607 йилда ҳазрати Бобурнинг эвараси Жаҳонгиршоҳ томонидан қурдирилган. Бинобарин, салкам тўрт юз йилдан буён уз салобати ва шуқуҳини сақлаб келмоқда. Мақбарадан сал пастроқда оқ мармардан бунёд этилган муъжазгина масжид бор. У 1640 йилда Бобур Мирзонинг чевараси, улуғ ошиқ ва буюк бинокор Шоҳ Жаҳон тарафидан барпо қилдирилган булиб, то ҳануз зиёратга келадиган мусулмонлар шу жойда ибодат қилиб, савобини Бобур Мирзонинг руҳларига бағишлар эканлар. Боғнинг уртасидан шарқираб муздай зилол сув оқиб ётади, таъми ниҳоятда лазиз, тотли.

Қабр пойида тиз чуқиб тиловат қилдик, пешин намозини пастдаги масжидда уқиб, улуғ бобомизнинг руҳи покларига дуои фотиҳалар қилдик. Мақбарани синчиклаб куздан кечирдик, қайта-қайта суратга туширдик, тахминий тарҳини чиздик. Собиржон ака қабрнинг бош ва оёқ томонларидан, ён тарафларидан тупроқ олиб бир халтага солди. Ният қилдикки, шоирнинг ота юрти Андижонда тикланажак рамзий оромгоҳига шу тупроқ қуйилса...

Мақбаранинг икки ёнбошида яна иккита сағана бор. Уларга ҳам Бобур Мирзонинг яқин авлодлари дафн этилган экан.

Марҳум географ олим, профессор Ҳамидулла Ҳасанов ҳазрати Бобур истеъдодининг оташин мухлисларидан бири эди. У зоти шариф бобокалонимиз ҳаёти ва ижодига бағишлаб махсус «Бобур — сайёҳ ва табиатшунос» номли сермазмун рисола битган. Мазкур рисолада бир қанча жиддий илмий кузатишлар ва хулосалар мавжуд. Жумладан, олим Бобур Мирзонинг Кобулдаги ушбу мақбарасини ҳам синчиклаб урганган, унинг тарихи хусусида қимматли маълумотларни қайд этиб қолдирган. Шу боис муҳтарам домланинг уша китобчасидан жиндай иқтибос келтириш жоиздир:

«Боғи Бобурдаги сағана тошига қуйидаги сузлар битилган: «Подишоҳки, анинг тожу тахтидан нури илоҳий ёғилур эрди, номлари Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ эрди. Давлатманд ва бузургвор, иқболли ва

одил ва динпарвар, сипоҳийлари тавфиқ соҳиби булмиш файзиёб фотиҳ эрди. Ул зот олам жисмини илгида тутди ва равшан булиб равона булди».

«Бу лавҳанинг сунгги сатри «Гуфтам фирдавс доим жон Бобуршоҳ» деган жумла билан ниҳоясига стади, — деб ёзади профессор Ҳасанов. — Абжад ҳисобида бу ҳижрий 937 йилга, милодий 1530 йилга тенг демакдир.

Сағана тошининг сиртқи томониға эса қуйидаги битик нақш этилган:

«Ҳазрат арши ошиён Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳ Ғозийнинг угли булмиш Ғозий Абдул Музаффар Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир ҳазрат фирдавсмакон Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг нурафшон мақбарасини зиёрат қилган чоғида кунгидаги ниятини адо этиб, тахтга ултирганиға икки йил тулганида ушбу лавҳани урнатмоққа амри фармон қилдики, бир минг ун олтинчи ҳижрийға мувофиқдир».

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад ҳазрати олийлари 1530 йилда Аграда вафот этган. Дастлаб шу ердаги узи барпо этган «Оромбоғ»ға дафн қилинади, кейинчалик эса, васиятиға кўра хоки Кобулдаги мазкур масканға кучирилади.

Зиёрат чоғи бутун ҳаёлимиз, онг-шууримиз мозий бағриға туташиб кетган, аммо шундоққина боғ ортида, яққол кўриниб турган тоғ этакларида пайдар-пай отишма товуши эшитилар, бунга сари бизни киприк қоқмай таъқиб этаётган аскарлар безовталаниб, уша томонға қараб-қараб қуйишар эди. Бу кўҳна деворлар Бобур Мирзо замонида тикланган, кўкқисдан түп уқи тушиб вайрон булиш эҳтимолини уйлаб юрагимиз увишар эди.

Аскарлар билан суратға тушишни таклиф қилган эдик, бажонидил рози булишди. Инсон, ишқилиб, ҳамма жойда ҳам узидан бир эсдалик-ёдгор қолишиға қизиқар экан-да! Булмаса, бу таҳликали вазиятда бизнинг фотоаппарат қаршисида соч тараб туришимиз узи кулгили эди... Аскарларға ташаккур айтиб, дуппи, тасбеҳ каби совға-саломлар топширдик. «Бой ота» елкаға осиб олган чарм халтасидан гузал «Бухоро» альбомини олиб, йигитлардан қумондонға топширишларини сўрадилар. Альбомнинг ортидан ҳам ифтихор, ҳам маъюслик билан қараб қолдим. Чунки, уни узим хизмат қиладиган Адабиёт ва санъат нашриёти чоп этган, менинг ҳам озми-купми меҳнатим сингган эди, худди фарзандимни нотаниш ва бегона одамлар орасиға бе-

риб юбораётгандек бир ҳолатда қолдим. Ким билсин, қандай одамларнинг қулига тушадию қандай қадр-қиммат топади...

Боғи Бобурдан беҳад руҳланиб, меҳмонхонага қайтиб келдик. Бунда қолган биродарларимиз ташвиш ва хавотир билан ўлтиришган экан, бизни соғ-омон куриб, куп суюнишди. Ҳикояларимизни эшитиб, уларда ҳам зиёратга бориш истаги туғилди. Шу ерга келиб, армон билан кетиш чиндан ҳам афсусланарли ҳол бўлур эди. Шунга кўра Боғи Бобурга иккинчи марта боришга қарор қилдик. Муҳаммад Алига яна тилагимизни айтдик. Оллоҳ кўнглига шафқат солган йигит экан, уйланиб туриб, рози бўлди. Икки дустини кумакка чақирди. Узи каби норгул, барваста йигитлар. Танишиб билсак, бири — тренер, иккинчиси — тужжор экан. Бу сафар иккита таксини ёллаб жунадик.

Боғи Бобур ҳамон азалий шукуҳга тулиб шовиллаб ётарди.

Бобомиз қабрларини қайтадан зиёрат қилдик. Телстасвирчимиз Фарруҳ Расул завқ-шавқ билан, илҳом билан сувратга ола кетди — булғуси фильми учун ноёб ва бетакрор кадрлар топилганидан у бениҳоя хурсанд эди. Қабр пойига тиз чуққанимизда Муҳаммад Али секингина: «Мен ҳам тиловат қилсам, ижозатми?» деб суради. Рози бўлдик, у дардчил, шикаста бир қироат билан тиловат қилди. Яхшигина мулло ҳам экан у. Ишимиз юришгани боис «Бой ота» ҳам роса ийиб кетган, совға-саломни янаям мул қилиб олган экан, аскар йигитлардан кимга дўппи, кимга чойнак-пиёла, кимга белбоғ насиб этди. Бу гал кўмондонга тўн тортиқ қилинди.

Зиналардан бир-бир босиб пастга тушиб кетаётсак, бир неча аскар гарқ пишган марвартак тут тагига чодир тутиб қоқаётган экан. Қўярда-қўймай бизни ҳам таклиф этишди. Келиб, чодирни тутишга кумаклашиб турдик. Аскарлардан бири — туя жунидан тикилган тўгарак кулоҳ кийган чорпаҳил йигит, тут тепасига чиқиб жон-жаҳди билан қоқар, дарахт силкинганида чодирга, ён-атрофимизга, уст-бошимизга марварид тут доналари дув-дув тукилар эди. Бир зумда теварак-ероқ, нимранг, нимпушти тут ғужумлари билан қопланди. Аскар болалар қоқилган тутни бир пақирга солиб, муздай чашма сувида ювиб келтирдилар ва ўртага қуйиб манзират қилдилар. Пақир атрофига гир тизилиб, тутхўрлик қилдик. Очиғи, умрим бино бўлиб, бу

каби лазиз тутдан туйиб емаган эдим — мазаси то ҳануз оғзимда. Шу боис лутф қилиб дедимки, бобомиз экиб кетган тутдан баҳраманд булдик. Чиндан ҳам, бу дарахтни уша олис утмишда бобурий боғбон боболаримиздан бири эккан ёки эктирган булса, не ажаб? Ахир, бобурий ҳукмдорлар нафақат салтанат ва ҳарб ишида, ёки санъат ва мёморлик бобида, балки гузал, бетимсол боғлар барпо этиш соҳасида ҳам оламга машҳур зотлар бўлганликлари тарихда барчага аён-ку!

Келинг, яхшиси бу хусусда сўзни Бобур Мирзо ҳазратларининг ўзларидан эшитиб кўрайлик:

«Одинапур қўрғонининг олида, жанубий тарафида бир баландда тарихи тўққуз юз ун тўртта бир чаҳорбоғ солдим. Боғи Вафога мавсум, рудқа мушрий, руд қўрғон била боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр булур. Паҳор хонни босиб Лоҳур ва Диболпурни фатҳ қилган йили кила келтуруб экуруиб эдим, сабз бўлиб эди. Андин бурунги йили найшакар дағи экиб эдилар, яхши найшакарлар булуб эди. Бадахшон ва Бухорога ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафиё, оқар суйи мутгасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг уртасида бир кичикрак пушта воқий бўлубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг уртасидин ва боғнинг ичидағи пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғнинг ғарби-жанубий тарафида дағи дардах ҳавзедур, атроф тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себаргаздордур. Бу боғнинг айни ери ушбудур. Норунжлар саргарон маҳалда бисёр яхши кўринур, хили яхши боғ воқий бўлубтур...»

Диққат билан қараган булсангиз, бу боғ тасвири ҳам худди Кобулдағи биз зикр этаётган боғ манзараларига айнан ухшаб кетади. Андоза аслида шу ердан, эҳтимол, Самарқанд ва Андижоннинг, ёхуд Бобурнинг она юрти Тошкентнинг фусункор боғларидан олинган булса, ажаб эрмас.

Ҳазрати Бобур ва унинг шавкатли авлодлари асрлар давомида ушлаб ана шундай сулим чаҳорбоғлар, гашт-гоҳлар, боғу боғчалар бунёд этиб, келгуси наслларга мерос қилиб қолдирганлар.

Яна зиёратимиз тафсилотига келиб тухтайдиган булсак, Боғи Бобурдан чиқиб, меҳмонхонага қайтар эканмиз, ногаҳон кун чошгоҳга яқинлашганию эрта-лабдан бўён туз тотмаганимизни эслаб қолдик. Йўлда учраган дастлабки ошхонага кириб танаввул қилмоқчи

булдик — кабоб буюрдик. Шу вақт кучанинг нариги бошида келаётган ғалати бир издиҳомга кўзимиз тушди. Қоп-қора либосларга бурканган, ҳар турли туғлар кўтарган икки-уч минг кишилик мотамсаро оломон ғайритабиий қичқириқлар билан айюҳаннос солиб утмоқда эди. Уртада — елкасида думалоқ гардиш каби очиқ жойи булган майкасимон бир куйлак кийган юз-юз эллик чоғли ёш-ёш йигитлар кукракларига, ягринларига гурсиллатиб урганча жазавакор оҳангда алланималарни бақириб келишарди. Суриштирсак, бугун муҳаррам байрамининг иккинчи куни, имом Ҳасан, имом Ҳусайн қатл этилган сана булиб, бу издиҳом Дашти Карбало шаҳидлари ёдини хотирламоқда экан. Оломон олдимиздан утиб, кўздан гойиб булғунига қадар нафасимизни ютиб, жимгина кузатиб турдик.

Кечки пайт меҳмонхонамизда ҳарбий мезбонларимизнинг тайинлашига кура қалин дераза пардаларини тушириб ултирдик. Икки-уч киши юрак ютиб, беш юз метрча наридаги бозордан помидор, пиёз ва нон харид қилиб келдик. Бозорча хароба, ифлос, нарх-наво қиммат, гадой, тиланчилар, хору бенаво инсонлар кўп.

Ҳашаматли хоналаримиздан бирига йиғилишиб, намозшомдан кейин тошкентча «аччиқ-чучук», андижончасига «шакароб» тайёрладик. Ҳаммамиз қаттиқ чарчаган эканмиз, хуфтон намозидан сўнг дарҳол уйку голиб кела бошлади.

Хонамизга кириб тахминан бир соатча — соат ундан ун бирга қадар жиндай мизгиган эканман. Кейин... қасира-қусур, гумбир-гумбир отишма бошланиб кетди. Итлар тинимсиз хуради, осмон зенит тўпларидан ларзага келади, машиналар шовқини, ҳарбийларнинг бақир-чақири, дод-фарёдлар — буларга қасрдадир букиртириб радиокарнайдан қуйилаётган жанговар марш садолари қушилиб кетади. Баъзан отишма нақ меҳмонхона пастида булаётгандай дераза ойналари зириллаб, чор-атроф аланга ёғдусидан ёришиб қолади.

Ҳаёл қургур одамни ҳар ёқларга олиб кетди.

Ухлар эканмиз — билмас эканмиз, тун деганлари бениҳоя узун булар экан. Гоҳ тоғлардан гумбурлаб тўп овози келади, гоҳ утакани баттар ёриб ёввойи, мастона қийқириқлар эшитилади — бамисоли қандайдир туда биз томон бостириб келаётгандек. Меҳмонхона дарвозаси олдида эса автобусимиз турибди — қорнида урусча ёзуви билан!..

Аламзада, мотамсаро, қонсираган, инсоннинг ҳаё-

ти сариқ чақа булиб қолган бу улкада ҳар нарсани кутиш мумкинлигини шу дақиқада яхши англадим. Эҳтимол, ялдо кечаси шунчалар узоқ булса керак. Мавлоно Гулханий айтганларидек:

Бу нечук тунким, они тонги йуқ,
Ё муаззинларининг бонги йуқ...

Ниҳоят, уйқусиз, даҳшатли тун поёнига етиб, тонг отди. Юракларга таскин ва ҳарорат бағишлаб азон садоси янграй бошлади. «Ҳайя алал фалаҳ» — «Нажотга келинлар» деган илоҳий даъват айни лаҳзаларда теран бир рамзий маъно, яна ҳам тўғрироғи, халоскорона бир руҳ касб этган эди.

Бомдод намозини уқиб, аста дераза пардасини очдим. Назаримда, шаҳар кучаларида бирор кимса куринмаслиги — бари қирилиб битган булиши лозимдек эди. Адашган эканман, кобулликлар халта-турболарини кутариб, кундалик тирикчиликлари билан андармон булиб кетмоқдалар, кабобхонаю ошхоналар тепасидан тутун урлаётир, таксилар мижоз излаб шаҳар кезмоқда.

Нонушта қилмасдан машинага ултирдик. Йулда Бобур қадамжоларидан булмиш Боғи Калон номли куркам, гузал боғни куриб утдик. Бу оромбахш чорбоққа бобомиз Бобур Мирзо замонида тартиб берилган. Баланд-баланд адирлар тепасида яшнаб ётган бу беҳишт боғидан бутун Кобул худди оёқ остида ястанган куйи яққол куришиб туради. Нақл қилишларича, ҳазрати Бобур бу масканга тез-тез келиб турар, шаҳри азимнинг ажиб манзараларига термилиб ултиришни хуш курар экан.

Кобулни сўнгги бор айланиб чиқиб, «Тойота»миз «жилови»ни Мозори Шариф томон буриб тўхтадик. Содиқ сарбонимиз Муҳаммад Али билан хушлашдик. Гоят мутаассир булдик.

Олдимизда — олис ва номаълум йуллар, янгидан-янги учрашув ва айрилиқлар. Ортимизда — Кобул, улуғ бобомизнинг абадий оромгоҳи, нотинч, беҳаловат бир улка. Йулга тушмасимиздан яна туп овозлари гумбурай бошлади. Мангу масканида фароғатга чумган, тириклик чоғида бу уткинчи, бебақо дуненинг жангу жадалларидан чарчаб у дунёга бош олиб кетган буюк жангчи, буюк шоир, буюк боғбон бобомизнинг руҳи поклари бу қиргин-қиёматлардан бениҳоя безовтадек

булиб туюларди. Кунглимиз тулиб, Қори домладан тиловат қилишларини сурадик. Дуои фотиҳаларимиз сунгида қиблага қул очиб минглаб шаҳидлар ётган бу жабрдийда улкада, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Абу Райҳон Беруний, Султон Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб сингари улуг аждодларнинг табаррук хоклари жо бўлган шу кўҳна заминда тинчлик-омонлик қарор топишини тилаб, Оллоҳга илтижолар қилдик.

Дейдиларки, холис ният билан йул юриб бораётган йулчининг тилаклари албатта ижобат бўлади.

Ана шундоқ маҳзун ва қарама-қарши кайфиятлар оғушида Кобулни тарк этдик.

Иншооллоҳ, Ватан яқин қолди!..

12 июль. Мозори Шариф.

Мозори Шарифга қадар салкам икки юз километрлик йул уша машҳур ва машғум Саланг дараси орқали утади. Бу дара шу жойларда жанг қилган шуравий «афгон»ларнинг ҳасратли қушиқларида қонли бир оҳанг ила тараннум этилган: «Ўлим водийсидир Саланг...»

Баҳтимизга, йулнинг бу қисми омон сақланган экан. Ёки уруш тутагач, таъмир қилинганмикан? Атрофда ям-яшил боғчалар, шовиллаб оқаётган тоғ дарёлари, чашмалар, харобазорга айланган қишлоқлар, собиқ шуро аскарлари ташлаб қочган назорат бекатлари, ҳарбий шаҳарчалар, жанговар қуналгалар, портлатилган куприклар, қатор тизилиб ётган мажақ танклар, машиналар...

Шуро ҳукумати Афғонистонни босиб олганида бу ерларда абадий қолажагига қаттиқ ишонган, шу боис узоқ мулжал билан осмонупар тоғларни тешиб ер ости йуллари — туннелларни устма-уст қуриб ташлайверган. Узундан-узоқ, бир-бирига уланиб кетадиган тоннеллар.

Саланг дарасининг баландлиги уч минг километрдан зиёд. Бу дара табиий равишда мамлакатни иккига — Шимолий ва Жанубий Афғонистонга ажратиб туради. Энг серҳосил, унумдор ерлар, суғориладиган воҳалар эса биз кетиб бораётган Мозори Шариф томонларда жойлашган.

Беш-олтита нимқоронги; ваҳимали ер ости йулларидан утдик. Йулларда ҳануз уша аҳвол: қуролланган деҳқонлар, болалар, чоллар, юртига кучиб келаётган қочқинлар.

Соат уч-туртларда Мозори Шарифга кириб келдик. Катта, қадимий шаҳар. Том маънодаги шарқона макон. Куча-қуйларда қуролли кишилар кўзга чалинса-да, бу жойларда уруш ваҳимаси у қадар сезилмайди.

Биз келиб тўхтаган отель «Мозори Шариф» деб аталади. Эшигида бир гуруҳ аскарлар. Салом-алиқдан сўнг маълум бўлдики, мазкур меҳмонхонада Элмурод Аргун деган ўзбек йигит этакчи бўлган қўшин қароргоҳи жойлашган экан. Дарбон болалар форсийми, дарийми бир тилда гапиряпти-ку, лекин юз-кузидан, хатти-ҳаракатларидан ғирт ўзбеклиги шундоққина билиниб турибди. Э, ўзбекликни яшириб буларканми, башарасига битиб қўйган булади-ку! Хуллас, улардан бири ичкарига хабар қилгани кириб кетди ва зум утмай биз ичкарига таклиф этилди. Узун йулакдан утиб, турдаги бир хонага кирдик. Иккита темир қароват. стол-стул, деворда яшил байроқ: ер курраси узра чалишиб тушган икки қилич тасвири. Туқима — бордондан ясалган диван ва креслолар. Стол ортида қоп-қора соқоллик, нигоҳлари уткир ва тийрак бир йигит ултирибди. Унинг исми Муҳаммад Наби, асли Майманадан. Ун турт йилдан буён жангу жадалларда иштирок қилиб келади. Бизни очиқ чеҳра билан қарши олди. Қисқа суҳбатдан сўнг биз қуйидаги маълумотларга эга бўлдик.

Шу кеча-кундузларда Афғонистонда давом этаётган сиёсий курашлар натижасида мамлакат бир неча гуруҳларга бўлиниб кетган. Улардан бири генерал Абдурашид Дустим этакчилик қиладиган Шимолий Афғонистон миллий исломий ҳаракати (жунбуш) бўлиб, мамлакат шимолидаги Балх, Шибиргон, Қундуз, Маймана, Самангон сингари туққиз вилоят мазкур кучлар тасаруфида экан. Биз келиб турган жой ташкилотнинг шаҳар бўлими, унга боя эслатганимиз Элмурод Аргун раҳбарлик қилади. Муҳаммад Наби биз билан суҳбат асноси сим қоқиб, жаноби Аргунга бизнинг дарағимизни сўтказди. Ярим соатлар чамаси утиб, сийрак соқолли, қизғин юзли, кўзойнакли, дунг пешона бир йигит хонага кириб келди. Барчамиз билан самимий сўрашиб, турдаги креслога утирди.

Доктор Элмурод Аргун — Маймананда туғилиб вояга етган ўзбек йигити, Қобул университетининг тиббиёт бўлимида таҳсил кўрган. Ёшлик чоғларидан озодлик ҳаракатига қўшилиб, бир неча бор зиндонларда ётган. Туркия, Германия, АҚШ давлатларида бўлган, дунё

курган, тажрибали одам. Унинг фикр-мушоҳадалари пухта мантиқи, салобат ва салмоғи билан ажралиб туради. Бизнинг сафаримиз мақсадларидан хабар топгач, у табассум қилиб шундай деди: «Сизлар Бобур Мирзога ошиқ экансизлар, биз сизларга ошиқмиз. — Кейин бу гапига изоҳ бергандек пича сукут сақлаб: — Туркияда чоп этилган ўн бир жилдли «Турк тарихи» деган китоб бор. Шунинг ёзган профессор айтганки: «Мен Бобурнинг ошигиман». Умуман, башарият тарихида турт буюк император утган: Искандар, Атилла, Чингиз ва Темур. Аммо бу жаҳонгирлар орасида ҳазрати Бобур узининг чексиз маърифати ила ажралиб туради. Сизлар ана шундоқ улуг зотнинг изидан юрган экансизлар, иншоллоҳ, ҳали Оллоҳдан куп савоблар етгусидир. Чунки дунёда улуглик бобида илмга тенг келадиган узга бир нарса йўқтур. Мирзо Улуғбекдан сурадилар: «Сиз нега сиёсатни қуйиб илм билан машгул улдингиз?» Мирзо жавоб бердиларки: «Мен илмнинг қудратини бобомдан билдим. Бир сафар мен бобом тиззасида ултирар эдим, баногоҳ ҳузури муборакка бир киши кирди, бобом шошиб унинг истиқболига уридан турди — мен тиззасидан тушиб кетдим. Кейин билсам, ул зот олим экан, бобомнинг пири комили экан. Илмнинг обрӯ-нуфузини мен ана ушанда кўрдим».

Суз бсихтиёр илм-фан, адабиёт ва санъат хусусига бурилди. Жаноб Аргун Балх шаҳридан йигирма чақиримлар нарида жойлашган Бобораҳим Машраб Намангоний дафн этилган Ишкамиш қасабаси ҳақида сўйлади. Бу қасаба Тоҳар вилоятига қарайди. Шунингдек, Балхда дафн этилган яна бир Машраб қабри бор экан. «Машраби соний» деб ном қозонган бу шахс ҳам шоир бўлиб, мавлоно Румийнинг «Маснавий»сини ўзбек тилига таржима қилган экан.

Афғонистондаги бугунги сиёсий-ижтимоий вазият ҳақидаги саволларимизга жавоб қайтариб, Элмурод Аргун, жумладан шундай деди:

«Кечмиш ўн турт йиллик уруш давомида Афғонистондан бир ярим миллион киши ҳалок бўлди. Биз бу муҳорабада қатнашиб, жиҳод ва мубориза қилдик. Жиҳоднинг маъносини биласиз — коммунизм ва урислар босқинига қарши курашдик. Мубориза эса — шовинист миллатларга қарши бошқа мазлум халқлар олиб бораётган курашни англатади. Афғонистон — қадимий, шунинг баробарида куп қавм ва элатлардан таркиб

топмиш бир мамлакатдир. Биз шу улкада яшаётган узбек, туркман, тожик, қозоқ, қирғиз, араб, ҳазара каби халқларнинг бошини бирлаштириб, мазкур «Жунбуши исломи миллий Шимолий Афғонистон»ни туздик. Афғонистон қаҳрамон генерал Абдурашид Дустимни Раиси жунбуш этиб сайладик. Партиямизнинг Бош қотиби Озодбек Ворисдир. У киши сунгги Қуқон хони Худоёрхоннинг чеварасидир. Жунбушнинг асосчиси ҳам шу зот. Бизнинг мақсадимиз — Афғонистондаги мазлум миллатларнинг ҳақ ва ҳуқуқларини тикламоқ учун курашдан иборат. Шиоримиз — «Кишига зулм қилма, лекин зулми ҳам қабул қилма». Биз Афғонистоннинг ҳудудий бутунлиги тарафдоримиз. Барча миллат ва қавмларнинг тула тенг ҳуқуқлиги асосида умумхалқ сайлови утказилишини, давлатнинг барча бошқарув ва узга идораларида пуштун булмаган бошқа қавмлар ҳам иштирок этишларини талаб этамиз. Биз федерация асосида демократик ислом давлати тузиш гоёсини илгари сурамиз».

Сўхбат асосида тилга олинган Озодбек шахси бизни қизиқтириб қолди. Сураб-суриштириб, бу одам ҳақида яна бирмунча маълумотларни аниқладик.

Иккинчи жаҳон уруши даврида тошкентлик доктор Ворис Каримий немис аскарлари қулига асир тушиб қолади. Туркистон легионида, «Туркистон Миллий комитети»да хизмат қилади. Уруш тугагач, тақдир тақозоси билан Туркияга келиб истиқомат қила бошлайди. Бу ерда Худоёрхоннинг угилларидан бири — Маҳмудхон билан танишиб, унинг қизига уйланади. Ана шу никоҳдан Озодбек дунёга келади. Орадан маълум вақт утгач, Ворис Каримий оиласи Покистонга кучиб келиб ўрнашади. Озодбек шу ерда усиб-улғайган экан. Элмурод Аргун бизни у билан учраштиришга ваъда қилди.

Сўхбат тугаб, биз ташқари чиқдик. Муҳаммад Набининг ёрдамчилари булмиш Муҳаммад Содиқ ва Васирбек исмли икки йигит бизга ҳамроҳ булиб шаҳар айлангиришди.

Бу ердаги диққатга сазовор зиёратгоҳлардан бири «Равзаи шариф» номи билан машҳур мақбара экан, шу жойни кургали бордик. Айтишларича, чаҳорёлардан сунггиси — ҳазрати Али розияллоху анҳунинг жасадлари шу маконга дафн қилинган экан.

Зиёратгоҳ остонасида унинг тарихи ҳақида ушмундоқ нақлни эшитдимки, тафсилоти будур:

Ҳазрати Али шаҳид бўлганларида Абомуслим Хуро-

соний деган бир саҳобаи киром у кишининг жасадини Термизга дафн этган. Кейинчалик Мурғиоб (Марв) орқали ул зотнинг хоки мубораклари Мозори Шарифга келтирилган. Дастлаб мақбара урнида куримсизгина сағана булган, холос. Бир куни Султон Ҳусайн Бойқаро туш кўраси, ҳазрати Али, нега менга илтифот кўргазмайсан, деб шиква қилган эмиш. Шунда мазкур мақбарани тиклаб, таъмирлашга фармони олий булган экан. Уни таъмирлаш ишида ҳатто ҳазрат Алишер Навоий ҳам иштирок этганлар. Ул зотнинг иниси Дарвеш Али Балх вилоятининг ҳокими булганлиги боис бу вазифани амалга оширишга етакчилик қилган. Мақбара ёнидаги гузал масжид бинолари кейинчалик барпо этилган.

Қори домла ҳазрат Алининг қабри ёнида мутаассир бир оҳангда тиловат қилдилар. Бу жойда аксарият шиа мазҳабидаги зиёратчилар мақбара узвларини ва яшил баҳмал ёпилган марқадни тавоф қилиб ултиришибди. Бинонинг нақшу ниғорлари, безаклари бениҳоя қуркам ва ҳайратомуз.

Оқшом қоронги тушгач, жаноб Арғун бизнинг илтимосимизга кура генерал Дустим қароргоҳи билан боғланиб, тилагимизни баён қилди. Ижозат булди шеклли, унинг ишорасига кура ташқарига чиқдик. Доктор соҳиб (Элмурод Арғунни бу ерда шундай деб аташар экан) эшик олдида турган, шуролардан мерос ёки улжа бўлиб қолган «ГАЗ-24» машинасини очиб, узи рўлга ултирди. Унинг ёнидаги жойни «Калашников» таққан норғул аскар эгаллади. «Бой ота», Собиржон ака ва камина орқа уриндиққа жойлашдик. Қолганлар «Тойота»да ортимиздан эргашишди.

Қоп-қоронги кеча, чироқлар учган, зимистон кучалар. Кимсасиз дала йулларида утиб, ярим соатча юрилгач, қуюқ дарахтлар билан уралган генерал қароргоҳига етиб бордик. Йўлда бир неча жойда назоратчи соқчилар тўхтатиб, текширишди. Ниҳоят, қароргоҳга етиб келдик. Икки қаватли оқ бинолар кўринди. Бир пайтлар шўро ҳукумати томонидан қурилган кичкинагина геологлар қасабасига эндиликда генералнинг қароргоҳи жойлашган экан. Қоронгида қуюқ кўланка ташлаб турган чорбоғ олдида машиналардан тушдик. Бир вақт қаршидаги иморатдан қора хонаки куйлак-иштон кийган, устида енгсиз нимча, қирқ ёшлар чамалик паҳлавон қоматли бир киши чиқиб келди. Доктор Соҳиб бизни у кишига таништирди. Генерал шу одам

экан. Биз билан сўрашар экан, у дастлаб уст-боши учун узр суради, соддагина қилиб: «Эндигина ишдан келиб эдим», деди. Таъриф қилганларидек, генерал одми, очик, камтар, айна вақтда улугсифат, сирли бир шахс экан. Афғонистонда шуро ҳукумати «байналмилал бурчини бажариб» қиргин-қиймат уруш олиб бораётган дастлабки кезларда матбуотимиз бу ҳарбий саркарда ҳақида, унинг «йўқсиллар ҳокимиятини урнатиш» борасидаги, «босмачиларга қарши олиб бораётган жанговар қаҳрамонликлари» ҳақида завқ-шавқ билан ёзиб турар эди. Таъбир жоиз бўлса айтиш мумкинки, у вақти-замонида Нажибуллоҳнинг ун қули бўлган. Аммо ҳаёт ва инсон тақдири кутилмаган эврилишларга, усиш-узгаришларга тула бўлгани боис бу мураккаб қисматли шахс онгида ҳам кескин бурилишлар содир бўлади. Бесамар, беҳуда урушнинг, ўз халқига қарши қаратилган қиргиннинг қонли фожиаларини обдан бошидан кечирган генерал узоқ ва оғир изтироблардан сунг кечаги ганимлари томонига ўтади. Бу хусусда ҳали яна батафсил тўхталишимиз учун ҳозир сўзни мухтасар қилиб, ичкарига қадам қўяйлик.

Генералнинг қароргоҳи бўлмиш ёруғ, кенг-мул залга кирдик. Хонада йигирма-уттиз чоғли одам ултирибди. Ҳамма гурр этиб оёққа қалқди. Куришув-танишув маросими тугаб, барча ўз жойини эгаллади. Оврупоча широзланган залда, пастак столчаларда турли хил шаҳбатлар, кофе, чой, мевалар. Юмшоқ чарм креслоларда Туркменистондан келган маданият арбоблари қатор тизилишган. Билсак, айна кунларда бу ерда Чоржуй вилоятининг кунлари ўтаётган экан. Қумондоннинг муовинларидан бири — норгул туркман генерали меҳмонларни бирма-бир таништирди. Профессорлар Султоншо Отаниезов, Какажон Отасв, ёзувчи Қосим Нурбадов, Чоржуй вилоят газетаси муҳаррири А. Тошев, халқ бахшилари, дипломатлардан иборат ун тўрт кишилик бу гуруҳ ўлтиришга алоҳида файз киритди. «Бой ота» ҳам бизларни мажлис аҳлига танитди. Бизларнинг Пешовардан Кобул орқали келаётганимизни эшитиб, Қумондон таажжубга тушди. «Бу, Гулбиддин Ҳикматёрдан қандай қилиб утдингизлар, индамадими?» деб суради у. «Сизнинг олдингизга келаётганимизни айтган эдик, қўйиб юборди», деди Зокиржон ака мутоиба қилиб. Генерал яйраб кулди. Сунгра йигилганлар сафаримиз таассуротларини диққат билан тингладилар. Турдаги рангли телевизор туғри

Тошкентни курсатиб турибди, диктор Дилором Умарова қандайдир хабарни жон куйдириб уқимоқда. Икки ойдан буён ўзбекча телевизор кўрмай, хийла соғиниб қолган эканмиз, аллақайда қурилаётган янги ферма ҳақидаги кўрсатувни ҳам жон қулоғимиз билан тингладик.

Кейин ўлтиришнинг бадиий қисми бошланди. Қумондоннинг амрига кўра унинг хос қўшиқчисини топтириб келишди. Олтмиш ёшлардаги, чувак юзли бу одам дутор чертиб ажиб нолалар қилди. «Худо раҳмат қилгур Маъмуржон ака, Жураҳон акаларнинг ашулаларини эшитиб ҳофизликка ҳавас қўйганман», деди у. Кейин туркман бахшиси қўшиқлар айтиб берди. Ва ниҳоят, Адҳамжонга навбат етиб, у киши ҳам гузал бир илҳом ила аввал «Қаро кузим»ни, кейин «Бебоғча», «Гиря», «Сегоҳ»... Қумондон Адҳамжоннинг ширали овозига сеҳрлангандек мафтун булиб қолди, киприк қоқмай эшитди. Хониш тугаб, Адҳамжон енгил таъзим бажо айлаганида, генерал таҳсин билдириб айтдики: «Бу киши бизга маъқул тушиб қолди, уч-тўрт кун олиб қолайлик». Бу гапни эшитиб, Адҳамжоннинг кўзлари олакула булиб кетди. Секин шивирладим: «Хайр энди, кўришмасак, Анжанда.и биродарларингизга нима деб қўяй, уртоқ?» «Э, боринг-э, нафасингизни иссиқ қилинг-э!» деди у астойдил аччиқланиб.

Ўлтириш ярим кечада ниҳоясига етди. Генерал ҳаммамизга соғлиқ-омонлик, хуш кайфият тилаб, хушлашиб кетди. Биз яна анча суҳбатлашиб ўлтирдик.

Қароргоҳдан чиқиб, доктор Соҳибнинг квартирасига келдик. У шу яқингинадаги икки қаватли уйлاردан бирида — иккинчи қаватда турар экан. Ўзимизнинг «типовой» бетон уй. Хоналардан бирида гилам устига болиш қўйиб ёнбошлаганча Муҳаммад Наби билан гурунг қилдик. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини хуб татиган бу йигитнинг суҳбати гоят қизиқарли булди. Унинг диктофон лентасига муҳр этилган ва таҳрир қилинмай эътиборингизга ҳавола этилаётган матни қуйидагича.

Генерал ҳақида сузлаб беришни илтимос қилганимизда Муҳаммад Наби шундай деди: «Бу бола аввал Нажибуллода эди. Уқишни ҳам олтинчи синфини битирган. Қишлоқ мактабида ўқиган, аммо туғма қобилиятли. Бизларни қувиб юрарди. Кейин унга айтдик: «Сен ўзбек боласан, нега ўзбек булиб Нажибуллога кўмак берасан?» дедик. Кўп ўзбек болаларни ўзи уни

қулида улиб кетди-да. «Сен узинг узбексанми ё, ноинсоф, бошқа нимасан?» деганимиздан сунг бизларни қабул қилди «Сизлар амр қилинг, мен бажараман», деди. Биз айтдикки: «Сен ҳозир сабоқ ол, куп нарса урган, узингни кучли қил, кейин айтамыз», дедик. У олди-олди, Нажибдан олди, урисдан олди, ундан-бундан олди, армияни яхши қилди, бақувват бўлиб узини тиклади. Сунг бирдан тупланиб Нажибни йиқитди. Кобулни олди, Мозорни олди. Коммунист режим Афғонистондан кетди.

Ун бир ярим минг киши мужоҳид билан урушиб улди. Узи айтдики, ун бир ярим минг кишимни шаҳид бердим, деб. Шу ун бир ярим минг кишининг қони бизга галаба берди, исломни тиклади. Биз шунча шаҳидга рози булдик. Ун бир ярим минг киши шаҳид булди ишқилиб, Оллоҳ уларнинг барини жаннатий қилсин...»

Умуман Афғонистон урушида қанча одам ҳалок булганлиги хусусида фикр билдириб, суҳбатдошимиз шундай дейди: «Афғонистоннинг узида бир ярим миллион киши шаҳид булди. Менинг узимни фикрим буйича, икки миллиондан ҳам куп. Чунки буни ҳисобини ҳеч ким қилмаган. Бир ярим миллион бу — сизни, бизни, уни-буни гапи билан фалон жойда юзта, фалон жойда икки юзта шаҳид булди, деган гаплар орқали жамланган...»

Урислар ҳам куп шаҳид берган. Булмаса, улар таслим булмасди. Бизлар эшитардикки, мусулмон авлодлари — узбек болалар, тожик болалар урислар фармонини бажармаган, «От!» деса отмаган. Шу ростдан булган. Урислар фармонида булса ҳам, «Бор, от!» деса узбек-тожиклар отмаган, осмонга қаратиб отган. Афғонистондан Қизил Армияни, урисларни чиқиб кетишини сабаби ҳам шу.

Урисларнинг бир узлари бизлар билан уруша олмади — узбек болалар, тожик, қирғиз болалар урушмади. Бизда маълумот бор: урушгани болгарлар ҳам келган. Кубадан, Вьетнамдан келган, қуйинги, бутун жаҳондаги коммунистлар урушиб мақом қилди. Узбек болалар, тожик болалар урушмагандан сунг «Кузголинлар!» деди. Масковга тарафдор мамлакатлар аскар берса ҳам куп талофат берди, куп киши улди. Урисда қувват катта эди. Ҳар урис боласини қулида «Калашников» деган кичкина милтиқ бор эди. Куп яхши яроқ. Бизда бундай яроқ етти-саккизта бор эди.

Шунингдек, улган болаларнинг ота-оналари ҳам куп тупалон қилиб, бу ердаги шўрони йуқ қилишга ердан берди. Ўзбекистон йигитлари мусулмон йигитлар экан, уриснинг, шўронинг қарамоғида булса ҳам Афғонистонда жиҳод қилди, бизларга уқ отмади, бизлар бундан хурсандмиз. Ота-боболар руҳини шод этдилар...»

Муҳаммад Наби ана шу урушда иложсиз иштирок этган ўзбек йигитларидан бирини эслаб кетди: «Сизлардан бир Тошпулот деган командир булар эди. Урислардан, яхши болайди. Яхшилиги, бизларга кумаги шу эдики, хабар берар эди. Хабар: «Биз фалон қишлоқни босамиз, мен қавмларинг буламан, ўз чораларингизни куринглар, биз шундан қайтмаймиз, биз шу ерни урамиз, буйруқ бор», дерди. Биз кечалари шу қишлоқни ташиб кучириб кетардик. Хуллас, урислар урарди-урарди, қишлоқда ҳеч кимса қолмас эди. Тошпулот ўзбек бола, қумондон-командир эди. Карки шаҳридан эди. Отасини исмини билмайман. У билан мулоқотда булганмиз. Бир куни «Мен ҳам ўзбекман, бир танк билан бораман, сизлар ҳам келинлар, гаплашамиз», деди. Бизларнинг ёши улуғлар келди, ушанда гаплашганмиз...»

Табийки, бизни Элмрод Аргун тилга олган мазкур ҳаракатнинг мақсад-муддаолари, ҳаракатнинг тарихи қизиқтирар эди. Шу боис Муҳаммад Наби саволларимизга батафсил жавоб қайтарди:

«Тараки (Афғонистон Халқ Демократик Партиясининг асосчиси ва Савр инқилобининг ташкилотчиси Нурмуҳаммад Тараки — Х. С.) қудратга келди. Биз бу ҳукуматга қаршилигимиз учун қамоққа кетдик. Зиндонга ташландик. Амин даврида ҳам утирдик. Сунг авор (озод — Х. С.) қилиндик. Кобулда оз муддат турдик. Икки сана, яъни икки йил четда тўхтадик. У ерда «Жунбуши исломий» тузилди. Мақсад ҳам шу турк миллатининг (Афғонистондаги туркий миллатлар назарда тутилган — Х. С.) ҳаққи учун эди ҳам жиҳоду ҳам мубориза. Жиҳод урисларга қарши; мубориза — бизга ҳоким миллат шовинистларига қарши. Тўрт сана ичкарига кирдик, урислар унда чиққан йуқ эди. Майманада — мужоҳидлар қароргоҳида булдик. Туққиз вилоятда ҳукуматга қарши урушдик. Бизнинг тилагимиз худога манзур булган экан, ҳукумат ичида, ҳукуматдагилар уртасида айни шу даъвони қилдиларки, қачонгача ҳукуматда бир шовинист миллат булади? Нажибга қарши туриб

Мозори Шариф олинди, Кобул, Ҳирот, Қандаҳор олинди. Бутун Афғонистондаги ислом ҳукумати келишига бизнинг миллат сабаб бўлди.

Худога шуқур қиламиз, иншооллоҳ, ҳеч қачон бирон миллатга қарши эмасмиз. Мақсад — шу миллатдан ҳақ сураш. Бу ерда паштун бор, ўзбек бор, қирғиз бор, қозоқ бор. Ҳамма миллат ҳукуматга баробар бўлсин. Майманадан Бадахшонгача бугдой, пахта, нефть, газ, каолин, чорва, маданият шу ёқда. Бизнинг миллат ҳамини ишлаб уларга нон топиб, уларга пул топиб келган, улар фақат ҳукумат қилган. Бир қасабада бир қумондон бўлади, бир қози бўлади, бир ҳоким бўлади. Шуларнинг ҳаммаси улардан, ҳеч бир бошқа миллат йўқ. Ҳеч бир ўзбек ё тожик, ё туркмен бирор қасабада ҳоким бўлолмасди, қози бўлолмасди, қумондон бўлолмасди. Бизда ҳам нуфузли одамлар бор. Яна турк тилида гапирмайдиган туркийлар, найманлар, қипчоқлар бор, қарлуқлар бор — булар форсий гапиради. Шу одамларимиз етарли, духтир бор, фан, адабиёт биладиганлар бор. Лекин бизларга фақат муаллимлик, ўқитувчилик ё шўбадаги кичик лавозим — котиблик бор, холос. Жадвалнинг юқориси йўқ.

Ҳаракатимиз бирор миллатга душманлик эмас. Худонинг ҳукми шуки, зулм қилма, зулмни ҳам қабул қилма. Биз зулмга қарши ҳаракат қиляпмиз. Жиҳод ҳалок бўлди, коммунизм дунёдан йўқолди. Уруш ҳануз давом этмоқда. Бугунги уруш жиҳод учун эмас, ислом учун эмас, қудрат учун...»

Муҳаммад Наби чордона қуриб ултирган қуйи қайғули ва мунгли қиссасини давом эттирди. Айниқса, ватанни ёв босган машъум кунларда ҳижратга юз тутган инсонларнинг ўқубатларига сўз ожизлик қилади.

«Муҳожиротда икки йил бўлдик. Пешаворда турдик, ўқидик. Духтирликка ўқидик. Бизга шу иш кўмак бўлди. Биз дору кутариб келдик. Чўнтакларда дору кутариб юрдик. Мужоҳидларга айтдик: «Шуни кутариб юрсанг», десак, «Йўқ, менга не кераги бор», дерди. Узимиз ҳориб-чарчаб кутариб кўмак бердик. Яраларни боғлаб, дору қилиб, касалига даво қилиб юрдик.

Бир сафар йигирма бир кун пиёда юрдик. Йигирма саккиз кишимиз. Бир эшагимиз бор, уни етмиш яшарли муйсафидимиз бор, уша минарди. Бошқага минмоқ йўқ. Йигирма бир кун деганда бизлар Покис-

тон шарқиндан утдик. Қарачи деган шаҳри бор, уша ерга бордик. Бизларга йулларда ҳар қавмлар, ҳар қабилалар учрашади. Бир жойда паштунлар, бир жойда ҳазаралар, бир жойда узбеклар, бир жойда тожиклар, ҳар ким бор. Энди, ёмон кечаларни кўрдик, яхши кечаларни кўрдик, ёмоқ йўқ, томоқ йўқ, орқамизда чунтагимиз, шу ерда нонимиз бор, бирор ерда нон берса, нонимиз кўпаяди, булмаса, шу нонни сўймиз. На овқат бор, на сув... Хуллас, бир кеча учлармиди, туриб ҳаракат қилдик. Қишлоқда бир меҳмондоримиз битта-битта нон берди. Айтдиларки: «Тез кетинг, у манзилга столмайсизлар». Бизлар тўрт-тўрт яримларгача бир ярим соатда манзилга етиб бордик. Вақти намоз булди, йулдан тухтадик. Ундан сўнг ултириб бир дарсенинг буйида сув ичдик, таҳорат қилиб, намоз ўқидик, қиттак-қиттак нон едик, ҳаракат қилдик. Тунлари бир тоғнинг устига чиқдик, ҳеч нарса йўқ, фақат қор, қор тизза буйи, юриб булмайди, куриб булмайди, совуқ. Ун саккиз соат пиёда юриб, бир манзилга чиққанмиз. Қор куп. Энди нима қиламиз? Бачалар ҳаммаси айтадики, шу ерда ётамиз, дейди. Бизлар айтаемизки, кетамиз, юраемиз. Тоғда қор, шамол, на сувимиз, на нонимиз, на бир инсон бор, на бир ҳайвон. Уч соат бизлар пиёда манзил қилдик. Бир жойга бордик-да, бир рама қуй бор экан — бир булак қуй, ҳа, сизда қура дейдими, шуни денг, бир кучуги бор экан. Чупонни «ҳай-ҳуй» деган овози келди. Бизлар хўрсанд, одам бор экан, деб, бу заҳматимиз кўймади, деб. Юриб-юриб, ҳа, энди борамиз экан, деб пиёда, ярим соатда кучук овози эшитилди. Бир булак қуй, иккита чўпон, иккита кучук кўринди. Камарда, тоғнинг тагида етибди. Бизлар айтаемиз: «Ҳай чўпон, бизлар мусофир, бизлар мужоҳид». «Йўқ, — дейди, — сизлар ўғри, — дейди, — келманглар, отаман», — дейди. Кўрдик, биз бир-икки кишимас, йигирма саккиз кишимиз. Охири бир нафари келди, иккинчиси қараб турибди отаман, деб! Чўпон қишлоққа бир ярим соатда етасизлар, деб йул курсатди. Қишлоққа бордик, уйлар хароб, кичик уйларда туришади, мол-ҳол ҳам бир ерда, овқатиям бор ерда. Бизни икки-икки нафар, уч-уч нафар олиб меҳмон қилишди. Овқат гуштсиз, нон-чойдан бошқа нарса йўқ. Эрталаб ҳам нон-чой, тушлик ҳам нон-чой. Шунақа қилиб, бизлар бир кечакундуз шу ерда дам олдик. Оёқларимиз шишиб кетибди. Бир қуйни олиб, пишириб еб дам олдик.

Шундай қилиб, йигирма бир кунда манзилга етиб, келдик. У ерда ҳам гурбат куп булди. Муҳожир булиб кетдик, куп қийин кечалар булди.

Кетаяпмиз, бир кеча урислар келди. Ҳаракат қилиб хужум қилиб келди. Тайёраларда тамом жойларга десант туширди. Бизга: «Урислар келди, тамом жойларни олди, сизлар нима қиласизлар?» дедилар. Биз қирқ киши тоққа чиқиб кетдик, пиёда, камар ичидан. Урушмоқ ниятида бизлар урислар билан урушдик. Масковдан келиб тайёраларда бомбардимон қилди, урҳо-ур булди. Бизлар ҳам урисларни ура-ура қўймадик.

Чегарадан икки юз-уч юз мужоҳид қурол билан жиҳод қилишга Афғонистонга утар. Айғоқчи сотқинлар хабар берадики коммунистларга, мужоҳидлар утяпти, деб. Коммунистлар тайёра обчиқиб ахтаради, топади, бомбардимон қилади. Ҳар жойда икки юз-уч юз киши шаҳид булган. Уларнинг жасади уша қишлоқ, уша ерларга дафн қилинди. Йуллар, бутун қишлоқлар қабристонга айланди. Бизлар тоғ йулдан кетардик, бу тоғ йулини ҳам бомбардимон қиларди. Агар икки киши юрганини курса, урар эди...»

Мамлакатда кечмиш ун тўрт йиллик қонли қиргинларга узича хулоса ясаб, Муҳаммад Наби уйчан оҳангда шундай дея сузини яқунлади:

«Бизлар эришдик ҳам мусулмончилигимизга, ҳам жиҳодни олдинга қаратдик. Бутун дунёга хатар эди коммунизм. Шу жиҳоти Афғонистон талаби йиқитди, коммунизм тилка-тилка булди. Шу сабабдан сизлар ҳам озод булдингизлар. Худога шукур, мисли аввалгидек булди. Аввал шундай ултиролмасдик...»

Албатта, суҳбатдошимизнинг ҳикоясидаги купгина нуқталар бизлар учун мавҳум ва қоронғи эди. У тилга олган ва ўз сафдошлари билан ҳал этишга уринаётган мураккаб, чалкаш масалалар юзасидан бирор нима деб фикр билдирмоқликка бизлар ожиз эдик. Чунки бу масалалар шу кўҳна ва ситамдийда, жафокаш заминни ватан тутган юзлаб-минглаб турли миллатга мансуб кишиларнинг ҳаёт-мамонт манфаатлари билан боғлиқ эдики, даблурустдан бу хусусда ҳукм чиқармоқлик амримаҳол, энг муҳими, бунга асло зарурат йўқ эди. Шу боис биз фақат сомеъликка — уларнинг дардли ҳикояларини жимгина қўлоқ бериб тинглашга ярадик, холос. Мамлакат бошига тушган турфа хил савдо-ғавголларни фақатгина шу мамлакатнинг эгалари — уз фуқаролари маърифий йўл билан, зурлик ва зулмга эрк

бермасдан ҳал қилишлари лозимлиги ҳар бир ақли расо кишига аёнدير.

14 июль. Мозори Шариф.

Тонг отди. Бу тонгни шундай бир умид ва ҳаяжон ила қарши олдикки, шояд у ёт эллардаги сунгги кеча булса!..

Ҳарчанд узр-маъзур айтсак ҳам мезбонларимиз қуймади — Элмурод соҳибнинг хонадонида камтарона нонушта бўлди.

Нонуштадан сунг ярим соатча шаҳарни айландик. Ун турт йиллик уруш асоратлари бу ерларда у қадар сезилмайди. Албатта, бу вилоятлар ҳам қиргин-барот жангларга дучор бўлган, аммо ҳар қалай, Кобул ёки Жалолобод томонларга қараганда хийла обод, файзу шукуҳли. Айтишларича, бунга асосий сабаб Саланг довони экан. Яъни довондаги биз утиб келган туннеллар табиий бир дарвоза ролини уйнаб, уруш ҳаракатларининг шимолга ёйилиб кетишига маълум даражада тусиқ бўлиб турган экан.

Мозори шариф чинакам урта аср шарқини эслатади. Бозорларда, дукону расталарда маъмурчилик. Мол сероб. Замонавий автосалонларда «Мерседес»нинг энг сунгги намунасигача ярқираб турибди. Пул бўлса — чангалда шурва, деган нақл бежиз айтилмаганига яна бир карра ишонч ҳосил қилдик.

Баққолларнинг дукончалари айниқса тукин. Юртимиз томонларда деярли йуқ бўлиб кетган анвойи ширинликлар — тутмаймиз, тутшинни, узумшинни, ҳалвою пашмакларнинг биз номларини унутиб юборган ажабтовур турлари муҳайё. Айниқса, тутмайизни қоплаб эмас, улкан қанорларга солиб сотар эканлар. Майиз, пистабодом, туршак, ёнғоқ, қоқию қандолатнинг неча-неча хиллари кузингизни олади. Лекин кучалар ифлос, қаровсиз. Ночор, абгор одамлар куп. Тирикчиликнинг тошдан қаттиқлиги ҳар қадамда сезилиб туради.

Гилам бозорини пича томошча қилдим. Афғон, эрон, туркман, араби гиламлар. Дейдиларки, бир гилам — бир аёлнинг умри эмиш. Яъни уни тўқиб битиргунча бир аёлнинг умри хазон булармиш. Ҳар гиламларки, ҳар бири жаҳоннинг манаман деган музейларига зийнат булишга арзийди. Билмадим, шундай улуг санъат асарларини қай тариқа куз қийиб хонага тушаб ултириш мумкин булар экан...

Шаҳарнинг қоқ марказида «Равзаи шариф» ярқираб зиё сочиб турибди. Офтоб эрталабдан ёниб чиққан, аммо баданга хуш ёқадиган, қадрдон, қуруқ иссиқ.

Туварак-атрофимизда советлардан ўлжа ёки мерос бўлиб қолган эски-туски автомобиллар шалдираб утиб қолади. Асосан ҳарбий «Виллис»лар кўп. Куча-куйда эса ола-қуроқ оломон, турли лаҳжа, турли тиллар қоришмаси. Бу ерда ҳам пулнинг қадри йўқ шекилли, нимпушти-қизғиш тусдаги афғони пулни даста-даста кутариб юрган саррофларга кўзим тушди.

Доктор Соҳиб ҳамроҳлигида «Мозори шариф» меҳмонхонасига қайтиб келдик. Бизнинг дарагимизни эшитиб маҳаллий «Юлдуз» рўзномасининг муҳаррири Абдулла Руин, Мозори шариф телевидениесининг бир неча ходимлари кутиб ўлтиришган экан. Суҳбат ўз-ўзидан утмишимиз, тарихимизнинг муштарак жиҳатлари, қутлуғ меросларимиз, бугунги маданий ҳамкорлик вазифалари мавзусига бурилди. Муҳаррир бизга газетасининг охириги икки-уч сонини тақдим қилди. Ўзимизнинг туман рўзномалари ҳажмида чоп қилинадиган мазкур нашр тўққиз йилдан буён шу ерда чиқаётир. Адади беш минг нусха экан. Афғонистондаги саводхонлик даражасини ҳисобга олиб қараганда, бу анчагина салмоқли адад саналади. Рўзноманинг бизга тақдим қилинган кейинги уч сонидан муҳтарам адибимиз Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романидан давомли боблар босилаётган экан. Бейхитир ўйлаб қолдим: икки ой муқаддам, сафаримиз бошланган кунларда Эрон ҳудудида бизга йулбошлик қилган дастлабки сарбоннинг исми... оғои Бобур эди. Ва мана, бугун сафаримиз сунгида — ҳазрати Бобур ҳақидаги асарнинг узвий қисмлари чоп этилаётган рўзномага дуч келиб турибмиз. Айтиш мумкинки, олис ва машаққатли бу сафар давомида Бобур Мирзонинг сирли ва илоҳий руҳонияти ҳамиша, ҳамма жойда бизга ҳамроҳ, мададқор бўлиб келмоқда. Айни икки воқеа замирида ҳам кўз илгамас, ақл бовар этмас ботиний бир боғланиш мавжудки, бу улуғ бобомизнинг нақадар соҳиби каромат бўлганлигидан яна бир карра далолат беради.

Абдулла Руин — асли-зоти Намангоннинг Косонсойидан. Ота-боболари замона зайли билан шу ерларга келиб қолишган. Бундан икки сана аввал у Фарғона водийсида бўлиб, олис қариндош-уруғларини топибди, улар билан хат-хабарлашиб турар экан. У бизнинг —

Бобур Мирзо ихлосмандларининг ҳикояларини диққат билан эшитди. Сунг вазмин бир оҳангда суз бошлаб, Кобулдаги Бобур боғида ҳазратнинг ҳарам-қасрларини кўриш муяссар булган-булмаганлигини суради. Айгишича, уша бир курган девор ортида Бобур Мирзо томонидан бунёд эттирилган сарой булиб, ҳозир бениҳоя вайрона ҳолига келган экан. Абдулла Руин уни қандай қилиб булса-да, сақлаб қолиш, масалани ҳукумат миқёсида ҳал қилиш лозимлиги ҳақида куйиниб гапирди.

Афғонистонда улуг ватандошимиз ижодини урганиш борасида муайян ишлар амалга оширилган. Жумладан, 1989 йили Бобур Мирзо «Девон»и Кобулда нашр этилган. Адабиётшунос олима, ўзбек аёли Шафиқа Ёрқин уни нашрга тайёрлаган. Мозори шарифда айни кунларда «Навоий анжумани» номли бир жамият ташкил топган. Маҳаллий шоир, адиб ва олимларни уз атрофига бирлаштирган бу ташкилот ойда бир марта йигилиш утказиб туради. Ҳазрат Навоийнинг, бошқа мумтоз ижодкорларнинг мероси урганилиб, хотираси ёдланиб турилади. Алишер Навоийнинг 550 йиллик таваллуд туйи мазкур жамият ташаббуси билан Мозори шариф ва бошқа вилоятларда нишонланибди. Жаноб Абдулла Руин шу анжуман етакчиси экан, фурсатни бой бермай, дарҳол бу жамият ва Бобур номидаги Халқаро жамғарма уртасида узаро маданий алоқалар ўрнатиш хусусида шартнома тузилиб, «муҳри боҳайбат»лар ила тасдиқ этилди.

Адҳамжоннинг қушиқларига ишқивоз булиб қолган маҳаллий телевидение унинг концертини ёзиб олиш учун студияга олиб кетди.

Пешиндан сунг доктор Элмурод Аргуннинг илтимосига кўра меҳмонхона ҳовлисида аскарлар билан кичик бир учрашув булди. Биздан Зокиржон ака, профессор Шамсиддинов, қори домла, мезбонлардан Абдулла Руин, уламолардан бири қисқа-қисқа суз айтдилар. Адҳамжон тор чертиб ҳазрат Навоий ва Бобур Мирзо газаллари билан айтиладиган қушиқларни куйлади. Усул бериб турадирган доирачимиз йўқлиги сабабли бу иш унча-мунча қулидан келадиган «Бой ота»нинг зиммасига тушди. Қизиги шундаки, Фарруҳ Расул концертни шигиллатиб суратга олиб тураркан, камерага кузи тушиши билан Зокиржон ака уялиб юзини доира панасига яшириб олар эди... Лекин, нима булганда ҳам, тан олиб айтиш лозимки, шу бечора

Шоҳи қалъада

инсонларга жиндай булса-да кайфият бағишлаш мақсадида қилинган бу саъй-ҳаракатларимиз зос кетмади: уларнинг миннатдорчилик ва таҳсинлари шундан гувоҳлик берар эди.

Учрашув тутагач, доктор Соҳибнинг хонасига — «бир пиёла чой»га таклиф этилди. Кабоб ва паловлар ҳам, суҳбат ҳам ғоят ширин булди. Суҳбат асноси ёнимда ўлтирган Абдулла Руин қизиқ бир гапни айтиб қолди. «Ўзбекистонлик адиб ва олимларнинг баъзи асарларида, — деди у, — ҳазрати Бобур Шайбонийхондан енгилгач, юртидан бош олиб Афғонистонга утиб кетди, деган мазмундаги гапларга дуч келиб қоламиз. Бу фикр, менинг назаримда, тарихий жиҳатдан ҳақиқатга мос келмайди. Чунки у пайтларда Афғонистон деган жўғрофий ҳудуд мустақил давлат булиб шаклланмаган, балки Мовароуннаҳр — Туркистоннинг таркибий бир қисми ҳисобланар эди. Маълумки, Афғонистоннинг давлат сифатида шаклланиши тарих 1747 йилда рўй берган. Бинобарин, Заҳриддин Муҳаммад Бобурни ватанидан бош олиб кетиши унинг Ҳиндистон сари юзланган даврларига нисбатан тўғри келади. Афғонистон мисолида эса у унинг бир вилоятдан иккинчи вилоятга — ота-боболарининг тарихий мулкига кетганлиги хусусинда гапирмоқлик ўринли булади. Бу айтилмиш сўзлардан мурод шулким, бизнинг юрти-

миз, хусусан, Шимолий Афғонистон улкаси ҳам Бобур Мирзонинг ватанидир. Ул зоти муборак умрларининг аксар қисмини шу диёрда кечирдилар, салтанат ва ижод бобида беқиёс самараларга шу заминда эришдилар».

Суҳбат қизигандан қизиб борар, ҳеч кимнинг бу дилхуш даврани тарк этгиси келмас эди-ю, бироқ... олис йуллар бизни чорлар эди. Шу боис мезбонларга ташаккур айтиб, дастурхонга дуо-фотиҳа уқилди. Мезбонларимиз ҳар биримизга афғони чопон-дуппилар совға қилишди. Узлари йуқчилик ва қашшоқлик азобларини бошдан кечириб турган булишликларига қарамай, уларнинг бу меҳр-мурувватлари бизни бағоят мутаассир айлади.

Машинамиз бошини дарё томон буриб, мезбонлар ила хайрлашдик. Доктор Элмурад Аргун, Муҳаммад Наби, Абдулла Руин ва унлаб бошқа кишилар қул силкиб, оқ йул тилаб қолишди.

Амударёгача бор-йўги етмиш-саксон километрлик масофа экан. Зур ҳаяжон ва орзиқиш оғушида қандай қилиб ватан сарҳадларига стиб келганимизни ҳам пайқамай қолибмиз. Шом аралаш Ўзбекистон чегарасига стиб келдик! Мана, уша машхур Ҳайратон куприги! Ундан нарисси — Термиз, она юртимизнинг гузал парчаси!

Олдинда бизни дийдор қувончи, тантанавор учрашувлар кутиб турар эди. Орадан икки кун утади ва биз Андижон вилоятининг Олтинкул туманига кириб боришимиз билан жамоатчилик вакиллари томонидан карнай-сурнай ила қарши олинамиз. Ва шу куниеқ Андижондаги Бобур Мирзо музейида, шоир ҳайкали пойида самимий бир анжуман ясалиб, экспедиция аъзолари шаънига илҳомбахш баҳо, эзгу тилаклар ихор этилади. Мустақил мамлакат матбуоти улуг аждодимиз хотираси ҳурмати учун ҳам бизнинг сафаримиз ютуқларини ошириб, камчиликларини яшириб қатор суҳбатлар, мақола ва хотиротлар чоп қилади. Ўзбекистон телевидениесси орқали уч қисмли «Бобур изидан» ҳужжатли видеофильми намойиш этилиб, маданият аҳдларининг улкан қизиқиш ва эътиборларига сазовор бўлади. Экспедициянинг қаршисида янги истиқбол эшиклари очилади.

Аммо буларнинг барчаси — кейин, кейинчалик юз беради. Ҳозир, айна дақиқаларда эса куз билан куриб турганимиз ва қалбларимизни чексиз ҳаяжонга солат-

ган нарса — дарёнинг у ортида вазмин салобат ила ястаниб ётган Ўзбекистон заминидир.

Ва ниҳоят, камтарликни йиғиштириб қуйиб айтадиган булсак, бобуршунослик тарихида муҳим воқеа юз берди: Бобур Мирзо ва унинг авлод-аждодлари изидан ташкил этилган биринчи илмий экспедиция ўз ишини муваффақиятли тамомлади!

...Бир киши Афлотундан сурадики: «Бир неча йил дарё сафарини қилдинг. Дарёда нима ажойиб кўрдинг?» Афлотун жавоб бердики: «Энг ажойиби шудирки, дарёдин канорага (соҳилга — Х. С.) саломат чиқдим», деди...

ОРАДАН ОЛТИ ОЙ УТИБ...

1993 йил, 7 декабрь. Тошкент.

Ҳазрати Бобур ва унинг шавкатли авлод-аждодлари изидан икки ой мобайнида кезиб келганимиздан сўнг яқин уртада бирортамыз бундай юришни орзуламасак керак, деб уйлаган эдим. Аммо хомсут эмган бандамиз, адашган эканман. Орадан куп утмай шу масала кун тартибига чиқди.

Ҳали йул чарчоқлари тарқаб улгурмасидан Зокиржон ака янги сафар гоёси билан ҳамроҳлар кўнглига «қутқу» сола бошлади.

Дастлаб маслаҳат учун менга келдилар.

Босиб ўтган йулларимиз, у олис манзилларда тортган азоб-уқубатларимиз ёдимга тушди, очиги, юрагим увишди. Боз устига, «Бой ота»нинг мулжалида биринчи бўлиб яна Афғонистон турар эди. Шу сабаб ҳозир бундай оғир сафарнинг мавриди эмаслигини, йуллардаги хатарли ҳолатларни айтиб, кўнлар исигунга қадар таҳаммул айлаш лозимлигини билдирдим.

Аммо Зокиржон ака менинг бу замини пуч дастакларимга ишониб қўяқоладиган анойи одам эмас, гапларимга бепарво кулиб қўяқолди.

«Эй, сиз қизиқ экансиз, — деди у киши жилмайиб, — чумчўқдан кўрққан тариқ экмайди. Афғонистонда уруш булаётган булса, ун йилдан буён булаётибди, худо билади, яна қанча давом этишини. Уруш ўз йулига, экспедиция ўз йулига. Ахир, Ҳиндистонни забт этмасдан утиришга қандай юрагингиз чидайди? Ота-боболаримиз у жойларга от миниб, туя қўмлаб

борган, бизлар бўлса, кондиционерли «Тойота»да юришга дод деймиз!»

Ниҳоят, бу таъна-дашномлар таъсирида мен хийла бушашдим, аммо куннинг совуқлигини рукач қилиб эътироз билдирдим.

«Бу ер совуқ бўлса, Ҳиндистон иссиқ, уша ерда исиниб оламиз», — деди Зокиржон ака.

Хуллас, янги сафарга тадорик бошланиб кетди. Утган галги юриш тажрибаларидан келиб чиқиб «Бой ота» бу сафар экспедицияни ихчамроқ туздилар. Битта микроавтобус олиниб, туққиз киши жунайдитган бўлди.

Эски аъзолардан Собиржон Шокаримов, Фаррух Расул, Зокиржон ака қолдилар. Узимга боғлиқ бўлмаган айрим сабабларга кура менга бу сафарда қатнашиш насиб этмади. Андижонлик шоир Тулан Низом, тарихчи олим Сайфиддин Жалилов, ҳиндшунос журналист, таржимон Аҳмаджон Қосимов янги аъзолар сафидан жой олдилар.

Декабрнинг урталарида экспедиция Ҳиндистонни кўзлаб йулга чиқди. Аммо бу гал ҳам тақдир насиб этмаган экан, ҳинд диёрига етиб боролмади.

Бобуршунос дўстларим эндигина Афғонистон ҳудудига етганларида Ҳиндистоннинг Айодха штатида диний заминдаги қонли можаро рўй берди. Маҳаллий мутаассиблар неча асрлардан буён салобат тукиб турган Бобур жоме масжидини портлатиб ер билан яқсон қилдилар. Диний нафсонияти таҳқирланган мусулмонлар бунга қарши норозилик билдириб жунбушга келдилар. Уртада қонли тўқнашув юз бериб, бир қанча одам нобуд бўлди. Ҳинди мутаассибларнинг даъволарига кура, бу жойда бир вақтлар уларнинг Қуеш тангриси шарафига бунёд этилган ибодатхона бўлиб, у кейинчалик мусулмон истилочилари томонидан вайрон қилинган ва урнида мазкур жоме масжиди қурилган экан.

Тарихнинг биз билмайдиган сирли жумбоқлари нақадар мул! Утмишда қандоқ хатолиғлар бўлмаган дейсиз. Аммо бу хатолиғларни тузатаман деб яна хатолиғларга йул қуйиш — албатта орифу оқил инсонларга ярашадиган иш эмас. Ҳар нима бўлганда ҳам горат уз номи билан горат, шу маънода Айодха штатидаги фожа бу воқсанинг ташаббускорларига ҳам, иштирокчиларига ҳам шараф келтирмаслиги аниқ.

Айодха даҳшати уша кунлари аҳли дунёни бир сес-

кантирди. Галаён тулқини бутун мусулмон оламига ёйилди, хусусан, Ҳиндистон билан чегарадош булган Покистон ва Бангладеш мамлакатларида кучли сиёсий-маънавий акс садо берди. Норозилик тулқинининг сарҳадлар узра ошиб-тошиб кетишидан чучиган ҳукуматлар чегараларни мустаҳкамлаш борасида шошилинич чоралар куришга мажбур булдилар.

Экспедициянинг иккинчи сафари ана шундай хатарнок бир пайтга туғри келиб қолганлиги боис Ҳиндистон орзуси яна номаълум муддатга орқага сурилди. Табиийки, Бобур номи туфайли миллий-диний эҳтирослар дошқозондек қайнаб ётган бу мамлакатга ёнбошига «Бобур экспедицияси» деб ёзилган машина билан кириб бориш гирт нодонлик булуи эди, албатта.

Севгили китобхоним! Ёдингизда булса, дастлабки сафар чогида ҳам мафтункор ҳинд диёрига етмоқлик муяссар булмаган эди. Икки ойга яқин давом этган йул машаққатлари, баъзи ҳамроҳларимизнинг қаттиқ оғриб қолганлиги бу ниятнинг ушалишига монслик қилган эди.

Ушанда Зокиржон ака бизга тасалли бериб: «Ҳечқиси йук, Бобур Мирзо ҳам Ҳиндистонни учинчи мартаба уринишдан сунг қулга киритганлар. Биз ҳам Оллоҳ насиб этган куни у жойга албатта стиб борамиз», деган эди.

Айни айтганларидай булди.

Ҳиндистонда ногаҳоний руй берган талотум сабабли экспедиция Шимолий Афғонистон вилоятларида ун беш кунча кезиб, бир қанча илмий-ижодий изланишларни амалга ошириб Янги йил байрами арафасида ватанга қайтиб келди.

ЯНА ОЛТИ ОЙДАН СУНГ

1993 йил, 5 июль — 30 август. Тошкент.

Ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, 1993 йил — ҳазрати Бобур таваллудига 510 йил туладиган тарихий сана чин маънода Бобур ва бобурийлар йилига айланди.

Бу уринда аввало Ўзбекистон ҳукумати улуғ ватандошимизнинг қутлуг туйини кенг миқёсда нишонлаш туғрисида махсус қарор қабул қилганини айтиб утиш жоиз. Мазкур ҳужжат юртимизда Бобур Мирзо шахсига нисбатан ниҳоят тарихий адолат қарор топганига расмий далолат булди.

Мавриди келиб қолди, бу олий ҳужжатнинг тарихи ҳақида икки оғиз сўз.

Март ойида Президент Ислон Каримов Ўзбекистон адибларининг катта бир гуруҳини қабул қилди. Самимий, ишчан вазиятда утган бафуржа суҳбат чоғида мамлакат ҳаётига оид кўплаб ижтимоий-маънавий масалалар муҳокама қилинди. Суҳбат иштирокчиларидан бири юргимизда Бобур Мирзонинг 500 йиллик туйи лозим даражада нишонланмай утиб кетганлиги, умуман бу зоти шарифга бўлган муносабатни тубдан узгартириш лозимлиги хусусида кўниб гапирди. Бу сўзларни диққат бериб тинглаган Президент: «Бобур сингари бетакрор шахслар миллатимиз, халқимизнинг ифтихоридир. Бинобарин, бу борада йўл қўйилган хатоликларни тузатиш барчамизнинг бурчимиз. Биз албатта бу масалани кўриб чиқамиз», деди.

Орадан кўп ўтмай у киши Вазирлар Маҳкамасининг Раиси сифатида имзо чеккан мазкур ҳужжат дунёга келди.

Қарорга биноан Бобур Мирзонинг буюк шаън-шавкатини тиклаш, унинг номини ардоқлаш ва абадийлаштириш, илмий-ижодий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш юзасидан кўплаб муҳим тадбирлар белгиланган эди. Жумладан, шоирнинг ота шаҳри Андижонда унинг муаззам ҳайкалини ўрнатиш, Бобур миллий боғини барпо этиш, шу боғ қошида «Бобур ва жаҳон маданияти» деб номланувчи музей ташкил қилиш, улўғ алломанинг ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб турли анжуманлар утказиш, китоблар, фильмлар, саҳна асарлари яратиш каби вазифалар мазкур дастурнинг узагини ташкил этар эди.

Зокиржон акани шу кунларда бир курсангиз эди! Худди отасининг туйи бўлаётгандек, қувончи ичига сигмай тулиб-тошиб юрарди. Вилоят раҳбарияти, Андижон аҳли Бобур туйининг мутасаддиларидан бири бўлишликни унга ишониб топширди. Шу туфайли энди «Бой ота»нинг бош қашишга ҳам қўли тегмай қолди. Гоҳ ҳайкалтарошлар билан, гоҳ меъморлар билан учрашиш, талашиб-тортишиш, зарур қурилиш ашёларини ундириш учун икки куннинг бирида довон оша автомобилда (Зокиржон ака Қаландаров сингари уловдан фақат автомобилни тан олади) Тошкентга қатнаш, музейга жиҳозлар тўплаш, боғни ободонлаштириш, илмий анжуманларда иштирок этиш, Бобур жамғармасининг кундалик ишларини юритиш...

Гоҳо ёши олтмишдан ошиб қолган, лекин куч-

гайратда ҳали унта йигит билан баҳслашадиган бу азамат одамга ҳавас билан қарар эканман, эҳтимол, бобурий боболаримиз ҳам шу қадар уқтам ва шижоатли инсонлар бўлгандир, дея уйлаб қолар эдим.

Февраль ойида Қулёзмалар институти юбилейга бағишлаб илмий анжуман утказди. Қуплаб мазмундор маърузалар тингланди. Бобур номидаги илмий экспедиция раҳбари, геология-минералогия фанлари номзоди Зокиржон Машрабов бу йигинда «Бобур — табиатшунос олим» деган мавзуда қизиқарли маъруза қилди. Афсуски, китобимизнинг ҳажми кутармайди, йуқса, мен шу маърузани бошдан-оёқ зикр этиб утган бўлардим. Зокиржон ака бу жажжи тадқиқотида Бобур Мирзо олмос истеъдодининг янги қирраси — унинг маъданшунос, зилзилашунос, заминшунос сифатидаги фаолиятини гоят синчковлик билан таҳлил қилиб берган эди. Илгари мутолаа қилган чоғларимизда эътибор бермаган эканмиз, «Бобурнома»да шундай тасвир ва хулосалар мавжуд эканки, улар ҳеч шубҳасиз бугунги геология ёки сейсмология фани нуқтаи назаридан ҳам муҳим илмий аҳамиятга моликдир. Алломанинг металл эритиш, туп қуйиш ҳунарлари ҳақидаги ихчам, аниқ маълумотлари, Қандаҳор зилзиласи, Қуҳинур олмоси хусусидаги қайдлари юксак малакали мутахассис фикрларидан асло қолишмайди.

14 февраль куни республика телевидениеси Фарруҳ Расул ижодига мансуб «Бобур изидан» деб номланган уч қисмдан иборат видеофильм намойишини бошлади. Уч оқшом мобайнида жумҳурият томошабинлари экспедициямиз фаолияти билан қисман танишиш имконига эга бўлдилар.

Бу йилнинг яна бир муҳим воқеаси шу бўлдики, ҳазрат ҳақидаги уй-таассуротлар ҳосиласи бўлмиш «Бобурнинг тушлари» номли китобимнинг нашри хийла вақтдан буён қоғоз танқислиги туфайли тухтаб қолган эди. Зокиржон ака бир сафар китоб корректурасини ўқиб ўтирганимнинг устидан чиққан эди, шу боис ҳар гал учрашганимизда «Китоб чиқдими, бизга ҳам бир нусха беринг», деб сўрар эди. Қулёзма бошига тушган савдодан хабар топгач у киши: «Бобур жамғармаси бу нашрга ҳомийлик қилади», деди ва дарҳақиқат, орадан куп утмай Бобур Мирзо шарофати билан китоб босилиб чиқди.

Бундан ташқари, шу йили жамғарма ҳомийлигида яна туртта илмий-бадий китоб нашр этилди.

Кобулдан келтирилган тупроқ тегишли расм-русум билан Бобур богида ташкил этилаётган рамзий қабр-мақбара саганасига қуйилди. Худди Кобулдаги Боги Бобурда жойлашган ҳазратнинг мангу оромгоҳидан андоза олиб бу ерда ҳам чоғроққина масжид тиклашга киришилди.

Ана шундай катта ташкилий-амалий ишлар билан банд булишига қарамасдан Ҳиндистонни «забт этиш» гоёси «Бой ота»нинг бир дам булсин ҳаслидан кутарилмади. Ёдгорлик мажмуидаги қурилиш ишлари билан баробар экспедициянинг галдаги сафарига тайёргарлик ҳам қизгин бораверди.

Гоҳ Тошкентда, гоҳ Андижонда узун тунлар узун режалар тузилди.

Июннинг урталарига келиб тарадудлар ниҳоясига етди.

Бу пайтга келиб, Ҳиндистонда ёмғир фасли — «пашкол» бошланди.

Аммо энди юракда азму қарор қатъий, бизни на жазирама иссиқ ва на шаррос ёмғир, на туфону на довул йулдан қайтара олар эди!

Буюк Бобур изидан отланган учинчи экспедиция таркибини Зокиржон Машрабов, Собиржон Шокаримов, Сайфиддин Жалилов, Фарруҳ Расул, Аҳмаджон Қосимов, андижонлик ёзувчи Қамчибек Кенжа, кинооператор Тулқин Рузиев (сафар адоғига етгач, ордан куп утмай у киши туйқусдан вафот этиб қолди, Аллоҳ раҳмат қилган булсин) ва камина қулингиз ташкил этмоғи лозим эди.

Бироқ «Ал-абд йудаббир ва Оллоҳ йуқаддир» («Банда тadbир қилади, Оллоҳ тақдир қилади») деганларидек, бу сафар ҳам Ҳинд сори юзланмоқ менга насиб етмаган экан.

Йулга жунаб кетишимизга бир ойча муддат қолганида тўсатдан иш жойим узгариб қолди. Қадрдон даргоҳим — Фафур Гулом нашриёти бош муҳаррирлигидан Президент Матбуот хизматига ишга олишди. Кунни кеча янги жойда иш бошлаган одамнинг икки ойлик олис хорижий сафарга жунаб кетиши ҳар жиҳатдан ноқулай булгани боис мен ноилож экспедиция аъзоларига оқ йул тилаб қолдим.

Аммо кунгил дуслар билан бирга кетди.

Экспедиция 22 июлдан 13 сентябргача сафарда булиб, 20 минг километрга яқин масофани яна уша «Тойота»да босиб утди. Афғонистон, Эрон, Покистон

ва Ҳиндистон ҳудудларида Бобур Мирзо ва бобурийлар барпо қилган обидалар зиёрат қилинди, урганиди ва керакли маълумотлар тушланди. Бобомиз Заҳриддин Муҳаммаднинг Андижонда таваллуд топганлиги, унинг «буюк мугул» эмас, «буюк ўзбек» (бугунги биз тушунган маънода, албатта) эканлиги мумкин қадар уқтирилди.

Ардоқли китобхоним!

Менинг ўзим иштирок этолмаган сафар ҳақида тўлиб-тошиб сўзлашга киришиб кетганим сизга ғалати туюлаётганини сезиб турибман. Лекин, начора, бусиз қиссамиз тугал булмайди. Қолаверса, тақдир Бобур экспедициясининг тарихини битишдек бир вазифани раво курган экан, мен қандай қилиб булса-да, бу хусусда сиз кадрдонларга маълумот бериб бормоқликка бурчлиман.

Ва шу сабаб ровий сифатида сўз навбатини муҳтарам «Бой ота» — Зокиржон акага бермоқчиман.

Шоир айтганидек, у киши энди «мен учун сўзласин, мен сўзлаб булдим...»

Гап шундаки, жаноб Машрабов сафар яқунлари тўғрисида «Халқ сузи» газетасининг 1993 йил, 6 ноябрь сонидида «Бобур юрган йуллардан» деган мақола эълон қилдилар. Шу мақолани жиндақ қисқартириш билан эътиборингизга ҳавола этсак, мақсадга мувофиқ булур, деб уйлайман.

«Бу ғалги илмий сафаримиз машҳур алломалар шаҳри, собиқ Хуросон давлатининг пойтахти Ҳиротдан бошланди.

Дастлаб Ҳирот вилоятининг ҳокими Амир Исмоилшоҳ қабулида булиб, унга сафаримизнинг мақсад ва вазифалари ҳақида гапириб бердик. Бизни ҳурмат-эҳтиром билан ташқи ишлар булими меҳмонхонасига жойлаштиришди. Ҳарбий лавозимдаги Анвар соҳиб бизга бириктириб қўйилди. Форс-тожик адабиёти классиги Абдурахмон Жомий, Хожа Абдуллоҳ Ансорий қабр-мақбараларини, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаролар томонидан таъмирланган жомеъ масжид-мадрасасини, Ихтиёрдин қалъасини зиёрат қилдик. Ғазал мулкининг султони Алишер Навоийнинг деворлари упирилган, сағана тошлари синиб, борар йулларини ут босиб кетган мақбараси ёнида тиловат қилдик.

Бу улуг инсон сағанасининг шу ҳолатга тушиб қолганлиги қалбларимизни ларзага солди. Ўзбек халқи-

нинг илмпарвар султонларидан бири, шоир Ҳусайн Бойқаро мақбарасини сафаримизнинг иккинчи куни ҳиротлик тарихчи олим Анвар Мавлавий ёрдамида аранг қидириб топдик. Хуросон давлати ҳукмдорининг қабри ҳазрати Навоий хобгоҳидан 250-300 қадам нарида жойлашган экан. Минг афсуски, мақбарадан биргина қабр тоши қолибди, холос.

Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги Бобур Мирзо қадами етган эътиборга сазовор жойларда бўлиб керакли маълумотлар тупланди, кино, видео, фото тасвирлар олинди.

Ҳирот ҳокими Амир Исмоилшоҳ билан иккинчи учрашувда Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқароларнинг қабр-мақбараларини биргаликда таъмирлаш йул-йуриқлари келишиб олинди. Шунингдек, афгон урушида бедарак йўқолган узбек жангчиларининг руйхатини ҳокимга топширдик. У киши бу борада имкон қадар ёрдам қилишга ваъда берди.

Ашгабад орқали Эроннинг Машҳад шаҳрига бордик. Тус шаҳрида оламга машҳур «Шоҳнома» асарининг муаллифи Абулқосим Фирдавсийнинг шарқона услубда яратилган ниқоятда гузал қабр-мақбарасини зиёрат қилдик, таниқли инглиз олими, «Бобурнома»нинг таржимони Уильям Эрскиннинг «Эрон ва Бобур» китоби, шунингдек, бобомиз Амир Темур ҳақида яратилган асарлар билан танишдик. Заҳириддин Бобурнинг Эрон давлатида жуда оз фурсат бўлишига қарамасдан бу ҳақда шундай катта китоб ёзилгани ва унинг форс тилида еттинчи марта нашр қилингани қувонарлидир.

Куётта, Мултон ва Лоҳур Покистоннинг йирик шаҳарларидан ҳисобланади. Биз бу шаҳарларни кезиб, утган гал адоғига етказишга улгуролмаган қидирув ишларимизни давом эттирдик. Лоҳур давлат миллий музейи директори, профессор Сайфур Раҳмон, бобуршунос Ошиқ Муҳаммадхон Дурроний ва бошқа олимлар билан суҳбатларимиз экспедиция аъзоларининг бир умр ёдидан чиқмаса керак.

Покистон халқининг Бобур ва бобурийларга ҳурмати баланд. Сулола ҳақида инглиз ҳамда урду тилларида куплаб китоблар чоп этилибди. Бахтли тасодиф туфайли Лоҳурда Бобур ҳақидаги янги видеофильмни томоша қилдик ва Андижонга олиб келишга муваффақ булдик.

Ҳиндистонга утиш бироз қийин булди. Чегара пос-

бонлари мамлакат ҳудудига автомобиль билан киришимизга аввалига рухсат беришмади. Бу ердан Деҳлига қадар 500 километр экан, таржимон Аҳмаджон Қосимов иккимиз поездда бориб, Ўзбекистон давлатининг Ҳиндистондаги консули ёрдамида Ҳиндистон Ташқи ишлар вазирлигига мурожаат қилдик. Сафаримизнинг мақсад-моҳиятини тушунтирганимиздан сунггина Бобур бобомизнинг учинчи юрти ҳисобланган замин тупроғига қадам қўйиш насиб этди.

Амритсар шаҳри орқали Панипатга стиб бордик. Операторларимиз шаҳардан турт чақиримча наридаги Бобур Мирзо билан Иброҳим Лудий бошлиқ аскарлар туқнашуви акс эттирилган уйма расм-чизмаларни тасвирга туширди. Шу жангда ҳалок бўлган ҳамюртларимизни хотирлаб, тиловат қилдик. Комплекс деворига «Бобур билан Иброҳим Лудий уртасидаги жанг Ҳиндистон тарихида катта узгариш ясаган» деган ҳаққоний эътироф қайд этиб қўйилгани бизга айниқса таъсир қилди.

Уша куни кечки пайт Деҳлини манзил тугдик. Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги консули Аҳмаджон Луқмонов ҳузурида булиб, дастлабки таассуротлар билан уртоклашдик, Ҳиндистон давлати ҳудудида бажаражак вазифаларимиз борасида фикрлашиб-маслаҳатлашиб олинди.

Эртаси куни Ҳиндистон Ташқи ишлар вазирлигида расмий қабул маросими бўлди. Мустақил Ўзбекистон давлатининг келажаги ҳақида, бобурийлар туғрисида мулоҳазалар айтилди. Дорилфунун, кутубхона, миллий давлат музйи, рўзномалар таҳририятларида, Ўзбекистон — Ҳиндистон дўстлик жамиятида утказган учрашувларимиз жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Қомусий асар — «Бобурнома», Бобур девони ва бобурий ҳукмдорлар фармонларининг қўлёзма нусхалари билан танишиб, уларни фото, видео, кино тасвирларга туширдик.

Жамна дарёсининг чап қирғоғидаги Бобур яратган Зарафшон — Ором (Ром) боғи, у улуг инсон яшаган уйлар ҳамон сақланиб қолган. Бобурнинг жасади вақтинча сақланган пастки хонадон ва харобага айланган аввалги мақбарасини ҳам зиёрат қилинди.

Экспедициямизнинг Ҳиндистон буйлаб сафар қилаётгани ҳақидаги хабар матбуот ва радио орқали мамлакат жамоатчилигига стиб борган экан. Шунинг учунми, Ҳайдаробод шаҳридаги қадимий Салар Жанг му-

зейи раҳбари, доктор Гехлат жаноблари, шу музей қўлғизмалар бўлимининг мудури, профессор Раҳматуллоҳ Алихон ва бошқа олимлар бизни жуда яхши қарши олишди. Бу ерда «Бобурнома» ва Бобур девонининг туркий тилдаги қўлғизмалари сақланар экан. Амир Темур ва бобурийлар шажарасининг йирик вакиллари суратларидан фотонусхалар олишга муяссар бўлинди. Музей ходимлари Бобур қўлғизма асарларининг микрофильм нусхасини олиб, бизга жунатишга ваъда бердилар.

Эртаси куни жаноб Гехлатнинг шахсан узи бизни шаҳардан 30-35 чақирим узоқликдаги Қутбшоҳ қалъасига олиб бориб зиёрат қилдирди ва қалъанинг тарихини батафсил сўзлаб берди.

Жайпур шаҳрида Акбаршоҳ томонидан қурдирилган кул уртасидаги қаср ва Амир қалъани куриб бобурийлар яратган шарқона услубдаги тарихий меъморчилик обидаларига яна бир тасанно айтмай иложи йўқ эди.

Шу куни меҳмонхонадаги телевизорда «Ҳиндистон тарихи» номли кўп серияли видеофильмнинг Шоҳ Акбарга бағишланган қисми намойиш этилди. Фильм мазмунидан ҳинд халқининг улўғ бобомиз Бобур ва унинг авлодларига самимий эҳтироми сезилиб турибди. Бобурийлар тарихи мавзуининг Ҳиндистон олимлари, ёзувчилари, киночилари диққатини ҳамон узига тортиб келатгани бежиз эмас.

Бобомиз Бобурнинг қадами теккан тарихий жойлардан утган вақтимизда «Бобурнома»да тасвирланган Тянь-Шань, Помир, Ҳиндикуш, Ҳимолай тоғ тизмалари ва уларнинг пасттекисликлари, водийларига оид географик, геологик муҳит ва жараёнларни урганишга, қислашга ҳаракат қилдик. Мумтоз бобомизнинг буюк сайёҳ ва бетакрор табиатшунос олим сифатида билдирган фикр-мулоҳазалари бугунги кун илмий қарашлари билан нақадар яқинлигига ишончимиз комил бўлди. Келажакда улўғ Бобур фаолиятининг барча йўналишлари бўйича алоҳида-алоҳида илмий экспедициялар тузилиб, изланишлар, тадқиқотлар олиб борилса, мақсадга мувофиқ булар эди...»

Ардоқли ўқувчим! Аҳволлар нечук, зерикиб қолмадингизми?

Ташаккур. Менинг учун бу дунёда энг қўрқинчли нарса — сизнинг зерикиб, ҳафсалангиз пир бўлиб, китобни ярмидан ёпиб қўйишингиздир. Бу эса баайни ярим йўлдан умидини узиб ортига қайтган йўлчининг ҳолатидек ачинарли бўлур эди.

Менга қолса, сизни бу янглиғ машаққатли йулардан эмас, балки детективнинг мароқли жинкучаларидан мақсад-муддао сари бошлаб борган булур эдим. Лекин, найлайки, тафаккур йули, изланиш йули — чағир тош тукилган эгри-бугри суқмоқлардан иборат.

Зеро Бобур—йулбарс демакдир, бинобарин, Бобур—йулбарс изидан юриш ҳеч вақт осонликча кечмагай.

Шунга кура ҳам мен Зокиржон аканинг таассуротларидаги энг муҳим нуқтани атай ҳикоямизнинг охирига қадар сақлаб келдим. Ахир, концертларда ҳам энг зур хонандага энг сўнгида навбат берилади-да!

«Ҳиндистон буйлаб сафаримизнинг энг қувончли воқеаларидан бири, — деб ёзади «Бой ота», — бобурийлар авлоди Лайло Уммахони ва унинг угиллари Зиёвиддин, Масиҳиддин Тусийлар билан учрашувимиз булди. Табаррук хонадонда меҳмон булиб, шу нарсани англадикки, улар аждодларига нисбатан уз эътиқод ва садоқатларини сақлаб қолишган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан тортиб узларигача булган шажараларини яхши билишар экан. Биз бу оила аъзоларини Андижонга таклиф этдик...»

Газета мақоласининг ҳажми имкон бермаган булса керак, муаллиф бу воқеанинг тафсилотларига тухталиб ултирмасдан қисқагина маълумот бериб утади. Ҳолбуки, кейинчалик куришганимизда у киши бу хусусда тулиб-тошиб ҳаяжон билан сўзлади.

Чиндан ҳам, бу ҳар қанча ҳайрат-ҳаяжонга сазовор бир ҳол эди.

Тақдир тақозоси билан ер юзига тариқдай сочилиб кетган бобурийларнинг авлодлари борми? Бу улуг сулоланинг бевосита ворислари мавжудми? Мавжуд булса, бугунги бобурийлар кимлар, қандай инсонлар? Уларнинг насли, насаби, табиати, маишату фаолияти нималардан иборат?

Бобур ва бобурийлар тарихи, тақдири билан шуғулланган ҳар бир киши мана шу каби ҳаяжонли саволларга қайта-қайта дуч келиши табиийдир. Юртимиз бобуршунослари бу борада купгина изланишлар олиб борганликлари яхши маълум. Марҳум Ҳамид Сулаймон домланинг илк илмий экспедицияларидан бошланган бу қидирувлар кейинги йилларда ҳам изчиллик билан давом эттириб келинмоқда. Орадан беш юз йилдан зиёд вақт утиб кетганига қарамай, бобурийларнинг тарихий изларини ахтариш асло тухтагани

йук. Гоҳ у ердан, гоҳ бу ердан бобурийларнинг бугунги авлодлари хусусида узук-юлуқ, мишмишга ухшаш тахминий гаплар тарқалиб қоларди-ю, афсуски, аниқ илмий-далилий исботи булмаганлиги учун бу овозалар ими-жимида ғойиб буларди.

Экспедициямиз шу кунга қадар 60 минг километр-дан зиёд масофани босиб утди. Шарқ минтақасининг ундан ортиқ мамлакатлари буйлаб теурий ва бобурий боболар юрган қадим йуллардан такрор-такрор юриб утилди. Бу йулларда бобуршунослар куп ғаройиб саргу-заштларга дуч келишди, турли-туман сирли ҳодисотларни бошларидан кечирдилар, минг бир қиёфатли ва тақдирли инсонлар билан танишдилар, аммо ҳар сафар улар ҳаёлининг турида бобурийларнинг бугунги ворисларини излаб топиш муддаоси турди. Шундоғ донгдор сулоланинг, қисматнинг беҳисоб жабру жафоларини кўрган ва уларга мардона бардош берган бу машҳур шажара вакилларининг қумга сингган сув томчилари каби ном-нишонсиз йуқолиб кетган булишларига асло ақл бовар қилмас эди. Барибир инсон зотининг қайдадир бир белгиси, ёдгор-нишонаси қолмасдан иложи йук.

Дастлабки сафар чоғи биз бобурийлар авлодини Табриз ва Машҳаддан, Техрон ва Дамашқдан, Истанбул ва Оммондан, Лоҳур ва Пешавордан, Кобул ва Мозори шарифдан — яна куплаб бошқа манзил-мароҳиллардан ахтардик. Йул-йулакай бу улуг аждод тарихига тааллуқли янгидан-янги маълумотлар билан ошно булдик. Бу маълумотлар, мозий гарди қўнган бу қўҳна ривоятлар дилимиздаги ишонч туйғусини юксалтирса юксалтирдик, асло камайтирмади. Шавкатли Бобуршоҳнинг олис авлодлари ҳали бизнинг қадамимиз етмаган, назаримиз тушмаган номаълум ва нотаниш маконларда умргузаронлик қилаётганига имонимиз тобора комил бўлиб борарди.

Уларни топмоқ, дийдор кўришмоқ учун эса фалак соатининг белгилаб қўйилган муддатини кутиш лозим эди, холос.

Шу боис «Бой ота» Ҳиндистондан топиб келтирган бу янгилик бамисоли Қўҳинур олмосидек қимматли эди. Шунинг учун ҳам экспедицияда қатнашган дустларимнинг ҳикояларини берилиб тинглар, улар келтирган фото, видсотасвирларни қайта-қайта кўздан кечирай эканман, дилимда андак армон туяй эдим.

Аммо Оллоҳнинг иродаси шундоқ булдик, кейин-

чалик Бобурнинг мазкур авлодлари ила юз кўришмоқлик менга ҳам насиб булди. Насиб булибгина қолмай улар билан беҳад қадрдонлашиб ҳам кетдик. Бу хусусда, иншооллоҳ, мавриди билан сўзлармиз. Ҳозир эса, сиз муҳтарам китобхонларимнинг учинчи сафар ҳақидаги тасаввурларингизни янада бойитмоқ мақсадида Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида чоп этиладиган «Раҳнамои Дсккан» («Дсккан йулбошчиси») ҳафтано-масининг 1993 йил 30 август сонидида босилган бир мақолага эътиборингизни жалб қилмоқчиман. «Ўзбекистон ҳукумати ва халқининг темурийзодалар авлодига изҳор қилган хайрихоҳлиги» деб номланувчи бу мақола жаноб Зиёвиддин Тусий қаламига (қон тортган булса керак-да, у киши яхшигина соҳиби қалам, Ҳиндистон матбуотида фаол қатнашиб келади) мансуб бўлиб, унда муаллифнинг Бобур экспедицияси аъзолари билан илк учрашуви тасвирланган. Урду тили муаллими Тоҳиржон Аҳмедов томонидан таржима қилинган мақолани ҳурматли тарихчи домламиз Сайфиддин ҳожи Жалилов менга лутфан тақдим қилган эдилар. Фурсатдан фойдаланиб, ҳар иккала биродаримизга ҳам ташаккур айтмоққа бурчлиман.

Энди эса жаноб Тусийнинг ёзганларига назар ташлайлик.

«Ҳиндистон бош вазири жаноб Нарасимхо Раонинг Ўзбекистонга қилган ташрифи давомида Ўзбекистон ҳукуматининг ва ўзбек халқининг буюк Темурга ва унинг авлодларига бўлган чексиз эҳтироми ва катта қизиқиши яққол намойн бўлиб турди. Айниқса, подшоҳ ва саркарда, олим ва шоир бўлган темурийзода Заҳириддин Муҳаммад Бобурни ўзбек халқи нақадар эъзозлаши, бениҳоя ардоқлашини Бош вазир жанобларининг ташриф кунларида чоп этилган барча ўзбек рузномаларидан билиб олиш қийин эмас эди.

Бизнинг темурийзодалар жамиятимизнинг Ҳайдарободдаги қароргоҳига 1993 йилнинг 20 августидида Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги ваколатхонасидан сим қоқиб, яқин кунларда Ўзбекистондан бир гуруҳ меҳмонлар келишини, улар мен билан учрашиб суҳбатлашиш орзусида эканликларини маълум қилишибди.

Орадан бир неча кун утгач, Салар Жанг музейининг директори меҳмонлар етиб келишгани ҳақида бизга хабар берди. Биз 24 август куни меҳмонхонага бориб уларни топдик. Улар Ўзбекистоннинг Андижон шаҳри-

дан чиққан Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари экан. Экспедиция раҳбари жаноб Зокиржон Мащрабов бизни ҳамроҳлари билан таништирди. Экспедиция аъзоларидан бири жаноб Аҳмаджон Қосимов Тошкент радиосининг ҳиндий тилида эшиттиришлар олиб борувчи таҳририятининг муҳаррир-сухандони эканлар. У кишининг ҳиндистоний лаҳжада бемалол ва эркин гапира олишлари бизни беҳад қувонтирди. Суҳбат асноси ҳинд тупроғида муқим бўлиб қолган темурийлар билан бугун узбеклар диёрида истиқомат қилаётган узбекларнинг дили ҳам, дини ҳам бир эканлигини қалбларимизда чуқур эҳтиром билан ҳис этдик.

Учрашув чоғида бир-биримизга курсатилаётган илтифот ва эҳтиромларнинг чегараси йуқ эди.

Меҳмонлар суҳбат чоғида мендан: «Бугун Ҳиндистонда буюк Бобур шахсиятига булган қизиқиш қандай? Подшоҳ Бобур ҳазратлари ҳақида фильм ёки сахна ясари яратилганми?» — дея сурашди. Мен бу масалага бир пайтлар қизиқиш булганини айтдим, бироқ бобокалонларимиз ҳақида дабдурустдан берилган саволга аниқ жавоб беролмадим.

Меҳмонларнинг ҳар бири Бобур ҳақида, унинг бу ерда тузган салтанати ва жаҳонгир аждодимизга ҳинд халқининг, хусусан, ёшларнинг муносабати ҳақида имкон қадар кўпроқ маълумот билиб олгиси келарди.

Ҳақиқатан ҳам, олим ва шоир подшоҳ Заҳириддин Бобур тузган салтанат қарийб уч ярим аср, аниқроғи, 1857 йилгача барқарор турди. Бу давр Ҳиндистон тарихида «Бобурийлар (ёки Буюк мўғуллар) салтанати даври» бўлиб қолди. Темурийзодалар ҳинди ва мусулмон маданиятининг узвий алоқасига асос солдилар. Бу фикримга «Ганга ва Жамна» исбот бўла олади.

Меҳмонлар бизга Андижон шаҳрида Бобур номида дорилфунун иш олиб бораётганини, бу даргоҳда ҳазрати Бобурнинг маънавий мероси ҳар томонлама урганилаётганини сузлаб беришди. Бу хабарни эшитгач, мен ҳам худди шунга ухшаб Ҳиндистонда ҳам «Буюк бобурийлар дорилфунуни»ни ташкил этиш мумкин эмасмикан, деган мулоҳазани баён этдим. Албатта, бундай илм маскани икки халқ тарихида яна бир неча янги зарвақлар очган булур эди.

Суҳбатимиз давомида кимдир бобурийлар салтанатининг охириги ҳукмдори Баҳодиршоҳ — Зафар ҳақида, унинг даврига тааллуқли булган 1857 йил воқеалари ҳақида сураб қолди.

1857—1859 йиллари руй берган қузғалон Британия мустамлакачилигига қарши Баҳодиршоҳ — Зафар бошлаган биринчи озодлик кураши эди. Қузғолонда бениҳоя кўп талофат қурилди, кўплаб бобурий шахзодалар қатл қилинди. Кексайиб қолган, касалманд Баҳодиршоҳ ҳибсга олинди. Сунгги бобурийлар салтанати ағдарилиб, бойликлари талон-тарож қилинди. Бу озодлик кураши буюк бобурийлар хонадони вакилларининг бутунлай хонавайрон бўлиши билан якунланди. Бу — биз авлодлар учун катта инқироз эди.

Экспедиция аъзоларидан бири, тарихчи олим Сайфиддин Жалилов: «Ҳозир ҳаёт булган темурийзодаларга Ҳиндистон ҳукумати томонидан моддий ва маънавий ердам курсатиладими?» — деб сураб қолди. Мен у кишининг саволларига, ҳали-ҳануз бизларнинг бирор-тамиз бундай имтиёзларга сазовор булганимиз йўқ, эҳтимол, ҳукумат аъзолари бу ҳақда уйлаб қуришга ҳозирча фурсат топа олмаётган бўлсалар керак, ажаб эмаски, яқин вақтлар ичида бизларнинг ҳам қадриятларимиз тикланса, деган мазмунда жавоб қилдим.

Меҳмонлардан яна бири: «1857 йилги қузғалонда мамлакатни чет эл босқинчиларидан халос қилишда темурийзодалар алоҳида жонбозлик курсатган экан, эндиликда Ҳиндистон ҳукумати улар хизматини ҳам муносиб тарзда эътиборга олса керак», деган мулоҳазани уртага ташлади. Бунга мен қўйидагича фикр билдирдим: «Аждодларимиз бироз янглиш йул тутишган, деб уйлайман. Зеро ҳам моддий талофат қуриб, ҳам жонларини қурбон қилганлари ҳолда уз келажакларини барбод қилдилар. Ваҳоланки, Ганди жий (жий — ҳурматли, муҳтарам демакдир — Х.С.), Ж. Неру, В. Пател, Абул Салом Озод каби халқ йулбошчилари кейинги озодлик курашларида тамомила бошқача усулларни қўллаб, беҳад қийинчиликлар билан, аммо деярли қон тўқмасдан мамлакатни мустамлакачилардан 1947 йилда ниҳоят озод қилишга эришдилар-ку! Албатта, ушанда хато қадам қўйилмаганида эди, темурийзодалар — бобурийлар ҳаётида сунгги надоматлар ҳам бўлмас эди...»

Шуни ҳам айтишим керакки, меҳмонлар туфайли аччиқ қисматни эслайвериш бизларга анча унғайсиз туюлди. Шу сабаб мен бугунги Ўзбекистонда сақланиб қолган темурийлар давридаги маданият ёдгорликлари ҳақида гапириб беришларини сурадим, чунки бу соҳага ҳамон бутун дунё аҳли қизиқади. Суҳбат асносида

бу борадаги тарихий анъаналар ҳам давом этаётганидан воқиф булдик. Бироқ темурийлар — бобурийларнинг бевосита авлодларидан қанча одам сақланиб қолганлиги ҳозирча маълум эмас экан.

Гурунгимиз қизигандан қизиб, вақт ҳам алламаҳал булиб қолганини сезмабмиз. Хайрлашув чоғида мен миннатдорлик изҳор этиб, меҳмонларнинг хонадонимизга ташриф буюришларини илтимос қилдим. Улар бу таклифни мамнуният ила қабул этдилар.

Эртасига олиймақом меҳмонларимиз кулбамизга қадамранжида қилдилар. Биз уларни темурийзодалар хонадонининг муътабар онахони муҳтарама Лайло Уммахони бошчилигида кутиб олдик. Меҳмонлардан бири ҳовли-жойимизга кўз югуртириб: «Сизларнинг туриш-турмушингиз худди биз ўзбекларники сингари экан», дея лутф қилди. Ўз одатимизга кўра ош-сув тайёрладик. Тошкент радиоси учун муҳтарама онахонимизнинг фикр-мулоҳазаларини ёзиб олишди, сўнгра булгуси ҳужжатли фильм учун «Темурийзодалар хонадониди» мавзуида видеотасвирлар олинди. Шунингдек, буюк бобурийлар хонадонининг энг кенжа вакиллари — фарзандларимиз ҳам суратга туширилди.

Азиз меҳмонларнинг стақчиси табаррук волидамиз Лайло Уммахонини «Ўзбекистоннинг онахони» дея таъриф-таҳсин қилди ва Ўзбекистон халқи ҳаққига дуо қилишларини сўради. Сўнг онамиз дуо қилдилар. Меҳмонлар узлари билан олиб келган ноёб туҳфаларини бизга ҳадя қилдилар.

Экспедиция яқин кунларда Ўзбекистонда Бобур Мирзо таваллудининг 510 йиллиги кенг миқёсда нишонланишини ва бу юбилей тантаналарига ҳақли равишда темурийзодаларнинг ҳам ташриф буюришлари муҳимлигини изҳор этиб: «Хонадонингизга келишимиздан кўзлаган мақсадларимиздан бири ҳам сизлар билан учрашиш ва шу тўйга таклиф қилиш эди», дейишди.

Мен меҳмонларимизнинг пойқадамларидан, қадр-шуносликларидан ич-ичимда бениҳоя таъсирландим. Фан-маданият билан бирга инсоний қадр-қимматлар ҳам тараққий топиб бораётган мустақил Ўзбекистон халқларига ғойибона салом йўллаб, уларга нисбатан қалбимда бир илиқлик туйдим ва биз дўстона хайрлашдик».

Экспедициянинг учинчи сафари ҳар жиҳатдан самарали булди. Айниқса, бобурийлар тарихининг бизга номаълум саҳифаларидан ҳикоя қилгувчи куплаб нодир,

ноёб китоблар келтирилдики, улар бугунги кунда Андижонда, Бобур боғидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейини безаб турибди.

Кинооператор Тўлқин Рузиев ёзувчи Қамчибек Кенжа билан ҳамкорликда «Бобур саломи», «Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция» номли ҳужжатли кинофильмлар яратиб, республика телевидениесидан намойиш этишди.

Ҳазратнинг муборак таваллуд кунлари тобора яқинлашиб борарди.

1993 йил, 16-28 сентябрь. Тошкент.

ХУШҲАБАР

Истиқлол байрамадан тўрт кун утгач, ишхонамизга Ўзбекистоннинг Деҳлидаги консуллик идораси бошлиғи Аҳмаджон Луқмонов кириб келди. Биз у киши билан илгаритдан — Аҳмаджон аканинг «Ойдин» газетасида ишлаб, шеър уқоқлар машқ қилиб юрган пайтларидан таниш эдик.

«Сиз Бобур ижоди билан шугулланиб юрасиз, — деб гап бошлади Аҳмаджон ака. — Ҳиндистонда бобурийларнинг бугунги вакиллари топилганидан хабарингиз бордир».

«Хабарим бор», — дедим кулимсираб.

«Зокиржон ака билан куришибсиз-да, — деди жаноб консул. — Ҳайдаробод шаҳрида шундай бир оила истиқомат қилади. Мен улар билан телефонда куп маротаба гаплашдим. Улар ваколатхонамизга бот-бот мактуб ҳам йўллаб туришади. Мана, хос қоғозлари, муҳр-нишонлари». Биргаллашиб, тепасига ислимий нақшлар ва Тожмаҳал тасвири туширилган расмий қоғозларни кўздан кечирдик. «Уларнинг расман эътироф этилган жамияти ҳам бор, «Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи» деб аталади, — дея давом этди Аҳмаджон ака. — Кунни кеча жамият бош котиби жаноб Зиёвиддин Тусийдан яна бир хат келди. У киши республикамиз Президентини номига бир мактуб йўллаган экан, шу номани етказишни биздан сурабдилар».

Конвертга разм солдик. Юборгувчининг унвонига «Зиёвиддин Тусий — «Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи» жамиятининг бош котиби, марҳум Баҳодиршоҳ — Зафарнинг чевараси» деган сузлар битилган эди. Демак, бу хонадон Ҳиндистондаги сўнгги бобурий ҳукм-

дор — Баҳодиршоҳ Иккинчи, тарихда «Абу Зафар» таҳаллуси билан ном қозонган шахснинг авлодига мансуб бўлиб чиқади.

Бу чиндан ҳам ҳаяжонли бир воқеа эди, хатни бетухтов раҳбаримиз — Президентнинг Матбуот котиби Мурод Муҳаммад Дустга олиб кирдик.

Узоқ Ҳайдаробод шаҳридан келган бу мактуб шу кунгек Президентга стқазилди.

МАКТУБ

Ўзбекистон Республикасининг Президенти
Ислои Каримов жаноби олийларига

Жаноби олийлари,

Сизга бу мактубни ёзаётганимдан бениҳоя бахтиёрман. Айни лаҳзаларда бутун вужудим фавқулодда шодлик ва қувонч туйғулари билан лиммо-лим.

Ўзбекистоннинг буюк халқи менинг улуг бобокалоним, жаҳонгир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кураётгани мен учун чиндан ҳам оламшумул воқеадир. Бу ҳақдаги муъжазгина хабардан маҳаллий газеталаримиз орқали воқиф булгач, қалбимни чулганган севинч ҳиссиётини сўз билан ифода этмоққа ожизман.

Сиз жаноби олийларининг Бобур ҳазратларини Ўзбекистоннинг буюк қаҳрамони сифатида юксак меҳр ва эҳтиром билан таърифлаганингизни матбуот хабарларидан уқиб, бошим куқларга етди.

Айни пайтда ўз тарафимдан мен кунглимдаги бу мислсиз шодумонликни Ўзбекистондаги барча оғаниларим, опа-сингилларим билан баҳам кўрмоқликни истайман ҳамда уларнинг ҳамиша бахтли-саодатли бўлишларини ва янада камол топишларини дуо қилиб қоламан. Умид қиламанки, бобокалонимиз Бобур ҳазратларининг таваллуд туйлари олиймақом даражада ва беҳад гўзал нишонланажак.

Чексиз эҳтиром ва самимий тилақлар билан

Зиевиддин Тусий,

«Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи»
жамиятининг Бош котиби, марҳум
Баҳодиршоҳ Зафарнинг чевараси.

Ҳайдаробод шаҳри,
Ҳиндистон Республикаси

ЖАВОБ

Бобурийлар хонадонининг тарихий тадрижидан, юз йиллар мобайнида аждодлар чирогини учирмай ёқиб келаётган ажойиб инсонлар қисматидан дарак берувчи бу мактуб Президентимизда катта қизиқиш уйғотди. Ҳаётини миллий мустақиллик ғоясига тиккан сиёсий арбоб учун, миллий гурур ва ноёб инсоний қадриятларни тиклаш ижтимоий фаолиятининг мазмуни булган давлат раҳбари учун бу, албатта, табиий бир ҳол эди. Қолаверса, мамлакатимиз етакчисининг темурийлар даврига, темурийлар тарихи ва маданиятига алоҳида эътибор, теран эҳтиром билан қараши жамоатчиликка яхши маълум. Янги ўзбек давлатчилигининг пойдевори барпо бўлаётган ҳозирги мураккаб бир шароитда улуғ боболаримизнинг асрлар синовидан ўтган тажрибалари бизга ғоят қўл келиши шубҳасиздир. Уларнинг пок, мардона руҳлари эса бизга ҳамиша маънавий мадад бағишлаб туради.

Шунга кура Президент Бобур авлодларидан келган нома билан танишиб чиққач, дарҳол жавоб мактуби тайёрлаш ҳамда уни махсус вакил орқали Ҳайдарободга — «Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи» жамияти аъзоларига етказиш ҳақида топшириқ берди.

Ҳам шарафли, ҳам ҳаяжонли бу вазифани адо қилиш хизмат тақозосига биноан менга насиб этди.

Президентнинг бобурийлар сулоласининг бугунги давомчиларига йўллаган мактубида қуйидаги сўзлар битилган эди:

«Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи»
жамиятининг Бош котиби
жаноб Зиёвиддин Тусийга

Муҳтарам жаноб,
Сизнинг мактубингиз билан танишиб, ғоят мамнун бўлдим.

Қардош Ҳиндистон диёрида бобокалонимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобур сулоласининг вакиллари улуғ аждодлари хотирасини асрлар оша асраб-авайлаб келаётганликлари биз учун беҳад қувонарлидир.

Биз Бобур Мирзони улкан давлат арбоби сифатидагина эмас, қомусий аллома, мумтоз шоир сифатида ҳам чексиз қадрлаймиз. Бобур ўзбек халқининг буюк фарзанди, миллий гуруридир. Ул зоти шарифнинг юр-

тимизда нишонланаётган 510 йиллик туйи шу юксак эҳтиромдан яна бир далолатдир. Бу шодисна сизларнинг ҳам, бизнинг ҳам байрамимиз бўлажак. Юртимиз дарвозалари Сизлар учун ҳамиша очиқ.

Сизга ва Сиз орқали хориждаги бобурийларнинг барча авлодларига сиҳат-саломатлик, оилавий фаровонлик, ишларингизга равнақ тилайман.

Ўзбекистон Республикасининг
Президенти

Ислом Каримов

Тошкент,
1993 йил, 23 сентябрь

БИР ШИНГИЛ ТАРИХ

Маълумки, Бобур Мирзо ва унинг авлодлари ҳозирги Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш мамлакатлари ҳудудининг аксарият қисмини эгаллаган ва «Буюк Муғуллар империяси» номи билан донг таратган улкан салтанатни уч юзу уттиз йилдан зиёд вақт давомида идора қилиб келганлар. Уч аср мобайнида бу салтанат шон-шуҳратни ҳам, тараққиёт ва таназзулни ҳам бошидан утказиб улгурди.

«Саодатманд шоҳ» — Бобур Мирзога ҳинд тупроғида беш йилгина ҳукмдорлик нашъасини суриш насиб этди, холос. Жангу жадаллар, мислсиз уқубатлар, чексиз инсоний изтироблар, ватан соғинчи билан йўғрилган бу йиллар янги туркий-ҳиндий давлатнинг шаклланиш даври ҳамда ҳассос шоир Бобур шеърӣ ижодининг гуллаган бир фасли бўлди.

Гарчанд Бобур тарих ҳукми билан бу юртларга фотиҳ сифатида лашкар тортиб келган бўлса-да, жаннатмисол бу улкани тақдир тақозосига кура узига ватан тутди. Гарчанд тугилган диёри — Андижон, умрининг шиддатли дамлари кечган муаззам Самарқанд соғинчи сунгги нафасигача ёдидан чиқмаган бўлса-да, ҳинд тупроғига, ҳинд элига ҳам меҳр қуйди, уни обод ва яқдил қилишга интилди, узаро адоватли қабилаларни бирлаштириб, марказлашган улкан давлатга асос солди. Бобурнинг тарихий хизмати шунда бўлдики, у бир томондан, Шайбонийхон истилоси туфайли Туркистонда барҳам топган темурийлар сулоласининг фаолиятини узга юртларда шуҳрат билан давом эттирган бўлса, иккинчи томондан, узи ва авлодларининг мам-

лакатдорлик сийсати билан Ҳиндистон давлатчилиги тарихида янги саҳифа очди. Ҳинд мулкини забт этган фотиҳ улароқ у улканинг бойликларини юртига ташиб кетмади, аксинча, она ватанидан неки ганжу хирож олиб келган бўлса, барини шу диёрнинг ободончилигига, тараққиётига сарф қилди. Бобурийлар сулоласининг моддий ва маънавий хазиналари эвазига дунёга келган машҳур мумтоз обидалар, меъморий муъжизалар бугун Ҳиндистоннинг ҳуснига ҳусн, довруғига доврўқ қўшибгина қолмасдан, улкан иқтисодий фойда ҳам келтирмоқда.

Муҳтарам уқувчим! Энди бир дақиқа ушбу бобурийлар шажарасига назар ташлашингизни сўрайман.

Куриб турганингиздек, илдиз-томирлари соҳибқирон Амир Темурга бориб туташадиган бу муҳташам салтанат дарахтига Бобур Мирзодан кейин Ҳумоюн Мирзо боғбонлик қилади. У 1530—1556 йиллар оралигида ҳукмронлик қилади. Сунгра Акбар (1556—1605), Жаҳонгир (1605—1627), Шоҳжаҳон (1627—1658), Аврангзеб Оламгир (1658—1707), Баҳодиршоҳ Биринчи (1707—1712), Жаҳондоршоҳ (1712—1713), Фарруҳсийяр (1713—1719), Муҳаммадшоҳ (1719—1748), Аҳмадшоҳ (1748—1754), Оламгир Иккинчи (1754—1759), Шоҳ Олам Иккинчи (1760—1806), Акбар Иккинчи (1806—1837) ва ниҳоят, Баҳодиршоҳ Иккинчи (1837—1858) салтанатни бошқарадилар.

Табиийки, нисбатан қисқа муддатларда ва каттакичик вилоятларда ҳукмронлик қилган бобурий шаҳзодалар бу руйхатга кирмайди.

Шу тариқа бобурийлар сулоласининг тадрижий ҳалқаси XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар — Ҳиндистонни инглиз мустамлакачилари тула забт этгунигача давом қилиб келади. Ҳинд давлати тарихи билан шугулланган мутахассисларга Баҳодиршоҳ Иккинчи — Абу Зафарнинг 1858 йили тахтдан туширилиб, Рангунга (ҳозирги Мьянма — собиқ Бирма давлати) сургун қилингани ва шу ерда қазо топгани маълум эди-ю, бироқ сулоланинг бундан кейинги тақдири қай йусин кечгани хусусида тарих шу пайтгача сукут сақлаб келарди. Жаноб Зиёвиддин Тусийнинг мактуби шу жумбоқни ечишга бир калит бўлса, ажаб эмас.

Лекин бунинг учун аввало Баҳодиршоҳ — Зафарнинг умр дафтарини пича варақламоқ лозим.

Асли исми-шарифи Сирожиддин Баҳодиршоҳи гозий бўлган бу зот ҳижрийнинг 1189 санасида, мелодий

ҳисоб билан айтганда 1775 йилда дунёга келади. Падари бузургвори Мирзо Акбаршоҳи соний маърифатпарвар, юмшоқ кунгил одам бўлган, бунёдкорлик ишлари билан шуғулланган. Унинг ҳукмронлик даврининг аввали — яъни 1800 йиллар бошига келиб, бобурийлар салтанати хийла заифлашиб қолган эди. Савдо-тижорат ниқобида Ҳиндистонга суқулиб кирган Буюк Британия давлати «Ост-Индия» компанияси орқали мамлакатни иқтисодий, демакки, сиёсий қарамликка буйсундира бошлаган эди.

Баҳодиршоҳ Зафар ҳар жиҳатдан мукаммал таълим ва тарбия олиб вояга етади. Унинг ҳарбий салоҳияти, диний ва шеърӣ иқтидорини замондошлари ҳамда муаррихлар юксак баҳолайдилар. Аммо тақдирнинг ҳукмини қарангки, у то олтмиш икки ёшига қадар шоҳлик рутбасига эришолмай умидвор шаҳзода бўлиб юраверади. Чунки отаси узоқ умргузаронлик қилиб, 1837 йили тангри омонатини топширади. Дорулфаноодан дорулбақога рихлат қилишидан аввал Акбаршоҳи соний мавжуд расм буйича тунғич фарзанди Баҳодиршоҳни эмас, балки иккинчи ўғли Жаҳонгир Мирзони валиаҳд деб эълон этади. Эҳтимол, подшоҳнинг бундай қарорга келишига Баҳодиршоҳнинг ёши бир жойга бориб қолганлиги, унинг табиатига хос шоирона кайфиятлар, кунгилчанлик хислатлари ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин. Зеро Акбаршоҳ отаси — Шоҳ Оламнинг «Офтобий» таҳаллуси билан шеърлар битиб, девон тартиб берганини, аммо салтанат ишларида лозим даражада қатъият кўрсатолмай охир-оқибатда инглизларга қарам бир ҳолатга тушиб қолганини юрагида армон билан ҳис қилиб утгандир. Умуман олганда, Шарқда шоҳлик ва шоирлик анъанаси купинча эгиз ҳолда дуч келади, аммо бу беҳад мураккаб ва оғир масъулиятни бирдай уҳдалаган Улуғбек Мирзо, Султон Ҳусайн Мирзо, Бобур Мирзо сингари шахслар ноёб учрайди. Ҳарқалай, шоирлик шоҳлик шиддатини кесади.

Албатта, булар тахминий бир мулоҳазалар, холос. Эҳтимол, Акбаршоҳи соний буткул узга андишалар амри, балки саройдаги муайян кучларнинг тазйиқи туфайли шундай қарорга келгандир — буниси бизга қоронғи. Нима бўлганда ҳам тахтга қонуний ворис бўлган Баҳодиршоҳнинг номзоди падари бузургвори томонидан инкор этилганлиги тарихнинг сирли бир ҳақиқати.

У пайтдаги ёзилмаган тартиб-қоидага биноан бобу-

рийлар салтанатига ҳукмдор тайинлаш масаласи инглизлар тасдигидан утиши лозим эди. Шу боис Жаҳонгир Мирзонинг номзоди тавсия қилинганида мустамлакачиларга бу ном унча «маъкул қурилмайдир» ва натижада буюк Бобур Мирзонинг тахти нуруний шаҳзода Баҳодиршоҳ Зафарга насиб этади.

Шу уринда яна беихтиёр хаёлга ғарқ бўлади киши. Нима учун буюкбританиялик туралар Баҳодиршоҳ номзодини афзал кўрдилар экан? Балки улар боягина баён этганимиз мулоҳазанинг акси улароқ, яъни айнан кекса шахзоданинг улуг ёшини назарда тутиб ғаразли мақсадни кузлагандирлар? Чунки Баҳодиршоҳ нари борса беш-ун йил даврон сурар, сунгра Ҳиндистон узимизга қолади, деб уйлаган булишлари эҳтимолдан узоқ эмас. Бу тахминимизга олис-яқин тарихдан куплаб мисоллар келтириш мумкин.

Бизнинг замонамизда, 80-йилларда Миср президенти бўлган Анвар Садатнинг ҳокимият тепасига келишини эслайлик. Ундан аввал давлат раҳбари бўлган Жамол Абдул Носирнинг вафотидан сунг мамлакатда кучли сиёсий таназул юз беради. Даъвогарлар тарафма-тараф бўлиб олиб ҳокимият учун кураш бошлайдилар, иқтисодиёт орқага кетади. Қолаверса, марҳум Носирнинг урнини босгудек обрў-нуфузга эга бўлган бирон-бир сиёсатчи йуқ эди. Шунда барча манфаатдор томонлар узаро бирлашиб, олий ҳокимиятда туртинчи ёки бешинчи даражали лавозимни эгаллаб турган Анвар Садат номзодини илгари сурадилар. Касалманд, қиёфасиз шахс дея ном чиқарган Садатни давлат раҳбарлигига сайлаб, бу кучларнинг ҳар бири уни узининг қуғирчоғига айлантиришни мулжаллаган эди. Қолаверса, бу уринда ҳал қилувчи сабаблардан бири шунда бўлган эдики, Анвар Садат икки марта юрагидан инфаркт утказган, бинобарин, купчилик уни саноқли умри қолган, деб ҳисоблар эди.

Янги хужайннинг заиф соғлиги ва муваққат ҳукмдорлигига куз тиккан даъвогарлар қаттиқ янглишадилар. Садат ҳокимият тепасига келгач, узининг шу пайтга қадар яшириб келган хислатларини ишга солиб, устаси фаранг сиёсатчи сифатида бутун дунёга танилади. Узига беписандлик билан қараган барча рақибларини у сиёсий кураш саҳнасидан бирин-кетин итқитиб ташлайди. Чамаси, саломатлиги ҳам яхши бўлиб кетади шекилли, токи фитна қурбони бўлиб отиб улдирилгунига қадар соғ-омон умргузаронлик қилади...

Мен бир пайтлар Антуан де-Сент Экзюперининг «Кичкина шаҳзода» деган қиссасини таржима қилиб нашр эттирган эдим. Агар тақдир насиб қилиб, Баҳодиршоҳ Зафар ҳақида бирор бадиий асар ёзгудек бўлсам, унга «Кекса шаҳзода» деб ном қуйган булур эдим.

Алқисса, кекса шаҳзода ниҳоят тож кийиб, улуг аждодларининг тахтига ултиради. Афсуски, бу пайтда салтанатнинг аввалги шаън-шукуҳи денгиздан бир томчи даражасига тушиб қолган эди.

«Бир пайтлар буюк Ҳинд уммонидан Туронзамин қадар, осмонупар Ҳимолай тизмаларидан Эрон тупроғигача ястаниб ётган улкан салтанат чегараси Шоҳ Олам, Акбаршоҳи соний, Абу Зафар Баҳодиршоҳ даврига келиб бир шаҳар ҳудудига тенглашиб қолади. Бу шаҳар Деҳли эди. Шоҳнинг амр-фармони қалъа деворидан нари утмасди. Ҳатто шаҳар ичкарасидаги ҳаётга инглизлар истаган вақтда хоҳлаганларича таъсир утказишлари мумкин эди. Ҳокимият амалда бобурийлар қулидан кетиб булган эди. Бироқ ҳали салтанатга узил-кесил барҳам берилмаган, заифгина булса-да, унинг томирларида қон оқиб турарди», деб ёзади ёш шарқшунос Абдусаттор Жуманазар бу даврни таърифлаб.

Ҳатто иш шу даражага етган эдики, Баҳодиршоҳ Зафар аждодларининг беқисс бойликларидан жудо бўлиб, шоҳ ва унинг хонадони «Ост-Индия» компанияси мамлакатда савдо-сотик қилиш учун тулайдиган бож пули қуринишидаги нафақа билан тирикчилик утказиш ҳолатига тушиб қолган эди.

Тахт соҳибининг саккиз фарзанди бор эди, ота-бободан мерос бўлиб келаётган сарой таомилига мувофиқ у ҳам валиаҳд масаласини ҳал қилмоғи лозим эди.

Валиаҳд!

Шу бир сузда қанча маъно жам!

Хусусан, Шарқда бу суз қанчадан-қанча руҳий, инсоний ва бадиий драмалар учун туганмас озик беради!

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Баҳодиршоҳ Зафар кузи тирик чоғида Жувонбахт Мирзони валиаҳдликка лойиқ деб топади. Гарчанд унинг оғанилари бу қарорга эътироз қилмаган булсалар-да, пана-пастқамларда хуфиёна сарой игволари давом этади. Шаҳзодалардан Мугул Мирзо, Фаҳриддин Мирзо, Абу Бакр Мирзо, Қуеш Мирзо (қадрли укувчим, бу номни алоҳида эслаб қолишингизни сурайман — Х.С.) хоҳ ошкор, хоҳ махфий, тахтдан умидвор бўладилар.

Аммо... яна уша ҳикматли каломни эслатмасдан ило-

жимиз йуқ. Яъниким, «Ал-абд йуддабир ва Оллоҳ йуқад-дир» («Банда тадбир қилади, Оллоҳ тақдир қилади»)

Ва Оллоҳнинг тақдири шундай бўлдики, тарихда бобурийлар салтанатининг сунгги валиаҳди ҳам, сунгги подшоҳи ҳам Баҳодиршоҳнинг ўзи бўлиб қолди.

Бу пайтга келиб Акбар ва Жаҳонгир замонида, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб замонида равнақу ривож топган улуг Ҳиндистон заволи сари юз тутган эди. Инглиз муҳожирларининг сурбетлиги кундан-кунга ошиб борар, бунга сари халқ нафрати ҳам тобора жуш урар эди.

Ҳиндистон бобурийлар салтанатининг навқирон даврини кумсаб яшарди. Ҳаётдаги барча гурбатлар, баюю офатлар, зулм ва қашшоқликнинг ягона давоси — уша уткан кунларга қайтмоқ деб билар эди.

Шу сабабли инглиз мустамлакачилари итоатида бўлган ҳинд ҳарбий хизматчилари — сипоҳийлар қузғолони бошланганида Баҳодиршоҳ Зафар табиий равишда бу озодлик ҳаракатининг сардорига айланади.

Бу вақтда подшоҳ саксон уч ёшга тулган табаррук бир қария эди.

Шарқшунос дустимиз Абдусаттор Жуманазарнинг таъбири билан айтсак, мамлакат бўйлаб қудратли халқ бурони қузғалди ва у бобурийлар салтанати тақдирини ҳал қилиб қўйди. 1857 йили 10 май куни бошланган бу воқеа халқ орасида, тарих ва келажак олдида Абу Зафар Баҳодиршоҳнинг обрўйини ошириб, уни шону шуҳратга буркади, лекин ундан тожу тахтни тортиб олиб, ўзини гаму кулфат денгизига улоқтирди».

Донишманд мўйсафид шоҳ ҳақиқий қудрат кимда эканлигини, инглизларнинг қули ҳар қандай ҳолатда ҳам баланд келиши муқаррарлигини яхши англади. Шу боис қузғолончиларни бесамар қон тўкишни тўхта-тишга даъват қилди. Аммо жаҳл зур келган жойда ақлнинг кенгашига ким ҳам қулоқ соларди дейсиз!

Қузғолончиларнинг бир қисми Баҳодиршоҳни шу фикрлари учун қурқоқлик ва хиёнатда айблайдилар. Уни тахтдан тушириш талабини қўядилар. Жунбушга келган оломон 11 май куни шоҳ қароргоҳи қаршисига келиб можаро кутаради ва таъқибдан қочиб саройга яширинган овруполик аёллар ва болаларни қириб ташлайди. Кекса подшоҳ бу хунрезликдан қаттиқ изтироб чекади, қотилларни кескин қоралайди. Унинг амрига кўра шоҳнинг хос навкарлари қузғолончиларни қуршаб олади.

Инглизларга эса худди шундай бир баҳона керак эди, бу фожиа улар учун бамисоли тилаб олган ёмғирдай булди.

Улар пухта қуролланган янги ва янги зарбдор кучларини исённи бостириш учун сафарбар этадилар.

Июнь ойининг саккизинчисида Буюк Британия қироллигининг ҳарбий кучлари Дехлига ҳужум бошлаб, шаҳарни қамал қилади. Қамал ҳолати 21 сентябрга қадар давом этади. Очлик ва касалликдан тинка-мадори қуриган шаҳар ҳимоячилари шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур буладилар.

Баҳодиршоҳ яқин аъёнларининг маслаҳатига қура Дехлидаги Ҳумоюн Мирзо мақбарасининг даҳмасига кириб яширинади. Душман аскарлари уни тутиб олиб, қамоққа оладилар. Орадан кўп утмай Буюк Британия ҳарбий суд ҳайъати Баҳодиршоҳ Зафарни суд қилиб, умрбод Рангунга ихрож — бадарга қилиш ҳақида ҳукм чиқаради.

Паймонаси тулиб қолган, ҳам жисмонан, ҳам руҳан ҳориб-толиққан бу муйсафидни бундай огир жазога мустаҳиқ қилиш раво эмас эди. Аммо Ҳиндистон тарихидан «биринчи озодлик жанги» деб ном олган сипоҳийлар қўзғалони инглиз мустамлакачиларини шу қадар ларзага солган эдики, улар бундан ўзлари учун аччиқ сабоқ ва ёвуз хулосалар чиқариб олишган эди.

Ана шу хулосага биноан бобурийлар сулоласи ва бу муътабар хонадонга даҳлдор кимки бор — барчаси ялпи қиргинга дучор этилади.

Баҳодиршоҳ Зафар умрининг сунгги йилларини она юртидан узоқда, ватанжудолик гурбатида кечиради. Мадорсиз қўлларидан қилич тушган бўлса-да, қалам тушмади. Ватанини соғиниб, урганиб, чексиз ҳасратларини қўйма сатрларга айлантириб, кунгил қонидан газаллар битди. Сунгги нафасига қадар Ҳиндистонга талпиниб яшади. Айни шу маънода у улуг аждоди Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг изтироблар ила йўрилган ҳаёт йулига қисматдош булди.

Тириклигида киндик қони томган тупроққа қайтишдан умиди узилган бенаво шоҳ вафотидан сунг хокини Дехлига кучиришни васият қилиб, 1862 йилнинг 7 ноябрида гурбатда гариб бўлиб жон таслим этди. Баъзи мутахассисларнинг фикрича, унинг инглиз босқинчилари томонидан қатл қилингани ҳақида ҳам тахминлар мавжуд.

Сунгги бобурий, бинобарин, сунгги темурий подшоҳнинг ҳаёт шами шу тариқа сунди. Аммо, азиз китобхоним, умидим борки, бу зоти муборак ҳақидаги ҳикоямиз ниҳоясига етгани йўқ. Кунглим сезиб турибди: бу гаройиб умр қиссаси энди бошланаётир...

*1993 йил, 15 октябрь. Деҳли.
«Ашока» меҳмонхонаси.*

ТОЖДОР БОБУР

Алқисса, орадан ун беш кунлар утиб, Яратганнинг инояти билан Бобур Мирзо авлодлари ила учрашмоқ муддаосида Ҳинд сори юзландим.

Бу сафар автомобилда эмас, «Ўзбекистон ҳаво йуллари»га қарашли тайёрада йулга чиқилди. Дунёнинг чинакам муъжизаси булмиш бу пулат қуш икки соату қирқ минутда Деҳлига — Индира Ганди номидаги халқаро аэропортга етказиб қўйди.

Аэропортда консулимиз Аҳмаджон ака Луқмонов кутиб турган эканлар, омонлашиб, Янги Деҳлининг Висант Вихар мавзеси томон жўнадик.

Мана, азим Ҳиндистон!

Улугвор, кўҳна диёр!

Аммо кўз унгимда намоен булиб бораётган зиддиятларга тула ҳаётий манзаралар мен учун янгилик каби туюлмас эди. Сабаби, Покистонни «Тойота»да беармон кезган чоғларимизда бу хил турмуш тарзини куравериб дийдам қотиб кетган шекилли...

Покистондан фарқли улароқ, бу ерда куча-қуйда эринчак кавш қайтариб юрган, бегона учун ориқ, куримсиз, ҳиндлар учун эса муқаддас сигирларни учратиш мумкин. Қолган нарсаларнинг барчаси — айни: уша либослар, уша таомлар, уша қашшоқ гадолар, уша мусиқий оҳанглар, уша қорамағиз одамлар...

Висант Вихар мавзесининг адоғида жойлашган, тепасида мамлакатимизнинг оқ-зангори-яшил байроғи ҳилпираб турган икки ошиёнали, кўркам консулхонамизда ҳам суҳбат асосан Бобур ва бобурийлар хусусида борди.

— Мана бу мақолага бир қаранг, — деди Аҳмаджон ака «Ҳиндустан таймс» газетасининг шу кунги сонини кўрсатиб. — Ноябрь ойининг охирида Ҳиндистон парламентига янги сайловлар бўлади. Шу муносабат билан рўзномалар депутатликка номзодлар билан таниш-

тирмоқда. Суратдаги бу аёл Ҳиндистон Миллий Конгресси фирқасининг номзоди экан. Исми-шарифига диққат қилинг-а!

Сочларига оқ оралаган, нигоҳлари тетик ва қатъий, нуроний бу аёлнинг исми-шарифи... Тождор Бобур экан! Тасодифми бу ёки унинг ҳам бобурийлар хонадонига дахли бормикан?.. Қизиги шундаки, депутатликка номзод уз мақоласида Ҳиндистондаги барча миллатларнинг тинчлиги, турли диний эътиқодларга бирдай ҳурмат билан ёндашув зарурлиги ҳақида суз юритиб, утган йили мутаассиб кучлар томонидан Айодха шаҳрида Бобурнинг жоме масжиди вайрон қилинганини қаттиқ қоралабди. Унинг фикрича, жоҳил, ақидапараст бундай кимсаларга эрк берилса, оламнинг етти муъжизасидан бири булмиш Тожмаҳал қасрини ҳам яксон қилишдан тап тортмайдилар.

Мақоладаги теран, салмоқли хулосалар ҳам, муаллифнинг исми-шарифи ҳам диққатимизни тортди. Афсуски, дам олиш куни булгани сабабли газета идораси ишламас экан, Тождор Бобур хоним ҳақида батафсилроқ маълумот олишнинг имкони булмади. Бу вазифани Аҳмаджон ака уз зиммаларига олдилар. Мен эса сафаримнинг бундай хайрли дебоча билан бошланганидан мамнун бўлиб, узим учун жой буюриб қўйилган беш юлдузли «Ашока» меҳмонхонасига кетдим.

Кечкурун жаноб консул кўнгироқ қилиб, телефонда Ҳайдаробод билан боғлангани, бобурийзодаларни булғуси ташрифимиздан хабардор қилиб қўйганликларини билдирдилар.

Эртага соат ун бешда, худо хоҳласа, Ҳайдаробод сари парвоз айлаймиз.

*1993 йил, 16-17 октябрь. Ҳайдаробод.
«Элита» меҳмонхонаси.*

ДИЙДОР

Ҳайдаробод — Ҳиндистоннинг жанубида жойлашган йирик шаҳарлардан бири, уч миллиондан ортиқ аҳолиси бор, тайёрада икки соатлик йул экан.

Шаҳарга кечга томон етиб келдик. Энди меҳмонхонага жойлашиб булган ҳам эдикки, телефон жиринглаб, уша бизга таниш маҳаллий «Раҳнамои Деккан» рўзномасининг муҳбири узини таништиради. Айтишига қараганда, у Тусийлар хонадони орқали бизнинг таш-

рифимиздан дарак топибди, баъзи маълумотларни сўраб-суриштирди. Бу ердаги журналист ҳамкасбларимизнинг тезкорлигига қойил қолиш керак: эрталабига шу хабар газетада чиқиб турибди!

Бироздан кейин яна қўнғироқ булди: жаноб Зиёвиддин Тусий! У киши соғ-омон етиб келганимизни эшитиб мамнуният изҳор айлагач, эрта билан ўз хонадонидида муштоқлик ила кутажagini, бизни олиб кетиш учун эса укаси Масиҳиддин Тусийни ҳузуримизга йўллашини маълум қилди.

Кечки таомдан сунг Аҳмаджон ака билан чой ичиб аллавақтга қадар гурунглашиб ултирдик. Аммо гап купку, умр оз, деганларидек, сал утмай уйқу-ҳордиқ пайти булиб қолди.

Эртасига соат унларда баланд буйли, қорамағиздан келган, сочу кўзлари тимқора қирқ беш ёшлар чамасидаги бир киши бизни йўқлаб келиб узини таништирди: Масиҳиддин Тусий, «Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи» жамиятининг маданий ишлар буйича қотиби.

Ташқарида қуринишидан «Москвич-403»ни эслатадиган «Эмбассадор» — «Элчи» деган машина кутиб турган экан, йўлга равона булдик. Ҳиндистоннинг кўчаларида бу машина жуда куплаб учрайди, сабабки, у мамлакатнинг узидида ишлаб чиқарилади. Ички бозор эса бу ерда ниҳоятда қаттиқ ҳимоя қилинади.

Аҳмаджон ака мезбонимиз билан гоҳ инглиз, гоҳ араб тилида суҳбатлашиб, ора-чора қизгин гурунг мазмунини менга ҳам таржима қилиб боряпти. Тил билмаслигим боис гунг-соқов каби ултирар эканман, юртга қайтиб боргач зудлик билан бирор хорижий тилни урганаман, дсб, ким билсин, неча юзинчи марта қасам ичдим...

Ва ниҳоят, мана, орзиқиб кутилган учрашув — «Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи» — Бобур авлодлари даврасиданми. Улар шахарнинг янги барпо булаётган мавзеларидан бирида, чоғроққина хонадонда истиқомат қилишар экан. Ҳовли эшигига оилавий нишонни англатадиган лавҳа битиб қўйилган.

Ҳайдарободда урду ва инглиз тилларида чоп этиладиган «Раҳнамон Деккан», «Даккан хроникл», «Сиёсат» газеталарининг, маҳаллий телевидениенинг мухбирлари учрашувимизга мунтазир булиб туришган экан. Бу, албатта, бир томондан, Ўзбекистон раҳбарининг махсус мактубига Ҳиндистон тарафидан курсатилаётган алоҳида эътибордан, иккинчи томондан, бобурийлар оиласининг бу ердаги обрусидан далолат берарди.

Бизни бобурийларга хос юксак иззат-икром билан қарши олишди. Озода, ораста бир хонага кириб ултиришимиз билан қадимий ҳинд одатига кура буйнимизга яшнаб турган анвойи гуллардан тизилган гулчамбар осиб қўйишди.

Юз-кузида ҳаяжон акс этиб турган бобурийзодалар билан бирин-кетин таниша бошладик: Бегим Соҳиба Лайло Уммахони — жамият раисаси, Баҳодиршоҳ — Зафарнинг эвараси; Зиёвиддин Тусий — жамият бош котиби, Лайло Уммахонининг катта угли; Масиҳиддин Тусий — Лайло Уммахонининг иккинчи угли, қизлари, келинлари, набиралари...

Президентимиз номидан, бутун узбек халқи номидан олис аждодларимизнинг ворисларига махсус нома ва қимматбаҳо тўхфаларни тортиқ қилдик, хонадон ва унинг соҳиблари шаънига эзгу тилақларимизни баён этдик.

Бу гузал дақиқалар чиндан ҳам беҳад тантанавор ва масъуд онлар эди. Мезбонлар ҳам бепоён ҳаяжон уммони ичра қолган эдилар. Самимий дил сузлари битилган Президент мактуби билан танишар эканлар, жаноб Зиёвиддин Тусийнинг ҳам, муҳтарама онахон Лайло Уммахонининг ҳам беихтиёр кузлари намланиб, товушлари титраб кетди.

Миллий анъанамизга биноан Зиёвиддин акага зардузи беқасам тун, дуппи кийдирдик, белига белбоғ боғладик ва қаршимизда... қорамағиз, салобатли бир узбек пайдо булди. Қазисан-қартасан, барибир аслинга тортасан, деганлари шудир.

Лайло Уммахони хоним — етмиш икки ёшда, фарзандларидан фарқли улароқ оқ юзли, адл, тик қоматли, хатти-ҳаракатларидан зодагонлик таровати ёғилиб турган нуроний онахон экан. У зоти муҳтарамага чой ичганда юртимизни эслаб юрсинлар, дея узбекона нақшлар ила жило берилган пахта гулли чойнак — пиёла ҳада этдик.

Хонадон аҳлига эса Президентнинг яна бир совғаси — ҳазрати Алишер Навоий сиймоси чекилган ипак гиламча тақдим қилинди. Зеро Мир Алишер жаноблари Бобур Мирзонинг ҳам гойибона устози булганлигини бу оила аъзолари яхши билар эдилар. Шунингдек, Бобурнинг мамлакатимизда яқинда нашр этилган «Бобурнома», «Мубаййин»нинг бешинчи қисми — «Китоб-ул-ҳаж» асарларини, улуг бобомиз тасвири туши-

рилган плакат ва кукрак нишонларини ҳам эсдалик тариқасида туҳфа қилдик.

Сунгра Лайло Уммахони узбек халқига, юртимиз етакчисига чин дилдан миннатдорчилик билдириб, дуои фотиҳа қилди.

«Мен бобокалонларим ватанида ҳеч қачон булган эмасман, — деди у куз ёшларини артиб. — Аммо бу туғрида куп ҳикоятлар, сирли ривоятлар эшитиб улгайганман. Баъзан аждодларим юртини тушларимда курар эдим. Шукур, бизни ҳам йуқлайдиган йуқловчилар бор экан. Ҳазрати Темур ва ҳазрати Бобурнинг биздек камтар авлодларига Ўзбекистон раҳбари Ислом Каримов жаноби олийлари юксак меҳр-мурувват курсатган эканлар, бу у кишининг ўзлари ҳам шундай ҳукмдорлар сирасига киришларидан далолат беради. Чунки ҳазрати Темур ва ҳазрати Бобур камсуқум ва забун инсонларга ҳамиша шундоқ муҳаббат ва шафқат билан муносабатда булар эдилар. Оллоҳ у кишидан рози булсин...»

«Мен ҳаётда мустақил интилиб билим олдим, — деди жаноб Зиёвиддин Тусий. — Урду, ҳиндистоний, араб, инглиз тилларини биламан. Аммо Ўзбекистон Президентининг хонадонимиз шаънига курсатган юксак эътибор ва марҳаматлари учун ташаккур изҳор этишга ҳозир шу тилларнинг бирортасидан ҳам муносиб сўз тополмаяпман. Бу иззат-икромдан бошимиз кукларга етди.»

«Гарчанд бизнинг жамиятимиз «Ҳиндистондаги Муғуллар оиласи» деб аталса-да, — дея давом этди Зиёвиддин ака, — биз ўзимизни доимо темурийлар авлодининг ворислари деб биламиз. Таассуфлар булсинки, биз оталаримиз юрти Ўзбекистон ҳақида жуда оз тасаввурга эгамиз. Бу борадаги билимларимиз «Бобурнома», «Ҳумоюннома» каби асарлар асосида шаклланган. Лекин боболаримизнинг тарихий ватанида руй бераётган бугунги оламшумул ўзгаришлардан бирмунча хабардоримиз. Биз, аввало, Ўзбекистон халқини, унинг мард, матонатли раҳбарини миллий мустақиллик билан муборакбод этамиз. Бизнинг оиламиз, бизнинг авлодимиз мустамлака азобини, қарамлик укубатини бениҳоя куп тортган, шунинг учун ҳам биз истиқлолнинг қандай улуг неъмат эканлигини айниқса яхши биламиз ва ҳис этамиз. Шу боисдан ҳам биз Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон майдонида пайдо булганида беҳад қувондик. Ва шундан кейинги-

на узимиз ҳақимизда, жамиятимиз ҳақида сизларга дарак беришга азму қарор қилдик. Тилагимиз шулки, узбек халқи Ислоҳ Каримов жаноби олийлари етакчилигида барпо этаётган янги давлат бир пайтлар улуг аждодларимиз бунёд қилган Тоғмаҳалдек мустаҳкам, абадий ва оламга машҳур бўлсин...»

Хонадон соҳиблари тулиб-тулиқиб сузлар эдилар. Уларнинг ҳис-ҳаяжонлари, шодлик ва армонлари поёнсиз эканлиги сезилиб турарди. Ҳассос қалбларидаги асрий соғинч туйғуси таърифига қалам ожиз эди, десак, асло муболага бўлмас.

Учрашув чоғи хона туридаги Бобур Мирзонинг матога ишланган рангли расмига бир неча бор қараб қуйганимизни сезиб, Зиёвиддин ака изоҳ берди: июль ойида Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция Ҳайдарободда булган чоғида тортиқ қилган экан. Мен бош иргаб, бу гаплардан хабардор эканлигимни, узимнинг ҳам андижонлик бобуршунослар сафида келишимга бир баҳя қолганини айтдим. Экспедициянинг ташрифи маҳаллий матбуотда батафсил ёритилган экан, мезбонлар уша нашрларни бизга лутфан тақдим этишди.

Сунгра бир пиёла чой устида суҳбатимиз давом этди. Табиийки, бу хонадоннинг тарихи, тақдири, буғуни бизни бениҳоя қизиқтирар эди. Лайло Уммахони ва Зиёвиддин Тусийнинг мароқли ҳикояларини тинглаб, бу авлоднинг кечмиш-кечирмишларидан, уларнинг бошидан ўтган ёруғ ва қоронғи кунлардан озми-купми хабардор бўлдик.

«МИРЗО ҚУЁШ АВЛОДИДАНМИЗ...»

Демак, зикр этганимиздек, 1858 йили Баҳодиршоҳ — Зафар тожу тахтидан мосуво этилиб, Рангунга ихроҷ қилинган, бутун Ҳиндистон буйлаб бобурийлар хонадонига нисбатан қатли ом бошланади. Лайло Уммахонининг изтироб билан ҳикоя қилишларича, подшоҳнинг аҳли аёллари, фарзандлари, ичкилари, қариндош-уруғи, хизматкорларига қадар аёвсиз суратда қилидан утказилади. Икки угли ҳибсга олинади. Буюк Британия армиясининг зобити капитан Хансен шаҳзодаларни Дехлида назарбанд этмоқ — хонадон қамоғида сақлаш учун олиб кетаётиб йулда отиб ташлайди. Кекса шоҳнинг умри қандай яқун топганини эса айтиб ўтдик.

Бир пайтлар оламни зир титратган бобурийларнинг шавкатли сулоласи шу тариқа аянчли ва фожеали хотима топиши муқаррар эди, аммо Оллоҳ — улуғ, Оллоҳ — марҳаматлидир, Яратганининг қудрати ва адолатини қарангки, Баҳодиршоҳнинг Мирзо Қуёш исмли ўғли — ёш гудак бир тасодиф булиб омон қолади. Раҳмдил ва мурувватли инсонлар уни ажал чангалидан яшириб асрайдилар. Кейинчалик, гудак эс-хушини танигач, унга уқтирадиларки, ҳалок булмай десанг — узингнинг кимлигингни унут, узлигингни асло ошкор қилма...

Алқисса, Мирзо Қуёш шундоқ таҳликали бир вазиятда ўсиб-улғаяди, муҳитнинг измига буйсуниб, олижаноб насл-насабини пинҳон тутишга мажбур бўлади. Вақт-соати етиб, Мирзо Қуёшдан Мирзо Абдуллоҳ деган ўғил вужудга келади, Мирзо Абдуллоҳдан эса Мирзо Абдулғафур исмли бир фарзанд туғилади. Замонлар утиб, Мирзо Абдулғафур ҳам бола-чақали бўлади — бир ўғил, икки қиз кўради. Мирзо Юсуф отлиғ ўғли навқирон ун саккиз ёшида бу бевафо дунёни тарк этиб кетади ва бу ёруғ оламда бобурийлардан ёдгор бўлиб икки қиз қолади. Қизларнинг каттаси — Ҳуснижаҳоноробегим, иккинчиси — ҳикоямиз қаҳрамони — муҳтарам Лайло Уммахони.

Ҳуснижаҳоноробегим етмиш олти ёшда, машҳур аждоди Аврангзёб Оламгир шарафига Аврангбод деб аталган шаҳарда истиқомат қилар экан. Афсуски, сафаримиз қисқа булгани туфайли биз Аврангбодга бориб у кишини зиёрат қила олмадик, лекин Тусийлар хонадонидаги суҳбатда бу оила ҳақида ҳам бирмунча маълумот олишга муяссар бўлдик. Маълум бўлишича, Ҳуснижаҳоноробегимнинг Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Боқир, Муҳаммад Асқар деган уч ўғли, Ахтар Фотима, Нодира Фотима, Муштар Фотима, Наири Фотима исмли тўрт қизи бор экан. Тунгич фарзанди Муҳаммад Бобур Аврангбод шаҳридаги ветеринария бошқармасининг бошлиғи булиб хизмат қиларкан.

Қуришиб турибдики, «Ҳуснижаҳоноробегим», «Муҳаммад Бобур», «Муҳаммад Асқар» (Бобур Мирзонинг учинчи ўғли шундай деб аталган) деган номларнинг узиёқ бу хонадоннинг қадимий ва аслзода утмишидан далолат беради.

Лайло Уммахони тўрт ўғил, уч қизни тарбиялаб вояга етказганлар. Умр йулдоши Муиниддин Тусий ун уч йил муқаддам бандаликни бажо келтирган. Уғилла-

рининг исми: Зиёвиддин, Масиҳиддин, Шажоъиддин, Орифиддин (шу кенжа угли беш йил бурун Тангри раҳматига борган экан). Қизлари: Моҳируҳ Уммахони, Гулруҳ Уммахони, Лайлоруҳ Уммахони. Келинлари: Ҳамронисобегим, Насиймбону, Каниз Фотима, Зартожбегим.

Зиёвиддин Тусий жаноблари кичикроқ хизматчи вазифасида ишлаб, ҳозир нафақада эканлар. У кишининг Шоҳнур, Минҳожиддин отлиғ уғиллари, Малиҳа деган қизлари бор.

Масиҳиддин Тусий эса кейинги беш йил давомида Бирлашган Араб Амирликларида меҳмонхона бошқаруви соҳасида ишлаб келиб, шу кунларда яна хизмат сафарига тайёргарлик қўраётган экан. Муиниддин деган угли, Маймуна, Африна исмли туйгун, кузлари чақнаган қизалоқлари билан куришиб, куп мамнун булдик.

Учинчи уғил — Шажоъиддин Тусий оиласи — рафиқаси ва Амина, Музаммилиддин, Мудассариддин номли фарзандлари билан Дубайда яшар экан. У тайёрагоҳда бошлиқ муовини бўлиб хизмат қилади.

Марҳум Орифиддин Тусийдан қолган уғилнинг исми Ҳабибуддин бўлиб, бобурийлар хонадонининг севикли аъзоларидан ҳисобланаркан.

Сухбатдошларимизнинг айтишларича, бугунги бобурийлар оиласига мансуб кишиларнинг сони стмиш олти кишини ташкил этади.

«Бобурийлар улуг сулола эди, бинобарин, уларнинг вакиллари дунёнинг куп мамлакатларида булиши табиий, — деди Масиҳиддин Тусий. — Бизнинг қариндош-уруғларимиз Покистонда, Бангладешда, Афғонистонда, араб мамлакатларида, Буюк Британия ва бошқа юртларда ҳам яшаётган булишлари мумкин. Афсуски, қулимиз қисқалик қилиб биз уларни излаб топиш, алоқа урнатиш борасида айтгулик иш қилолмадик. Энди жамиятимиз шу вазифалар билан шуғулланмоқда. Айтинг-чи, Ўзбекистонда ҳам бобурийларнинг авлодлари борми?»

Биз ўйланиб қолдик.

Чиндан ҳам, беш юз йил — тарих учун киприк қоққудек бир фурсат. Наҳотки, шу муддат ичида юртимизда бобурийлар сулоласига дахлдор одамлар буткул унутулиб кетган булса? Наҳотки, уларнинг бирон-бир ному нишони қолмаган булса?..

Албатта, ҳаммамиз ўзимизни темурийлар, бобу-

рийлар аждод-авлодининг маънавий ворислари ҳисоблаймиз. Аммо бу уринда суз бевосита қон-қариндошлик ришталари хусусида, ноёб наслий боғланишлар хусусида бормоқда эдики, дабдурустдан бу саволга жавоб топмоқ мушкул эди.

Мамлакатимизда Бобур Мирзонинг шахсияти ва ижодига ҳурмат-эҳтиром юксак мақомда эканлиги, Андижонда уч юз гектарли Бобур боғи ташкил этилиб, муҳташам ёдгорликлар урнатилаётганлиги, улуг бобомиз номида дорилфунун ишлаб турганлиги, ҳазрат шоиримизнинг китоблари ва ул зот ҳақидаги асарлар юз минглаб нусхаларда чоп қилинаётгани — бу тўғрида биз қанчалар ифтихор билан сўйласак, бобурийзодалар шу қадар ҳаяжон ва мамнуният билан тинглар эдилар.

Суҳбатимиз якунланиб қолганида туйқус АҚШдан, Калифорния дорилфунунидан қунгироқ булди. Зиёвиддин ака телефонда ун беш дақиқача сузлашиб, сунг бизга айтдики, дорилфунуннинг қиёфашунос (антропология) профессори Кэтрин Нейноуэл хоним эртадан кейин — 19 октябрь куни уларнинг хонадонига ташриф буюриш истагини маълум қилибди. Бу олима жаҳондаги машҳур ҳукмдорлардан бири — Бобур ва унинг авлодлари антропологияси буйича илмий тадқиқот олиб бораётган экан.

АРМОН

Учрашув чоғи беҳад мутаассир булган бобурий ватандошларимизнинг сузларида гоҳо шикаста армон оҳанглари ҳам сезилиб қоларди.

«Бизнинг орзуларимиз катта эди, — деди Зиёвиддин Тусий хурсиниб. — Аммо манглайимизга ёзилгани, эришганимиз шу булди. Мен бир пайтлар Москвага, Патрис Лумумба номидаги дорилфунунга, кейин эса, Америкага ўқишга бормоқ булиб ҳаракат қилдим. Афсуски, тақдиримизга таҳсил битмаган экан. Онамни, фарзандларимни ташлаб кетолмадим, ука-сингиллар ёш эди, тирикчилик тошдан қаттиқ булди. Начора...»

«Бизнинг жойларимизда иш топиш ҳам, билим олиш ҳам мушкул муаммо, — деди Масиҳиддин Тусий. — Шунинг учун биз қушни давлатларда ёлланиб ишлаб келишга мажбурмиз. Қани эди, бизнинг ҳам фарзандларимиз олий маълумотли булса...»

«Ота-боболаримнинг киндик қони томган Фаргона-

ни бир курсам, армоним йуқ эди», — дейди Лайло Уммахони.

Хонадон, юқорида айтганимиздек, чоғроқ бир уйда ижарага истиқомат қилади. Туриш-турмушлари камтар-камсуқум. Бир неча йил бурун иморат солиш учун жой сотиб олишган, аммо қуришга қурблари етмаган.

Бироқ тагли-тахтли, зоти тоза одамлар эканлиги уларнинг муомала йўсинларидан, тарбият ва маърифатларидан, уйларидаги исломий муҳитдан шундоққина сезилиб туради.

Мезбонларимизнинг нисбаси, яъни «Тусий» сузи мени қизиқтириб қолди. Сурадим: «Сизларнинг ота авлодингиз Эронданми?» Чунки Эронда Тус деган шаҳар бор, Абулқосим Фирдавсийнинг юрти. Носириддин Тусий деган аллома утган, ватани шу жой бўлса керак. Бунга жавобан бобурийзодалар дедилар: «Йуқ, отамизнинг аждодлари Фарғонадан булган экан...»

Бу гапни эшитиб бошим қотиб қолди. Фарғона водийсида Тус деган жой йуқ-ку!

Шунда Аҳмаджон ака бир тахминни уртага ташлаб қолди: «Менга қаранг, Тус — бу Чуст булмасин тагин? Бизнинг Намонгонда чоллар Чуст дейишмайди, Тус дейишади... Мен хорижий мамлакатларда, хусусан, араб давлатларида кўплаб ватандошлар билан учрашганман, улар ҳам Чустни Тус деб аташади».

Аҳмаджон ака асли Уйчи районидан, Наманган тарихини яхши билади, шу боис бу мулоҳазада жон бордек туюлди.

Кейинчалик сафардан қайтиб келгач, чустлик ака-хонимиз, таниқли таржимон ва муҳаррир Низом Комил билан шу тўғрида фикрлашдик. У киши ҳам тахминимизни қўллаб-қувватлаб, илгарилари «Чуст»нинг «Тус» шаклида ишлатилганини, кекса отахонлар ҳозир ҳам шундай деб айтишларини тасдиқлади.

Мана, ниҳоят Бобур авлодлари билан суҳбатлар ҳам адоғига етди.

Хайрлашар чоғимиз Лайло Уммахони ташвишланиб шундай дедилар: «Меҳмонхонада қийналиб юрасизларми, бизнинг уйимизда етиб қолақолинглар...»

Бу — Туркистоннинг муштипар оналарига, чинакам узбек аёлларига хос бир фазилат эдики, беихтиёр биз ҳам мутаассир булдик.

Хайрлашув онлари ҳамиша ҳаяжонлидир. Бу ажойиб хонадон аҳли ила қизгин хушлашар эканмиз, тез

кунларда яна дийдор кўришиш истаги дилларимизда устувор эди.

Яъниким, шоир айтганидек: «Хайр, энди, хайр, дустгинам, Бағримдасан кўнглим малҳами, Муқаррар бу айрилиқнинг ҳам, Висоли бор олдинда ҳали...»

Муборак масканлар, табаррук қўлэмалар

Ҳайдаробод шаҳрига келган одам, табиийки, бундаги машҳур Салар Жанг музейини кўрмасдан кетиши мумкин эмас. Шунга кўра Масихиддин аканинг ҳамроҳлигида шу даргоҳга келдик.

Салар Жанг — атоқли ҳукмдор бўлган, 1938 йили асос солинган музейдаги барча экспонатлар унинг шахсий бисотидан ташкил топган. Уч ошиёнали муаззам саройда жойлашган бу мозий масканини алоҳида таърифлаш лозим.

Бобур Мирзонинг шу ерда сақланаётган «Бобурнома» асари ва «Девон»ининг туркий қўлэмаси бизни кўпроқ қизиқтиргани боис қўлэмалар бўлимининг мудири доктор Раҳматуллоҳ Алихон билан учрашдик. Бобурий ҳукмдорларнинг сувратлари, уша даврга оид миниатюралар билан безатилган хонада ўлтирган жаноб Раҳматуллоҳ Алихон бизнинг Ўзбекистондан эканлигимизни эшитгач, алоҳида эҳтиром қилиб, гоят эҳтиёткорлик билан асраб-авайлаб сақланаётган мазкур қўлэмаларни кўрсатдилар. «Девон»ни шундоқ очишим билан кузим ушбу сатрларга тушди:

Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму...

Назаримда, бу маҳзун сатрлар Бобур Мирзо ва унинг авлодлари ҳаётининг энг мухтасар ва мукамал шарҳу баёни эди.

Сўхбат асноси доктор Раҳматуллоҳ Алихон марҳум Ҳамид Сулаймонни эслади, ўзбек бобуршунослари билан олиб борилаётган ҳамкорлик ҳақида сузлади.

Биз шу табаррук қўлэмалардан нусха олиш учун у кишининг саъй-ҳаракат кўрсатишларини илтимос қилдик. Кекса олим бу борада қўлидан келган ёрдамни аямасликка ёрдам берди.

Музейдан чиқиб шаҳардаги муборак масканлардан Чор минос ва Макка масжид зиёратига бордик. Улугвор, салобатли, муқаддас Макка масжид қуёш тифида ярқираб ақлу ҳушни оларди. Ҳикоя қилишларига қара-

ганда, бу мухташам ибодатхонанинг тошлари Маккаи муқаррамадан филу туяларга ортиб келтирилган экан.

Ҳар тошларки, кўрсангиз ваҳмингиз келади. Утмиш аждодларнинг меҳнату матонатига, ҳаммасидан ҳам бурун сабр-тоқатига тасанно айтасиз.

Ахир, Макка қайдаю Ҳайдаробод қайда!..

1995 йил, 18-20 октябрь. Деҳли.

Кеча оқшом сафардан қайтиб келдик.

Жунаб кетаётиб, бир хизмат курсатиш идорасига меҳмонхонадан жой олиб қуйишни буюриб кетган эдик. Қайтиб келиб суриштирсак, қандайдир англашилмовчилик бўлиб жой банд қилинмабди.

Начора, булар ҳам узимиз қатори инсонлар экан-да.

Кеч кириб қолган эди, у ер-бу ердан сураб-суриштирилди — бошқа жой топиш мушкул бўлди.

Ноилож Аҳмаджон аканинг уйида бир кеча бош қуйишимга тўғри келди.

Васант Вихар мавзесида жойлашган уч қаватли бу бинонинг биринчи қаватида консулхона жойлашган, иккинчи қаватида Аҳмаджон ака ва унинг ёрдамчиси Баҳромжон Қосимов истиқомат қилишар экан. Учинчи қаватда эса «Ўзбекистон ҳаво йуллари» миллий авиакомпаниямизнинг ваколатхонаси ходимлари Исмоил ака Салимов ва Рустам ака туришар экан.

Исмоил ака менинг ҳамқишлоғим, паркентлик. Илгари турли раҳбарлик лавозимларида ишлаган, бир қанча вақт туманимизда райкомнинг биринчи котиби ҳам бўлиб турган эди. Кейинчалик асл касби — учувчилик соҳасига қайтиб, йил бошидан буён авиакомпаниянинг бу ердаги ваколатхонасига раҳбарлик қилмоқда. Қисқа вақт ичида инглизчани бинойидек урганиб олибди, бемалол муомалаю мулоқот қилиб юрибди. Ўзбек халқи ҳам хуб талантли халқ-да!

Шомдан кейин барчамиз кечки таомни биргаликда танаввул қилиб, алламаҳалга довур гурунглашиб ўлтирдик.

Азиз меҳмон сифатида менга турдаги хонага жой солиб беришди. Чамаси, бу ер жаноби консулнинг уз хонаси бўлса керак. Чарчоқданми еки жой узгаргани учунми, хийлагача уйқум келмади. Кондиционерлар бир маромда ишлаб турганига қарамай, ҳаво дим, нафас олиш оғир. Бош томонимдаги тунчироқни ёқиб,

жавондаги китобларни куздан кечирдим. Сиёсат, тарих, фалсафа, иқтисодга оид турли тиллардаги асарлар орасида Нерунинг Москвада чоп этилган, уч жилддан иборат «Жаҳон тарихига бир назар» китобининг иккинчи жилди бор экан. Ҳар қандай муаллифни ҳам унинг ватанида уқишнинг алоҳида гашти бор. Аввал ҳам бу китобни уқиган булишимга қарамай, тун ярмидан оққунга қадар мутолаа қилиб ётдим. Китобнинг Бобур Мирзо ҳақидаги бобини синчиклаб уқидим. Бирданига кўнглим равшан тортиб, вужудимни ботиний ифтихор чулғади.

Ардоқли укувчим! Марҳамат, қулоқ тутинг-а, мутафаккир Жавоҳарлаъл Неру ҳазрати Бобур ҳақида наларни сўйлар экан:

«Бобурнинг 1526 йилда Дехлининг заиф ва халқ нафратига дучор булган афғон султони устидан қозонган ғалабаси билан Ҳиндистонда янги давр, янги салтанат ҳукмронлиги бошланди. Бу салтанат унча катта булмаган танаффус билан 1526 йилдан то 1707 йилгача давом этди, яъни бир юз саксон бир йил ҳукмронлик қилди (Неру бу ерда ноаниқликка йул қўйган: аслида бобурийлар салтанати 350 йилча давом этган — Х.С.). Бу беқиёс куч-қудрат ва шон-шухрат йиллари Ҳиндистоннинг довуғи бутун Осиё ва Оврупони тутган давр эди. Бу сулоланинг олтита машҳур ҳукмдори булган. Кейинчалик салтанат инқирозга юз тутиб парчаланиб кетди. Маратхлар ва сикхлар унинг майда парчаларидан ўз давлатларини тиклаб олдилар. Бобурийлардан кейин инглизлар келишган. Улар марказий ҳукуматнинг емирилиши, мамлакатдаги бошбошдоқликдан фойдаланиб, аста-секин ўз ҳукмронликларини ўрнатишган.

Бобурнинг насл-насаби Чингизхон ва Темурга бориб тақалади. Шунинг учун ҳам уларнинг куч-қудрати ва ҳарбий салоҳияти унга мерос булиб қолган. Бобур замондошлари орасида энг маданиятли ва дилбар инсонлардан бири эди. У ягона мазҳабдаги чекланганлик ва диний мутаассибликдан холи, аждодлари каби вайронагарчиликка йул қўймас эди. Санъат ва адабиётга қизиқар, форс тилида (бу ерда ҳам ноаниқликка йул қўйилган: аслида туркий — Х.С.) гузал ғазаллар битарди. Анвойи гуллар, боғ-роғларга меҳр қўйган, иқлими иссиқ Ҳиндистонда Урта Осиёдаги юртини қумсаб яшарди.

Бобур Самарқанд ҳукмдори булганида ун бир ёшли бола эди. Унинг зиммасидаги вазифа оғир, атрофини ҳамма томондан душманлар қуршаган эди. Унинг ёшидаги болалар мактабга қатнаган пайтда уруш майдонида қилич кутариб жанг қилишига тўғри келган. У тожтахтини қўлдан бериб, буронли ҳаёт йулида бошидан турли савдолар кечиби, уни яна қўлига киритди. Барча қийинчиликларга қарамай адабиёт, шеърят ва санъат билан шуғулланишга имкон топар, шону шуҳрат гайратини жуш урдиар эди.

У Кобулни забт этиб, Ҳинд дарёсини кечиби утиб, Ҳиндистон ҳудудига кирди. Унинг қўшини у қадар катта булмаса-да, ихтиёрида уша даврда Оврупо ва Фарбий Осиёдаги ишга солинаётган янги туп, замбараклар бор эди. Унга қарши жангга кирган саф-саф афгон қўшинлари Бобурнинг сон жиҳатидан кам булган, бироқ яхши таълим берилган, жангга ургатилган қўшин ва замбараклари ёрдамида кунпаякун қилинди. Бобур урушда зафар қўчди. Бироқ бу ғалаба барча қийинчиликларни бартараф этолмади, бундан кейин ҳам тақдири қил устида турган пайтлар кўп булди.

Бир куни унга хавф-хатар таҳдид солиб турганида лашкарбошилари шимолга чекинишни маслаҳат бердилар. Бироқ у тегирмонга тушса бутун чиқадиган одамлар тоифасидан эди, чекинишдан менга улим афзал, дерди. У май ичишни яхши қурарди. Уша куни ҳаётининг таҳликали дақиқаларида ичишни ташлашга қарор қилди ва барча май қадахларини чил-чил синдирди. Ғалаба унга насиб булди, шу-шу қайтиб ичкиликни оғзига олмади.

Бобур Ҳиндистонда атиги тўрт йил подшоҳлик қилди. Тўрт йил жангу жадалларда утди. Осойишталик узоққа бормади, у Ҳиндистонда узини мусофирдек ҳис этарди.

Бобур Аграда ажойиб пойтахтга асос солди. Истанбулга — машҳур меъморга одам юборди. Бу пайтда фотиҳ Сулаймон Истанбулни қурдираётган, дунёга донг таратган турк меъмори Синон шаҳарни бунёд этаётган эди. У Ҳиндистонга севикли шогирди Юсуфни юборди.

Бобур ўз хотираларини ёзиб қолдирган. Бу ажойиб асар муаллифнинг бой ички дунёсига назар ташлаш имконини беради. У бизга Ҳиндистон, унинг ҳайвонлари, усимликлари, дарахт ва мевалари ҳақида ҳикоя қилиб беради. Ҳатто қурбақаларини ҳам эсдан чиқар-

майди. Киндик қони томган юртининг қовунлари, узумлари ва гулларини соғиниб тилга олади...»

Маълумки, «Бобурнома»да Ҳиндистонни таъриф-тавсиф қилиб келар экан, муаллиф бир уринда хийла кескин фикрларини баён этади. Ўз толсининг қаролиги, ватанжудолик, ҳаддан зиёда жисмоний ва руҳий зуриқишлар таъсирида булса керак, бу улуг мамлакат унинг кўзига нурсиз ва бесафо куринади.

Ҳатто галаба нашъаси, музаффарият туғи ҳам унга таскин беролмайди.

Зеро у дунёдаги ҳеч қандай инжу-жавоҳирлар билан улчаб булмайдиган бойлик — она Ватанидан айрилган эди.

БАЙТ:

Улки ойлар, йиллар утқаргай ғам била, мотам била,
Шоду хуррам булмағай навруз ила, байрам била.
Улки давроннинг аёғидин дамо-дам қон ютар,
Нашъа топмас гар ичар ҳар давр жоми Жам била.

Шу боис ҳам...

«Ҳиндустон кам латофат ер воқеъ булбугур, — деб ёзади Бобур Мирзо. — Элида ҳусн йуқ ва ҳусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йуқ ва таъб ва идрок ва адаб йуқ ва қарам ва мурувват йуқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гуния йуқ ва яхши от йуқ ва яхши ит йуқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йуқ ва ях йуқ ва совуқ сув йуқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йуқ ва ҳаммом йуқ ва мадраса йуқ ва шаъм йуқ ва машъал йуқ, шаъмдон йуқ...»

Уксик ва ҳорғин қалбнинг бу аламли, аччиқ мулоҳазаларига ҳиндларнинг, хусусан, Нерунинг муносабати мени кўпдан қизиқтирар эди.

Табийки, уз халқининг ватанпарвар фарзанди сифатида Нерунинг мазкур фикрлардан иззат-нафси оғриган булиши эҳтимол. Шунинг учун ҳам у, агар Бобур Ҳиндистонда бирор эътиборга арзигулик нарса кўрмаган булса, нима учун шунча олис жойдан келиб уни ишғол этди экан, дея ҳақли равишда истехзоли савол қуяди. Ва орадан пича утиб, ҳинд халқига хос бағрикенглик ҳамда вазминлик билан мушоҳада юри-тиб: «Бобур ғоят синчков, зукко инсон эди. Биз уни мусофир киши сифатида баъзан ноҳолис фикрлар ҳам билдиради, деб уйласак-да, унинг ҳикоялари Шимолий

Ҳиндистоннинг уша даврда ачинарли аҳволда эканлигидан далолат беради», — дея миллий маҳдудлик туйғусини мардона энгиб эътироф этади Неру.

Шуни ҳам айтиш лозим: Бобурнинг ҳинд диёрига нисбатан салбий кайфияти уткинчи характерга эга бўлиб, қайтиб бу мазмундаги сўзлар учрамайди. Аксинча, у Ҳиндистоннинг тарихи, табиати, маданияти, ҳунар ва санъат аҳли, моддий ва маънавий бойликлари ҳақида эътиром билан сўзлайдики, бу унинг мунаввар ва ориф кўнглидан далолат беради.

«Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улуг вилоятдир, — деб ёзади у, — ва олтун ва ярмоғи қалин булур... Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар хирфалардин беҳад ва бениҳоя куптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жами муқаррар ва муайяндурким, она-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар».

Нерунинг Бобур Мирзо ҳақидаги мулоҳазаларида бир фикр хусусан эътиборга моликдир.

«Бобур Ҳиндистонни забт этганида, қуплаб катта-кичик шоҳликларга булиниб кетган бўлса-да, мамлакатни яхлит бир ҳолда қабул қилади, — дейди Неру. — Ҳиндистоннинг бирлиги ҳақидаги бу ғоя унинг бутун тарихи давомида сақланиб келинади».¹

Мурувват ва мардликни холиқ ҳам, халқ ҳам хуш куради, деганларидек, мутолаа давомида шуни англадимки, Бобур нақадар ростгўй ва ёвқур одам бўлса, Неру ҳам шу қадар мардонавор инсон бўлган экан. Унинг Бобур Мирзо сиймосига муносабати шундан гувоҳлик беради.

Эртаси куни дўстларнинг таклифи билан Деҳлидаги бобурийларнинг қадамжоларини зиёрат қилгани бордик.

Маълумки, бобурийзодалар бу қадимий шаҳарни бир неча бор уз давлатларининг пойтахти этиб белгилаганлар. Деҳлининг шон-шавкати, шараф-шукуҳи бевосита шу мумтоз сулола билан чамбарчас боғлиқ. Ва бу боғлиқлик шаҳарнинг ҳар қарич майдонида, ҳар бир тарихий ёдгорлигида яққол сезилиб туради.

Бундаги энг мухташам обидалардан бири Ҳумоюн Мирзо мақбарасидир. У Бобурий ҳукмдорлар орасида фалакнинг жабру жафоларини беҳад бошидан утказган. Ҳазрати Бобур вафотидан сўнг то 1556 йилга қадар тожу тахт миннатини чекиб, отаси асос солган буюк

¹ Ж. Нерунинг фикрлари А. Каримов таржимасида берилди.

салтанат пойдеворини юксалтирди. Улуғ падарининг улуғ ишларини муносиб тарзда давом эттирмоққа интилни. Унинг умр йули илоҳий афсоналар ила йўғрилган бўлиб, гузал бадиий асарлар ва теран илмий тадқиқотларга мавзу бўлмоқликка арзийди.

Бобур Мирзо зуредларидан кимлар адабий ижод билан машғул бўлганлиги мени кўпдан қизиқтириб келади. Ҳазратнинг иккинчи ўғли Комрон Мирзо, оқила қизи Гулбаданбегим, кейинги авлодларидан Зебуннисобегим, «Офтобий» ва «Зафар» тахаллуслари билан девон тартиб берган Шоҳ Олам ва Баҳодиршоҳ Иккинчи ва бошқаларнинг бу борадаги фаолияти яхши маълум. Уйлайманки, қачондир бобурийлар сулоласига мансуб аҳли қаламнинг ижод намуналарини бир китоб ҳолида жамлаб нашр қилиш лозим.

Аммо Ҳумоюн — Бобур Мирзонинг тунғич ўғли, валиаҳди, ҳатто жони эвазига жонини қурбон қилган фарзанди аржуманди Ҳумоюн Мирзо шеър ёзганми? Ёки суз сеҳри, ижод завқи унга бегона бўлганми?

Бу саволга жавоб ахтариб кўп китоб кўрдим, талай рисолаю тазкираларни кўздан кечирдим. Нима учундир тарихий манбалар бу хусусда сукут сақлар эди.

Ниҳоят, мумтоз адабиётимизнинг теран билимдонни, раҳматли Мақсуд Шайхзодадан бу саволимга жавоб топдим. Домла Шайхзоданинг «Танланган асарлари» 4-жилдидан урин олган «Тазкирачилик тарихидан» номли мақолада бу ҳақда қимматли маълумотлар зикр этилган. Олим 1553 — 1602 йиллар миенасида Табризда яшаб ўтган Содиқий Китобдорнинг «Тазкираи мажмуал-хавос» номли ноёб асари ҳақида фикр юритаркан, шу муаммога ҳам жавоб бериб ўтади. Шуниси диққатга сазоворки, асли озарбойжон бўлган Содиқий тазкирасини чигатой — эски ўзбек тилида битган экан. Биз учун муҳими шундаки, тазкирачи катта ёшли замондоши Ҳумоюн Мирзо туғрисида нодир мулоҳазаларни тарих мулки сифатида қолдирган. Шайхзода домланинг таъбири билан айтсак, Ҳумоюн Мирзо ҳақидаги «кичик фикра катта аҳамиятга эга».

«Ҳумоюн подшоҳ ниҳоятдин мутажовиз (ҳаддан зиёда) каримул таъ ва сахопеша ва хушсалиқа подшоҳ эрди. Абулғози Султон Ҳусайн Мирзодин сунгра чигатой подшоҳларидин Ҳумоюн подшоҳдек хуштаъб подшоҳ оз воқеъ бўлутур. Қариндоши Комрон Мирзодин ҳазимат қилуб шоҳи жаннатмакон зилоли жало-

лига (буюк, шонли соя) малжаъ (сигинадиган) булди. Қизилбош аскарни нусрат фаржоми (галабалик натижа) имлоди била хасмни (душманни) мағлуб қилуб, Ҳинд аввобин (боблар, эшиклар) мафтух қила олдилар.

Таъби шеърда уқуш (куп, зиёда) мулоим воқеъ булбтур. Бу икки туркий байтнинг куп шухрати бор ва машхур булбтурким:

Гариблиғ гамидин меҳнату малолим бор,
Бу гамдин улумға етдум, гариб ҳолим бор.
Висоли давлатидин айрилубман маҳзун,
Тирикмену бу тирикликдин инфилолим бор.

«Бу туртлик Ҳумоюннинг нозик ва лирик шоирона бир қалб эгаси булганидан далолат беради», дея хулоса қилади Шайхзода домла.

Ҳумоюн Мирзонинг улими билан боғлиқ икки сирли нуқта мени ҳайратга солади. У айни вақтда ҳам бобоси, ҳам отаси сингари улим топади: бобоси Умаршайх Мирзо сингари тасодиф фожиа туфайли қазага учрайди — китобхонасининг пиллапоясидан тойиб кетиб ҳалок булади. Ва отаси Бобур Мирзо сингари айни кирқ саккиз ёшида бу дунёдан кўз юмади.

Чиндан ҳам, Халлоқи оламнинг бу ажаб ишларига ҳайрон қоласиз киши.

Бу сир-синоатлар фақат Яратгувчининг узига аён...

Мана, консулхонамизнинг шофёри — тамил йигити Роберт ҳамроҳлигида мақбара пойида турибмиз. Шу ерда уралашиб юрган қора бир киши келиб гид — сайрбонлик хизматини таклиф қилди. Йигирма рупий бериб унинг ҳикоясини тингладик. У иштиёқ билан берилиб, чамаси, жонли тафсилотлар билан сўзларди. Афсуски, тил билмаслигим бало булиб унинг айтганларини чала-чулла тушундим.

Ҳазрати Ҳумоюннинг мақбараси вафотидан сунг ун йиллар утғач бино этилган. Марҳум подшоҳнинг се-викли рафиқаси Бекабегим умр йулдоши хотирасига атаб ушбу оромгоҳни бунёд қилдирган.

Жаннатмакон Ҳумоюн Мирзонинг қабри мақбаранинг қоқ уртасида. Мақбара айни вақтда бобурийлар хонадонининг хилхонаси ҳам бўлиб юз элликка яқин марҳум шу ерга қўйилган. Сайрбон қаторма-қатор тизилишган сағана тошларини кўрсатиб санай кетди: Ҳумоюн Мирзонинг аёлларидан Бекабегим, Ҳамидабе-

гим, Шох Жаҳоннинг тунгич фарзанди Доро Шукуҳ, бобурийзодалардан Фарруҳсийяр, Жаҳондоршоҳ...

Сунгра сайрбон бизни пастга — мақбара даҳмасига бошлаб тушди. Совуқ ва қоронги йулакдан ичкари киришимиз билан гурр этиб бир гала каптар узини ташқарига урди. Роберт гугурт ёқди, липиллаган шуъла ёругида Ҳумоюн Мирзонинг жасади дафн этилган ерга кузим тушди. Бундан бир ярим аср муқаддам сунгги бобурий подшоҳ Баҳодиршоҳ — Зафар инглизлар таъқибидан қочиб худди шу жойга келган ва душман томонидан қулга олинган.

Даҳма рутубатли, ваҳима ва қуш патлари билан тула. Бефайз, гариб бир макон...

Э, бевафо чархи фалак! Охир-оқибат шу экан-да...

Уз-узидан Бобур Мирзонинг бир маҳзун мисрасини шивирлаб айтдим:

«Ғарибинга тараҳхум айлагилким, анда жонидур...»

Беҳад маҳзун булиб ташқари чиқдим. Бобурийлар хилхонасига қайтиб кирдик, тиловат қилдим.

Зиёратгоҳни тарк этар чоғимиз майдонда галалашиб юрган тиланчилар тудаси ичра қолдим. Ялангоёқ, ялангбош, жулдур жанда-либосларда баҳшиш сураб юрган бу оломон гирдобидан қутулиш осон эмас. Мезбонларнинг қайта-қайта огоҳлантириб айтишларига қараганда бундай кимсаларга дуч келганда имкон қадар эҳтиёт булиш лозим. Садақа улашаман деб кунгилсиз воқеаларга дуч келиб қолиш ҳеч гап эмас. Аввало, киши иштонсиз қолгунига қадар уларнинг илтижоли таъқибидан қутулмайди, қолаверса, ҳаменингиздан ҳам ажраб қолишингиз мумкин. Майиб-маймоқ, қорақура бу одамлар орасида аёллару болалар куп ва айни шу ҳол киши юрагини эзиб юборади. Жажжи қулчаларини чўзиб, кузларини жавдиратиб тентиб юрган унлаб гудакларнинг аҳволини кўриб бардош беролмайсиз. Аммо бирортасига бирор рупий берсангиз, тамом, бошқаларидан балога қолдингиз — уриб ҳам атрофингиздан кеткиза олмайсиз. Мана, ҳозир ҳам шундай булди: ун беш-ун олти яшар қоп-қора, ислиқи куйлаги бурда-бурда булиб ётган аёл (ким билади, балки қиз боладир), теграмизда гирди-капалак булганича беш юз метрча эргашиб келди, алланималар дея тинимсиз жаврайди. Қулида увадага ўралган чақалоқ — боласими, укасими? Раҳмим келиб чунтак кавлаётга-

нимни кўрган Роберт норози бош чайқаб, ўз тилида сука-сука тиланчини ҳайдаб юборди...

Нима ҳам дердик, бу ерларда бу каби ҳодисаларга ҳеч ким парво қилмайди — Ҳиндистон!

Шу куни кечга қадар шаҳар кезилди. Қутб минор, Эски қалъа, Жоме масжиди, Қизил қалъа каби обидалар зиёрат қилинди. Уларнинг барчасига бобурий аждодларимизнинг нафаслари теккан, майдон ва боғчаларида қутлуғ излари қолган. Уларнинг кўрку ҳашаматини, нафис салобатини қора суз билан билжираб таърифлаб бўлмас. Шунинг учун, азиз уқувчим, мен сизга дунёнинг бу муъжизаларини ўз кўзингиз билан кўрмоқлик, куриб жамолига туймоқлик бахти муяссар бўлишини чин дилимдан тилаб қоламан.

1993 йил, 21 октябрь. Агра. Тож Маҳал мақбараси.

Ҳиндистонга келиб Тож Маҳални зиёрат қилмай кетиш — чашма лабига келиб сув ичмай кетишдек бир гап. Дунёнинг етти муъжизасидан бири ҳисобланмиш бу муҳташам муҳаббат саройининг гузаллигидан ҳайратга тушган инглиз олимларидан бири: «Олам аҳлини иккига — Тожмаҳални кўрган ва кўрмаган одамларга бўлиш мумкин», деб айтган экан.

Бобурийлар давлатининг бу қадим пойтахтига қадар масофа — 500 километр. Баайни Тошкент билан Андижон оралигича. Аммо йўлнинг мазаси йўқ, ниҳоятда тор ва тирбанд. Тонг саҳарда консулхонамизнинг сутранг «Опел»ида йўлга чиқдик. Консулхона котиби Баҳромжон Қосимов менга йўлдош бўлди, рулда эса садафдек тишларини ярқиратиб Роберт ултирибди. Роберт — асли тамил миллатига мансуб, насроний динини қабул қилган, бўйнида бир қаричча зуннори ҳам бор, оёқ-қўлли, эпчил йигит. Умуман, бу юртларда ишли бўлиш, бир бурда нон топиш ташвиши кишини бениҳоя хушфезъл, ҳар қандай ҳизматга ҳозир қилиб қўяр экан...

Атрофдаги табиат манзаралари нақадар гузал бўлса, турмуш кўринишлари шу қадар ғариб ва бесафо. Қоғоз ва похол билан епилган кулбалар, ярим яланғоч нотавон одамлар, майиб-мажруҳ гадолар.

Йўл танобини тортиш учун Баҳромжон билан оҳиста суҳбатлашиб кетдик. У Тошкент университетининг урду тили бўлимини тугатган, Ташқи ишлар вазирлигининг ходими сифатида бу ерга хизмат сафарига юбо-

рилган. Мусофирчилик хийла зериктирибди — олти ойдан буён уйига боргани йўқ экан.

«Ҳиндистонга аввал ҳам келганмисиз?» — деб сураб қолди Баҳромжон.

«Йўқ, — дедим, — келмаганман, аммо қаҳрамонларим келган».

«Қанақа қаҳрамонларингиз?» — деди Баҳромжон ажабланиб.

«Э, ука, — дедим кулимсираб, — менинг жиндай ёзувчилик касбим ҳам бор, буш вақтларимда қоғоз қоралаб тураман. Бундан ун, йўқ, ун бир йил муқаддам Бобур ҳақида «Саодат соҳили» деган тарихий қисса ёзган эдим. Ана шу асарнинг қаҳрамони Ҳофиз Куйкий исмли олим Тошкентдан Ҳиндистонга — Бобур Мирзонинг ҳузурига келар эди. Шундай қилиб, Ҳиндистоннинг узини кўрмасдан туриб китобда тасвир этганмиз».

«Ака, шу қисса «Ёшлик» журналининг биринчи сониде чикқан эмасми?» деб суради Баҳромжон.

«Чикқан», дедим кулимсираб.

«Булди, эсладим, уқиган эканман. У пайтда университетда студент эдим. Эсладим, Бобурнинг улимини ҳам ёзгансиз...»

Мен ҳам бсихтиёр «Саодат соҳили» ва у билан боғлиқ хотираларни эслаб кетдим.

Авалло, қисса, сунг эса — қиссадан ҳисса...

САОДАТ СОҲИЛИ

— Уста Биноқул, қани туринг, шом тушмай ҳув довонга стиб олайлик! Уша довонга стайлик, у ёғи — ё раззоқ!

— Уҳ, тақсир, оёқ босгулик ҳолим қолмади. Юролмайман, тақсир, юролмайман!

— Андак бардош қилинг, уста Биноқул! Чеккан машаққатларимиз, иншоллоҳ, бесамар кетмас! Ажаб эмаски, довон ортида бирор қўналга бўлса... Шу манзилга стиб олсак бас, жароҳатингизга ҳам бир даво топармиз. Қани, қўлингизни беринг, уста Биноқул!

— Эҳ-ҳ, тақсир...

Уч кундан буён аҳвол шу: уста Биноқул шишиб кетган оёқларини судраб босганча зорланиб инқиллайди, ҳар қадамни минг бир азоб билан кўяди. Ҳофиз Куйкий эса лабларини маҳкам қимтиганча купроқ уз

юрагидаги ваҳми энгиш учун унга тинимсиз таскин-тасалли беради, сабр-бардош сари даъват этади. Бинокул инграйди, оғриққа чидаёлмай йиғлагудек ёлворади, Ҳофиз Куйкий гудакни алдаган каби уни юпатмоққа тиришади, «купи кетиб, ози қолгани»ни айтиб ишонтирмоқчи, ишонмоқчи булади, лекин бундан на йўл қисқаради, на йўл азоби камаяди.

Улар ун етти кун азият нима, машаққат нима билмай, вақтичоғлик билан йўл босдилар. Тағларида уйноқлаган дулдулдек отлар, хуржунларнинг кўзига тулдирилган лаззатли озуқалар белга қувват, дилга мадор бўлиб келди. Карвондаги дунё кезган савдогарларнинг вазмин, мароқли гурунглари йўл танобини тортар, ҳувиллаган, файзсиз чўлнинг улик манзарасига бир қадар жонланиш бағишлагандек булар эди.

Ун саккизинчи куни саҳар чоғи кимсасиз биёбонда ҳали маст уйқуда ётган карвонни қароқчи босди.

Улар олатасир тўполонда тоғ унгури ёқалаб қочишга муваффақ бўлдилар. Бинокул қулига илинган кичкина бир тугунчагини олишга, улгурди, холос.

— Тақси-ир, — деди Бинокул йиғламсираб, — ҳеч вақомиз қолмади-ку, тақсир?!

— Бинокул, — деди Ҳофиз Куйкий, — жон қолди, жон!

У — дунёнинг қарийб ярмини кезган жаҳонгашта одам эди, ҳаёт қадрини, тирикликнинг нечоғли улуг неъмат эканини теран англарди, кечагина сафар-саёҳат завқи, сирли, номаълум манзиллар иштиёқи билан сармаст Бинокулнинг мусичадек жовдираб турганини кўриб кулгиси қистади, соддадил йигитнинг юрагига мадор буладиган бирор оғиз сўз айтгиси келди. Ҳали олдинда жазирама иссиқ, очлик, ташналик, тушкунлик сингари мислсиз уқубатлар кутаётган, истиқболда ажал совуқ қучоғини очиб турган бир пайтда бу сўзнинг маҳзун кўнгилга нақадар улкан қувонч ва қувват бағишлашини у яхши биларди.

— Куйинманг, Бинокул, — деди у жилмайиб, — падари бузрокворингиз Ҳинд сори айни шу йўлдан утган булса, не ажаб!

Бинокулнинг юзи ёришди. Ҳофиз Куйкий йигитнинг дилида пинҳон муқаддас сирдан воқиф: Бинокул ҳали гудак экан, Бобур Мирзо Фаркатда бир муддат тухтаган кезлар отаси черикка кирган, амирзода Ҳиндистонга отланганда бирга жунаган.

Бинокул отасини энасининг сўзларидан таниб ул-

гайди. Дом-дараксиз кетган отасининг йулига куз тика-тика энаси бултур оламдан утди.

Биноқул — қадди-қомати келишган, пишиқ-пухта, чайир йигит, кулганда кулдиргичли юзларида ажиб бир жозоба пайдо булади — чин дилдан яйраб кулади. У ҳар ишга тиришқоқ, ҳавасманд, узун қиш кечалари кулбасида этик, маҳси тикади, ёзда икки таноб срида тер тукади, китобга, илмга чексиз ихлос қўйганидан ҳаммаҳалласи — Мозори Ҳожи масжидининг имоми Ҳофиз Куйкийни узига устоз деб билади, унинг кечмиш воқеалар, айниқса, жангномаю жаҳонгирлар тарихига доир дилкаш суҳбатларини соатлаб жон қулоғи билан тинглайди. Ҳофиз Куйкий сафарга кетган пайтларда Биноқул уни интизор кутади.

Устози суққабош, вораства¹ кунгил одам булиб, умри мутгасил сафарларда утарди. У баъзан икки-уч йиллаб беному нишон кетар, сафардан қайтгач, масжид хонақосига туташ ҳужрасида мутолаадан бош кутармай, алланарсалар ёзгани ёзган эди. Биноқул бу битикларнинг нималигини билмас, сурагани ботинолмас, аммо устозининг ёш булса-да, улуг одам эканини сезарди: масжид эшигига Тошканд, Самарқанд ва бошқа шаҳру кентлардан отлиқлар, ҳашаматли соябон аравалар тез-тез келиб турар — зарбоф тун кийиб, симобий салла ураган турли-туман басавлат кишилар Ҳофиз Куйкийни зиёрат қилиб чиқар эдилар...

Бир ой муқаддам у устозининг Ҳиндистон сафарига ҳозирланаётганини эшитиб қолди. Эшитдию юрагига гулгула тушди, оромидан айрилди.

Отаси бундан йигирма етти йил аввал — йигирма ёшида хонадонини тарк этган экан. Ушанда Биноқул уч яшар гудак бўлган. У отасининг тириклигига, қиргинбарот жанглардан омон чиққанига, ёт элларда соғсаломат юрганига сунмас ишонч билан инонар, назарида, падали бузруквори она юртда қолган мурғак зуредининг дийдорини интиқлик билан кутаётгандек туюлар эди.

Биноқул чидаб туrolмади, устозининг оёғига бош уриб, бирга олиб кетишини суради.

Ҳофиз Куйкий рози булди.

Улар ун етти кун азият нима, машаққат нима билмай, вақтичоғлик билан йул юрдилар...

Карвонни қароқчи босган уша машғум жума оқшо-

¹ Вораства — озод, эркин.

мида улар яна бир фалокатга йулиқдилар: тошдан тошга сакраб, тоғ ёнбағридан писиб борарканлар, Бинокул оёғи тойиб, етти-саккиз газ пастдаги ҳандақсимон ун-гурга — қиррадор харсанг устига йиқилиб тушди. Бели шилиниб моматалоқ бўлди, тупиғи ҳандалакдек шишиб, қадам босолмай қолди. Ҳофиз Куйкий йигитнинг белини, болдирини силаб, чиққан суякни солган бўлди, бироқ эртаси оғриқ баттар зурайиб, Бинокулнинг урнидан қузғалишга ҳам мажоли келмади...

Ҳофиз Куйкий Бинокулнинг умуртқаси қаттиқ шикаст еганини пайқади, лабини тишлади-ю, индамади. У ҳамроҳини гоҳ опичиб, гоҳ суяб, шу куни ярим йиғоч ҳам йул юролмади. Эртаси куни очлик ва оғриқдан силласи қуриган Бинокул устозидан утиниб илтижо қилди:

— Тақсир, энди менга озор берманг! Сезиб турибман, куним битган куринади. Узингизни ҳам, мени ҳам қийнаманг. Мени шунда қуйиб, йулингиздан қолманг, тақсир, уҳ-ҳ...

— Ундай деманг, Бинокул, айб эмасми? Қани, менга маҳкамроқ суянинг, ҳа!

Тоғ йули, соқов харсанглар. Яланғоч товонларнинг қони томган чағир тошлар. Уфқ қадар чузилган кимсасиз йул.

— Уҳ, тақсир, энди мадорим қолмади... Оҳ, сув, бир қултумгина сув беринг!

— Бинокул... — Ҳофиз Куйкий атрофга ночор аланглади. — Бинокул, бир оз сабр қилинг, хув кукаламзорни кўряпсизми? Шояд уша ялангликдан сув топилса...

— Сув... Су-у-в... Тақсиржон, бир қултумгина сув, умримни берай, тақсиржон, бу азобдан кутқаринг!

— Э оллоҳ! Узингдан булак мададкорим йуқ, шафқат қилгайсен!

Сел босиб келмоқда, сел — олов сели. Ҳул-қуруққа баробар ут қуйиб қуёш ёнаётир, қуёш!

— Оҳ... Мени ерга қуйинг, тақсир, оҳ-ҳ! Тақсир, мен уламан. Эй Оллои карим, муродимга етказмадинг-а!

— Бинокул, тавба денг, куфрга ботманг!

— Э, яратган эгам, майли, бу курсатган кунингга ҳам шукур. Армоним ичимда қолди, тақсир. Падаримнинг дарагини билсам эди. Бобуршоҳни бир курсам... — Бинокул жим бўлиб қолди, сунг мажолсиз бармоқлари билан тугунчагини еча бошлади. — Тақсир, мана шу китобни мен унга ихлос билан тортиқ этмоқчи эдим. Узим китобат қилиб эдим... Билмайсиз,

тақсир, узим ҳам билмайман, лекин нечундир худо менинг мэхримни ул зотга туширган...

— Кунгилни бузманг, Биноқул... — Ҳофиз Куйкий титраб кетди. — Ҳали тортигингизни, иншооллоҳ, уз қулингиз билан топширурсиз. Фақат ниятни бардам қилмоқ керак.

— Йуқ, тақсир, ҳол-куним аён-ку... — Биноқул унга қараб маънос бош чайқади. — Сунгги тилагим ҳам, васиятим ҳам шу: бу китобни Бобур ҳазратларига элтиб, дуои саломимни етказгайсиз.

— Биноқул, иним...

— Айтгайсизки: «Ғариб дунёда Оллоҳнинг Биноқул деган ғариб бир қули бор эди, отаси навқарингиз эди, у ҳам сизга дилдан ихлос қўйиб, хизматингизга узини чоғлаган эди. Етиб келолмади — йулда тангри раҳмати-га борди», дегайсиз.

— Қуйинг, Биноқул... — Ҳофиз Куйкий унинг чуғ каби ғнаётган юз-қўзларини, пешанасини силади. — Кунгилни эзмоқ нечун? Қуйинг...

— Мана, тақсир... Оҳ-ҳ! — Биноқул тугунчагидан китобни олиб узатди, мижжаларида ёш йилтиради.

— «Насойим ул-муҳаббат»?

— Ҳа, тақсир.

— Шошманг, ахир бу... Навоий ҳазратларининг...

— Узим китобат қилиб эдим. Бу энди сизга қиёматлиғ қарз, тақсир.

— Иншоллоҳ...

— Уҳ! Тақсир, сунгги утинчим, имкон топсангиз, отамнинг дарагини суроқлаб қурарсиз. Едингизда бўлсин, тақсир, отамнинг исми Бобоқул, отасининг оти Уринқул. Хотирингиздан чиқмас, тақсир?

— Биноқул...

— Ҳа-аҳ! Тақсир, рози... мендан рози булинг...

— Мингдан-минг розиман, иним, сиз ҳам рози булинг... Биноқул! Биноқул!.. Э, Оллоҳ, во дориг!

* * *

Уч кундан сунг тоғдан утин териб қайтаётган утинчилар беҳуш ётган Ҳофиз Куйкийни дара этагидаги нураган қоя тагидан топиб олдилар...

* * *

Агра бозорининг этак томонида жойлашган, одатда йуловчилар кўпда бош суқавермайдиган пастқам қар-

вонсарой бу оқшом ҳар қачонгидан кўра сершовқин: турли улкалардан келган ажनावий савдогарлар, туя, филларга ортилган юкларни бақириб-чақириб туя ширатган ярим ялангоч ҳаммоллар, тиланчилар, саёк созандалар...

Ҳофиз Куйкий икки кундан буён шу карвонсаройда муқим эди. Бу кун эрта тонгдан шаҳарни кезиб, қош қорайганда қуналғасига қайтаркан, дарвоза олдида утирган турқ-таровати галати бир кимса туйқусдан эътиборни тортди. Пахмоқ соч-соқоли патила-патила булиб елкасию куксини қоплаган, эғнидаги жулдур ридосига сон-саноқсиз тумор-кузмунчоқлар тақилган қария чарм тасмали пешанабоғини қўлида тутамлаганча девор тагидаги туятошда мудраб утирарди. У аҳён-аҳён қисик, чағир кўзларини ярим очарди-да, телба бир ҳайқириқ билан бақириб кўяр эди:

Моли вофир-р¹, эли кофир-р, йул ёвуқ²...

Сунг дунёни унутгандек, яна кўзларини юмиб пинакка кетарди.

Ҳофиз Куйкий уни бир дам кузатиб турди, ниҳоят, қизиқиши голиб чиқиб, аста яқин борди. Чолнинг ялангоч, қоқсуяк унг елкасида аллақандай эски жароҳат изи булиб, чап қоши узра бадбуруш чандиқ қорайиб куринар эди. У шундоққина олдида ҳайкалдек қотиб турган одамга парво ҳам қилмай:

— Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ! — дея оғзидан туфук сочиб вишиллади-да, бирдан жимиб қолди.

Олагувур шовқин ичида туйқусдан янграган бу туркий калам Ҳофиз Куйкийнинг қулоғига иссиқ чалиниб, дарҳол сергакланди, эҳтиёткорлик билан салом берди. Чолдан садо чиқмагач, бир оз тараддулланиб:

— Маъзур тутгайсиз, сиз турк эмасми? — деб суради.

Чол чурқ этмади, гуё бушлиққа тикилган каби маъносиз кўзларини бақрайтирганча чайқалиб утираверди. Хиёл утгач, зерикди шекилли, ридосининг ёқасидан учбурчак туморини узиб олиб ўйнаб бошлади.

Сал нарида турган бир савдогар сўз қотди:

— У як одами девона. Ҳамо уро Бахшитурк меномиданд.³

¹ Вофир — қўп. мул.

² Ёвуқ — яқин.

³ Бу бир девона одам. Ҳамма уни Бахшитурк дейди.

Ҳофиз Куйкий савдогардан форсчалаб суради:

— Шу срада истиқомат қиладими?

— Йуқ, унинг маконини ҳеч кимса билмайди. Бу срага баъзан боши оғиб келиб қолади. Ўзи беозор, ҳеч кимсага зиени йуқ. Фақат гоҳ-гоҳ жазаваси қузийди, холос. Ана, ана, тагин бошланди!

Бахшитурк уйқудан чучиб уйғонгандек, сапчиб урнидан турди, қулларини тўрт томонга туллаганча тасаввураридаги ганимга ваҳшат билан ушқира кетди:

— Бари бир охири вой булур, ҳа! Билиб қуй, ҳа, охири вой! Умринг утиб кетар, тонгла маҳшарда юзинг қаро, ҳа! Мана, бу ой жумадул аввал, сўгин жумадул охир, сўгин ражаб, сўгин шаъбон, ундан сўгин рамазон, ундан сўгин шаввол! Ҳа, бари бир охири вой! Валлоҳу аълам биссаваб, туқсон тўрт кундан сўгин рамазон ийди, бир юзу эллик тўрт кундан сўгин қурбон ийд, ҳа! Яна олтмиш уч кунда руза келур, ҳа! Закоат бердингми? Закоат бермадингми? Бари бир охири вой! Яна саккиз ҳафтадан сўгин қиш, яна ун уч ҳафтадан сўгин куклам, йигирма етти ҳафтадан сўгин тагин ёз! Э гофил банда, умринг ҳам утар, совуқ гурга кирарсан, илон-чаёнга емиш булиб, туфроққа қоришгайсан! Кулма, кудма, бир пул сўгин! Бир пул, ҳа, бари бир охири вой!.. Йуқол, дейман, йуқол, нега закоат бермадинг?!

Чол бақира-бақира дарвозадан узоқлашди. Хирқи-роқ овози энди олислардан эшитилар эди.

Ҳофиз Куйкий девонанинг пойинтар-сойинтар сузлари замиридаги оддий, аммо шафқатсиз ҳақиқатдан бениҳоя ҳайратга тушган эди. Унинг ҳисоб-китобларини хаёлан текшириб қураркан, бу қадар аниқлигидан гоят таажжубланди.

«Девона эмас, — деб уйлади у. — Ҳаққа етган, холос...»

Бахшитурк саройдан анча узоқлаб кетди. Кетди-ю, ажабтовур сузлари, ғалати байтининг акс садоси Ҳофиз Куйкий қулоғида қолди:

Моли вофир, эли кофир, йул ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ...

* * *

Девони Бузург эрталабдан гавжум эди. Йулақларда ясовул ва чопарлар, турли-туман арзгуйлар уймалашар, мулозимлар, мирзолар найча қилиб уралган қоғозларни кутарганча у ёқдан-бу ёққа савлат тукиб утишар эди.

Боғи Нурафшоннинг яшил қўйнида ярқираб турган оқ мрамор саройда Афғон, Ҳинд ва Бангола улкаларининг мутлақ ҳукмдори — кейинчалик европалик муаррихларнинг «фаромушхотирлиги» туфайли тарих саҳифаларига «Буюк Муғул империяси» деган муҳам ном билан битилгувчи улкан салтанат соҳиби Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо аркони давлат билан эрталабки машварат утказмоқда. У вилоятлардан келган турли номаларни куздан кечириб, аъёнларга тегишли фармойишлар бериб булгач, мажлис аҳлидан мамлакатнинг ички аҳволига тааллуқли хабарларни тингламоққа киришди, сунг Кобулдан келган чопар билан бир неча арзгуйларни қабул қилди.

Машварат ниҳоясига стай деб қолганда зарбоф туни ёқасига заррин уқа тутилган барваста эшик оғаси кириб таъзим қилди:

— Олампаноҳ, Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандий отлиг бир зот ҳусни таважжуҳингизга мунтазир!

Бобур сергак тортиб, эшик оғасига қаради:

— Ким ул? Қайдин келибдир?

— Тошканддин, олампаноҳ. Сиз зоти шарифларини зиёрат этмоқ орзусида келибдир!

«Тошканддин?..»

Энди фақат тушларида курадиган, олисларда армон бўлиб қолган юртидан Бобурни купдан буён бирор кимса йўқлаб келмаган эди. Кунгли алланечук тулиб:

— Айтинг, кирсин! — деди. Сунг Қўҳистон ва Ҳинд жавахирлари, асл афғон ёқутлари билан зийнатланган тахтдан туриб, уз мавқеъларига кура қизилишиб жой олган аркони давлатга бир-бир разм солди. Йўғон гавдали, сийрак муй Абулвоҳид Фориғийга кузи тушгач: — Мавлоно Фориғий, — деди оҳиста, — бу зот ким булса экан? Сизнинг ҳеч эшитганингиз борми?

Абулвоҳид Фориғий дамқисма касалига мубтало эди, урнидан қўзғалиб, ҳансираганча суз бошлади:

— Олампаноҳ, сизни йўқлагувчи бу зот Мовароуннаҳрнинг машҳур алломаларидан бўлур. «Куйкий» тахаллус қилибдур, деб эшитганим бор. Тошкандда эканимда бир китобатини мутолаа қилиб эдим. «Рисола фи фани аттафсир ва-л усул ва-л фуруъ ва-л мантиқ вал калом»¹ деб ном бермишлар экан, шоён таҳсинга сазо-

¹ «Тафсир, дин асослари, фикҳ, мантиқ ва дин ақидалари илми ҳақида рисола».

вор эди. Яна бир нима таснифлари ҳам бор, алалхусус, илми тарихда беназирдур.

— Сиз Тошкандда суҳбат курибми эдингиз?

— Йук, олампаноҳ, мен бисёр орзуманд булиб эдим, лекин, таассуфки, ҳамсуҳбатлик насиб этмаган эди. Сабабки, ул зот Тошканддин ун йигоч нарида, Фаркат отлиғ бир кентда истиқомат тутган эканлар, фурсатим зик эди, мен у ерга боролмадим.

— Фаркатда?

— Ҳа, олампаноҳ, тоғнинг остидаги бир кент у. Бу зот асли жаннатосо Али Қушчининг набираси Камолиддиннинг угли бўлур, алар азалдан шу манзилда муқим булиб келурлар...

Абулвоҳид Фориғий яна алланарсаларни гапирар, аммо Бобур энди эшитмас — теран хаёлга чумган эди. «Фаркат» деган сўз унга совуқ ёмғир савалаб турган изгиридли кунларни, кузак осмонида фавқулодда чақнаган чақмоқларни эслатди, умрининг рутубатли, ҳазин онларини ёдига солди. Уша воқеаларга қанча булди экан? Ё раббий, йигирма етти йил! Қарчигайдек бир йигит умри! Ушанда ёнида ҳамроҳу ҳамкор булганлардан кимлар бор? У турли-туман номларни эшлашга уринаркан, уларнинг бари бармоқ орасидан шувиллаб тўкилган қум сингари хотираси қатларидан бир-бир сирғалиб тушаётганини сизди. Нуён кукалтош, Гулда Қосимбек, Холдор, Миршоҳ қавчин, Қучбек... Эвоҳ, қайда улар? Қасрларда? Барчаси энди «рахматли»! Баъзилари шиддатли жангларда бошидан айрилди, баъзилари ганим найрангига дучор булди, айримларининг умри қисқа экан, айримлари эса... хиёнат қилди... Оқибат, уша кунлардан бу кун фақат аччиқ, маъзун хотиралар ёдгор, холос.

Бобур аламли уйлардан эгилган бошини оҳиста кутарди. Абулвоҳид Фориғий жимгина қул қовуштириб турарди.

Эшик оғасининг ортидан адл, тик қоматли, одми тун кийган, бодомқовоқ, юзлари шишинқираган, малла соқолли куҳлик бир киши ичкари кириб таъзим қилди:

— Етти иқлимнинг шамси анвори, зарофатлик подишоҳимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳазрати олийларига дуою эҳтиромларимиз булғай! Ассалом алайкум, олампаноҳ!

— Ваалайкум ассалом, хуш келибсиз, — деди Бобур илтифот билан меҳмонга жой кўрсатаркан. — Марҳа-

мат, ултиринг. Зиератингиз Оллоҳ даргоҳида қабул булгай!

— Куллук, олампаноҳ.

Бобурнинг илми ҳикмат устоди Шайх Зайн Садр фотиҳага қўл очди:

— Илоҳи омин, олампаноҳимизнинг умрларини узун, давлатларини зиёда қилсин, жумлаи муминнинг кунгиллари шод, охиратлари обод булсин!

Машварат аҳли «Омин!» дея гуриллаб фотиҳага қушилди.

— Менинг бетакаллуф ташрифим олампаноҳга ғалати туюлар, — дея сўз бошлади Ҳофиз Куйкий. — Мен бир Оллоҳ қули, ишим йўл юрмоқ, дунё кезмоқ. Куп мамлакатларда булдим. Рум, Миср, Бағдод, Лубнон, Дамашқ, Қашқар диёрларини курдим, ундаги эл-элат, юрт-улуснинг турмуш-юмушлари ила ошно улдим. Бу сафар эса она ватанингиздан, куз очиб курган вилоятларингиздан сизларга купдан-куп дуои саломлар келтирдим. Ота юртимизнинг табаррук ёди муборак хотирларидан кутарилмаган булса керак...

— Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутгай? — деди Бобур оҳиста. Овози титрар эди. — Унутган кишининг кузларига тириклайин туфроқ тулмасми?

Аҳли мажлис мутаасир бўлиб, уртага хийла вақт сукут чуқди.

— Ҳақ сўзни айтдингиз, олампаноҳ, — деди Ҳофиз Куйкий. — Комил инсон киндик қони тукилмиш юртни ҳаргиз унута олмас. Хотирингиз жам булсин, олампаноҳ, ул диёрларда муборак номингизни ҳануз ёд этурлар. Инчунин, сизга аталмиш бир омонатни топширмақ менга қиёматлиғ қарз эди. — У қўйнидан нафис сахтиён муқовали китобини олиб, Бобурга авайлаб узатди.

Бобур андак таажжубланиб урнидан турди, китобни олиб, илк саҳифасини очди.

— «Насойим ул-муҳаббат!» — Бобурнинг кузлари чақнаб кетди. — Мир Алишербекнинг табаррук битиклари-ку!

— Ҳа, олампаноҳ.

— Не чоғ гузал санъат! — Бобур китобни завқ ва ардоқ билан куздан кечирарди. — Ўзингиз китобат этдингизми, мавлоно? Хатлари бу қадар равшан, нафис...

— Йўқ, олампаноҳ. Мен билан бирга Оллоҳнинг

ғариб бир қули ҳам дийдорингизга орзуманд булиб йулга отланиб эди. Минг бор таассуфки, стиб келмоқлик насиб этмади — йулда шикаст топиб қазо қилди. Шул тортиқни сизга ҳаля этмоқ умидида ихлос билан китобат қилган экан, стказмоқни мендан утиниб суради.

— Э, Оллои карим! Ким экан ул дўсти содиқ? — Бобур Мирзо олимнинг бу сўзларидан ғоят таъсирланган эди.

— Олампаноҳ, у йигитнинг номи Биноқул эди, диснат ва идрокли бир муслим эди. Асли косиблик қиларди, каминадан бирмунча хат-савод урганиб эди. Балки хотирингизда бордир, отаси бир пайтлар черикингизга навкар булиб кирган экан?

Бобурнинг қошлари чимирилди:

— Қай вақт? Қайда?

— Бир муддат Фаркатда муқим турган экансиз, уша кезлари чамаси.

— Ҳа-а... Ул кентда куп мардона йигитлар черикка қушилиб эди. Исми ким булса экан?

— Олампаноҳ, ҳамроҳим жон таслим қилаётиб отасининг исмини айтган эди: Бобоқул отлиғ бир одам экан, отасини Уринқул дер эканлар.

— Эҳ-ҳа, Бобоқулми? — Бобур жонланиб бош иргади. — Нечун хотиримда булмасин? Жасорати мумтоз навкарларимиздан эди. Ҳамроҳингиз шунинг зурёди эканми?

— Ҳа, олампаноҳ.

— Тангри раҳмат қилсин, падарига тортган экан-да, Бобоқул улуг юракли йигит эди.

— Олампаноҳ, у... қазо этганми?

— Йук. — Бобур гамгин бош чайқади. — Биз Кобулни олганда Бобоқул куп мардликлар курсатиб эди. Уч-тўрт йил чамаси утгач, юртига қайтмоқ булиб биздан изн суради. Тилагини уринлатдик, бироқ куп утмай Понипатда Иброҳим Лудий юз минг қушин билан бош кутарди. Бизнинг навкар ун мингнинг нари-берисида эди. Бизни бундоқ мушқул аҳволда қолдирғали кузи қиймади чоғи, Бобоқул қанотимизга кирдиб Понипат сари юрди. Уша чопқинда бошидан зарб еб, хаёли хилий паришон булиб қолди. Не муолажа, дори-дармон булса, барини қилдирдик, ҳеч бир наф курмади. Сунг саройдан бир хужра бериб, истиқоматидан хабардор булиб турадиган киши тайин этдик. Йук, бунда туролмади, бир оқшом эшитдимки, чиқиб кетган

эмиш. Эндиликда куча-күйларда ҳамду сано айтиб юрадир, деб қулогимга чалинадир...

— Шу кунлар яна Ограда пайдо булган эмиш, — дея суз кўшди пойгакда утирган Бобурнинг хос мулозими Юсуфий.

«Яратган эгам ярлақаган экан сени, боёқиш Бинокул!» деб надомат билан кунглидан утказди Ҳофиз Куйкий.

— Хайр, майли, Оллоҳнинг иродаси... — деди Бобур суҳбатга якун ясагандек. — Бизга эҳтироми шу қадар устувор экан, энди биздан-ку қайтмас, халлоқи оламдан қайтсин. Мавлоно Абулбақо!

Куркам соқоли, нуроний муйсафид — шайхулисом Мавлоно Абулбақо уридан турди:

— Лаббай, олампаноҳ?

— Эртан жума намозига фатво берингим, салтанатдаги барча масжидларда бандаи мумин Биноқулнинг ҳақиға хатм бағишлансин. Биз ҳам, иншооллоҳ, ғойибона садоқати учун арвоҳи покиға беш вақт намоз узра тиловат қилурмиз.

— Бош устига, олампаноҳ!

Аёнлар китобни навбатма-навбат ҳайрат ва завқ билан томоша қилиб булғач, Абулвоҳид Фориғий уни Бобурга узатди.

— «Насойим ул-муҳаббат!» — Бобур ҳамон китобга термилиб тўймас эди. — Муҳаббат насими келган юртга жон садқа булсин...

* * *

Ҳофиз Куйкийни Боғи Нурафшоннинг кунчиқар тарафидаги хос ҳужралардан бирига жойлаштирдилар. Жазирама иссиқ ва қабул ташвишлари уни қаттиқ чарчатган эди, тушгача донг қотиб ухлади. Пешин намозидан сунг, умрида илк дафъа куриб тургани — нотаниш анвойи гуллар ял-ял ёнган салқин хиебонда жаннатошиён қўшларнинг ҳур наволарини завқ-шавққа тулиб тинглаганча оҳиста кезиб юрди.

Оқшом тушиб, осмонда илк юлдузлар чарақлаган палла Юсуфий ҳужрага келиб, олампаноҳ уни йўқлаётганини хабар қилди.

Ҳофиз Куйкий юз шамли муҳташам тилла қандиллар ёғдусига чўмган бум-буш саломхонага кириб борганда Бобур турдаги кумуш лавҳ ортида барқут болишларга енбошлаганча мутолаага берилган эди. У Ҳофиз Куйкийни хуш кайфият билан қарши олди. Олим лавҳ

устидаги китобга аста разм соларкан, узи топширган тортиқни таниди. Бу фавқулудда ҳады туфайли Бобурнинг дилида қузғалган уша ботиний ҳаяжон, уша утли таассурот ҳануз сунмаган эди. У дустона жилмайиб, сассиз бир ҳаракат билан меҳмонга жой курсатди, сунг яна «Насойим ул-муҳаббат»нинг очик турган саҳифасига тикилди. Зум утмай, жимжит саломхонада шоҳнинг уйчан, тиниқ овози янгради.

— «Биров алардин савол қилдиким, дарвишлик сизга маврусдир¹ ёки муктасаб?² Алар дедилар: тангри ҳукми била бу саодатқа мушарраф булдук, — дея кунлига беҳад марғуб булган парчани ҳафти қироатнинг инжа товланишлари билан таъкидлади Бобур. — Дерларки, аларга ҳаргиз қул ва додак³ булмас эрмиш. Алардин бу маънида сурабтурлар. Алар дебтурларки, қачон бу бандалиғ хожалиғ била рост келур?!»

У китобдан нигоҳини узиб, қад ростлаб ўтирди, кунгураддор қандилга, унинг порлоқ ёғдусида зар сочиб ёнган нақшларга илк бор кураётгандек хийла вақт термилиб қолди, ниҳоят, толгин бир товуш билан хаёлчан такрорлади:

— «Қачон бу бандалиғ хожалиғ била рост келур?!»

Ва уз саволига жавоб ахтарган каби, нигоҳи яна чароғон саҳифалар узра кеза кетди.

Ҳофиз Куйкий ҳануз мунтазир қул қовуштириб утираркан, ҳамсуҳбатининг улуғвор чеҳрасида лаҳза сайин тажассум топаётган турфа ҳисларнинг оний жилваларини, фикрнинг тутқич бермас шиддатини зур диққат билан кузатар, улардан ўзича маъно топмоққа тиришар эди.

— Алишербек беназир зот эрди, — деди Бобур китобдан бош кутариб. Қийиқ кузларида ҳоргин қувонч учқунлари чақнар эди. — Ҳар дафъа ўқиб ҳайрат қиламенки, туркий тилда ҳеч ким ашборни ул ҳазратдек кўп ва хуб айтқон эмас.

— Яхши китоб — киши руҳининг жон озиғи, — деди Ҳофиз Куйкий уни қувватлаб.

— Ҳар қандай кишининг ҳам эмас, — дея бирдан эътироз билдирди Бобур.

— Албатта, олампаноҳ. Лекин яхши китобни ўқиган кишига ҳам яхшилик шарофати юқмоғи шубҳасиздир.

¹ Маврус — мерос.

² Муктасаб — касб.

³ Додак — чури.

— Уқиганга юқмайдир, мавлоно! — Бобур Мирзонинг қайсар қошлари мардона чимирилди. — Уққанга юқадир.

— Ҳақ сўз, олампаноҳ.

Орага оғир дам жимлик кирди.

— Олампаноҳ... — Ҳофиз Куйкий шоҳга қимтинибгина мурожаат қилди. — Менинг қутлуг ҳузурингизга келмоқдан мақсадим, аввало, сиз зоти шарифларини зиёрат этмоқ бўлса, сунг шуҳрати етти иқлимга машҳур алломаларингиз билан танишмоқ, кутубхонангиздаги ноёб дурдоналардан баҳраманд бўлмоқлик умиди ҳамдир. Камина қулингиз не вақтлардан буён илми тарихга доир бир рисола битмак орзусида юрадирман. Кутубхонангизда тиллога топилмас муътабар китоблар бисёр, деб эшитаман. Агар зоти муборақлари ижозат этсалар...

Бобурнинг чеҳрасига таажжуб ифодаси қалқиди:

— Мавлоно Абулвоҳид Фориғий сизни кўп улуг аллома деб таърифлаб эди, таассуф...

Ҳофиз Куйкий кутилмаган бу гапдан гангиди, каловланиб бошини кутарди:

— Олампаноҳ...

— Ниятингиз холис эканига шубҳа йўқ, мавлоно, бироқ... — Бобур сўхбатдошини аягандек, бир зум тараддуланиб қолди, — бироқ, илм кўйида уларини бозордан олиб бозорга солгувчи баъзи кимсаларнинг алломаликлари менга ҳар вақт кулгили ва қалбаки туюлур!

Олим дув қизарди, урнидан оғир қўзғалиб қўйди: ер ёрилса киргудек ҳоли бор эди, аммо ер ёрилмади!

У сунгги журъатини тўплаб, ҳаяжон ичра изоҳга оғиз чоғлади:

— Олампаноҳ менинг тилагимни янглиш англадилар чоғи...

— Сизни ранжитмоқ мақсадим йўқ эди, — деди Бобур кулимсираб. — Фақат сўз урни учун айтдим, холос. Зеро, умрим мобайнида қалбаки тангалардан кўра қалбаки алломаларни кўпроқ учратдим. Аларнинг ҳақ ва маърифат номидан сўйлаган ёлгонлари мени муттасил ғазабга солди, имконим етган чоғларда ундай бетавфиқларнинг барчасини оғир жазоларга мустаҳиқ этдим. Имоним комилки, бу қилмишим қодири ламязалга ҳам хуш келгай! — Бобур, товушининг алланечук кескин пардаларда янграб кетганини сизди шекилли, хиёл тин олиб, вазмин оҳангда сўзлай бошлади. —

Раҳматли падари бузургворим айтур эдилар: жаннатмакон имом Муҳаммад Ғаззолий ҳазратлари Бағдод мадрасасида таҳсилни тугаллаб, карвон билан уз юртларига қайтар эканлар. Йулда карвонни қароқчи босибдир. Қароқчилар савдогарларнинг мол-мулкларини тортиб олибдилар. Ҳазрати имом қароқчибошига рубару бўлиб арз этибдилар: «Мен бир толиби илмман, на олтин, на кумушим бор. Бор буд-шудим икки сандиқ китоб эрди, одамларинг тортиб олдилар. Эй марҳаматлиг сардор, амр этким, китобларимни қайтариб берсинлар. Бари бир аларнинг сенга ҳам, йигитларингга ҳам ҳеч нафи йуқдир». Қароқчибоши қаҳрга миниб суроққа тутибдир: «Хуш, алардин сенга не наф бор?» Имом ҳазратлари бениҳоя таажжубга қолиб: «Нечун наф етмасин? — деб жавоб берибдилар. — Ахир, бу менинг ун йил мусофирликда риёзат чекиб орттирган илмларим-ку!» «Сен узингни олим санайсанми?» дебди қароқчибоши. «Оллоҳнинг инояти билан...» дебдилар имом ҳазратлари. «Йуқ, сен олим эмассан! — дебди қароқчибоши. — Чиндан ҳам фозил бир кимса булсанг эрди, китобларинг буткул йуқолса-да, парвойингга келтирмаган булур эрдинг. Чин олим кишининг илми сандиқда эмас, юрагида булур, уқдингми?» Қароқчибоши шундай дея имом ҳазратларига марҳамат курсатиб, сандиқларини қайтариб беришни амр этибдир. Ул зоти шарифга ваҳший бир қароқчининг бу янглиг маломат-миннатлари ғоят оғир ботибдир. Йулнинг қоқ уртасидан ортга — Бағдодга қараб қайтибдилар. Қайтадан мадрасага кириб, ушал икки сандиқ китобни хатми кутуб чиқибдилар ва барча эгаллаган илмларини юрак ва кунгилнинг қатларига жо қилиб олгунларига қадар мадраса остонасини тарк этмабдилар. Шундан сунг имом ҳазратлари ҳаргиз китобга қарамабдилар: илм ул зоти бобаракотнинг қалб чаманида яшнаш бошлабдир.

Ҳофиз Куйкий бутун вужуди қулоқ бўлиб тингларди.

— Оқибатда имом ҳазратлари илмда шундоғ улуг мартабага етибдиларким, кишилар: «Агар бу ёруғ оламдан Қуръони шариф йуқолгудек булса, имом Муҳаммад Ғаззолий қайта тиклаб берадир», дейдиган бўлибдилар, — дея сузини тутатди Бобир ва олимга синовчан тикилди.

Олим ич-ичидан изтироб чекар, унинг сузлари ҳақ эканини чин дилдан эътироф этса-да, узга бир фикр

хаёлидан кетмас эди: «Қилич сиққан қинга қалам сикмас экан-да...» Юрагининг тубидан эътироз галаёни тошиб келса ҳамки, бошини қуйи солиб, тасдиқ аломати билан чекланмоққа тиришди:

— Куп ибратомуз ривоят экан, олампаноҳ.

Бобур шаҳодат бармоғи билан кумуш лавҳни аста чертганча ҳамон саволомуз тикилиб турарди:

— Хуш, мавлоно?

— Олампаноҳ... — Ҳофиз Куйкийнинг манглайдаги чизиқлар янада чуқур тортди, мулоҳаза юки слкаларидан харсангтош бўлиб босди, андиша тиғи тилига кундаланг келди — қийналди, аммо бари бир... чидаслмади: — Шаккок қулингизни маъзур тутинг, олампаноҳ, бироқ, таассуфки, сизни ҳам кўп донишпарвар зот, илм-маърифатнинг чин ҳомийси, деб таърифлаб эдилар!

Олимнинг куксини тулдирган безовта оғриқ бирдан тинди, сунг уртага чўмган қалтис сукунат ичра, бутун вужудини ларзага солиб гурсиллаётган юрагининг дупури яққол эшитила бошлади.

Ва баногоҳ... даргазаб фармон урнига момақалди-роқдек қаҳқаҳа янгради. Ҳофиз Куйкий қулоқларига ишонмай бошини базур кутарди-ю, кузларига ҳам ишонмай қолди: шоҳнинг юзида табассум балқирди!

— Боракалло, мавлоно! — деди Бобур кузларига қалққан ёш томчиларини артиб. — Дов юракли кимса экансиз! Асли бу истехзоларни сизни бир синаб кўрмоқ йулига айтиб эдик. Эътиқодингиз шаъни учун, анинг поклиги учун бизнинг на савлатимизни, на давлатимизни истиҳола этдингиз! Билсангиз, шу чоққа қадар камдам-кам одам бизнинг бу йусин даъволаримизга эътироз айтган. Аксинча, бундай дамлар аксарият киши йуқ гуноҳларига ҳам иқрор бўлиб, тавбатазарруга зўр берадур. Тасанно журъатингизга, мавлоно! Чин фозил инсон асли шундай булмоғи лозим. Зеро, одамизод иймонининг барқарорлиги аввало унинг не чоғ мард ва ҳақгўй экани билан улчанур. Бизни қора тортиб шундоғ жойлардан заҳмат чекиб келибсиз, наинки, мурувватимизни дариф тутсак!

Ҳофиз Куйкий бори-борлиги ҳаяжондан титраб, қуллуқ қилди.

— Бизнинг ҳузуримизга не-не муҳтарам зотлар ганжу давлат тилаб, рутбаю унвон тилаб қадамранжида қилдилар, — дея сузида давом этди Бобур. — Лекин шу вақтгача китоб излаб, маърифат истаб келган бир кимсани кўрганимиз йуқ эди. Шукур тангригаким,

алҳол иноят айлаб, зориқиб куз тугган кишимизнинг дийдорига етиштирди. Ҳар қандоғ ноёб китобимиз булса, сиздан айлансин... Дарвоқе, рисолагиз нима хусусда?

— Олампаноҳ, не вақтларки Чингизхон ва унинг оли¹ ҳақида бир рисола битмак орзуси кунглимга ором бермай келадир. Маълумингизким, бу улуг салтанат эди, анинг такомил ва тараққиёти ҳам, таназзулу инқи-рози ҳам мени бирдек ҳаяжонга соладир. Алалхусус, Чингизхон зурёдларининг тақдири, жорий этган тар-тиб ва қонунлари, давлатни идора этмак усуллари... Муқояса ибратига сизнинг мамлакатдорлик сиёсатин-гизни ҳам бир сидра назардан кечирмоқ умидидамен.

Бобур унинг сузларини диққат бериб эшитди.

— Ғоят мушкул юмушга қўл урибсиз, мавлоно, — деди у. — Хайр, Оллоҳ мадад берсин, йўлингиз оқ, йўлдошингиз ҳақ булсин. Илло бу бебақо дунёда фақат ҳақ суз боқий қолур. Қасрлар емирилур, салтанатлар тузар, асъасою дабдабалар йитар... Ёруғ жаҳонда қирқ саккиз йил умргузаронлик қилиб англаган ягона ҳақи-қатим шу, мавлоно. Шундай машаққатли бир ишни уҳдангизга олган экансиз, имконимиз етган кумакни бермоқ биз учун фарзул вожибдур. Марҳамат, хонадо-нимизнинг ҳам, кутубхонамизнинг ҳам тури сизники. Фаҳми ожизимча, мутолаани Баҳоуддин Муҳаммад Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушой» китобидан бош-ласангиз чакки булмас.

Ҳофиз Куйкийнинг кузлари чақнаб кетди:

— Мен ул муборак зотнинг бу табаррук асарини не вақтлардан буён излайман, олампаноҳ!

— Хайр, неки излаганингиз булса, топмоққа биз балоғардон, — дея кулимсиради Бобур. — Валескин, бизнинг салтанат хусусида бирор нима демоқдан ожиз-ман. Мавлоно, бу сиз ҳавас қилгудек барқарор салта-нат булмоғига кўзим етмайдир. Бу зарурат туфайлидан пароканда элатларининг боши қовуштирилган бир ви-лоят, холос. Умид қиламенки, сузларимни камтарлик-ка йўймагайсиз. Зеро, зукко муаррихсиз, барчага эрса-да, сизга махфий эмаским, манфаатлар талоши узра қурилган салтанатнинг замини ҳамиша омонат булур!..

Улкан сарой сув куйгандек жимжит эди.

— Сизни менга худо сткурди, — деди Бобур. — Мен ҳам бошимдан кечмиш воқеаларни қоғозга тушириб,

¹ Оли — авлоди.

тартиб бермак орзусида эдим. Баъзи ниҳояга етган саҳифалар бор, насиб этса, уқиб кенгашурмиз.

— Бош устига, олампаноҳ. Бу азиматингизни тангри таоло муборак қилсин!

— Иншооллоҳ.

— Шул олижаноб мақсадингиз кунгилдагидек уринланса, куп улуг иш булур эди. Қандоқ ном билан атамоққа қарор бердингиз, олампаноҳ?

— Номи? — Бобур икки-уч дақиқа уйланиб қолди, сунг узил-кесил бир тарзда: — Номи «Воқсоти Бобур» булур, — деди.

— Маъқул, олампаноҳ.

— Сиз йулдан ҳориб келгансиз, — деди Бобур, — толиқмадингизми?

— Йуқ, йуқ, олампаноҳ.

— Ҳа-а... Тошканддан қачон чиқиб эдингиз? Эл-улус, раиятнинг кайфияти нечук? — Бобур кутилмаганда суҳбат мавзуини узгартирди. — Фаркатда истиқомат килурми эдингиз?

— Ҳа, олампаноҳ.

— Самарқанддан қувилиб, Андижон айрилган саргардон кунларим ул манзилда бир муддат туриб эдим, — дея Бобур ҳаёлчан сузларкан, туйқусдан товуши ҳайратомуз оҳанг касб этди. — Ёдимда, бир оқшом бир юзу ун олтига кирган кампирнинг кулбасида ёмгирдан жон сақлаб эдим. Куп умр топқон табаррук кампир эди. Бир оғаси соҳибқирон Темурбек замонасида черикка қушилган экан, муттасил шуни айтиб суйлар эди. Оғасини «Ҳиндистонда улган», деб эди. Манглайимга битмиш гаройиб савдони қурингим, бу кун ушал қуҳна кампирнинг тилидан тушмаган етти ет юртда ултириб уни эслаётирман... Ҳа-а... Сиз бунга қай йул билан келдингиз? Хурмузданми?

— Йуқ, олампаноҳ. Олой ва Қоратегиндан ошиб, Масчоҳ кентига утдик, андин Обигарм ёқалаб, Ҳисор водийсига тушдик.

Бобур сергак торгди:

— Масчоҳ?! Ғалат! Йуқса, Обибурдондан ҳам утган чиқарсиз?

— Ҳа, олампаноҳ.

— Ё қудратингдан! — дея хитоб қилди Бобур. — Ахир, биз бир пайтлар Кобул сари отланганда худди шундоғ йул тутмиш эдик! Сиз эса, букун гуё билгандек, ортимиздан изма-из юриб келибсиз. Во ажаб! Обибурдондан ошган чоғимиз бир чашма лабида тухтаб

эдик. Шу чашма еқасида бир тошга байт ҳам ёздириб эдим. Баногоҳ кузингиз тушгани йўқми?

Олим афсусланиб бош чайқади:

— Ҳеч, олампаноҳ... Не байт эди узи?

— Ҳануз хотиримдан учган эмас, — деди Бобур. — Жонфизо байтлар эди:

Шунидам ки, Жамшиди фаррух сиришт,
Ба сарчашмас бар санге навишт:
«Бар ин чашма чун мо басе дам заданд,
Бирафтанд чун чашм барҳам заданд...»¹

Бобур Мирзо қаттиқ ҳайратга тушган эди. Аммо чинакам ҳайратангиз ишлар кейинчалик — орадан асрлар утгач содир бўлиб, орадан асрлар утгач ошкор бўлажагини у мутлақо билмас эди.

...Минг туққиз юз эллик учинчи йили археологик экспедиция Обибурдон қишлоғидан Бобур байт ёздириган уша харсангтошни топади. «Бобурнома»да қайд этилган тафсилот далили шу йўсин қулга киритилади. Лекин энг ҳайратланарли нуқта шундаки, қиссамиз қаҳрамонидан уч аср муқаддам яшаб утган шоирлар шоҳи — Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг жонбаста каломидан вужудга келган ва ҳушнаво шоир Мирзо Бобур, кунглигагина эмас, балки чунг харсанга ҳам нақш эттириб абадият бағишлашга интилган бу байтлар, орадан уч аср утгач, яна бир буюк оташнафас шоир — «рус шеърятининг қуёши» Александр Пушкиннинг ҳам юрагига титратма солади: «Боқчасарой фаввораси»га айнан шу байтлар эпиграф қилиб олинди!

Бир-бирига ғойибона талпинган буюк қалблар ана шундай ғойибона дийдор қуришадилар. Бир-биридан асрлар оша, миллатлар, тил ва мазҳаблар оша айри яшаган уч даҳо шоирнинг сунмас нафаси бу байтларнинг мўъжизакор қудрати туфайли шу тариқа улуғвор сир, тенгсиз сехр касб этади. Вақтнинг қаттол, бешафқат еллари турфа замонлар қаърига совурган уларнинг жисму жони Шеърят дийрининг боқий бағрида ягона ватан топади...

Бу ҳаёт чашмаси қошига биз каби жуда кўп киши-

¹ Эшитдимки, қутлуг табиатли Жамшид бир булоқ бошида тошга шундай деб ёздирибди: «Бу чашма қошига кўплар биз каби келиб ултирдилар, биз каби кетдилар ва йўқ бўлдилар».

лар келдилар, тириклик нашъасига гарқ булиб ултирдилар, сунг бир-бир абадий йуқлик сари кетдилар.

Букун чашма лабида биз завқу сафога тулиб ултирибмиз.

Биздан аввал утганларнинг барчаси кетди.

Биздан кейин келгувчиларнинг ҳам барчаси кетажак.

Бизнинг ҳам азалий қисматимиз шу.

Ҳаммамиз кетурмиз — истисносиз, истиғносиз. Бу чашма қошида на жисмимиз, на исмимиз собит қолур. Фақат, қачондир, қайдадир уртанган юракнинг уртанган тили билан бир ҳақ суз айта олган бўлсак, ёлғиз шу сузгина замонлар суронига буй бермай, асрлар оша, миллатлар, тил ва мазҳаблар оша ҳаққа ташна, уртанган бир юракка етиб бормоғи эҳтимол...

Қайда у — уша Улмас суз?..

* * *

Ҳофиз Куйкий Бобурнинг рағбати туфайли зур ҳавас ва иштиёқ билан ишга киришди. Олимнинг бошдан кечирмиш уқубатлари шоҳ кутубхонасининг остонасидан ичкари ҳатлаш биланоқ буткул унут булди. У кўҳна қўлэмаларнинг сарғайган саҳифаларини куз нури ва юрак қони билан мунаввар этиб, тарихнинг унутилган, чалкаш суқмоқлари орасидан Ҳақиқат водийси сари элтувчи чағир тошли ягона йўлни излашга тушди...

Бобур илк учрашувдаёқ мусофир аллома сиймосида ота юртдан дуои салом келтирган меҳмонни эмас, балки улкан тафаккур соҳибини курди, аҳли дониш билан суҳбатни ҳар қандай вақтичогликдан афзал билгани сабабли, уни ҳар оқшом ҳузурига чорлаб, дустона иззат-икром ва лутф-карамлар кўрсата бошлади. Ҳофиз Куйкий суҳбат асноси буюк ҳукмдор қаршисида утирганини деярли унутиб қўярди: Бобур Мирзонинг теран салоҳияти, фавқулодда тиниқ ҳофизаси, фикридаги мантиқ қудрати унга умрини ёлғиз илму фанга бахш этган, мубоҳасада беназир нуроний алломани эслатар эди...

* * *

Тун. Олам фароғат оғушига чўмган. Сарой этагидаги қатор хос ҳужралардан бирининг даричасида мил-

тиллаётган танҳо чироқ шуъласигина поёнсиз зулмат салтанатига таҳдид солади.

Елкасига енгсиз жубба ташлаган Ҳофиз Куйкий мутолаадан толган кузларини бир зум қоғоздан узиб, аста деворга суянди. Манглайини сийпаганча даричадан ташқарига тикилди. Осмоннинг кафтдек бурчи оқариб куринарди.

Кеча оқшом суҳбат воқеъ бўлгач, Бобур унга бир жуъз қоғоз узатиб, сскин кулимсиради.

— «Воқеот»ми, олампаноҳ?

— «Воқеот».

«Воқеот»нинг қудратли сеҳри Ҳофиз Куйкийнинг ақлу ҳушини тамоман мафтун этган эди. Бобурнинг улугвор, шавкатли сиймоси олимнинг куз унгида сатрма-сатр юксалиб борарди.

Унинг нигоҳи яна қоғоз бетида кезишга тушди.

«Фаргонанинг жануби тарафидаги қасабалардан бири Андижондурким, васатта воқеъ булубтур, — деб ёзарди Бобур соғинчдан уртаниб. — Андижон эли турктур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йуқтур. Элининг лафзи қалам била росттур. Анинг учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибдур, бу тил билладур...»

Осуда, оромбахш тун. Бесар ой кукдан маъюс термилади. Боғда мастона ҳидлар гуркирайди. Юрак аллақандай исмсиз туйғулардан оҳиста орзиқади. Олим миждаларини юмган куйи ана шу исмсиз туйғуга исм топмоққа тиришади: нима бу — соғинчми, андуҳми, ҳасратми? Балки, ушбу гузал лаҳзаларнинг энди асло такрор бўлмаслигини, дақиқалар ҳосиласи — умрнинг бебақолигини яна бир карра анлагани туфайли кунгил пинҳоний изтиробда сирқираётгандир?

Олим хурсиниб қуйди, қалам оқ қоғоз узра шодон югура бошлади:

«...Куп вақт ҳазратнинг файзиёб суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, ушмундоқ гариб ҳолни фаҳм этдимки, ҳазрат соҳибқирон Амир Темур Курагоний ва жаннатмакон Мир Алишерга бирдек улугъ эътимод боғлагон эдилар, аларнинг қутлуғ номларини ҳаргиз тилдан қуймасдилар. Ҳазрати Мир ҳаётлигида дийдор насиб этмаганини мутгасил таассуф била суйлар эдилар...»

У қаламни лавҳнинг бир четига қуйиб, уйга толди. Суронли замонларнинг шиддатвор тўлқинларида саро-

сар суринган, уз дилига беҳад яқин бу икки буюк зот — Мир Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида уйлаб кетди.

...Ҳаёт уларнинг дийдор қуришувини ҳуш қурмаган эди. Улар то тирик эканлар, бир-бирлари сари мислсиз ихлос ва иштиёқ билан талпиндилар. Иккисининг ҳам қалбида бир-бирига айтилиши шарт ва муқаррар бўлган жуда кўп гаплар пинҳон қолди.

Ва фақат улим, шафқатсиз, одил улимгина уларни дафъатан яқинлаштиради — улар ягона бир замин тупроғида, бир-бирларидан бор-йўғи юз эллик қақирим масофа нарида, бир-бирларидан буткул беҳабар мангу маскан ва фароғат топадилар, уларнинг боқий ва мардона руҳи юлдузларга тулган ягона осмон остида беором кеза бошлайди.

Юз эллик қақирим!.. Ёвқур, уқтам чавандоз бу масофани учқур тулпорда икки кечаю кундузда босиб утмоғи тайин. Аммо орадан асрлар утса ҳамки, улар шу манзилга абадиян мутеъ бўлиб қолаверадилар, бир-бирларининг истиқболларига ҳеч вақт пешвоз чиқа олмайдилар ва қалбларигаги бир-бирларига айтилиши шарт ва муқаррар бўлган жуда кўп гапларни ҳеч қачон айта олмайдилар...

Бироқ Ҳофиз Куйкий — Мовароуннахрнинг зукко алломаси, қисматнинг бу турфа савдоларидан ҳали мутлақ беҳабар эди. Ногаҳоний, нотаниш бир галаён олимнинг куксини туйқусдан ҳаяжонга тулдирди. Шу лаҳза Бобурни кургиси, дилидаги гаройиб туйгулар ҳақида унга сўзлагиси келди, қалбини чулғаган ва ўзи ҳам англаб етмаган бу ғалати ҳисларни фақат шу закий зотгина тушуна олишига чин юракдан ишонди.

Аммо бу айни пайтда рўёбга чиқмоғи мушкул бир истак эди. Бу вақтда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо улкан салтанатнинг улкан ташвишлари билан мамлакатнинг жанубий вилоятларида икки кундирки, беҳаловат кезиб юарди.

Олим уридан енгил қўзғалиб ташқари чиқди, айвоннинг нақшпикор устунига суянгача нимгатири оқиш тусга кира бошлаган Машиқ томон тикилган куйи сас-салосиз туриб қолди.

Тонг яқин эди. Ҳофиз Куйкий Ҳиндистон тупроғида бедор қарши олаётган ун иккинчи тонг ёришиб келарди.

Боги Нурафшон — ер юзининг жаннати — сирли фароғат ва шукуҳга тулиб шовиллайди.

Ҳофиз Куйкий бу дилқаш масканга биринчи кунданок қизгин меҳр қўйди. У кун бўйи гоҳ кутубхонада, гоҳ ҳужрасида мутолаадан бош кўтармай утиради, оқшом тушиб, қош қорая бошлагач, адоқсиз боғ саҳнида хаёлкаш кезиб, ҳорғинликни буткул унутади.

Шундай оқшомларнинг бирида у Бобур Мирзога дуч келиб қолди.

Боғ этагида, азим шамшод ва дафна дарахтлари орасида қад кўтарган муаззам тоқи равоқда Бобур ёлғиз утирар эди. Умрининг сунгги йилларида у саройдаги хушчақчақ сурон билан тула базму томошалардан совиган, жон олғувчи ҳинд раққосаларнинг ситамкор ишвалари ҳам, булбулигуё шоирларнинг шон-шуҳрат кўйида уртаниб айтғувчи дилрабо байтлари ҳам энди кўнглига завқ бағишламас эди. У куп вақтини куздан йироқ, хилват шу тоқи равоқда танҳо утказар, аҳён-аҳён, ҳуши келган чоғлардагина Юсуфийни чақириб, гулоб буюрар эди. Бундай пайтларда Боги Нурафшонга теран сукунат тукар, олампаноҳнинг дардманд, мискин кайфиятини сезган сарой аҳли, мулозимлар ун чиқармасликка тиришар эдилар.

Ҳофиз Куйкий Бобурни қаттиқ хаёл оғушида кўриб, секин изига қайтмоқчи бўлди. У қизғиш қум сепилган йулкадан муъжаз хиёбонга бурилганида, ортидан Бобурнинг:

— Мавлоно, марҳамат қилгайлар! — деган маънос овози эшитилди.

Тоқи равоқда, қизил сандал оғочидан ишланган пастак хонтахта устидаги олтин барқашда мунаққаш кузачалар, нафис чинни пиёлалар тизилиб турар эди. Ҳофиз Куйкий оҳиста таъзим қилиб, пойгакка тиз чукди.

— Истироҳатму? — Бобур кузларини қисганча қулимсираб унга қаради.

— Ҳа, олампаноҳ, бу кун оқшом гоят латиф...

— Ҳа-ҳа... — Бобур бош ирғади. — Латиф, латиф...

Хийла вақт сузсиз-садосиз қолдилар. Қуёш боғ ортида жимирлаб оқаётган Жамна сувига зар кокиллари ювмоқда эди. Ниҳоят, Бобур интиҳосиздек туюлган жимликни бузиб:

— Ушнинг оқшомлари ҳам куп сулим, тароватли булур, — деди.

Ҳофиз Куйкий бош ирғаб қуйди.

— Бу оламда мен кезмаган юрт кам қолди, — деб давом этди Бобур уйчан оҳангда. — Не-не гузал масканларни забт этмадим! Лекин ҳеч қайда Ушдек латофатлиг бир вилоятни курмадим...

У хаёлга чумганча тагин жим булиб қолди.

— У срда бир устувор тоғ бор, Бароққуҳ дерлар. Мен Ушни олганимда — тарих туққиз юз иккида — тангри таоло инояти билан ушбу тоғнинг тумшугида бир айвонлиқ ҳужра солдим... Тамом шаҳр ва маҳаллот оёқ остида эди. Ҳануз уша ҳужра куз унгимдан кетмайди. Айниқса, шу кунлар... Қани эди, инон-ихтиёрим ўзимда булсаю беш кунлик гуноҳкор умрнинг қолганини уша ҳужрада уткарсам! — дея туйқусдан шивирлади Бобур.

Ҳофиз Куйкий унга ҳайроналик билан қаради. Бобур гуё суҳбатдошини унутгандек паришон ултирар эди.

— Минг таассуфки, дард бор, дармон йўқ. — У огир тин олди. — Салтанат шундай бир тилсим эканки, мавлоно, уни қулда тутмоқ учун киши аввало қулидаги инон-ихтиёридан халос булмоғи лозим экан...

Ҳофиз Куйкий нима деярини билмай қолди.

— Мени «соҳиби салтанат», «етти иқлимнинг шамси анвори», «шаҳаншоҳи олам», деб кукларга кутарадилар, — дея ҳасратли товуш билан сўзларди Бобур. — Лекин бирор кимса билмайдики, мен ҳам асли шу ёғоч тахтга қарамман, мана шу ялтироқ тожга қулман... Илло, ҳар бир банда фақат Оллоҳагина қул эмас.

Олим бирдан қизаринди. Ахир, у ҳам Бобурни неча дафъа такрор ва такрор айни уша сўзлар билан мадҳ этмаганмиди? Лекин азал-абад шундай бўлгач, унда не ихтиёр? Чиндан-да, мушкул муаммо бу: ахир ҳукмдорни инсон инсонни атаганидек, «биродар» ёхуд «оға», ёхуд «ини» деб атаб булмаса!..

Демак, бу сўзларни у ҳар сафар ботиний истехзо ва ижирғаниш билан тинглар экан-да...

Ҳофиз Куйкий ҳиндлар Бобурга «қаландар шоҳ» дея ном берганликлари бежиз эмаслигини дафъатан англади.

— У юртлар энди бизга ҳаром... — Бобур қулидаги пиеладан аста гулоб хўплади. — Олманинг сарҳилини қурт ермиш. Юрт бузғувчи, бадфсъл, бойқуш шоҳларга қолди у вилоятлар... Аларнинг ақли бошидаги тожидан ҳаргиз ташқари чиқмағай. Йўқса, бирининг этини бири еб, юртини ганимга берармиди?

Олимнинг вужудига симобдек титроқ югурди. «Аларнинг ақли бошидаги тожидан ҳаргиз ташқари чиқмагай...» Бобурнинг маҳзун, аммо маънодор бу сўзлари унинг юрагида илҳом утини еқди — шу бир жумла не вақтдан буён тухтаб ётган асарига нажотбахш куприк булиб тушуви муқаррар эди...

У олампаноҳдан тезроқ ижозат олиб қузғалиш истагида ургана бошлади.

Яна сукунат чуқди. Ҳофиз Куйкий на бу осойишта, дилбар сукунатни, на уйга толган Бобурнинг хаёлини бузишга журъат этарди.

Бобур ботиб бораётган қуёшдан кўз узмай утираркан, бир пайт алланарса ёдига тушган каби эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Моли вофир, эли кофир, йул ёвуқ...

Ҳофиз Куйкий бирдан сергак тортиб, Бобурга ялт этиб боқди.

— Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ, — дея бош чайқади Бобур ва жимиб қолди.

Ҳофиз Куйкий лол қотган эди: карвонсарой, Бахшитурк, бу сирли байт...

У фикрини йиғиб, нимадир дейишга оғиз чоғладию, ботинолмади: суҳбатдошининг қиёфасидаги ҳорғин изтиробни куриб, ҳозир ҳар қандай сўз ортиқча эканини пайқади.

— Мавлоно... — Бобур туйқусдан унга угирилди. — Сиз куп мушкулотларни кечирган соҳиби ақлсиз. Мен сиздан яна бир суроқ сўрасам майлими?

— Бош устига... — Олимнинг бирдан тили тутилди, сунг журъатсизгина: — Бош устига, олампаноҳ, — деди.

— Мана, сиз... Йўқ, Оллоҳнинг ҳар бандаси гоҳ худ, гоҳ беҳуд тушлар кўрур. Тушда кишига куп биликсиз нарсалар аён булғусидир. Шундай эмасми, мавлоно? Аммо менинг... Не вақтларким, мен муттасил бир туш куриб мазмунини англамоқдин ожизман. Тунлар баъзан яккаш бир йўсин манзара намоён булур, уша Фаркатда кўрганим — тошқин сой ҳудудсиз бир денгиз каби айқириб ётади. Сув бетини юпқа муз босган. Қулимда асо, муз узра шитоб ила қайгадир елиб бораман. Ҳар қадам кўйганимда оёғим остида муз қирсқирс ушалар, муз ҳар қисирлаганда юрагим қалқиб-қалқиб кетар... На денгизнинг поёни бор, на йулимнинг, ваҳм ичра қаро терга ботиб тентиб юраман. Саҳар чоғи ҳушим бошимдан учиб, не вақт ҳайрону

паришон ултираман. Сунг аркони давлат, мунажжимлардан таъбир сурайман «Олампаноҳ, муборак назарингиз тушган ул канора, иншооллоҳ, саодат соҳили булур», дейдилар...

Мағрибдан шамол турди. Гулларнинг боши эгилди. Қуешнинг сунги жилваси тоқи равоқнинг гулгун нақшларини яллиғлантирди.

— Саодат соҳили! — Бобур ениқ бир хурсиниш билан хитоб қилди. — Қайда у? Қай бахтиёр кимса унга етибдир?

Ҳофиз Куйкий ҳануз сомеъ булиб утираркан, лаблари беихтиёр шивирлади: «Дарҳақиқат, қайда у? Бу рубъи маскунда саодат истаган банда ҳар вақт унинг чин дийдорига эришурмикан? Дунени зир титраган жаҳонгирки унга етмаган экан...»

— Куп алломалардан, уломои киромлардан суроқладим: «Қайда у?» Кунгил тингудек бир жавоб топмадим, — дея давом этди Бобур. — Гоҳ айтдиларки, у чоғир денгизининг қирғоғида, гоҳ дедиларки, маърифат дарёсини канорасида... Гоҳ эса уқтирдиларки, савоб уммонининг сарҳадларида...

Ҳофиз Куйкий дилидаги гап тилига қай йусин қалқиб чиққанини билмай қолди:

— Саодат соҳили — ватанда, олампаноҳ...

Бобур бирдан ялт этиб қаради. Шоҳнинг ғамгин кузларида ногоҳ укинч куланкаси пайдо булганини куриб, Ҳофиз Куйкий гайришуурий тарзда унинг дилидаги битмас жароҳатга тиг тортганини пайқади-ю, хижолат чекиб, ерга тикилди.

Уфқ қуешни уз бағрига дафн этди. Булутларнинг кукси қонга тўлди. Олисдаги тоғлар унсиз фарёд чекди.

Еруғ оламда бу фарёдни муаззам тоқи равоқда уз ҳаёлларига гарқ булиб утиргани икки кишидан булак бирор кимса эшитмади...

* * *

Эртаси оқшом Бобур уни одатдагидек яна ҳузурига чорлади. Бу кун унинг кайфи чоғ куринар, кечаги маҳзун уйларида асар ҳам сезилмас эди. У фикҳнинг баъзи бир масалалари юзасидан олимдан фикр сўради, сунг «Воқеоти Бобур»нинг янги саҳифалари хусусида сўз очди.

Вақт шомга яқинлашганда, йирик лашкарбошиларидан бири — амир Султон Муҳаммад Дулдой кириб бош эгди:

— Олампаноҳ, шаҳнатун нажаф Ҳумоюн Мирзодин чопар келди!

— Ҳуш? — Бобур уткир кузларини амирга қадади.

— Ҳумоюн Мирзо кеча оқшом муборак ҳузурингиз сари отланган экан. Бироқ тонгласи Жунпурда боши бузуг ҳиндилар яна исён кутармишлар. Ҳумоюн Мирзо зудлик билан мадад тилайдир.

Бобур бир зум уйланиб қолди:

— Ҳа... Хожа Калон қайда?

— Хожа Калон ҳали Банголадан қайтгани йўқ эди. Олампаноҳ ижозат этсалар, туркман навкарини олиб, ҳозироқ йулга чиқур эдим.

Бобур бош ирғади:

— Маъқул. Отланинг. Фақат Гиссиддин қурчига стказинг: Қандаҳор йулига киши чиқарсин. Ҳасан Алининг бир туп йигитларини андин олиб Лоҳурга юбормоқ даркор.

— Лоҳурга?

— Жунпур рожаси Лоҳур бегининг қайниси булур. Мақол борким, узингга эҳтиёт бул-у, қушнингни уғри тутма. Бас, эҳтиёткорлик ҳеч кимсага зиён келтирган эмас.

— Бошим билан, олампаноҳ!

— Оллоҳ ер булсин. — Бобур кафтларини фотиҳага очди. — Омин, ё раббил оламин!

Султон Муҳаммад Дулдой юзига фотиҳа тортди-да, эшикка йуналди. У бусагага етганда Бобур:

— Амир Султон Муҳаммад! — деб чақирди янгроқ товуш билан. — Бир лаҳза сабр этинг! Ҳумоюн Мирзога амримизни етказингким, токи фақат ақл ва тадбир билан иш кургай. Уқдингизми? Сиздек соҳибтажриба кишига ҳеч бир ургатгулик ери йўқдур.

Султон Муҳаммад Дулдой таажжуб билан остонада қотиб қолди.

— Нечун тагофилланасиз? Англамадингизму? Бу сафар ҳам Балодардагидек қиргин-қиёмат қупмасин, дейман!

Амрнинг силлиқ мийиқлари асабий пирпиради:

— Амрингиз вожиб, олампаноҳ, аммо бу содиқ кулингизнинг фикри ожизига ҳам қулоқ берсангиз: бузукбошларнинг давоси — ёлғиз қилич!

Бобур кескин бош чайқади:

— Ғалат суйлайсиз, амир Дулдой! Мамлакатдорлик-да ҳар бир ишнинг уз мавриди бордир. Сиз бу юртда бугун бир бошни узсангиз, эрта сизга қарши иккиси бош кутаради. Сунг унутмангким... — У бир лаҳза тин олиб таъкидлади: — «Мурувват ва марди пешни холик ва халойиқ маҳмуд аст»¹. Бу ҳикматни ким лутф этган, билурмисиз?

— Олампаноҳ...

— Соҳибқирон Амир Темур Курагоний! — деди Бобур ўктам бир гурур билан ва суҳбатга яқун ясаган-дек, ўрнидан турди. — Хуп, ижозат, боринг. Сузларим қулоғингизда булсин!

* * *

Орадан уч ҳафта утди. Ҳумоюн Жунпурдан зафар қозониб қайтди. Агра шавкатли бир руҳга чулғанди.

Бир тонг Ҳофиз Куйкий дилгаш булиб уйғонди. Бомдод намозидан сунг ҳам кунгли ёришмади. Тунда курган аллақандай олоқ-чалок тушини эслади, жойна-моз устида утирган куйи таъбир излади.

Тушига раҳматли Биноқул кирибди: қулларини фотиҳага очиб турган эмиш.

«Арвоҳи чирқиллаб юрибдимикин? — дея эзилди Ҳофиз Куйкий. — Балки ҳақиқа дуои фотиҳа лозим-дир... Умидвор-умсинганлар озмиди, ахир?»

Шу уй баробари қалбида соғинч туйди, салдан кейин соғинч туйғуси айбдорлик ҳисси билан алмашди.

Биноқулнинг бевақт улимига у ҳам беихтиёр сабаб-кор эмасми? Нега худонинг бир мўмин бандасини йулдан оздирди? Ахир, ушанда йигитни бу хатарли орзусидан қайтарса бўлмасмиди? Ушанда бир муслим-нинг падари билан дийдор топишувига кумақлашай, ҳарна савоб деб, ўйлаган эди. Энди батафсилроқ мулоҳаза қилиб қараса, ота дийдори Биноқулга бир баҳона экан, холос. Ахир, у бедарак отасидан кўра кўпроқ Бобуршоҳ ҳақида ёниб сузламасмиди? Бобур Мирзонинг жонбаста газалларидан кўра кўпроқ жангу жадаллари тарихию музаффар жаҳонгирлик таърифини сураб-суриштирмасмиди? Нега ушанда манглайи қора бу гофил йигитни узининг уқубатли йулига ҳамроҳ, чигал қисматига ҳамдам этди? Чин саодат олис тоғу тошлар ортидаги бегона юртда эмас, балки илгидаги икки таноб срию косиблик дуконида эканини у гумроҳ ким-

¹ «Инсонпарварлик ва мардликни Олоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди»

сага уқтирмади? Не бойским, Бинокул Бобуршоҳга бу қадар ихлос қуйган эди?..

Нонушта чоғи ҳам шу андишалар хаёлидан нари кетмади. У ҳужрасидан чиқиб, аста кундалик машгулотларига отланганида, мулозим келиб ҳузури муборакка — шоҳ қабулига таклиф этди.

Бобур уни шу пайтгача ҳали бирор марта эрталабдан йўқламаган — оқшомларигина суҳбатга чорлар эди. Олим кутилмаган таклифдан таажжубланиб, сарой сари йўл олди.

Девонда Бобур негадир ёлғиз, аркони давлатдан ҳеч бир кимса куринмас эди, Ҳофиз Куйкий таъзим адо қилиб, курсатилган жойга ултираркан, Бобур унга синчков назар солиб:

— Устингиздан шикоятлар бор, мавлоно, — деди.

Ҳофиз Куйкий азбаройи гангиганидан талай вақт тили калимага келмай қолди.

«Ё раббано! Қуруқ тўхматдан узинг асра!»

Ниҳоят, юрак ютиб, буғиқ овоз чиқарди:

— Гофил қулингиздан не гуноҳ содир бўлибдир, олампаноҳ?

— Гуноҳ шулким, — деди Бобур қатъий оҳангда, — баковулларимиз сиздан қаттиқ ранжибдирлар: тортган таомларидан лоақал бир луқма танаввул этмас эмишсиз. Шу гап чинми, мавлоно?

Ҳофиз Куйкийнинг вужуди зириллаб бушашди.

«Хайрият!»

— Ҳа, олампаноҳ, — деди у бош ирғаб.

— Сабаб? — деб суради Бобур чимирилиб.

— Сабаб... Олампаноҳ, хотирингизга бад гумонлар келмасин, баковулларингизда ҳам, таомларда ҳам ҳеч бир айб йўқтур, — деди олим оҳиста тин олиб. — Алардин танаввул этмаслигимнинг боиси шундаким, мен тутмиш тариқат йули бунга имкон бермайдир. Маълумингизким мақомати нақшбандияга биноан, узганинг миннатисиз, узганинг меҳнатисиз, уз меҳнати билан топилган нарсагина кишига ҳалол саналур...

Бобур бирдан сузсиз қолди, сукутга чўмди.

— Хуп, бу узрингизни инобатга олайлик, — деди у ниҳоят, ҳамдардона бир йусинда. — Лекин сизнинг куча-куйларда сув ташиб, ер супуриб юришингиз уз шаънингизга ҳам, бизнинг шаънимизга ҳам ярашмас. Озига кучи етмаган мардум айтмасмики, мусофир меҳмонини сиғдирмабдир, деб.

Ҳофиз Куйкий хижолат чекиб кулимсиради:

— Кунгил туғри булгач, мардумнинг ҳар не гап-сузи ҳеч эмасми, олампаноҳ?

Бобур яна узоқ уйга толди.

— Хайр, майли, бироқ хизматингизга берилган мулозимларни жунатиб юбормоқ на ҳожат эрди?

— Олампаноҳ... — деди олим қулини куксига қуйиб. — Утиниб сурайдирмен, бу ҳаракатларим зинҳор ношукурлик деб баҳоланмаса... Начора, бу нота-вон банда мулозим сақламоққа қодир эмас. Мен — бир Оллоҳ қули, бас, узим қул булганим ҳолда, яна қай йусин қул сақламоққа ҳаддим сигсин?

— Нечук хотиримдан фаромуш буллубтур? — дея бош тебратди Бобур. — Ахир: «Қачон бу бандалиг хожалиғ била рост келур!» Шундай эмасми, мавлоно?

— Ҳаққаста рост, олампаноҳ.

Гап-суз тугагандек, ҳар ким уз фикр-уйларига гарқ булгандек эди. Бир пайт Ҳофиз Куйкийнинг қулогига аллақандай ҳасратли, шиквакор шивир чалинди:

— Унда бизнинг аҳволимиз не кечур, мавлоно?

Олим бошини кутариб, Бобурнинг мубҳам изтироб чуккан кузларини курди, курди-ю, ботиниб қараёлмади.

— Лаббай, олампаноҳ?

— Бизнинг аҳволимиз не кечур? — Шоҳнинг сезилар-сезилмас таассуф оҳанги зоҳир овози аста титраб кетди.

Ҳофиз Куйкий шошиб:

— Сизнинг йуригингиз булак, олампаноҳ, — деди.

— Нечун, мавлоно? Ёинким, тангрига бандаликни бизга раво курмайсизми?!

Яна эзгин жимлик, яна безовта сукут...

— Гоҳи дамлар озодаваш дарвеш булгим келади, — дея ногоҳ тилга кирди Бобур. — Барчасига этак силкиб. «Ҳайё ҳуйт!» деб оёқ етгунча кетсам, дейман... Мундин икки йил муқаддам Чандара отлиғ бир вилоятда булгон қаттиқ чопқиндан сунг шу хаёл хотиримга бот-бот келадиган булиб қолди. Ул қаттол бир жанг эдиким, тукилган қон дарё булиб, мурдалар эса ушал дарёда хас-чуп булиб оққан эдилар. Тангри бизга яна бир бор иноят қилиб, қулимиз баланд келган эди. Чопқиндан сунг барча беклар базмга йигилиб, зафар нашъасидан тулиб-тошиб суйладилар: ким филлар подасини талотуп этган, ким зарбзан палақмонларни ганимнинг узига қараб уқ отмоққа мажбур қилган... Мен эса бир сўз демай ултирардим, паришон, афтода-

қол. Куз унгимда содир булмиш қурқинч бир жасорат ақлу ҳушдан тамом айирган эди: жувонғор қуршовида қолган қалъа девори остида ҳинди аскарлари навқарларимиз зарбидан бир-бир қирилиб битдилар, ахири, ун беш нафар ёв аскари муқаррар бандилик хавфида қолди. Шу чоғ алардин бири ағдарилиб ётган ароба узра чиқиб, қилич яланғочлади, бошқа ун турт нафари бир-бир келиб қилич тиғига бошларини тутиб бердилар... Ниҳоят, қилич тутқон навқар қўйнидан дудама ханжар чиқариб, уз кўксига санчди... Аларнинг жасоратиға сидқидилдан тонг қолдим. Ва сунгроқ гуноҳкор дилимга ситам кирди.

Ҳофиз Куйкий, қаршисида кунгил ёриб истиғфор келтираётган музтариб бу кимсага ич-ичида Оллоҳдан шафқат ва мағфират тилар эди.

— Англадимки, бу улкада аларнинг ёлғиз жисмларини буйсундира олур эканман, руҳларини итоат эттирмакка ҳаргиз қудратим етмас экан... Ва яна англадимки, алар уз юртларидан тириклайин жудо булмоқдин кўра улимни афзал курдилар. Мен эса, не юз қароликим, узга юртни уз юртимдан афзал билдим...

Бобурнинг мискин кайфияти олимга ҳам юқди. Тусатдан олис тоғ этагидаги қишлоғини, китобларга тўла ҳужрасини бениҳоя соғинганини ҳис этди, ҳозироқ йўлга отлангиси келди.

— Қайтгим келадир, мавлоно! — деди Бобур тулиқиб. — Аммо имкон қайда?.. Сиз билан куришганимдан буён ғариб бир хаёл туну кун тиним бермайди: ул вилоятларни энди зуру зарб билан ола билмасмен. Хайр, олайин ҳам. Лекин дастимдан шунча ситам курган она юртимга яна ситам утказаманми?.. Йўқ, балки узга чора излаб курмоқ даркордир. Розимен, киндик қоним тукилмиш юртга шоҳлик миннатида халос булиб, қаландар либосида қайтай...

Яна дилгир сукунат ҳукм сурди. Бобур туйқусдан қўйи эгилиб, сирли товуш билан шивирлади:

— Мавлоно... Йўлга бирга отлансак, не дейсиз?

Ҳофиз Куйкий Бобурдан ҳар не суз кутса кутган, бироқ унинг бундай ногаҳоний кенгаш тилашини ҳаргиз хаёлига келтирмаган эди — эс-ҳушидан айрилгандек анграйиб қолди.

— Нечун жимсиз, мавлоно? — деди Бобур уртаниб. — Суйланг, бир суз денг!

— Олампаҳоқ... — Олим ночор тин олди. — Салтанат не булур?

Бобур паришон қул силтади:

— Эҳ, салтанат... Не булса — Оллоҳдан! Шу салтанат миннати умр буйи оёғимга кишан булди, муродимга — гов. Лекин... — у кучланиб, урнидан қузғалиб қўйди. — Лекин энди бир зур билан жаҳл қилурмену бу кишанни тилка-тилка этурмен!

Шу пайт хосхонага нафис шоҳи кўйлак устидан ёқутранг зарбоф камзул кийган етти-саккиз ёшлар чамалиг дуркун қизалоқ — Гулбаданбегим югурганча кириб келди. Отаси ҳузурида бегона киши борлигини куриб, пойгакда бир дам тухтади, сунг бошидаги нимпушти ҳарир румолини тузатиб, таъзим билан салом берди.

— Ваалайкум ассалом, она қизим, — деди Бобур чехраси ёришиб. — Келинг?

— Бегимлар канизлар билан байт айтаётирлар, падари муборак, — деди Гулбаданбегим туйгун кузлари чақнаб. — Соз чалиб уйин қилаётирлар. Мен тинглаб ултириб эдим, ногоҳ бир рубойини ёд олдим.

— Боракалло зеҳнингизга, она қизим! — деди Бобур жилмайиб ва Ҳофиз Кўйкийга қараб қўйди. — Қани, йўқса эштайлик, не рубойини ёд олдингиз экан?

— Сиз битмиш рубойини, падари муборак.

— Қани?

Гулбаданбегим бийрон тил билан, бурро-бурро ўқий кетди:

Туз оҳ, Заҳириддини Муҳаммад Бобур,
Юз оҳ, Заҳириддини Муҳаммад Бобур,
Сирриштаи айшдин кунгулни зинҳор
Уз оҳ, Заҳириддини Муҳаммад Бобур.

Бобур, кунгли эриб, қизини бағрига босди, манглайидан, юз-кузларидан сўйиб ўпди.

— Илоҳим, тангри уз паноҳида асрасин сизни, — деди. — Ҳофизангиз дуруст, она қизим. Фақат жузый бир саҳв қилдингиз, майли, ҳеч боқиси йўқтур.

Гулбаданбегим лоладек қизариб, отасига ҳайрон боқди:

— Қай нуктада, падари муборак?

— «Сирриштаи айш», деб ўқидингиз. Бу маъни форсийда асли «сарриштан айш» бўлур, яъниким, «қалаванинг учи» демакдир, — деди Бобур кулимсираб.

— Бегимлар ҳам, нозималар ҳам ҳали мен айтгандек ўқиб эдилар, — деди Гулбаданбегим хиёл тараддулланиб.

— Бегимлар ҳам, нозималар ҳам шундоғ ўқиган булсалар, — деб кулди Бобур, — у ҳолда, калаванинг учи ҳуб чувалган экан!

Ҳофиз Куйкий беихтиёр кулгига қушилди. Гулбаданбегим ҳам кўнгирокдек товуш билан кулиб юборди.

— Йўқ, мен бориб айтай, калаванинг учини топиб олсинлар, — деди у ва югурганча чиқиб кетди.

Бобур унинг ортидан термилиб қоларкан, лаҳза утмай, кузларидаги меҳр ўрнини андуҳ эгаллади.

— Мана, мавлоно, — дея хурсинди у олимга юзланиб, — ҳол-кунимни куриб турибсиз. Дарвеш булиб ватанга қайтмоқ орзусини қилурман-у, бироқ... бу дондек фарзандларимдан қандоқ кўнгил узармен? Йўқ, мавлоно, менинг имконим етмас мушкул савдо кўринадир бу... Дарвеш шоҳ булмоғи мумкиндир, аммо шоҳнинг дарвеш булмоғи...

Остона ортида бетоқат қадам шарпаси, ивир-шивир товушлар эшитилди. Бобур сергак тортиб, эшик томон қаради. Ранг-қути қум учган, фавқулудда бесар-безовта сарой муҳрдори Кичик Хожа эшик оғасининг ортидан шошиб ичкари кирди.

— Не гап? — Бобур унинг бежо авзойини куриб, илкис ўрнидан кўзгалди.

— Нохуш хабар, олампаноҳ! — деди муҳрдор нафаси тикилиб. — Афғон амирлари Бибан ва Боязид Қануждан қочиб, Шамсиобод қалъасини ишғол этмишлар, Абул Муҳаммад найзадор ожиз қолибдур. Фитнакорлар Гангдан утиб, Сарвар сари жадал босиб келмоқда эмишлар. Фотиҳон Сарбоний ҳам аларнинг химоятига таяниб, қайта бош кутармиш. Дехлидан ҳам чопар келди: Рано Сангонинг чериги шаҳарни тамом қуршов тутмишдир. Нусратшоҳ ҳам алар билан иттифоқ тузган эмиш!..

Кичик Хожа, келтирган бу хабарлари учун ёлғиз узи айбдордек, бошини қуйи солган куйи тош қотди.

Бобурнинг маҳкам қимтилган юпқа лаблари сезилар-сезилмас пириллаб уча бошлади, бодом қовоқлари остидаги қийиқ кузларида Ҳофиз Куйкийга бегона бир шиддат ва қаҳр алангаси ёнди.

— Уҳ, малъунлар! — деди у тишларини қисиб. — қасам кўр қилгур муртадлар! Неча дафъа аларнинг

сулҳ ва итоат бобида берган пуч ваъдаларига инондим, бироқ ҳар сафар ҳам мана шундоғ гофил қолдим. Бу ҳаёли бузуглар салтанатни эгасиз деб, Бобур мирзони улган деб гумон қиладилар, чамаси. Хайр, майли, узларидан утди — узларидан курсинлар! Лафзни унутқонларга шафқатни унутмоқ керак!

У кескин юриб эшик олдига борди, ҳануз музтар турган кичик Хожага шижоатли нигоҳини тикди:

— Хуш, Кичик Хожа?

— Лаббай, олампаҳо? — Кичик Хожа кузлари жавдираб унга юзланди.

— Ранг-руйингиз бир ҳолат?

— Олампаҳо...

— Нечун абдирайсиз? Бундоғ қаро кунларни ҳеч кўрмабмидингиз? Сиздек суянган тоғимизки шумхабар шабадасига тебранса, ҳуб булғон экан! Тагин узгалардан на гина қилайлик!

— Олампаҳо... — Кичик Хожа бемажол титраб, тилга кирди. — Камина қулингизнинг садоқати ҳам, жасорати ҳам зоти муборақларига кундек равшандур. Давлатингиз соясида куп марҳаматлар кўрдим, шавкатли кунларингиз саодатига шерик булдим, энди жаҳаннам комиға йулласангиз ҳам бош тортмай бормоқ мен учун фарздур. Фақат, кўнглингизга келмасин, паршонлигим боиси булак: мундин ярим соат бурун Шамсиобод қалъасидан фарзанди аржумандим Малик Хожанинг улигини келтирдилар...

Тош қотмоқ навбати энди Бобур Мирзога етган эди. У бир сўз дея олмай, жойида туриб қолди.

Барлос бекларидек алпкелбат, мутаассир чехрали Малик Хожага уч ҳафта муқаддам уз қули билан исфаҳоний қилич тортиқ этган, мўйлаби эндигина сабза ура бошлаган бу баҳодир йигитни юзбошилиқ мартабаси билан қутлаб, лутфу қарамлар кўрсатган эди. Мана, букун энди у йўқ. Унинг уша лутфу қарамларини деб шаҳид бўлибди!

«Ё раб! Қандоғ навқирон эди!»

— Оллоҳ сабр берсин, ҳабибим, — деди у кўкси хўрсиниққа тулиб ва муҳрдорнинг ғам букиб қўйган жуссасини бағрига босди. — Бошингизга шундоғ мусибат тушибди-ю, сиз нечун бунда юрибсиз?

— Олампаҳодан ижозат...

— Ижозат не! — деди Бобур койиниб. — Боринг, маърака тадоригини қуринг. Тухтанг! Раҳматлининг еши ун саккизмиди, ун туққиз?

— Ҳамал келса, ун тўққизга чиқур эрди, — деди кичик Хожа узини базур тутиб.

— Во дариг! Жувонмарг кетибди... — Бобур Мирзо суз тополмай қолди, ҳозир ҳар не таскин-тасалли айтмасин, жабрдийда отанинг мискин қўнглини кутармоққа ҳарчанд тиришмасин, барча ҳаракатлари зос, барча маҳрами асрорлиги сохта бўлиб чиқадигандек туюлди — эзилди, уртанди...

Хуфтон намози уқилгач, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо бошчилигидаги йигирма минг отлиқ-яёв қўшин шаҳар дарвозасидан гурас-гурас чиқиб, Агра сари мур-малахдай бостириб келаётган душман қарши-сига — ҳаёт-мамот жангига жўнади.

...Малик Хожанинг жанозасида Бобур Ҳофиз Куйкийга тасодифий кузи тушиб: «Ҳали учрашурмиз, мавлоно» деган эди, аммо оқшом олим у билан хайрлаша олмади.

Шу буйи улар олти ойдан сунг — Бобур Шимолий Ҳиндистонда тинчлик ва осойишталик урнатиб қайтгандан кейингина кўришдилар.

* * *

Ҳофиз Куйкий эрталабдан бўён кутубхонада мутолаа билан машғул эди. У не вақтларки бир китобни излаб юрар, уни Техронда ҳам, Истанбулда ҳам, Қоҳирада ҳам ахтариб тополмаган эди. Бобурнинг кутубхонасидаги дунёнинг жамики тафаккур хазиначаридан келтирилган қимматбаҳо қўлёзмалар орасида бу нодир асарнинг нафис наставлиқ хат билан кучирилган нусхасини кўриб, шоҳлик теккан гадодек қувониб кетди. Бу — Муҳаммад ибн Инъомнинг «Тарихи Туркистон» асари эди. Олим китобни зур иштиёқ билан мутолаа қилди, сон-саноксиз истило ва босқинлар, мислсиз кулфатларда топталиб, вайрона култепалар узра Қақнус сингари қайта мағрур қад тиклаган асрлар буйи кимсага буйин эгмаган она халқи, она юртининг шонли тарихи қалбига ларза солди, шу ажойиб, асар юрагида қўзгаган ҳайрат ва ҳаяжон тулқинлари тинмасдан туриб, уни она тилига угирмоққа киришди. Шу тариқа бор оламни унутиб ултираркан, китобдор келиб слка-сига оҳиста кафтини қўйди:

— Маъзур тутгайсиз, мавлоно, сизни йўқлаб келмишлар.

Ҳофиз Куйкий остонада хомуш қиёфада турган Юсуфийни кўриб, шоша-пиша ўрнидан қўзғалди:

— Не гап?

— Олампаноҳ сизни курмоқ тилайдилар, — деди Юсуфий гамгин товуш билан.

— Тинчликму? — Ҳофиз Куйкийнинг кунглида безовта бир ҳадик пайдо булди. — Не гап?

Юсуфий ердан куз узмай жимгина борар эди. Қоронгилик қўнида ҳайҳотдек булиб турган Боги Нурафшонга бурилиб, саройнинг оқ мраммар зиналаридан кутарилаётганда паришон оҳангда шивирлади:

— Олампаноҳ бетоб... Оғир ётибдилар...

Турдаги хосхонада беш-ун чоғли одам тўпланган, ҳамма ташвишманд қиёфада, шивирлашиб сузлашадилар.

Ҳофиз Куйкий юраги увишиб ичкарига қадам қўяркан, остонада кузлари қизарган, чехраси паришон Ҳумоюнга дуч келди. Четланиб йул бераркан, енгил таъзим билан сўради:

— Қиблагоҳингизнинг сиҳатлари нечук?

Ҳумоюн гамли кузларини ерга тикди.

— Шукур, — деди бўғиқ овоз билан. Кейин ипак салласининг печи билан кузларини артаркан: — Киринг, — деди.

Уртадаги баланд уринда Бобур Мирзо ётарди. Ранглари синиққан, киртайган кузларида интиҳосиз бир андуҳ...

— Саломатмисиз, олампаноҳ?

Бемор сезилар-сезилмас бош ирғади, кузларини шифтдан узиб, олимга қаради. Мавлоно Абулбақо унинг ёстиғини туғрилиб қўйди-да, Ҳофиз Куйкийнинг пойқадамига фотиҳа уқиди:

— Омин, дард берган танграм узи шифо берсин!

Хобгоҳ жимжит булиб қолди. Ҳофиз Куйкий икки кун муқаддам Бобурнинг ҳузурда Тошкандга қайтиш учун ижозат сураганини эслади.

«Бемаврид булган экан», дея кунглидан утказди афсусланиб.

Бобур бошини болишдан куч билан узиб, унга юзланди-да:

— Аҳволингиз нечук, мавлоно? — деб сўради.

— Оллоҳга минг қатла шукур, олампаноҳ.

— Сафарингиз қарибди-да?

Олим кулини куксига қўйди:

— Зоти шарифлари ижозат этсалар...

— Ижозат этурмиз! — деди Бобур ички бир зүриқиш билан, сунг мушкул бир вазиятда қолгандек, бошини

ёстикқа ташлади. — Мавлоно, менинг сизни бунга чорламоқдин мақсадим... — Уни бирдан йутал тутиб, сузи булинди. — Мақсадим шулки, битмак орзусида юрган таснифларингизга ривож тиламакдир, холос. Биздан не кумак лозим бўлса, зинҳор тортинмангиз.

— Куллуқ, олампаноҳ.

— Хотирингиздан фаромуш бўлмоғон эрса, илк бор суҳбат қурганимизда қалбаки алломалар хусусида сузлаб, сизга ноҳақ ранж сткурган эдим, — деди Бобур. — Азбаройи ушал кузи очик, қалби басирларга қаҳрим туфайлидан... Аларнинг китоб кемиргувчи сичқонлардан не фарқи бор? Маърифат хазинасининг чин қадрига ёлғиз сиздек аҳли фазлларгина ста олур. Бизни ҳам узингизга тенг куриб, куп мутаассир этиб эдингиз, билмам, не йусин ташаккур айтурмиз... Китобдорга фармойиш берилур: кунглингиз тилаган исмики китобни узингиз билан олмогингиз мумкин.

Борлиги ҳаяжондан титраган Ҳофиз Куйкий қайта қайта қуллуқ қилди.

— Бирор «сичқон»га смиш булгандан кура, сиздек заршунос қулига тушса, одамзодга купроқ нафи те-гур...

Оғир жимлик чуқди. Муҳташам тилла қандиллардаги шамларнинг липиллаб ёнишигина сукунатга рахна соларди. Анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади. Бу ун-гайсизликдан яна Бобурнинг ўзи қутқазди.

— Кеча оқшом ғариб хаёлимга бир нимарсалар келиб, қоғоз қоралаб эдим, — дея заиф жилмайди у.

Барчада алланечук бир жонланиш содир бўлди:

— Олампаноҳ марҳамат этсалар...

— Табаррук битиклари номуборак қулоқларимизга сазовор кўрилса, бошимиз кўкка стурди...

Бобур бир зум уйланиб қолди, сунг ҳоргин кузларини ёнидаги лавҳга тикди. Юсуфий урнидан илдам турди-да, лавҳ устидаги сахтиён муқовали китобни Бобурга узатди. Бобур китоб қатидан букланган юпқа қоғоз олиб, тиззасига қуйди, бемажол лабларига нимпушти қизиллик югургандек бўлди:

Ё қаҳру газаб бирла мени туфроқ қил,

Ё баҳри иноятингда мустағроқ қил.

Ё раб, сенгадур юзим, қаро, хоҳ, оқ қил...

Бобурни тагин куруқ, қаттиқ йутал тутди, нафаси бўғилиб, сунгги мисрани куч билан базур шивирлади:

Ҳар нав сенинг ризонг эрур, андоқ қил...

Рубоийнинг ажиб оҳангига сеҳрлангандек, ҳамма бир лаҳза тек қолди. Ниҳоят, бирин-кетин аъёнларнинг олқишлари эшитила бошлади:

— Хуп айтибдурсиз, олампаҳо, бисёр гузал!

— Ҳақ сўз, гоят хуштакаллум байтлар...

— Ошиқона гузал лутф булибдир, олампаҳо...

Бобур Мирзо оҳиста бош чайқади, ҳазин жилмайгандек булди. Синиққан чехрасида бир лаҳза аламонк таассуф ифодаси куринди...

Бу дардли мисраларнинг «ошиқона гузал лутф» эмас, балки суронли умри сунгги манзил сари бораётган улкан музтариб қалбнинг келгуси насллар олдида беражак изтиробли ҳисоби, даврон ҳукми қаршисидаги маънос утинчи, Оллоҳ ҳузурдаги тазарруси эканини елгиз Ҳофиз Куйкийгина уз савқи табиийси билан англади.

Бобур буни сизди, миннатдор кузлари олимга жавдираб боқди...

Оламнинг қарийб ярмини қилич билан, қарийб ярмини қалам билан забт этган, бир оғиз каломига минг-минглаб одамларни мунтазир итоатда тутган, ҳаммиша шаъну шавкат оғушида музаффар яшаган бу улуг заковат соҳибини бундай маҳзун ва ғариб ҳолда қурмоқлик гоят оғир эди — Ҳофиз Куйкий мутаассир булиб, беихтиёр нигоҳини олиб қочди...

Эрталаб беморнинг аҳвол-руҳияси хилий енгиллашди, аммо ҳамон дармонсиз эди. Ҳофиз Куйкий бомдод намозидан сунг у билан хайр-хушлашиб, барча яхшиликлари учун қайта-қайта ташаккур айтди, Оллоҳдан шифо тилади. Хобгоҳда талай одам бор эди, бироқ Бобур мижжаларида йилтираган томчиларни ипак чорси билан артишдан истиҳола қилмади.

— Сизга нечоғли ҳавасим келишини билсангиз эди!

Унинг Ҳофиз Куйкийга айтган сунгги сузлари шу булди...

Карвон эндигина Ҳиндистон сарҳадидан чиққанида купириб кетган чавқар отда Кобул сари елиб бораётган чопар орқадан қувиб етди: «саодатманд» шоҳ — Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо оламдан утган эди...

* * *

Ҳофиз Куйкий бир ҳафтагача Боғи Нурафшонда мотамдорлар билан бирга булди. Ногаҳоний бу муси-

батдан дил-дилдан изгиروب чекаркан, бутун қалби, борлиғи Бобур Мирзо еди билан боғланиб қолганини яна бир бор теран ҳис этди, узини бениҳоя ғариб, меҳрга зор сизди. Олимнинг назарида, буткул дунё хувиллаб қолгандек... Фақат Боғи Нурафшонгина ҳамон аввалгидек шукуҳга тулиб шовиллар эди.

Марҳумга етти ушатилгач, Ҳофиз Куйкий Кобулга жунайдиган бирор карвонни дараклаб топмоқ мақсадида шаҳарга чиқди. Муддаоси битиб, дилгир саройга қайтаркан, кунгли нечундир узи илк бор бош қуйган карвонсарой енидан утишни истади. Дарвоза олдида беҳос Бахшитуркка кузи тушиб қолди. У гайриинсоний жазавода, оғзидан тупук сочганча уткинчиларга қулларини тулғай-тулғай хирқироқ товуш билан қичқирар эди. Олим унга яқинлашаркан, уша таниш байт қулогига узуқ-юлуқ чалингандек бўлди:

— ...сори гар йироқтур, ул ёвуқ...

Бахшитурк бирдан унга қарадию худди не вақтлардан буён излаб юрган одамини куриб қолгандек, ҳайқира кетди:

— Буни қаландар шоҳ битган, ҳа! Чоғир ичган пайтларида айтар эди, ҳа! Ҳа-ҳа, чоғир ичдингми? Бузлама, бузлама! Нсга чоғир ичасан? Бари бир охири вой, ҳа! Бу кун одина, тонгласи шанба, индини душанба, ундан сугин сешанба, чаҳоршанба, ундан сугин панжшанбаи муробдахш! Сугин яна одина, э бари бир охири вой, ҳа! Валлоху аълам, охири вой!

Ҳофиз Куйкий турган жойида ханг-манг бўлиб қоғиб қолди. Ё Оллоҳ! Бу нолақор байтни Бобур Мирзо битган экан-да!

Юраги қалқиб кетди.

«Кунглим сезган эди, — деб пичирлади у, — сезган эди...»

Қаршисида Бахшитурк ҳамон жунуни жушиб вайсарди.

Ҳофиз Куйкий бошини кутариб унинг юзига тикилди. Ва бирдан сесканиб кетди: рупарасида утгиз ёшлар чамаси қариган Биноқул турарди!..

* * *

Эртаси куни мурч, долчин, зайтун мойи ортилган кичик бир карвон тонг саҳарда шаҳар дарвозасидан чиқиб, Шарқ сари йул олди. Карвон сунггида кўрим-сизгина от минган Ҳофиз Куйкий хомуш борар эди.

...Бепоен сахро. Қуёш олов сели пуркайди. Уфқ қадар ястанган сарҳадсиз қумликда қилт этган тирик жон кўринмайди. Аҳён-аҳён кўхна сардобалар учрайди. Карвон қунгирогидан атрофга сароб ҳалқалари сингари ҳазин садолар таралади:

Моли вофир, эли кофир, йул сувқ...

Бу мунгли садолар оғушида ҳорғин кўзларини юмганча тебраниб бораётган Ҳофиз Куйкий маҳзун шодумонлик билан оҳиста шивирлайди:

Шарқ сори гар йироқтур...

* * *

Азиз уқувчим!

Энди ваъдага мувофиқ қиссадан ҳисса шуки, бу асар 1981 йил ёзида Юнусободдаги бир ижара уйда ултириб ёзилди. Дастлаб у ҳикоя шаклида дунёга келди. Ва унинг тарихи будир:

Бир куни Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 7-жилдидаги «К» ҳарфи бўлимини назардан кечираётиб, «Ҳофиз Куйкий — Қуҳакий» деб номланган мақолага қузим тушиб қолди. Мақола кичкинагина, қуруқ илмий тилда битилган эди, аммо у мени ҳазилакам ҳаяжонга солмади!

Ахир, бундан беш аср муқаддам олис ҳамқишлоғим — паркентлик аллома Ҳофиз Куйкий ҳазрати Бобурни йуқлаб Ҳиндистонга борган экан!

Ушанда ҳаяжондан миям қизиб, Паркент ва Агра орасидаги масофани хаёлан тасаввур қилиб қурмоқчи бўлдим — асло тасаввуримга сигмади. Ким билсин, эҳтимол у ҳозир, айна лаҳзаларда мен хаёл суриб бораётган мана шу қадим йўллардан отдами, туядами, фил ёки аравадами, ҳориб-толиб йул босганча Бобур Мирзо ҳузурига ошиққандир...

Оҳ, нақадар қудратлидир Оллоҳнинг қудрати!

Узингиз фикр қилинг, севгили китобхон: бундан ун йиллар аввал мен — гур бир адиб ҳеч нарсани уйламадан Ҳиндистон подшоси Бобур Мирзо даргоҳига маърифат истаб келган паркентлик бир соҳиби илм ҳақида бир нима ёздим. Ун бир йилдан сунг эса Тангри таолонинг инояти билан узим Ҳиндистонга Ўзбекистон раҳбарининг вакили бўлиб, шоҳ Бобурнинг

зурёдларига мактуб топширгани келиб турибман! Бир пайтлар ўзим ҳаёлимда чизиб тасвир этган йуллардан юриб Аграга — Тож Маҳал зиёратига кетаётirman!

Мени бу йуллардан жаннатмакон Бобур Мирзонинг руҳи бошлаб бораётган бўлса, не ажаб?

Ахир шу безавол руҳ қарийб чорак асрдан буён дилимга илҳом, тилимга калом бағишлаб, бу нурсиз, уткинчи дунёни кузимга нурафшон ва абадий қилиб курсатиб кслаётибди-ку!

Бу шундайин улуғвор руҳки, унинг мадади ила киши тушкунликни некбинлик билан, нафсу таъмани қаноат билан, машаққатни меҳнат билан енгишга урганмоғи мумкин.

Алқисса, ушанда шундай туйгулар таъсирида ҳикояни битирдим уни босиб чиқарадиган мард муҳаррирни кута бошладим. Чунки бунга қадар ёзган илк ҳикояларимдан бири — «Ой ботган паллада»ни нашр қилиш билан боғлиқ гафғоларни сизга суйлаб берган эдим, муҳтарам ўқувчим.

Умуман уйлаб қарасам, шуро даври адабиётида яратилган жиддийроқ асарларнинг ҳар бири ўз нашр тарихига эга экан. Шу тарихнинг ўзи батафсил ёзиб чиқилса ҳам бутун бошли бир асар дунёга келади. Балки шунинг учундир, шуро адабиётида бадиий асар яратишдан кўра уни эплаб бостириб чиқаришнинг ўзи жасоратга айланган эди. Радио-телевидениеда «Бир асар тарихи» деган эшиттириш ва курсатувларнинг пайдо бўлгани ҳам бежиз бўлмаса керак.

Икки йилдан кейин Бобур Мирзонинг таваллуд топганига 500 йил тулар эди. Шу муносабат билан дунё миқёсида бобурпарастлар туй ҳаракатини бошлаб юбордилар. Менинг бахтимга, шу кезларда «Ёшлик» журналы ташкил бўлиб қолди. Бу журнални ўзбек адабий зиёлилари, хусусан, ёш қалам соҳиблари қарийб йингирма йилдан буён орзиқиб кутар эдилар. Аммо Масковдаги оғалар лозим кўрмагани сабабли бу иш пайсалга солиб келинар эди.

Ниҳоят, Брежнев бобо ийиб кетиб, ўзбек ёшлари ўз адабий журнаliga эга бўлдилар. (Бу марҳаматга қуллуқ ифодаси улароқ журналнинг илк сониди «Ильичи соний»нинг «Тикланиш» номи билан тумтароқ эсдаликлари чоп этилди).

Янги журналга янги бадиий кучлар керак эди. Бош муҳаррир Эркин Воҳидов бир неча аҳли қалам қаторида мени ҳам ишга таклиф этди. Октябрь ойининг

бошларида қадрдон даргоҳ — Гафур Гулом нашриёти билан хайрлашиб, «Ёшлик» журнаliga хизматга ўтдим. Зур иштиёқ ва илҳом билан биринчи сонни тайёрлашга киришдик. Режага кўра наср бўлимидан Шукур Холмирзаевнинг «Тоғларга қор тушди» номли қиссаси, Мурод Муҳаммад Дустнинг «Дашту далаларда», менинг «Саодат соҳили» деган ҳикояларим босмага топширилиши керак эди.

Эркин Аъзам наср бўлимининг мудирини, мен у кишига ходим эдим. Шукур аканинг қўлёмаси бир оз кечикиб келди. Муаллиф беҳос йиқилиб оёғини синдириб олди, шунинг учун биз ҳар кун бемор авторимизнинг консерватория қаршисидаги квартирасига борар, каравотда гипсда ётган адиб иштирокида ултириб қўлёмани таҳрир қилар эдик. Уч-тўрт кун шу тариқа ишлаганимиздан сўнг бу тадбиримиздан жўяли натижа чиқмаслиги маълум бўлди. Энг аввал буни Шукур ака сезди ва ўзига хос қатъияти билан ҳали қўлёманинг иши қўлигини, бу ҳолда уни нашрга бериб бўлмаслигини айтди.

Биз мушкул аҳволда қолдик. Журнални босмаҳонага топшириш учун санокли кўнлар қолган эди. Йирикроқ насрий асарсиз илк сонни чоп этиш албатта ноурин бўлур эди. Чунки не машаққатлар билан ташкил этилган журнал ёш ўзбек адабиётининг салоҳиятини «курсатиб қўйиши» ҳам керак эди-да. Таҳририят тортмаларида катта проза асарлари йўқ эмас, бор эди. Аммо уларнинг бири ҳажвий мазмунда, иккинчиси ҳали кўп таҳрирталаб эди. Қолаверса, биринчи сонга ўша пайтнинг тили билан айтсак, бундай бир «ёруғроқ, тиниқроқ нарса», яъни цензура чангалидан осонроқ чиқадиган асар зарур эди.

Шу тариқа бошимиз қотиб турганида Эркин Аъзам бош муҳаррирнинг топширигини менга ётказди. У киши айтибдиларки, Хайридин шу ҳикоясини қайта ишлаб қисса қилсин. Ҳайрон бўлиб, мудиримга тикилдим. «Икки кўндан кейин журнал топширилса, қандай қилиб ҳикояни қиссага айлантирай? Мен циркнинг фокусчиси эмасман-ку!» — дедим жигибийрон бўлиб. Мудирим бунга жавобан бош чайқаб, давримизнинг машҳур адабий ҳикматларидан бирини такрорлаб менга насиҳат қилди.

ҲИКМАТ:

Роман ёзсанг — узун ёз, кесса бўлур,
Қисса ёзсанг — қисқа ёз, қўшса бўлур.

Хуллас, мазкур ҳикматга асосан менга қишлоққа жавоб берилди — «асар устида ишлагани». Гуё бадий асар лойки, мен унинг устига чиқиб тегиб пишитсам!

Аммо, наилож, катталар айтгандан кейин раъйини қайтариб булармиди. Бунинг устига у пайтлар янги уйланган кезларим, уйсиз дарбадар эдим, ҳар куни эллик—олтмиш километр йул босиб автобусда Паркентдан ишга қатнардим. Журналга катта умид, яъники квартира олиш орзусида келган эдим. (Худонинг қудратини курингки, айнан Бобур Мирзонинг улмас руҳи мени Тошкентдек шаҳри азимда уй-жойли қилди. Яъники, мазкур қисса журналда босилиб чиққач, бош муҳарриримиз мени етаклаб уша пайтдаги шаҳар ижроқумининг раиси Воҳид Козимов ҳузурига бошлаб борди. Журналдан бир нусха олиб борган эдик, раисга тақдим қилдик. Бош муҳаррир жиндай қушиб-чатиб мени таништириб-таърифлади. Бизнинг бахтимизга, домла Козимов ҳам Бобур Мирзонинг ошиги экан, Лондондаги қиролича музейида Қуҳинур олмосини кургани ҳақида сузлади. Кейин биз дардимизни баён қилдик ва орадан куп утмай журналга битта квартира ажратилди. Таҳририятдаги навбатда мен биринчи булиб турар эдим, шу квартира менга насиб этди.)

«Эҳтиёж кишини буюк кашфиётчига айлантиради», дейди Робинзон Крузо.

Хуллас, қишлоқда уч кунми—турт кун «асар устида ишлаб», унинг Ҳиндистонга алоқадор қисмини, Бобур Мирзонинг руҳий-ҳиссий дунёси тасвирини кенгайттирдим. Ҳофиз Куйкий табиатига хос суфийлик аломатларини чуқурроқ курсатиш учун янги саҳифа ва деталлар, масалан, унинг подшоҳ дастурхонидан таом татимаслиги, бу ҳолнинг маънавий сабаблари ҳақида мушоҳадалар қушилди. Иш давомида узим ҳам бу жараёнга қизиқиб кетдим. Муддатнинг қисқалиги фантазиямни жиловлаб турмаганида, шубҳа йўқки, «ёстиқдай» бир нимани қоралаб келган булур эдим.

Шу тариқа икки босма тобоқдан иборат муъжазгина қисса вужудга келди. Баҳодир Жалолов унга рамзий маънолар акс этган расм ишлади. Асар 1982 йилнинг январида — «Ёшлик» журналининг тарихий биринчи сониди — Брежнев бобонинг эсдаликлари билан бирга босилиб чиқди.

Ва барча ҳангома шундан сунг бошланди.

Қисса эълон қилингач, дўсту душман назарига тушди. Табиийки, дўстлар суюниб, ганимлар куюнди.

Февраль ойида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг котибият йиғилиши бўлди. Кун тартибига қўйилган талай масалалар қаторида бир гуруҳ ёш қаламкашлар билан бирга менинг ҳам Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул этиш ҳақидаги аризам кўрилди.

Навбатма-навбат номзодларни котибият йиғилиши булаётган кичик залга чақира бошладилар. Ниҳоят, галим келиб, ҳаяжон ичра остона ҳатлаб ичкари кирдим...

Ичкарида эса гурзи яланғочлаган бир устозимиз мени кутиб турган экан.

Эй, ажойиб замонлар экан-да! Шу кичкинагина қисса учун мени — на адабий, на ҳаётий тажрибаси булган гур бир қаламкашни шундай нуфузли йиғинда бу забардаст мунаққид обдон «дўппослаган» эди: «Нега БАМ ҳақида эмас, Бобур ҳақида ёзди?» «Қонхур шахсни идеаллаштиришдан қандай сиёсий мақсадни кузлаган?» «Ахир, у Ойбек эмас-ку, нега тарихий асарга қул уради?» «Куда смотрит руководство журнала «Ёшлик?» (Табиийки, ўзбек тилида адабиёт яратадиган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг мажлислари ҳам уша йиллар, залда бирорта рус булмаса-да, рус тилида утказиларди.)

Бу таъйиқ—таҳдидлар бугун қулгили, курак тугул, тувақда ҳам турмайдигандек бемаъни кўринади. Аммо у пайтларда бу сиёсий дағдағалар, хусусан, «куда смотрит...» дёб бошланадиган машъум пўписалардан қўрқулик эди.

Гарчи календар ҳисобига кўра саксонинчи йиллар бошланган бўлса-да, ғоявий муҳитимизда уттизинчи йилларнинг мудҳиш нафаси гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона сезилиб турарди. Мен буни найзадор домламизнинг оташин нутқидан сўнг залда ултирган купгина муҳтарам адибларнинг оғир сукутга чўмиб, оқсоч бошлари эгилиб қолганида яна бир бор ҳис қилдим.

Бугун — дориломон замонга чиқиб олиб уларга таъна-маломат қилмоқчи эмасман, асло, Оллоҳ ўзи бундай ярашиқсиз ишлардан барчамизни асрасин. Фақат шуни айтмоқчиманки, алпомиш мунаққиднинг гур бир қаламкашни дастак айлаб Бобур Мирзога ҳужум бошлагани ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда навбатдаги қора кунлар яқинлашиб келаётганидан далолат бериб, не-не мард юракларга қўрқув солган, не-не мўътабар бошларни ҳам қилиб қўйган эди.

Чунки бундай тажовузкор баёнотлар бехуда айтил-

маслигини ҳамма яхши биларди. Сиёсий об-ҳавони зийраклик билан искаб юрадиган бу мунаққиднинг тусатдан бу жабҳада ойболта кутариб қолгани бежиз эмасди.

Негаки, Бобур Мирзонинг башарият олдидаги улуг ва бетакрор хизматларини маърифатли дунё тан олган, бинобарин, буни эътироф этмаслик шуро мафкурасига шараф келтирмаслиги аён эди. Шунинг учун Бобур Мирзонинг юбилеи арафасида Ўзбекистонда ҳам унга расмий муносабат бирмунча юмшаган, ҳатто Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи узоқ машаққатлардан сунг ниҳоят босилиб чиққан, асарнинг хорижий тилларга таржималари бошланган, русчага қилинган таржимаси учун муаллиф ва таржимон Юрий Суровцев республиканинг олий адабий мукофоти — Ҳамза номидаги Давлат мукофотига сазовор булган эдилар. Мана шундай бир вазиятда танқидчи устозимизнинг Бобур Мирзога, бинобарин, бу борадаги расмий сиёсатга қарши нутқ ирод қилиши «ваколатли идоралар»нинг қудратидан қувват олганини аңлатар эди.

Хуллас, ярим соатлар чамаси муаллиф ва «Ёшлик» журналинини тегирмондан ўтказгач, домла виқор билан жойига ултирди. Катта-катта адиблар тушланган кичик зал бир муддат жимжит булиб қолди. Уюшма раиси раҳматли Сарвар Азимов: «Қани, ким тагин нима дейди?» — деб сўради.

Оламда яхшилар куп — бирин-кетин Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Эркин Воҳидов сузга чиқиб, Бобурни ва шу баҳонада қиссани ҳимоя қилдилар. Шуниси эсимда қолганки, нотиқларнинг барчаси гапини алпомиш мунаққиднинг номини эҳтиром билан зикр этишдан бошлаб, «Муҳтарам Фалончи Фалончиевич жуда туғри таъкидлаганидек...» дея давом эттирар эди.

Менинг бирор суз айтишимга зарурат қолмади. Ижозат булди, раҳмат айтиб залдан чиқдим. Юрагим гаш, миямда найзабардор домлага қарши айтилмай қолган оташин монологимнинг узук-юлуқ жумлалари гужгон уйнар эди.

Бир оздан сунг яширин овоз бериш булиб ўтди, сунг қабул натижаларини маълум қилиш учун яна ичкарига таклиф этилдик. Менинг ҳақимдаги қарор якуни бундоқ булибди: котибият аъзоларидан ун саккиз киши тарафдор, бир киши қарши овоз берибди.

Келгуси йили ҳазрати Бобурнинг 500 йиллик юби-

лейи юртимизда чала-чулпа, биров билиб, биров билмай нишонланди.

1984 йили Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 16-пленими бўлди. Унда Биринчи котиб тилидан Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи ғоявий жиҳатдан қаттиқ танқид қилинди, муаллиф сиёсий калтабинликда айбланди. Ёзувчининг «Сайланма» асарлари таркибида қайта нашр этилаётган мазкур роман иккинчи корректурада тўхтатилди. «Шарқ юлдузи» журналида нашрга тайёрлаб қўйилган янги романи — «Авлодлар довони» («Акбар») ҳам тақатқ тўхтатилди. Вақтли матбуотда тарихчи Мавлон Ваҳобов бошчилигида бир гуруҳ олим ва ёзувчилар Бобур ва бобуршуносларга қарши «салиб юриши» эълон қилдилар. Кун ора газета-журналларда «қонхур феодал шоҳ»нинг авра-астарини ағдарадиган мақолалар пайдар-пай босилиб чиқа бошлади. Илмий ва маданий ҳаётдан Бобур номи қатагон этилди.

Бобуршунос қаламкаш дўстларим каби менинг ҳам бу дилбар шахс ҳақида қоралаб қўйган машқларим, ҳаёл қилиб юрган орзу-режаларим орқага сурилиб кетди.

Утган йили — бу ғавғолар бошланмасидан салгина аввал «Бир оқшом эртаги» деган китобчам нашр этилган, унга Бобур ҳақидаги икки асар — «Саодат соҳили» ва «Ой ботган паллада» ҳикояси киритилган эди. Шунинг учун эртаю кеч муқаррар ҳужумни кутиб яшардим. Бироқ худодан булдими, ҳазрати Бобурнинг руҳи қўлладими, нима учундир бу китоб найзобоз ғоядорлар назарига тушмади.

Дарвоқе, бу пайтда улар камина қўлингизнинг бошқа бир асари — «Ёзнинг елғиз ёдгори» қиссасидан диний мазмун ва тушқунлик оҳангларини, социалистик тузумга ёт булган изтироблар моҳияти нимадалигини ахтариш билан андармон бўлиб қолган эдилар...

Ғоявий ҳаётимизнинг даргаларидан булмиш уша домланинг гурзиси мени хийла гангитиб қўйган булсада, Бобур Мирзо сиймосига булган муҳаббатимни заррача камайтира олгани йўқ, аксинча, янада аланга олдирди.

БАЙТ:

Бобур, неча бу даҳр мени зор айлар,
Сабримни каму ғамимни бисёр айлар.
То даҳр дурур, будур анинг расмиким,
Ойриб кишини азизидин хор айлар.

Чиндан ҳам, кишини эътиқод қуйган азиз сиймо ва тушунчаларидан айириб хор қилиш — уша даврнинг оддий ҳолга айланган ҳолати эди.

Алқисса, бу йиллар «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари»дан бир саҳифа бўлиб мозийдан жой олди.

Бутун тараққийпарвар инсоният чексиз ҳурмат билан нишонлаган Бобур Мирзонинг беш асрлик таваллуд туйи унинг тарихий ватани — Совет Ўзбекистониди шу тариқа «байрам» қилинди.

Шуро мафқурасининг лашкарбошилари мўлжални аниқ олган эдилар: ҳазрати Бобур халқ руҳининг улмас тимсоли эди. Халқ руҳини синдирмоқ, уни мудом итоат ва қарамликда тутмоқ учун эса, аввало, уша миллий гурур чинорларини қулатмоқ лозим эди.

Аммо Бобур Мирзонинг ғанимлари бир нарсада адашдилар: Оллоҳ қулатмаган кимсани банда қулатолмас экан. Халқ юрагига эътиқод бўлиб урнашган туйғуни ситиб чиқариб бўлмас экан.

Шунинг учун ҳам расмий доиралар Бобур Мирзони ёмонотлик қилишга қанчалик зўр бериб тиришсалар, халқнинг, маданий жамоатчиликнинг у зоти шарифга, бобуршунос ва бобурпарварларга эҳтироми шунчалик зиёда бўлиб бораверди.

...Дехли — Агра орасидаги узун йўлда атроф-жаво-нибдаги қутсиз манзараларга тикилганча яқин уткан кунларда кечмиш ана шу воқсаларни уйлаб борар эканман, тўсатдан машинамиз кескин силкиниб, таққа тўхтади. Олдимизда уч-тўртта баҳайбат юк машинаси, енгил автомобиллар тизилишиб турар, уларнинг ортидан бақир-чақир, ғала-ғовур эшитилар эди. Пича утмай куз унгимизда жазавакор бир оломон пайдо булди. Юз чоғли қора-қура одам дарғазаб қичқирар, айримларининг қулида калтак, симтаёқлар ҳам бор эди. Миямга келган дастлабки фикр шу булди: «Йултусарлар!» Тўрт тараф дарахтзор урмон, яқин уртада бирорта уй-пуй қуринмайди. Баҳромжон Робертга ни-мадир седи, у машинани юргизиб беш-ун қадам олдинга силжиди. Худди шу пайт неандерталга ухшаш бир нусха уттиз килоча келадиган катта тошни кутариб туппа-туғри машинага қараб келаверди. Орқасидан жунуни қузиган оломон эргашди. Эсхонамиз чиқиб кетди, Роберт жон ҳолатда машинани орқага олиб, газ дастасини босишга улгурди. «Опел» нолакор гувраниб, изига қайтиши билан неандертал нусха жон-жаҳди билан қулидаги тошни бизга қараб улоқ-

тирди. Тош машинамиздан бир қадамча нарига келиб тушди.

«Кимлар булар, нима деяпти?» деб сурадим ранги оппоқ оқариб кетган Баҳромжондан.

«Ким билади дейсиз. Кучада юрган бошпуртсиз одамлар-да, нима қилаётганини узи ҳам билмайди!»

Роберт орқамиздан қувиб келаётган тудани чанг-тузон ичра қолдириб, чаптастик билан машинани ён томондаги айланма йулга бурди-да, тезликни оширди.

Маълум булишича, булар шу атрофда истиқомат қиладиган ишсиз, уй-жойсиз одамлар экан. Улар узларининг ночор аҳволига ҳукумат эътиборини қаратмоқ учун намойишга чиқишган, намойиш эса аксарият ҳолларда булганидек тус-туполонга айланиб кетган экан.

Шу тариқа Грибоедов булиб кетишимизга бир баҳя қолди.¹ Узимизга узимиз далда бериш учун кула-кула йулимизда давом этдик.

Мана, Сикандарага етиб келдик. Йул еқасида темир панжара билан уралган ҳашаматли меъморий ёдгорлик. Бу ерда ҳазрати Бобурнинг набираси, Ҳиндистоннинг қудратли ҳукмдори Жалолиддин Акбаршоҳ дафн этилган. Мақбаранинг теграсида қирқ гектардан зиёд жаннатий бир боғ. Турт тарафдаги арксимон услубда ишланган маҳобатли туртта дарвоза орқали бу сулим гушага кирилади.

Акбаршоҳ мақбараси давлат томонидан асраб-авайланадиган ноёб тарихий ёдгорлик ҳисобланади. Бундаги ранг-баранг гул-чечаклар, анвойи мевали ва мевасиз дарахтлар, Оллоҳнинг эрка жонзотлари — сайроқи қушлар, йил ун икки ой ям-яшил товланиб ётадиган майсазорларни куриб, беихтиёр уйга толасиз: «Бу боғлар беҳиштдан андоза олиб яратилганмикан...»

Боғ дарвозасидан ичкари кириб тўхтадик. Бақувват, қоп-қора бир одам занжирга боғланган маймунини етаклаб рупарамизга келди. Маймун уйнатиб, томоша курсатмоқчи бўлди, рад этиб, мақбара томон юрдик.

Акбаршоҳ кузи тирик чоғида узи учун мангу оромгоҳ тиклашга киришган, аммо 1605 йили қазои муаллақ туфайли бу иш чала қолган. Орадан саккиз йил ўтиб, подшоҳнинг ўғли Жаҳонгир ота бошлаган юмушни адоғига етказди.

¹ Маълумки, рус элчиси А. С. Грибоедов Эронда мутаассиб оломон томонидан улдирилган.

Нақл қилишларига қараганда, Акбар уз мақбарасининг ортиқча дабдабаю ҳашамлардан холи бўлишини васият қилиб қолдирган экан. Шунинг учунмикан, бемисл шукуҳ ва шарафлар соҳиби булган бу бобурийзоданинг абадий хобгоҳи ниҳоятда камтар, содда, айни чоғда ана шу соддалиги билан буюк қиёфа касб этиб туради. Мақбаранинг ичи-таши бирдек, бунда на жавоҳироту олмослар ила зеб берилган нақшлар, на бебаҳо мрамрлар жилоси кузга ташланади. Сағана тепасига ташлаб қуйилган барқут руйжа ҳам бу дунёнинг уткинчилигини, боқий дунёга жисми урғунимизу иймонимиздан булак ҳеч нарса олиб кетолмаслигимизни таъкидлаб тургандек...

Бобур Мирзонинг авлодлари орасида Акбаршоҳ энг шижоатли, энг қатъиятли зот булган. Улуғ бобоси сингари у ҳам ун уч ёшида подшоҳ деб эълон қилинган. У Ҳиндистондек куп миллатли, куп тоифали, куп динли, бинобарин, куп муаммоли давлатни қарийб ярим аср мобайнида моҳирона бошқарди ва уни тараққиётнинг янги поғонасига кутарди. Шу сабабли унинг давлат арбоби сифатидаги ноёб тажрибаси ҳинд диёрида бугун ҳам катта эътибор билан урганилади.

Бу улуғ инсоннинг қабрини зиёрат қилиб кунглимиз эзгу ҳиссиётларга тулган ҳолда яна йўлимизга равона булдик.

Тушга яқин Аграга етиб келдик. Аҳоли зич, чумолидек қайнайди, тангу тор кучаларда нақлиётнинг исталган тури топиледи: велосипеддан тортиб «Мерседес»гача, ҳукиз қушилган аравадан тортиб одам-рикшагача. Бу кучаларда фақат самолёт юрмайди, холос.

Тож Маҳал дарвозаси олдида бизни учта узбек қизи кутиб турган экан. Баҳромжон уларни менга таништирди: Ноиба, Лолахон, Наргиза исмли бу сингилларимиз Тошкент Шарқшунослик институтининг битирувчи курс студентлари бўлиб, бу ерга уч ойлик малака ошириш курсига таҳсил олгани келган эканлар. Консулхона ходимлари тез-тез уларнинг ҳолидан хабар олиб туришаркан.

Қизлар менинг Тошкентдан келганимни эшитиб, юртимизни сурай кетдилар. Анчадан буён уйларидан хат келмаётган экан, баъзан соғинч зур келганида жиндай йиғлаб ҳам олишаётганмиш. Аммо ёшлик завқи, ҳаёт жозибаси билан улар бу андуҳларини тезда унутиб, ҳазил-мутойибага киришдилар. Баҳромжон уларнинг кунглини кутаришга тиришиб, қизиқ-қизиқ гап-

лардан сўзлади. Мен қизларга, агар дуои салом ёзиб беришса, бажонидил олиб кетиб ота-оналарига етказишимни айтдим. Бечоралар кеча Баҳромжон телефон қилиб, Тошкентдан келган меҳмонни Аграга олиб боришини айтганидаёқ уйларига хат ёзиб қуйишган экан, миннатдорлик билан менга тутқазиди.

Биргалашиб, Тож Маҳал зиёрати сари юрдик.

Дарвозадан кираверишда қуролли соқчилар минақидиргич билан синчиклаб текширишди, ҳатто сумкаларимизни ҳам титкилаб кўришди. Мамлакатда терроризм хавфи ниҳоятда кучли, эҳтиёт чоралари ҳам шунга яраша қаттиқ. Барча маъмурий бинолар, меҳмонхоналар, тарихий ёдгорликлар бусағасида шу хил тартибқоида.

Тож Маҳал ҳақида суйлар эканмиз, бу тенгсиз обида бунёдкори булмиш Буюк ошиқ — Шоҳжаҳон ҳақида сўзламасдан утолмаймиз.

Бобур Мирзонинг эвараси булмиш бу ҳукмдорнинг асл исми Хуррам булиб, аҳли салтанат уни Муҳаммад Шаҳобиддин Шоҳжаҳон дея улуғлар эди. Падари бузурғори Жаҳонгир уни 1616 йилда Декканда душман устидан қозонган порлоқ гадабаси учун Шоҳжаҳон — Жаҳон шоҳи дея атади ва у шу ном ила тарих саҳифасидан урин олди.

Жаҳонгирнинг тўрт ўғли бор эди: Хусрав, Парвез, Шоҳжаҳон ва Шаҳриёр. Ва шубҳасизки, улар ва уларнинг тарафдорлари орасида тахт учун зимдан кураш ҳали оталари ҳаёт пайтдаёқ бошланиб кетган эди.

Тахтнинг асосий даъвогарлари Хусрав, Шоҳжаҳон ва Шаҳриёр эди. Хусрав тунгич фарзанд булгани сабабли узининг қонуний ворислик ҳаққини талаб қиларди. Шоҳжаҳон эса «ҳокимият — кучлиники» шиорига асосланиб иш кўрарди.

Бу сарой низоларининг марказида Жаҳонгирнинг севиқли рафиқаси — машҳур Нуржаҳонбегим турарди.

Маълумки, Жаҳонгирга турмушга чиққунига қадар у Шер Афғон деган кимсанинг никоҳида булиб, ундан бир қизи бор эди. Ҳиндистон подшоҳининг эрка маликасига айланиб улкан нуфуз ва мавқе орттиргач, аввалги эридан булган уша қизини Жаҳонгирнинг кенжа ўғли Шаҳриёрга никоҳлаб беради. Шу йусин у Шаҳриёрга хайрихоҳ ва тарафдор булиб, уни бобурийлар тахтида кўришни орзу қила бошлайди.

Аста-секин авж олиб бораётган тахт можароларини кишибилмас кузатиб турган Жаҳонгир эса кутилмаган

бир қарор билан барчани гангитиб қуяди. Яъни, шу вақтга қадар бу гавголардан нисбатан четда турган иккинчи угли Парвезни валиаҳд деб эълон қиладики, бу уз навбатида воқсаларнинг янада чигаллашувига ва шиддат билан ривожланишига сабаб булади.

Орада кескин жанглар, фитна-низолар кечади. Гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг қули баланд келиб туради.

1626 йилда Бурҳонпурда Парвез туйқусдан вафот этади. Бу улим кучлар нисбатини Шоҳжаҳон фойдасига ўзгартириб юборади. Чунки сарой нуфузли аъёнларининг аксарияти Нуржаҳонбегимнинг салтанат ишларидаги ҳаддан ташқари фаоллигига у қадар рўйхушлик бермас, бинобарин, Шаҳриёр воситасида унинг таъсири ва мавқеи янада кучайишидан манфаатдор эмас эдилар. Шунинг учун ҳам улар яширин ёки ошқора суратда бўлсин, Шоҳжаҳонни қўллаб-қувватлай бошлайдилар.

Қиблагоҳи вафотидан сунг — 1627 йилда Шоҳжаҳон соҳиби тож сифатида бобурийлар тахтини эгаллайди ва 1658 йилга қадар ҳукмдорлик қилади.

Бу муддат, тадқиқотчилар яқдиллик билан эътироф этганларидек, бобурийлар давлатининг гуллаб-яшнаган бир даври сифатида тарихга кирди.

Шоҳжаҳонни замондошлари «Омадли шоҳ» деб атаганлар.

Чиндан ҳам, Шоҳжаҳонга барча соҳаларда омад ва бахту саодат ёр бўлган. Унинг раҳнамолиги ва ҳомийлигида бунёд этилган улмас меъморий обидалар рубъи масқунда беқийёслиги билан неча авлодларни ҳайратга солиб келади.

Шоҳжаҳон ун олти ёшлик навқирон йигит экан, бир куни бозорда бир неча қизлар орасида кулиб-яшнаб кетаётган бир соҳибжамолга кўзи тушиб қолади. Шаҳзода Хуррам ҳали муҳаббат нелигини билмас эди, ақлу ҳушидан айрилиб, ошиқи беқарор булиб қолади...

У уттиз йилдан зиёд Ҳиндистоннинг қудратли подшоҳи булиб давр сурди.

Тарихчилар уни «омадли шоҳ» дея таъриф этадилар. Унинг замонасида мамлакат ҳар томонлама тараққий ва равнақ топди. Ана шу равнақнинг буюк тимсоллари улароқ ҳинд заминида тенгсиз меъморий обидалар юксалди. Лаъл қалъа, Масжид-ул луълу, Тожмаҳал сингари беқийёс ёдгорликлар Шоҳжаҳон номини, бино-

барин, бобурийлар шавкатини дунё тарихида абадийлаштирди.

Бу улугвор иншоотлар қай йусин бунёд булди? Уларнинг ҳар бир гишти, ҳар томчи буюғи заминида мазлумларнинг қора қони, куз ёшлари йўқми?

Чунки шуҳрат қолдирмоқ истаги билан уртанган не-не ҳукмдорларнинг уз нафсониятини қондирмоқ учун минг-минглаб одамларни кафангадо қилгани, қанчадан-қанча фуқаронинг умрига зомин булгани мозийдан яхши маълум.

Шоҳжаҳон салтанатида ҳам шу ҳол такрорланганми?

Ҳинд тарихчиси Саййид Ҳошимийнинг сўзларига кулоқ тутайлик:

«Шоҳжаҳон даврида давлат газнаси шу қадар юксалдики, ундан аввал ҳам, кейин ҳам бунчалик юқори кутарилиш кузатилмади. Ҳаттоки, дунёнинг кўплаб мамлакатларига эгалик қилган инглизлар замонида ҳам давлат хазинасида бунчалар бойлик тўпланмаган эди. Ер солиқларининг узидан 270 миллион рупия пул тушарди. Қандаҳор ва Кобулдан келадиган маблағлар бу ҳисобга кирган эмас. Шуниси муҳимки, бу молу дунё ҳеч қандай зулмсиз қўлга киритилар эди. Инглизлар одамларни қон-қақшатиб эзганда ҳам бунча бойлик йиға олмаган. Халқ Шоҳжаҳон замонида жуда яхши ҳаёт кечирган, шоҳнинг адолат ва меҳр-шафқатидан баҳраманд булган. Инглиз сайёҳларидан бири бу хусусда шундай фикрни баён қилади: «Шоҳ уз фуқароларига нисбатан ота уз фарзандига булганидек меҳрибон эди».

Шоҳжаҳоннинг сиёсий ҳаёти, давлат арбоби сифатидаги фаолияти ҳақида кўплаб китоблар ёзилган ва яна ёзилгусидир. Бу мавзунинг уз пири комиллари бор, бизнинг чаламуллалик билан аралашувимиз жоиз булмас.

Биз учун муҳими — Тожмаҳал мақбараси баҳонасида Шоҳжаҳоннинг афсонавий ишқ қиссасидан бир лавҳа ҳикоя қилишдир, холос.

Алқисса, ниҳоят Шоҳжаҳон Мина бозорида учратгани уша зебо санамнинг васлига етади. Аржумандбону Бегим номи билан шуҳратланган бу пари пайкар шаҳзоданинг суюкли танмаҳрамига айланади. У бобурийлар саройида бош вазир лавозимини эгаллаб турган Осифхоннинг қизи, Нуржаҳонбегимнинг жияни эди. Сийрати ҳам суврати каби гузал булган Аржуманд-

бону шоҳнинг нафақат умр йулдоши, балки доно маслаҳатгуйи, садоқатли маслакдоши даражасига кутарилади. Аҳли салтанат, аввало, қайинотаси Жаҳонгиршоҳ уни «Мумтоз маҳал» — «Саройнинг мумтози» дея эҳтиром билан улуғлайди.

Ажаб эмаски, масъуд ишқ кечаларида Шоҳжаҳон Мумтоз Маҳалга улуг аждоди Бобур Мирзонинг ушбу сатрларини эҳтирос ила қайта-қайта шивирлаган бўлса:

БАЙТ:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълага мен кулдурмен.
Нисбат йуқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале сенга кулдурмен.

Шоҳжаҳон Мумтоз Маҳал билан ун саккиз йил саодатли умр кечиради.

Минг олти юз уттиз биринчи йили, Бурҳонпур шаҳри яқинида, зимистон бир кечада икки дил достонига фожиали нуқта қўйилади: хўжасининг навбатдаги ҳарбий юришларидан бирига ҳамроҳлик қилиб келаётган ҳомиладор Аржумандбону Бегим муваққат ҳарамда кузи ёриётиб вафот этади.

Ривоят қилишларига қараганда видо чоғи Мумтоз Маҳал Шоҳжаҳондан уч нарсани утиниб васият қилади. Яъники, қайтиб уйланмаслик, фарзандларининг барчасини тенг тутмоқ, қабри узра ухшаши йуқ бир мақбара қурдириш.

Ҳиндистоннинг қудратли ҳукмдори бу шартларни кузда ёш билан қабул қилади.

Малика Тангри омонатини топширгач, бобурийлар салтанати буткул ҳувиллаб қолади. Шоҳжаҳон бир неча йил изтироб ичра суюкли маҳбубасига мотам тутайди. Мумтоз зийнатидан айрилган саройда талай вақтгача маҳзунлик ҳукм суради. Куй-қушиқлар, уйин-кулгилар, кунгилхушлиқлар, байраму ҳайитлар барҳам топади.

Мумтоз Маҳалнинг йили утгач, Шоҳжаҳон ардоқли ва армонли ёрига атаб оламда тенги йуқ мақбара қуришга киришади. Дунёнинг турт томонидан доврўғи жаҳонни тутган меъмор ва усталар саройга чорлаб келинади. Мақбаранинг муносиб тарҳи топилгунга қадар узоқ изланишлар жараёни кечади.

1632 йили мақбара қурилиши бошланади. Йигирма икки йил давом этган бу улугвор қурилишда кечакундуз йигирма минг одам иш билан банд бўлади.

Йигирма икки йил! Бир навқирон йигитнинг умри!
Табиийки, бу беназир обиданинг бош меъмори ким
булган, деган савол тугилади.

Бу хусусда тарих турли-туман, баъзан эса зиддиятли
жавоблар беради. Афсусланарли жой шундаки, уша
давр манбаларида бу тўғрида аниқ бир жавоб қолди-
рилган эмас. Шунинг учун ҳам бу масалада тарафкаш-
лик авж олиб, ҳар ким кўрпани ўз тарафига қараб
тортишга уринаверган. Натижада тарихий ҳақиқат
аниқлаб бўлмайдиган ҳолга келган.

Ҳиндшунос Ансориддин Иброҳимов «Бобурийлар
мероси» номли рисоласида бу борада гоят қизиқарли
маълумотларни зикр этади.

Унинг айрим манбаларга таяниб курсатишича, мақ-
бара лойиҳасининг бош ижодкори туркиялик уста Му-
ҳаммад Исахон Афанди, бош сангтарош эса бухоролик
уста Ота Муҳаммад булган экан.

Табиийки, ҳинд тарихчилари ҳам бу олам муъжиза-
сининг ижодкори ҳинд фарзанди бўлиб чиқишини бе-
ниҳоя истайдилар. Ва шу истакнинг самараси улароқ
кейинчалик Тож Маҳалнинг меъмори устод Аҳмад Ло-
ҳурий деган тахмин пайдо булади.

Ҳар бир ишда саркорлик даъво қилиб урганган
Оврупо аҳли бу масалада ҳам ўз ҳукмини утказишга
тиришади. Яъники, бунингдек бетакрор меъморий
обидани барпо этишга осиеликларнинг ақл-заковати
қодир эмас, бундай муъжиза фақатгина овруполик шахс-
нинг тафаккур меваси эмиш. Шу фаразни исботлаш
учун баъзи тарихчилар Италия меъмори Жеронимо
Верониони мақбаранинг бош меъмори дея талқин эта-
дилар. Бунга гайирлиги келган французлар эса ўз нав-
батада муаллифлик гултожини ватандошлари Август
де Бордога кийгизишга уринадилар.

Итальян фуқаросини қандай қилиб булса-да, бош
меъмор шарафига эриштириш ҳаракати ниҳоятда куч-
ли булган шекилли, ҳатто мазкур уста Муҳаммад Исо
билан Жеронимо Веронио аслида бир одам, деган
фикр ҳам илгари сурилади.

«Ҳиндистонда нашр этилган бир асарда, — деб
ёзади Ансориддин Иброҳимов, — Тож Маҳални қу-
ришда иштирок этган қирққа яқин асосий усталар-
нинг номлари, қайси мамлакатдан экани, касби ва
ойлик маошининг руйхати келтирилади. Биринчи
уринда лойиҳачи Муҳаммад Исо Афандининг номи
қайд этилган: туркиялик, маоши 1000 рупия; ундан

кейин туркиялик хаттот Саттор Хоннинг номи келтирилади: маоши 1000 рупия; учинчи уринда самарқандлик лойиҳачи Муҳаммад Шариф: маоши 1000 рупия ва ҳ. к. Ҳиндистонлик, эронлик, арабистонлик, балхлик, бағдодлик, бухоролик, шомлик ва бошқа юрту шаҳарлардан келган усталарнинг номлари ҳам зикр қилинган. Куриниб турибдики, бош меъморни аниқлаш унча осон иш эмас».

Менга қолса, бу баҳсу тортишувларга Шоҳжаҳоннинг қуйидаги сўзлари билан чек қуйган булардим: «Ер юзидаги одам боласи буни бунёд этишга қодир эмас, унинг шаклу шамоийли осмондан туширилгандир».

Чиндан ҳам, бениҳоя топиб айтилган таъриф!

Мақбара пойида оёқ кийимларимизни счдик. Зиератга оппоқ мрамар саҳли майдонни ялангоёқ босиб кирилади — таомил шундай. Найза буйи кутарилган қуёш ёғдуси Тож Маҳалнинг илоҳий тошларини илоҳий тусда жилолантиради. Қуёш ёғдусининг оқ мрамардаги акси кузларни қамаштиради, беихтиёр нигоҳингизни четга олиб қочишга мажбур буласиз. Шунда бу қиёси йўқ муҳаббат қасрини «оппоқ муз туфони» деб аташлари бежиз эмаслигига ич-ичингиздан ишонч ҳосил қиласиз.

Дунёнинг тўрт томонидан келган зиератчилар оқимига қушилиб мақбара ичкарасига кирдик. Мақбара қуш ошиёнади булиб, зиналардан кутарилган киши даставвал юқори қаватга чиқади. Тарҳи мусаддас шаклида тортилган муҳташам ва чарогон бир зал, уртада ёнма-ён иккита сағана. Унг томондаги Қуръон оятлари ила зийнатланган чоғроқ сағана остида Мумтоз Маҳал, чап томондаги — гулбарглар тасвири ишланган сағана остида эса буюк ошиқ Шоҳжаҳон ётибди... Оллоҳ уларнинг жойларини жаннатдан қилган бўлсин!..

Баланд буйли, қорамағиз, хушрўй сайрбон йигит мақбара тарихидан афсонавор ҳикоятлар сўйлашга тушди. Баҳромжон унинг сўзларини шивирлаб таржима қилиб турди.

Сағаналар теграси нафис мрамар панжара билан уралган. Сайрбоннинг айтишича, у яхлит мрамардан уйиб ишланган, уни барпо этишга ун йил вақт сарф бўлган экан. Аввал-бошда у соф олтиндан ясалган. Оғирлиги тўрт юзу йигирма килограмм бўлган бу тилло панжара Шоҳ Жаҳон вафотидан сунг олиб ташланиб, мрамар билан алмаштирилган экан.

Зал деворлари, сағананинг усти, панжаранинг ҳо-

Андижон. Бобур боғи ҳамиша зиёратчилар билан гавжум

шияларига ақл бовар қилмас даражада фусункор рангоранг нақшлар ишланган. Аммо бу безакларни яратишда бир томчи ҳам буёқ сарфланмаган. Чамандек товланиб ётган бу нозик нақшлар мрамор сатҳига феруза, ақик, зумрад, забаржад, ёқут сингари қимматбаҳо тошларни қадаб зийнат бериш орқали вужудга келтирилган. Мақбара қурилишида олтмиш хилдан зиёд қимматбаҳо тошлардан истифода этилган. Афсуски, замонлар утиши билан бу қимматбаҳо тошларнинг аксарияти гаддор кимсалар томонидан қупориб, юлиб-юлқиб олиб кетилган. Уларнинг ислимий нақшлардаги урни бадандаги жароҳатдек очилиб ётибди. Зиёратчилардан бири бу ёввойилик кимнинг иши эканлиги ҳақида савол берган эди, сайрбон маънодор қилиб икки оғизгина сўз айтди — «инглиш» ва «Надиршах» деди.

Шундоққина сағаналар ёнида пастга — дахмага қараб кенг-қовул пиллапоя қилинган. Асл қабрлар шу ерда. Сайрбон қулидаги фонарини ёқди ва бисмилло айтиб унинг ордидан эргашдик. Қоронғи, сирли дахма ичида яна боягидек ёнма-ён иккита сағана. Уларнинг пойида шамчироқ милтиллаб турибди. Бу ерда юқори ошиёнадаги каби шуқуҳ ва ҳашамат йуқ, аммо ҳазин бир улугворлик сезилади. Қабртошлар атрофини айланиб, пастки эшик билан ташқарига чиқдик. Энди Тож Маҳални орқа томонидан томоша қила бошладик. У шундоққина Жамна дарёсининг буйида қад ростлаган,

йилнинг бу фаслида ҳали ёмғир мавсуми бошланмагани учунми, азим дарё саёз тортиб қолган, унда-бунда балиқчи қайиқлар кўзга ташланар эди.

Сайрбонимизнинг ҳикоясига қараганда, Шоҳжаҳон Жамнанинг нариги соҳилида узига атаб мангулик оромгоҳ қуриш орзусида бўлган. Унинг гоёсига кўра, айнан Тож Маҳал шаклида барпо этилажак бу иморат бошдан-оёқ қора мрамрдан тикланиб, оқ қаср ва қора қаср дарё узра тушган кумуш куприк орқали бир-бири билан туташтирилиши мўлжалланган. Ҳатто булғуси иншоотга пойдевор ҳам қўйилган, дейишади. Лекин, афсуски, Шоҳжаҳон ҳукмронлигининг сунги даврида воқеалар ривожини бутунлай узгача тус олиб, кекса подшоҳ ғам-андуҳ ва ёлғизлик чангалида қолади.

Бутун дунё шоҳларининг кушандаси — тахт ғавғоси кекса Шоҳжаҳонни ҳам тинч қўймайди. Унинг турт угли бор эди: Доро Шуқуҳ, Муродбахш, Аврангзёб ва Шоҳ Шўжжўъ. Улар бир ота — бир она, яъни Шоҳжаҳон ва Мумтоз Маҳалнинг фарзандлари эдилар.

Тарихнинг ҳайратомуз уйинлари биз ожиз бандаларни мудом лол қолдиради: тилларда то ҳануз дoston бўлиб келаётган Шоҳжаҳон ва Мумтоз Маҳалнинг буюк муҳаббатидан дунёга келган бу зуредлар ёшлик чоғларидан меҳр-оқибат руҳида эмас, балки рақобат ва адоват руҳида усдилар. Балоғатга етиб-етмай улар уртасида тож васвасаси авж олади. Қисматнинг машъум бир соатида улар бир-бирларининг умрларига зомин ҳам бўладилар. Ким билсин, шоҳу шаҳзодаларнинг азалий тақдирини котиби қудрат томонидан шундоғ битилгандир балким...

Айни давр тарихи фаранг табиби, Аврангзёб саройида ҳақимлик қиёфасида жосуслик қилган Франсуа Берньенинг «Буюк Муғул салтанатидаги сунги сарой тунтаришлари тарихи» номли китобида муфассал акс эттирилган. Бу китобнинг 1924 йилда Москвада «Соцгиз» нашриёти томонидан нашр қилинган русча нусхаси Хуршид Давроннинг бисотида сақланади. У кишининг марҳамати билан мен шу китоб билан танишиш бахтига мушарраф бўлган эдим. Кейинроқ ушбу асар ҳақида муҳтарам олим ва адибимиз Иброҳим Ғафур махсус мақола ёзди ва китобдан кичик бир парча таржима қилиб «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чоп эттирди. Мақолада ёзилишича, муаллиф кекса маърифатпарвар, тарихимизнинг зукко билимдони Сулаймон Азимовнинг тавсиясига кўра бу ноёб тари-

хий тадқиқотни бир неча йил давомида республиканинг катта-кичик кутубхоналаридан, хусусий шахсларнинг бисотидан излайди ва ниҳоят, Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасининг махсус фондидан уни топишга муваффақ булади. Иброҳим ака бу китобни бошдан-оёқ таржима қилиб, узбек тилида нашр эттириш орзусида эди. Ажаб эмаски, менинг бу паришон битикларим сизга етиб боргунига қадар ушбу китоб ҳам ёруғлик куриб қолса... Мавриди келиб қолгани учун сиз азиз китобхонларимни шу гапдан бохабар этиб қўйишни жоиз билдим.

Франсуа Бернбенинг тарихий манба сифатида тенгсиз бу асари айни пайтда шиддатли детектив каби зур қизиқиш билан ўқилади. Бинобарин, бу китобни эслаб қолинг ва албатта топиб мутолаа қилинг — «Буюк Муғул салтанатидаги сўнгги сарой тунтаришлари тарихи»!

Алқисса, шундай қилиб 1657 йилда Шоҳжаҳон қаттиқ дардга чалинади. Давлатни идора қилиш вазифасини тунгич ўғли, булғуси валиаҳд Доро Шукуҳга топширади. Бу вақтда қолган ўғиллари турли вилоятларда ҳукмронлик қилар эдилар. Доро Шукуҳ номатлуб ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида падари бузургворининг беморлигини иниларидан сир тутлади. Аммо саройдаги айғоқчилар орқали улар бу гапдан хабар топадилар. Бобурийлар салтанатини ич-ичидан смирмоқчи булган махфий ғанимлар ҳатто подшоҳнинг вафот этгани ҳақида узункулоқ овозалар тарқатишади. Бундан огоҳ булган уч оға-ини катта акаларини отанинг улимида айблаб, унга қарши лашкар тортиб келадилар. Табиийки, бу бир баҳона, аслида уларнинг ҳар бири узини Шоҳжаҳоннинг тахтига зимдан чоғлаб кўрар ва бошқаларни доғда қолдиришга интилар эди.

Қартайиб қолган подшоҳ фарзандларини инсофу диёнатга чақиради. Аммо энди кеч — учқундан аланга чиқиб кетган эди.

Инилари Доро Шукуҳни салтанат ворислигидан буткул маҳрум қилиш мақсадида ҳаракат бошлайдилар. Бу хабардан иззат-нафси бениҳоя таҳқирланган Доро Шукуҳ ўзи Аграда — бемор отаси ёнида қолиб, ўғли Сулаймонни катта қўшинга бош қилиб, Шоҳ Шужоъга қарши жангга йўллайди. Бу тўқнашувда Сулаймоннинг қули баланд келиб, Шоҳ Шужоъ Банголага қараб қочади. Бунга жавобан Аврангзёб Бурҳонпурдан Аграга қараб юриш қилади. Йўлда унга яна бир

тахт даъвогари — Муродбахш қушилади. Уларнинг аскарлари биргаликда 35 минг кишини ташкил этади.

Пойтахт сари бало-қазодай бостириб келаётган бу хатардан қулларнинг ҳуши бошидан учади. Доро Шукуҳ кекса, касалманд отасини бу можаролар биреқли булгунга қадар Деҳлига бориб туришга даъват этади. Аммо Шоҳжаҳоннинг ҳали умиди буткул узилмаган эди, у уруш ҳаракатларига барҳам бериб, фарзандларини муроасага келтириш илинжида эди, шу боис бу таклифни рад этиб, Аграда қолади.

Доро Шукуҳ 100 минг кишилиқ қушин туплаб, пойтахтнинг жанубий-шарқ томонидаги, шаҳардан уттиз чақиримча наридаги бир майдонда энди ганимга айланган укаларига қарши чиқади. Беомон, қиёматқойим жанги бошланади. Шиддатли ва қонли жанг манзараларини ўз кузи билан кузатган Бернье бу воқеаларни бутун тафсилотлари билан бафуржа тасвирлайди. Унинг гувоҳлик беришича, урушда омад Доро Шукуҳга кулиб боққан. Жанг охирлаб, натижаси деярли маълум бўлиб қолганида яқин аъёнларидан бири гуёки Доро Шукуҳга меҳрибонлик қилиб, энди филдан тушиб, отга миниб олсангиз маъқул буларди, чунки кетар жафосига ёғий сизга бирор шикаст етказиб юрмасин, деб маслаҳат беради. Доро Шукуҳ бу гапга куниб, жанговор филдан тушади ва рупара қилинган отга минади. Шу асно ўз ҳукмдорларининг фил устида куринмай қолганидан аскарлари ташвиш ва хавотирга тушиб, саросима ичра қоладилар. Бир лаҳзада Доро Шукуҳ улдирилибди, Доро Шукуҳ бизни ташлаб қочибди, деган мишмишлар тарқаб кетади. Енгиб турган қушин бирданига пароканда бўлиб, ортига қарамай қоча бошлайди. Доро Шукуҳ ва унинг лашкарбошилари ҳарчанд уринишмасин, ваҳима оралаган сафларни қайтиб жанг майдонига сафарбар қила олмайдилар.

Шу муносабат билан Франсуа Бернье: «Доро Шукуҳнинг бир неча сонияга филдан тушиши унинг Ҳиндистон подшоҳлиги тахтидан тушиб кетиши билан баробар бўлди», дея киноя қилади.

Бошқа бир манбада эса бу хусусда узгача фараз баён қилинган: яъники, Доро Шукуҳнинг остидаги филга туп уқи тегиб, у миясидан жароҳатланади. Шунда у филдан тушиб, отга минишга мажбур бўлади ва боя зикр этганимиз ҳолат руй беради.

Шармандаларча қочиб бораётган қушинни тухта-толмай Доро Шукуҳ Аграга қадар уни таъқиб қилиб

келади. Падари бузургворининг кузига қарашдан юзи шувит булиб, у содиқ аскарларини ва хазинадан қулига илинган нарсаларни олиб Дехлига қараб йул олади.

Орадан уч кун утгач, Муродбахш ва Аврангзебнинг музаффар лашкарлари пойтахтга кириб келади.

Ҳар қандай ота, ҳар қандай она учун дунёда фарзанд доғидан кура огирроқ мусибат йуқ. Лекин фарзандларининг узаро низо-жанжалларига тирик гувоҳ булиш ҳам ота-она учун энг мудҳиш кўргилиқдир.

Ҳаёт Шоҳжаҳон умрининг сунги дамларида унга ана шундай шўриш қисматни раво куради.

Кекса подшоҳнинг тақдирга (Аврангзебга деб айтсак ҳам булади) тан беришдан узга чораси қолмайди. Ғолиб угли истиқболига пешвоз чиқиб, дуру жавоҳирлар ила ҳашам берилган қилични унга тақдим қилади. Қилич тигига «Оламгир» деган суз уйиб ёзилган эди. Бу номни Шоҳжаҳон Аврангзебга оталик меҳрининг чексиз тугёнлари ичра ғарқ булган саодатли кезларида, углим олам соҳиби булсин, деган эзгу ниятлар билан берган эди.

Таассуфлар булсинким, Аврангзеб оламгирлик фаолиятини уз ога-иниларига қарши тиг кутаришдан, қиблагоҳини эса назарбанди қилишдан — бутунги тил билан айтганда, уй қамоғига ҳибс этишдан бошлади. У падари бузургворининг тахтни уз қулида сақлаб қолишидан чучир эди. Чунки отанинг кунгли тўнғич угилда эканини у яхши биларди. Бинобарин, Доро Шукуҳ Дехлида куч тўплаб янгитдан жангга кириши мумкин ва бу тақдирда бобурийлар салтанатининг тожи Доро Шукуҳга насиб этиши эҳтимолдан холи эмас эди. Шунга кура Аврангзеб уз отасини Агра қалъасида назарбанд этиб сақлашга ҳукм қилади.

Бсихтиёр ҳазрати Бобур Улугбек Мирзонинг падаркуш фарзанди Абдуллатифга берган баҳо эсга тушади: «Шу беш кунлик утар дунё учун мундоғ қари ва донишманд отасини қатл этди...»

Берньенинг ёзишича, назарбанди Шоҳжаҳонга зоҳиран иззат-икром курсатилган, унинг хос хизматчилари ихтиёрида қолдирилган, рўзгор бобида муҳтожлик сезмаган. Мухтасар қилиб айтганда, унда эркинликдан бошқа ҳамма нарса булган.

Аврангзеб яна бир қанча жангу жадаллардан сунг Дехлини ҳам қулга киритади. Доро Шукуҳни мутаассиб уламолар қулига топширади ва улар собиқ валиаҳд-

ни динсизликда айблаб фатво чиқариб берадилар. Дорро Шукуҳ шу тариқа қазо топади.

Шоҳ Шужжоъ Аврангзеб таъқибидан Илоҳобод томонга қочади ҳамда қароқчилар қулига тушиб ҳалок бўлади. (Рабиндранат Тагорнинг «Далия» номли драматик ҳикоясида Шоҳ Шужжоънинг ана шу фожиали тақдири уз ифодасини топган. Бу асар Тагорнинг узбек тилида нашр қилинган саккиз жилдлик «Сайланма»сининг туртинчи жилдидан урин олган, топиб, уқиб чиқишни тавсия қиламан, муҳтарам китобхон.)

Муродбахш бу тахт курашларида ҳаминша Аврангзеб билан бирга иттифоқ бўлиб келарди. Эришилган зафарларда унинг ҳиссаси беқиёс эди. Аммо энди Ҳиндистон тахти сари бир қадамгина қолганида бу баҳодир шаҳзода Аврангзеб учун нафақат кераксиз, балки ортиқча ташвишга айланган эди. Шунинг учун Оламгир шу кунгача соясига салом бериб келган укасининг баҳридан утишга қарор қилади. Макр-ҳийла билан уни бир базмда ичириб қаттиқ маст қилдиради ва уни шу ҳолатида қамоққа ташлатади.

Ривоят қилишларича, бандиликда кечган саккиз йиллик умр ниҳоясини Шоҳжаҳон ягона тасалли, ягона овунч билан утказди. У ҳар куни эрта тонгдан то шомга қадар қалъа даричасидан узи бунёд эттирган Тож Маҳалнинг мармар жамолига термилиб ултирар экан. Ҳаётининг сўнгги ойларида бетоблик туфайли тушакка миҳланиб қолганида ҳам қаршисидаги кузгуга тикилиб, кузда ёш билан Тож Маҳалнинг аксини томоша қилар экан...

Ва ниҳоят, бобурийлар салтанатида ёрқин олмос бўлиб порлаган Шоҳжаҳон 1666 йилда, назарбанди маҳбус мақомида, меҳрибон қизи Жаҳоноробегим қулида жон беради. Ҳиндистоннинг буюк ва забун подшоҳини васиятига биноан суюкли Мумтоз Маҳал ёнига дафн этадилар.

Вильям Шекспирнинг сўзларини бир оз узгартириб айтсак:

Шоҳжаҳон ва Мумтоз қиссасидан ҳам
Фамгинроқ қиссани курмаган олам.

Шу тариқа бобурийлар салтанатининг танҳо ҳукмдорлиги Аврангзеб қулига утади. У қарийб ярим аср Ҳиндистон давлатини ислом дини арконларига қатъий риоя қилган ҳолда бошқаради.

Тож Маҳал зиёратидан маҳзун уйларга гарқ булиб чикдик. Кун ҳам пешиндан оғиб қолган эди. Ҳамюртларимиз билан хушлашиб, яна Деҳлига равона бўлдик.

Бахтимизга, йулдаги намойиш тарқаб кетган экан.

1993 йил, 2 ноябрь. Тошкент.

Сафаримиз қариб, Тошкентга қайтгач, амалга оширилган ишлар ҳақида Президентимизга тегишли ҳисобот топширдик. Бобурийлар хонадонининг гаройиб тақдири, сабр-бардоши, маърифат ва маънавияти ҳақида маълумотлар юртимиз раҳбарига улкан қизиқиш уйғотди.

Бу оиланинг орзу-армонлари, муаммоларидан воқиф бўлгач, Президент дарҳол шундай курсатма берди: сулола соҳибаси Лайло Уммахони ва угиллари юртимизга — Бобур Мирзо таваллуд тўйига таклиф қилинадиган бўлди. Шунингдек, хонадон фарзандларидан мамлакатимиз дорилфунунларига ўқишга қабул қилиш ҳақида топшириқ берилди.

Биз ҳали Деҳлида эканлигимизда консулхонамизга Зиёвиддин Тусийдан телеграмма келди. Жаноб Тусийнинг ёзишича, улар уз жамиятини қайта номлашга қарор қилишибди: бундан буён бу ташкилот «Бобурийлар тарихини ўрганувчи ҳинд-ўзбек маданий академияси» деб аталадиган бўлибди.

Кун иккача эса муҳтарама Лайло Уммахонидан Президент номига ушбу мактуб келди.

«Ўзбекистон Республикасининг Президенти
Ислом Каримов жаноби олийларига

Тошкент, Ўзбекистон

Жаноби олийлари,

Биз, темурийлар хонадонининг аъзолари, Сиз зоти шарифнинг махсус вакилингизни — ва Ўзбекистоннинг Янги Деҳлидаги консуллик идораси бошлиғи қабул қилиш ҳамда улар орқали Сиз жаноби олийларининг менинг углим Зиёвиддин Тусийга йуллаган шахсий номангизни олиш бахтига мушарраф бўлдик. Сизнинг мактубингизда баён этилган самимий ва эзгу тилаклар темурий ҳукмдорлар вориси бўлмиш фарзандимни бениҳоя масрур этди. Махсус йуллаган баланд мартабали вакилларингиз ташрифидан эса янада мутаассир бўлдик.

Мен кексайиб қолган бир аёлман, шу боис ҳам умримнинг ҳар бир кунини худонинг улугъ неъматидеб биламан. Мен тақдирнинг кўп жабру жафоларини бошимдан утказдим. Шукур, ҳозир ҳузур-ҳаловатда умргузаронлик қилмоқдаман, аммо биз — теурий сулола ворислари беҳад қийинчиликларга дучор булдик. Биз хиёнат, макр-ҳийла азобларини ҳам хўп тортдик, сабаби — насл-насабимизнинг ноёблигидадир. Фақат теурийлар хонадонига хос булган саботматонатгина бизни гурбат ва муҳтожлик чангалида йўқ булиб кетишдан омон сақлади. Беҳисоб кулфат ва талофатларга қарамасдан, биз асло таслим булмадик, қалбимиздаги некбин руҳ ҳеч қачон сунгани йўқ. Шу кунларда ҳам тирикчилик утказиш учун жонимиз борича тиришиб-тирмашиб яшаймиз. Аммо, ишончимиз комилки, Оллоҳ бизни ўз паноҳида сақлайди ва мадад беради.

Жаноби олийлари, мен Сиз орқали Ўзбекистоннинг жамики фарзандларига дуои салом йўллайман. Умид қиламанки, менинг бу сўзларим инсон зотини ардоқлагувчи барча кишиларга етиб боражак ва улар фақат Оллоҳнинг иродаси билангина Сизнинг навқирон давлатингиз жаҳон ҳамжамияти даврасидан муносиб урин олганини англаб етадилар.

Азиз Ўзбекистон аҳли, ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида юксак доволарни забт этишингиз учун сизлар ҳали олис ва машаққатли йўлни босиб утишингиз даркор. Фаровонликка элтувчи бу йўлингиз равон ва текис булиши учун еш насллар тарбияси борасида сизлар кўп меҳнат қилишингиз лозим. Ўз ҳукуматингизга содиқ бўлинг, ҳамиша аҳил, баҳамжиҳат бўлинг — ана шундагина турмуш қийинчиликларини енгишга қодир буласиз. Соҳиби карам Оллоҳ таолонинг марҳамати ила сизларнинг насабингиз жасур ва мард инсонлар авлодига бориб туташади. Шунингизда тугингки, Оллоҳнинг илоҳий йўриқларига риоя этсангиз, У ҳамиша сизларга ёр бўлмай. Оллоҳ орангиздан муносиб бир кишини сайлаб олиб, уни сизларга раҳнамо айлаган ва сизларни ёруғ кунларга етказишни унга амр этган экан, барчангиз унинг доно ўғитларига амал қилишингиз лозим. Шундагина сизлар бошқа эл-элатлар орасида ажралиб турадиган буюк миллатга айлана оласизлар. Ўзларингизга стакчи этиб сайлаганингиз зот эса, билдингки, Халифадир. Шу боис ҳам бахтингизни бой

берманг, ҳамфикр бўлиб, ҳамкор бўлиб, бирлашибгина давлатингиз олдида турган қийинчиликларни бартараф қилишингиз мумкин. Агар ақл-идрок сўзига қулоқ тутсангиз, сизларни гузал истиқбол кутажаму муқаррардир.

Шу муносабат билан мен XVI асрда яшаб утган машҳур авлиё ва уламо Шайх Валиуллоҳ Бухорий уша пайтдаёқ бугун содир бўлаётган воқеаларни башорат қилиб кетганини эслайман. Унинг кароматлари форс тилида назмий йусинда битилган «Маснавий» асарида баён этилган эди. Шунини қайд этишни истардимки, бу зот 400 йил муқаддам ниманики башорат қилган бўлса, бугун аксарияти руёбга чиқиб турибди. Иншооллоҳ, қолганлари ҳам руёбга чиққай.

Буюк бобокалоним ҳазрати Бобурнинг 510 йиллик таваллуд туйи юксак даражада нишонланади, деб ишонамиз. Сиз жаноби олийларининг бу борада улкан сайъ-ҳаракат кўрсатаётганингиз эса бизни чексиз қувонтирмоқда.

Оллоҳ таолодан Сизга сиҳат-саломатлик, куч-қувват тилаб қоламан. Ишончим комилки, Яратган тангрининг узи Сизнинг эзгу ишларингизга мададкор бўлғай.

Бегим Соҳиба Лайло Уммахони,
«Буюк муғуллар сулоласи» жамия-
тининг раисаси

Ҳайдаробод шаҳри,
Ҳиндистон Республикаси»

Самимий дил сузлари ила тулуг бу мактуб марказий матбуотда эълон қилинди. Ўзбекистон телевидениеси шу воқеа муносабати билан махсус курсатув уюштирди. Жамоатчилик бобурийлар сулоласининг бугунги вакиллари ҳақидаги ҳикояларимизни қизиқиш билан қаршилади.

Ва шунда мен ҳазратнинг ҳароратли бир байтини эсладим.

БАЙТ:

Васлинг мурод эрса, айла ёд Бобурни,
Унутмагил бу номурод Бобурни...

1993 йил, 12 ноябрь. Тошкент.

«Мовий гумбаз» қаҳвахонаси.

Ҳазрати Бобурнинг таваллуд туйига санокли кунлар қолганида, аввал айтиб утганимдек, «Бобурнинг тушлари» деган китобим босмадан чиқди. Ёш адабиётшунос, мулло укаларимиздан Муртазо Қаршибой шу муносабат билан бирор рузномага суҳбат уюштириш истаги билан менга мурожаат қилди. Кундалик юмушлар билан ана-мана деб ҳадеганда фурсат бўлмади.

Мана, бугун оқшом насиб этган экан, Муртазобек мени қаҳвахонага таклиф қилди. «Хемингуэй жамики асарларини қаҳвахонада яратган, ака», деди у кулим-сираб.

Шу тариқа хазон япроғи янглиг сарғайган боғларга тикилганча қайноқ қаҳва хўлаб, Бобур Мирзонинг ҳаёт йули ҳақида суҳбат қурдик. Мусоҳибим диктофон мурватини босиб қўйиб савол айлади, мен жавоб айладим.

Ушбу суҳбат бу турур:

«— Хайриддин ака, аввало, янги китоб муборак бўлсин.

— Ташаккур.

— Бобур Мирзонинг шахсиятига турли замонларда турлича фикрлар ҳукмрон бўлиб келади. Улар гоҳ қора, гоҳи оқ рангларга чулганиб, охир-оқибатда бир хулоса — «Бобур — мураккаб шахс» деган гап билан якун топар эди! Ва бу хулоса ҳозиргача устувор келади. «Бобурнинг тушлари» деб номланган бадида: «Моддиюнчилик инсоннинг кўнглидаги илоҳий нурни сундиради. Сундиради-ю, эвазига, афсуски, ҳеч нарса тақдим қила олмайди», деб ёзгансиз. Мана, бугун замон, қарашлар ўзгармоқда. Энди Бобурнинг моддиюнчи тасаввурларга сиғмаган, сингмаган мураккаб сиймоси илоҳий, руҳий тасаввурларда узгача сеҳру жозиба касб этаётир. Аммо, барибир, Бобур шахсияти мураккаб, деган тушунча кўнгилни бутунлай тарк этган эмас. Нега бундай? Бобур чиндан ҳам мураккаб шахсми?

— Ҳазрати Бобур сингари олмос истеъдод соҳиби бўлган шахслар тарихда жуда ноёб учрайди. Олмос эса, маълумки, табиатан серқирра ва камёб топиладиган жавоҳир ҳисобланади. Яхши биласиз, «Бобурнома»ни китобат қилган котиблардан бири асар хотимасида муаллифни таърифлаб келиб: «Ва фазилат бобида камлиги йўқ эди», деган сўзларни битади. Назаримда, ушбу таъбир Бобур шахсиятига берилган энг мухтасар ва аниқ баҳодир. Чиндан ҳам, Бобур Мирзонинг ин-

сон боласи касб этиши мумкин илму ҳунар жиҳатидан асло камлиги булмаган. У зоти бузург фаолият курсатган соҳаларни бирма-бир санаб чиқиш хийла мушкул, лекин, келинг, асосийларини эслаб утайлик: у, аввало, давлат арбоби, саркарда, дипломат, ҳарбий назариятчи, шоир, табиатшунос, жүгрофиюн, адабиётшунос, сайёҳ, психолог, фикҳшунос, мусикашунос ва ҳоказо. Умуман, Бобур Мирзонинг илму ҳунарини таърифлайдиган булсак, жуда кўп мартаба «шунос» қушимчасини ишлатишга тугри келади. Унинг асарларида маданиятшунослик (культурология), элшунослик (этнография), номшунослик (лингвистика), зилзилашунослик (зоологияга оид кўплаб қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Бобур Мирзо тилшунослик бобида ҳам ибрат буларли мерос қолдирган. Хусусан, у яратган янгича алифбо — «Хатти Бобурий»ни мутахассислар яхши баҳолайдилар. Сўз урни келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, ўз даврида Бобур мазкур алифбода Қуръони каримни китобат қилдирган, лекин бу қўлёзма сақланиб қолмаган, деган фикр ҳукмрон эди. Кейинги илмий изланишлар натижасида муқаддас китобимизнинг бобурий хат билан кучирилган табаррук нусхаси Эроннинг Машҳад шаҳрида, машҳур Имоми Ризо мақбарасининг кутубхонасида сақланаётгани маълум бўлди.

Куриниб турибдики, бизнинг миллий тарихимизда Бобур Мирзо сингари қомусий фаолият соҳиблари кам утган. Агар унинг ун икки яшар бола чоғидан шиддатли сарой курашлари гирдобиди қолиб, лоақал бирон-бир мадрасани ҳам тугатишга имкон ва фурсати булмаганини ҳисобга олсак, бу улуг феноменнинг чиндан ҳам нақадар буюклигига иқрор буламиз. Шу боис бу тимсоли йўқ инсоннинг ички дунёси, маънавий олами гоят жозибадор, айни вақтда шу қадар сирлидир.

Маълумки, Бобур Мирзо умр бўйи икки ўт орасида — мамлакатдорлик миннати ва шеърини заҳмати билан яшади. Гарчанд шоҳлик ва шоирликнинг бир шахс тимсолида мужассам топиши Шарқда қадимдан қолган ноёб бир анъана каби учраса-да, ҳазрати Бобур, назаримда, шу икки тушунча орасидаги тафовут ва зиддиятларни бсҳад ўртаниб ҳис этган, бундан энг кўп озор чеккан мумтоз зотдир. Чунки шоир ҳукмдор ўз ижодида адолат, яхшилик ва инсонийлик гоёларини қанчалик ёниқ ҳарорат билан тараннум этган булмасин, тахт узра бу гоёларни амалга оширишга аксар ҳолларда муяссар булавермайди. Турли-туман сиёсий

— иқтисодий манфаатлар, муайян тарихий вазият ҳукмдор шоир қалбининг эзгу интилишларидан кўра устунроқ келади. Шу сабаб бежиз эмаски, кўп ҳукмдорлар жамиятда адолат эмас, балки мувозанат урнатишга — яъни ҳар хил ижтимоий синф, табақа ва қатламлар уртасида муросаи мадора жорий этишга мойил ёки мажбур буладилар. Айтайлик, инсоф-иймон туйғуларини юксак пардаларда қуйлаган шоир Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўз набираси Мумин Мирзонинг қатлига имзо чекиши ёхуд содиқ дусту булмиш Алишер Навоийдек беназир зотдан кўра вазир Мажидиддинни яқин тутиши бизга — бутунги авлодларга ғалати бир жумбоқ булиб туюлади.

Бобур Мирзонинг суронли умр йулларига назар соладиган бўлсак, шунга ухшаш бир қанча ҳолатларни кузатишимиз мумкин. Гоҳ тожу тахт манфаати, гоҳ амиру беклар манфаати, баъзан хешу ақрабо манфаати, баъзан эса дин-диёнат манфаати ягона бир макон — Бобур Мирзонинг мутаассир юрагида ҳамиша беомон тўқнашиб ётганини кураимиз. Суюкли эгачиси Хонзодабегимни ғаддор душмани Шайбонийхонга узатишга ёки шиа мазҳабли шоҳ Исмоил Сафавий лашкари билан иттифоқ тузиб, уни қадим суннийлар юрти Самарқандга бошлаб келишга мажбур булганлиги... ва шу сингари талай воқеа-ҳодисотлар, шубҳасизки, уни туганмас изтиробларга солган. Ва ушбу музтариб мисралар ушандоқ оғир кунларда туғилган булиши ҳам эҳтимол:

Бесабрмену бесару сомондурмен,
Бир гамзададурмену паришондурмен.
Не диннинг ишини қилдиму не дунёнинг,
Ёраб, нетай, уз ишимга ҳайрондурмен.

Ҳаётнинг муттасил гирдоблари ичида, кескин қарама-қарши туйғулар, киши руҳининг поёнсиз ғалаёнлари ичида яшаган тарихий инсон, балки, айни шу жиҳатларига кўра «мураккаб шахс» деб аталар. Умуман, ҳар қандай шахс — инсоннинг узи мураккаб, олий мавжудот эмасми?

— Бобур Мирзо шахсиятидаги қарама-қаршилик, менимча, унинг уз қисматида булган муносабатида яққол кўзга ташланади. Бир томондан у — худо ёрлақанган. Оллоҳ қарамига сазовор бир зот. Буни у омади чопган, мислсиз ғалабалар нашидасини сурган чоғларида шукроналик билан эътироф этади. У салтанат

жиловини илк бор қулига олган кезларни эслайлик. Фарғона вилояти икки томонлама хавф остида қолган — Самарқанддан Султон Аҳмад Мирзо Андижонга, Тошкентдан Султон Маҳмудхон Аҳсикентга яқинлашиб кела бошлаган эди. Бобур Мирзо ва унга содиқ беklarнинг аҳволи гоят мушкул эди. Аммо, не бахтки, Оллоҳ уларнинг ишини унглайди — ҳар икки тарафдаги душман ҳам не бир сабаблар ила ортига қайтади. «Тенгри таолоким, уз қудрати комиласи билан ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнат махлуқ рост келтурубдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмақдин усондилар, балки бу таважжухдин пушаймон булиб бемурод ёндилар», деб ёзади Бобур бу воқеани хотирлаб. Муттасил қирпичоқ булиб турган бошқа темурийзодалардан фарқли улароқ, Бобур Мирзонинг сиёсати кунба-кун тараққий топа бориши, ўзгалар қон ва жон эвазига мушарраф була олмаган галабаларга нисбатан тез ва осон сазовор булиши чиндан ҳам унинг камоли илоҳий қудратга боғлиқ эканидан далолат бермайдими? Ва айни замонда Бобуршоҳ «толе йуқ»лигидан фиғон чекади, таассуф ва пушаймонлик утида қоврилади. Куп бор Оллоҳ марҳаматига муносиб бўлган ва шукр қилган зотнинг бу янглиғ афсус-надоматларини қандай изоҳлаш мумкин?

— Аввало, шуни айтиш лозимки, Бобур Мирзонинг саодат юлдузи толе осмонида жуда эрта чарақлаган эди. Жаҳон тарихида ун икки яшар боланинг тожу тахт эгаси булганлиги каби ҳодисалар сийрак булса-да, учраб туради, аммо биламизки, ҳокимиятни қулга киритиш у қадар қийин иш эмас, балки ҳокимиятни қулда сақлаб қолиш — энг мушкул, мураккаб бир юмушдир. Бобур Мирзо ёшгина боши билан ана шундай машаққатли ва хатарнок вазифанинг уҳдасидан чиқа олган соҳиби шижоат ва соҳиби заковат эди. Мовароуннаҳрнинг ўша пайтдаги фозил арбоблари шу важдан Заҳириддин Муҳаммадга парчаланиб кета бошлаган темурийлар салтанатини сақлаб қолишга қодир ҳукмдор сифатида қараганлар. Донишманд мўсафид Алишер Навоийнинг Самарқандга, навқирон тождор Бобур Мирзога махсус нома йўллаганлигини эслайлик. Бу мактуб аслида ана шу тарихий умидворликнинг бир нишонаси ҳам эди. Гарчанд тақдир тақозосига кура бу орзу-ниятларни Мовароуннаҳр тупроғида рўёбга чиқариш насиб этмаган булса-да, ҳазрати Бобур улуг Темур давлатини Ҳиндистон дие-

рида шараф билан давом эттириб, узига умид боғлаган кишиларнинг ишончларини оқлади.

Сиз тугри айтдингиз, чиндан ҳам Бобур Мирзо Оллоҳ карамига сазовор хосиятлик шахс эди. Боя сиз эслаб утган воқеа — яъни душманларнинг не бир сабаблар ила Андижондан чекиниши ҳозирги Қува туманининг Толмазор қишлоғидан оқиб утадиган Қорасув устидаги куприкда юз беради. Мур-малахдай бостириб келаётган лашкар куприк устида тирбанд тикилиб қолади. Ур-йиқит туполонда куприк қулаб тушади ва Султон Аҳмаднинг куплаб одамлари ҳалок бўлади. Ғаним кўрқиб, ортга чекинади. Бу ҳодисани, эҳтимол, тасодифга ҳам йуйиш мумкин, аммо маънавийончи инсон назарида бу тилсим замирида гойибона бир маъно борлиги шубҳасиздир.

Шуниси ҳайратланарлики, бу каби илоҳий ҳодисотлар Бобур Мирзо ҳаётида бир эмас, такрор ва такрор содир бўлган.

Бир минг тўрт юз тўқсон олтинчи йили Самарқандни иккинчи марта эгаллаб, юз кунлик қуршовда қолган чоғида Бобур бехосдан оғир касалликка чалинади. Томоғидан сув ҳам утмай тилдан қолади, тўрт кечаю кундуз оғзига фақат пахта билан сув томизиб турадилар. Андижондан келган бир навкар уни шу ҳолатда куриб, подшоҳнинг улими ҳақида она шахрига хабар етказди ва фитна-ғавғоларга сабаб бўлади. Ҳатто энг яқин ва содиқ кишилари ҳам ундан умид узган пайтда Яратганнинг шарофати билан Бобур Мирзо шифо топади.

Ёки унинг Карнон қишлоғида ажал билан юзма-юз қолиб, душман қуршовидан ҳазрати Хожа Аҳрорнинг гойибона кумаги билан қутулиб кетганини хотирлайлик.

Хуш, ақл бовар этмас даражада сирли бу воқеани нима деб изоҳлаш мумкин?

Умуман, Хожа Аҳрорнинг муборак сиймоси Бобур Мирзонинг тақдирида аксар ҳолларда ҳал қилувчи мавқе касб этади. Ёдингизда бўлса, умрининг сунгги кезларида Бобур яна қаттиқ оғриб қолади. Шунда у ихлос талаби билан маънавий падари ва пири бўлмиш ҳазрати Хожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини форсийдан туркийга таржима қилади ва шу тариқа дардига даво топади.

Шоҳ Бобурнинг ун икки минг аскар билан Иброҳим Лудийнинг юз минг кишилик лашкари устидан

порлоқ галаба қозониши ёки азиз фарзанди Ҳумоюнга уз жонини садқа қилишини эслайлик. Буларнинг барчаси бу мумтоз шахс умрининг илми гайб ҳикматлари билангина шарҳланиши мумкин бўлган сирли саҳифаларидир.

Модомики шундай экан, парвардигор мукаррам айлаган бу зотнинг «толе йўқлиги»дан шиква-шикоятлари боисига келсак, бу ҳол, аввало, унинг мутаассир шоир дили ва дарवेशона юраги билан изоҳланади. Дардманд шоир Бобур шоҳлик шавкатию мислсиз молдунё Ватан армони қаршисида ҳеч ва пуч нарса эканини теран англади. Ҳазинасини безаган, оламнинг икки ярим кунлик харжига арзийдиган Қўҳинур каби олмосгавҳарлардан қўра она юртининг бир ҳовуч тупрогини баланд қўяр эди. Оламда ватан соғинчи ва ҳасратини Бобурдек ёниб, қайғу-надоматга тулиб қуйлаган бошқа бирон шоир бормикан! Шунинг учун ҳам менинг назаримда:

Қовун бирла узумнинг ҳажрида кунглимда гам ҳар
су,
Оқар сувнинг фироқидин кузумдин ҳар доим
оқар сув, —

деган маҳзун сатрларни Бобур Мирзо сиёҳ билан эмас, юрагининг қони билан битгандек туюлаверади...

— Шарқда азалдан шоҳлик ва дарवेशлик фазилатлари муштарак келади. Бобур ҳам бундан мустасно эмас. Аммо бошқа шоҳлардан фарқли улароқ Бобур дарवेशликни подшоҳликдан устун қўяди. Ундаги ички иқроор, ростгўйликнинг боиси ҳам шу эмасмикан?

— Албатта. Тарихдан маълумки, ҳиндлар Бобур Мирзони «қаландар шоҳ» деб атаганлар ва бу бежиз эмас. Унинг ижодида бот-бот учрайдиган ёлғизлик ва ёлғизликдан ҳасрат оҳанглари, даврон зулмидан «бош-ни олиб оёқ етгунча кетмоқлик» истаги шундан далолат беради. «Улум уйқусига бориб булдим жаҳондин осуда, Мени истасангиз, эй дустлар, кургайсиз уйқуда», деб ёзган шоирнинг андуҳли дили дарवेशлик йўлига кўпроқ мойил эди.

— «Саодат соҳили» қиссасида сўфий аллома Ҳофиз Куйкий ва Бобур Мирзо уртасида кечган суҳбатларда ҳазратнинг бу борадаги маънавий изланишлари, рухий уртанишлари яхши акс этган...

— Ҳа, бироқ у наср — «қора сўз» ёрдамида бу

мавзуни ёритишга бир уриниш эди. Шоир Мирзо Кенжабек бир шеърида бу ҳолатни мухтасар тарзда ифода этган:

Ё фалак! Гаройиб бир иш қилмишсан,
Бошимга мангулик ташвиш қилмишсан.
Айт, менинг узимни шоҳ этиб нечун,
Нечун юрагимни дарвеш қилмишсан?!

«Бобурнома»да муаллиф бир уринда машҳур форсий мақолни зикр этиб утади. Мазмуни шундайки, ун дарвеш бир гиламга сиғиши мумкин, аммо икки шоҳ бир мамлакатга сиғмайди. Уйлайманки, шу жумла билан у «шоҳлик» ва «дарвешлик» деган тушунчаларга жуда чиройли таъриф берган.

— «Тавба» деб номланган бадиада Бобур Мирзонинг буюк йрода соҳиби экани ёрқин тасвирланади. Ул зот чоғир ичишдан тийилиб, нафсидан голиб келади. Лекин улуғ подшоҳнинг нафсни енгиш бобидаги галабаси фақат чоғирни бас қилиш билангина яқун топмагандек. Бобур Мирзо кейинчалик мулкгирлик борасида ҳам қаноатга берилиб, Мовароуннаҳрга қушин тортиш режасидан тийилмадимикан? Йўқса, бу унинг имконидаги иш эди-ку?

— Бобур Мирзо Ҳиндистонда беш йилга стар-стмас муддат ҳукмронлик қилди. Бу йиллар асосан ҳинд ва афгон бекларининг қаршиликларини бостириш, турли фитна-низоларга чек қуйиш, мамлакатда янги давлатчилик асосларини урнатиш ҳамда оғир хасталиклар билан кечди. Бинобарин, ҳинд диёрида туриб Мовароуннаҳр мулкига куз тикиш Бобурнинг сиёсий ва ҳарбий режаларида булган-булмаганини айтиш қийин. Табиий, ватан соғинчи, айрилиқ азобидан шоир қаттиқ изтироб чеккан, бироқ бу масалани ҳарбий йул билан ҳал этишга интилмаган. Гулбадан-бегимнинг «Хумоюннома»да гувоҳлик беришича, падари бузургвори 1512 йилдаёқ «ака-укаларининг ноаҳиллиги ва муғулларнинг душманлигидан... ортиқ у вилоятда тура олмадилар. Сунг Бадахшон ва Кобулга йул олдилар. Шундан сунг яна Мовароуннаҳрни қулга киритиш хаёлини тамоман кунгилдан чиқариб ташладилар».

Бобур Мирзо шахсиятидаги жозибадор ва таҳсинга сазовор жиҳатлардан бири шундаки, у кузи очиқ пайтидаёқ тож-тахтини валиаҳдига топширишга жасо-

рат курсата олган ҳукмдордир. У шу маънода ҳам Шарқ тарихида ноёб учрайдиган мумтоз шахслардан биридир. Бу хусусда тагин Гулбаданбегимнинг хотираларига муурожаат қилайлик: «У киши бундай дедилар: неча йилдан буён тож-тахтни сенга (Хумоюнга — Х.С.) топшириб, узим Зарафшон боғида ором олиш ниятида эдим. Оллоҳнинг марҳамати билан нимаики истаган бўлсам, барига эришдим...»

Уткинчи дунёнинг жилвагар ҳою ҳаваслари устидан, нафси аммора устидан голиб кела билган улуг инсоннинг қаноати ана шу тариқа ибратомуз намоён бўлган.

— Бобур — меҳрибон ва донишманд ота. Унинг фарзандларига панд-насиҳатларида шоҳ ва шоирнинг буюк инсоний қиёфаси яққол кўриниб туради. Шу уринда «Саодат соҳили»даги бир ҳолатни беихтиёр эсладим. Бобур аллома Ҳофиз Куйкийга қарата энди дарвешлик тариқини ихтиёр этмакчилигини, салтанат миннати кунглига урганлигини ёниб-уртаниб арзи изҳор этаётган бир дамда хосхонага ёш қизалоқ — Гулбаданбегим кириб келади. Бобур Мирзонинг юрагидаги туфон шу ондаёқ босилади, қалбида қайғу ва ҳасрат буронлари тиниб, меҳр булоғи қайнай бошлайди — у бутунлай бошқа инсонга айланади. Бобур шахсиятидаги мафтункор жозибанинг бир жиҳати ана шунда — оталик фазилатларида эмасмикан?

— Яхши биласиз, Бобур ун икки ёшидаёқ отадан етим қолган. Гарчанд у — шаҳзода, еяр-ичардан камчилиги йуқ бўлса-да, «етимлик нимадир — бизлардан сура» деб айтишга асос берадиган кўп оғир кунларни бошидан кечирган. Амакилари ва тоғаларининг, укалари — Носир Мирзо, Жаҳонгир Мирзонинг тожу тахт таллашиб, унга қандоқ ситамлар утказганликлари ҳам маълум. Бинобарин, Бобур Мирзо то камолатга етганига қадар отасизлик-етимлик ҳиссиётини теран ҳис этиб усган. Қолаверса, инсон туйғуларининг нозик тасвирчиси ва билимдони сифатида салтанат соҳиблари хонадонларидаги меҳрсизлик, оқибатсизлик, макр-хиенатдан умр буйи азоб тортган. Уз шахсий ҳаётида ота-онага, оға-иниларга, фарзандларига юксак муҳаббат ва эҳтиром билан қараганидек, узгаларнинг ҳаёти ва фаолиятини баҳолашда ҳам шу мезонлар асосида фикр билдирган.

— Хайриддин ака, ҳазратнинг аҳли аёли, ичкилари,

бугунги тил билан айтганда, оилавий аҳволи ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз.

— Бажонидил. Бобур Мирзо умри давомида бир неча бор уйланган, ўз даврининг тамойилига биноан серфарзанд одам бўлган. Фарзандларининг сони ун еттита бўлиб, исмлари қуйидагичадир: Фаҳруннисо, Ҳумоюн, Борбул, Меҳржон, Эсон Давлат, Фарруҳ, Маъсума, Шоҳруҳ, Аҳмад, Гулзор, Комрон, Аскарӣ, Гулранг, Гулчехра, Ҳиндол, Гулбадан, Алвор. «Бобурнома»нинг сунгги саҳифаларида номаълум котиб томонидан қайд этилишича, подшоҳ вафот этганида ундан ёдгор бўлиб, «уғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон Мирзо ва Мирзо Аскарӣ ва Мирзо Ҳиндол эдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчехрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар».

Шунингдек, бу пайтда Бобуршоҳнинг Маъсума исмли яна бир қизи ҳаёт эди. Қолган фарзандлари жуда эрта — ёш гудак чоқларида вафот этиб кетганлар. Бинобарин, Бобур Мирзо бу бевафо ҳаётда бошқа жабру ситамлар қатори фарзанд доғини ҳам куп беармон чеккан. Шу боисдан ҳам омон қолган уғил-қизларига мудом меҳру мурувват курсатиб келган, уларни ҳамиша иноқликка, тотувликка даъват этган. Албатта, уша пайтдаги тарихий шароит тақозосига кўра шоҳ Бобур ва унинг шаҳзода уғиллари уртасидаги муносабатлар, оға-иниларнинг узаро муносабатлари ҳам доимо силлиқ кечавермаган, бироқ Бобур Мирзо донишманд ва шафқатли падар сифатида бу ички зиддиятларни оқилона бартараф қилиб келишга мушарраф була олган. Шарқнинг купгина тахт соҳибларидан фарқли улароқ, Бобур Мирзо уз ака-укаларидан номардлик ва жабру жафо курган чоғларида ҳам олижаноблик ила уларни авф этган; фарзандлари билан муносабатда ҳам уларнинг хатоликларини, тажрибасизликларини бағрикенглик билан кечириб келган.

«Ҳамиша бу қоидани маръий тугуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг билан яхши маош қилгайсан. Улуғлардин кутаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилгайсен. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит қуюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатлиқта тақсир қилмағай», — деб насиҳат қилади у Ҳумоюнга ёзган мактубларининг бирида.

Ҳатто сунгги нафасига қадар Бобур Мирзо уғил-қизлари уртасидаги муносабатларнинг келажаги ҳақи-

да қайғургани тарихдан маълум. Зеро улкан салтанатнинг келгуси тақдири оғанин бобурийзодаларнинг иттифоқиға кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигини у теран англади.

Улим тушағида ётган Бобур Мирзонинг фарзандларига қилган васиятини тарихчи Абулфазл шундай тасвирлайди: «Оқилона маслаҳатлар ва юракни уртаб юборадиган фармойишлар берилди. Шундан сунг у киши мана бундай дедилар: «Сунгги нафасим чиқмай туриб айтадиган гапим шулким, бордию оғаниларинг жазоға лойиқ бўлса ҳам, уларға минбаъд жазо бера кўрмагил. Худди шу кўрсатмаға амал қилиб, «жаннатошиён ҳазрат» (Ҳумоюн — Х. С.) оғаниларидан шунча жабржафо курсалар ҳам, уларға қарши бирон марта жазо чорасини кўрмадилар».

— Комрон Мирзонинг кузига мил тортгани-чи?

— Албатта, Абулфазл сарой тарихчиси эди ва унинг асарлари ҳам муайян гуруҳ манфаатини ифода қилади. Лекин гап ҳозир Ҳумоюн хусусида эмас, ҳазрати Бобур устида боради. Куриб турганимиздек, ул муборак зотнинг подшоҳ падар сифатидаги фазилатлари ҳам гоят ибратлидир.

— Бобурийлар салтанатининг сунгги ҳукмдори Баҳодиршоҳ Иккинчининг ўғли Мирзо Қуёшнинг бир муъжиза бўлиб инглиз қирғинидан омон қолгани ва шу тариқа бобурийлар шажараси Ҳиндистонда бугунга қадар сақланиб келаётгани ҳақида ёзганларингизни ўқидим. Шу муносабат билан беихтиёр яна Бобур руҳи, унинг илоҳий қудрати хотирға келади. Тириклигида Оллоҳдан ўз жони эвазига ўғли Ҳумоюннинг жонини талаб олган Бобур Мирзо руҳи кейинчалик машъум бир соатда Мирзо Қуёшга ҳам балогардон бўлмаганми-кан?

— Эҳтимол. Биласизми, бу воқеалар шунчалик илоҳий сир-синаотга йўғрилганки, уларнинг илми гайб оламиға тааллуқли ишлар эканлиги шундоққина аён бўлиб туради. Модомики, бу ҳодисотлар юксак самовот билан боғлиқ экан, биз — ожиз бандаларнинг бу хусусда башорат қилишимиз, балки, уринсиздир. Аммо шунини ишонч билан айта оламизки, Баҳодиршоҳ Иккинчи улуг аждоди Бобур мирзо сингари қатъиятли, мард ва ҳассос табиатли инсон бўлган. Ўзбекистонда Бобур Мирзо ижоди қанчалик машҳур бўлса, Ҳиндистонда Баҳодиршоҳ — Абу Зафарнинг шеърлари шунчалик маш-

хур экан. Унинг жушқин ва маҳзун газаллари атоқли ҳинд қушиқчилари томонидан суюб куйланар экан.

— Сиз бобурий аждодларимизнинг қадамжолари буйлаб бир қанча мамлакатларни кездингиз. Бу ҳақда мақола-суҳбатларингиз ҳам эълон қилинди. Шу сафарларингиз мобайнида Бобур Мирзонинг яна қандай жиҳатларини узингиз учун кашф қилдингиз?

— Бу сафарлар қаламкаш сифатида, ҳазрати Бобур ижодининг бир мухлиси сифатида менга жуда куп нарса берди. Балхдан тортиб Банголага қадар чузилган улкан ҳудудда давр сурган бобурийлар сулоласининг тарихий моҳиятини урганиш учун талай муҳим маълумотларга эга бўлдим. Энг асосийси, сафардошларим билан бирга Бобур Мирзо ва унинг шавкатли авлодлари нақадар буюк инсон булганликларини ўз кузимиз билан куриб, ўз идрокимиз билан англадик. Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш давлатларининг гузал гушаларида мағрур қад ростлаб турган улугвор ва бетимсол меъморий обидалар бобурий боболаримизнинг беқиёс илмий-маданий салоҳиятларидан далолат беради. Айтайлик, Покистондаги осмонупар Ҳайбар тоғларидан ошиб утаётганимизда қалбимизни бехитиёр ифтихор ва ваҳима туйғулари чулғади: наинки, қилкуприкдек қалтис шу йуллардан Бобур бобомиз отда, туяда, пойи пиёда утиб, олис-олис манзилларга стган булса! Ҳиндикуш довоинини эшитгансиз, маъносини биласизми? Ҳинди — куш, яъни ҳинднинг улими, дегани. Йил ун икки ой тепасидан қор аримайдиган бу хатарнок довондан ошиб утаман, дея мингминглаб ҳиндлар ҳалок булар экан. Метин ирода соҳиб булган Бобур Мирзо мана шундай машаққатли йуллардан қор кечиб, бурон кечиб утганки, ёлғиз шу юришнинг ўзиёқ уни ўтмишдаги улуг саркардалар қаторига киритиш учун асос беради.

— Мана, суҳбатимиз ҳам, чамамда, охирлаб бораётибди. Гурунгимиз сўнггида сизга иккита савол билан мурожаат қилмоқчи эдим. Биринчиси: ҳазрати Бобурга хос фазилатлардан қайси бирини алоҳида қадрлайсиз?

— Бобур Мирзонинг демократлигини. Бу беназир шахснинг ҳаёти ва фаолиятини урганиб, шундай хулосага келдимки, у зот насл-насаб жиҳатидан қанчалик аристократ булган булса, кундалик турмуш ва ижодда шунчалик демократ булган. «Бобурнома»да ва замондошларининг хотираларида бунга жуда куп далиллар келтириш мумкин. Албатта, демократ деганда фақат

митингга чиқиб томоққа зур берадиган кимсаларни куз олдимишга келтирсак ва шу мезон билан Бобур Мирзога ёндашсак, кулгили булур эди.

Бу зоти бузургнинг демократлиги аввало шунда куринадикки, у ҳамиша, ҳамма жойда, турли ижтимоий синфлар, диний-миллий оқимлар, турли хил савиядаги кишилар билан ҳамжиҳатлик қилишга интилди. Яхшилик туйғуси дунёнинг маънавий асосларидан бири эканини умр буйи уқтириб утди. Ҳаётнинг барча аччиқ-чучукларини, турмуш уқубатларини, шодумонликларини дуст-ёрлари билан, оддий меҳнат кишилари билан, содиқ навкарлари билан баҳам курди. «Дустлар билан бирга булган улим — туйдир» деган форсий бир нақл унинг жувонмардлик, яъни рицарлик шиорига айланган эди.

Бобур Мирзонинг соф, содда, мардона, айна вақтда гоят фусункор ижоди ҳам унинг хоксор ва барчага баробар юрагидан яққол бир нишонадир. Айтинг-чи, бизнинг беш аср наридаги утмишимизда яшаб ижод қилган шоиру адибларимиздан қайси бирининг асарларини бугун таржимасиз ёки ҳар турли «настрий баён»ларсиз тушуниш мумкин? Бу руйхат жуда қисқа бўлиши ва унинг бошида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг табаррук номи туриши шубҳасиздир. Бобур ҳаётда ҳам, ижодда ҳам халқона бир йулни оғишмай танлади, узи мансуб булган ижтимоий табақа анъаналарига қарши борган ҳолда «хонбоп эмас, ҳаммабоп» бўлишга (Абдулла Қодирий таъбири) интилди. Ва шу олижаноб фазилатлари билан жаҳондаги минг-миллионлаб одамлар кунглига марғуб булди.

— Сунгги савол: Бобур ижодидан ўзингизга энг маъқул бир мисрани айтиб бера оласизми?

— «Давлатқа етиб меҳнат элин унутма». Назаримда, бу пурҳикмат сатрни ҳар бир инсон уз қалбига нақш этиб қуйса, асло зиён қилмайди».

«Мовий гумбаз» остидаги бу суҳбатимиз орадан кун утмай «Маърифат» рўзномасида чоп қилинди.

1993 йил, 17 декабрь. Тошкент аэропорти.

Оллоҳ насиб этса, эртага Андижонда Бобур Мирзо таваллудининг 510 йиллик тўйи бошланади.

Тонг саҳарда юбилейни ўтказувчи ташкилий қўмитадан уйга қўнғироқ қилиб, Бирлашган Араб Амирлик-

Андижон. Буюк аждодимизнинг рамзий қabri. 1995 йил

Паркент — Мирзо Бобур қадамжоларидан бири. 1996 йил

ларидан Бобур авлоди Шажоиддин Тусий учиб келганини, мен билан кўришмоқ истагида эканлигини хабар беришди.

Дарҳол меҳмонхонага етиб келдим.

Оқ кўйлак-лозим кийган, қорасоқ, оқ юзли келишган бир йигит мен хонасига киришим билан урнидан туриб кетди. «О! Мистер Султаноф!» дея ёш боладек қувониб хитоб қилди. Ва дарҳол сумкасини очиб, бир рангли суратни олиб кўрсатди. Сурат Ҳайдарободда, Тусийлар хонадонида булган пайтимизда олинган бўлиб, уртада бўйнига бир шода гулчамбар осган ҳолда камина қулингиз турар эди.

Қуришдик, узбекча, форсча, арабча, инглизча аралаштириб ҳол-аҳвол сурашдик. Бу уша — Дубайда истиқомат қиладиган кенжа Тусий экан. У акалари билан маслаҳатлашиб, ҳазрати Бобур туйида иштирок этмоқ учун тўғри Шаржадан учиб келаётган экан. Айтишига қараганда, муҳтарама онахон Лайло Уммахони бир оз бетоб эканлар, шунинг учун у кишини бу хаяжонли ва олис сафарга олиб чиққали ака-укалар таваккал қилишолмабди. Бугун соат ун бирдаги рейсда Деҳлидан жаноб Зиёвиддин ва Масиҳиддин учиб келишар экан.

Бу гапдан хабарим бор эди, Шажоиддин билан вақтинча хайрлашиб, аэропортга йўл олдим.

Мана, икки соатдирки, аэропортнинг халқаро бўлимида азиз меҳмонларни кутмоқдамиз: самолёт кечикмоқда, Тошкентда қуюқ туманлиги сабабли ҳали у Деҳлидан учмабди. Президент бобурийзодаларга юксак иззат-икром белгиси сифатида уларни уз меҳмонлари деб эълон қилган ва шу муносабат билан ҳукуматнинг махсус фармойиши ҳам чиққан эди. Вазирлар Маҳкамасининг масъул ходими Раҳмон ака Расулов. Чет эллар билан маданий-маърифий алоқалар уюшмасининг раиси Наим Ғойибов билан биргаликда меҳмонларни қарши олиш учун кутиб ултирибмиз.

Бир ҳафтадан кейин чилла киради, шу боис булса керак, ҳаво қаттиқ совуб кетди. Аччиқ изгирин одамнинг суяк-суягидан утиб зирқиратади. Чамаси, Бобур Мирзонинг туйи муносабати билан табиат барчамизни яна бир бор синовдан ўтказмоқчи шекилли...

Мени бошқа нарса ташвишга солмоқда: Ҳиндистонда ҳозир камида ўттиз-қирқ даража иссиқ булса керак. Келаётган меҳмонларимиз қийналиб қолишмасмикан?

Самолёт тушга қадар ҳам, тушдан кейин ҳам келмади. Эртага соат саккизда меҳмонларни махсус рейс билан Андижонга олиб кетишимиз керак, наҳотки улгуриб келишолмаса?

Идорага қайтиб, кундалик ишларга тутиндим, аммо қулогим телефонда эди. Ниҳоят, аэропортдан хабар келди: Деҳлидан кутарилган самолёт Тошкент аэропортидаги қуюқ туман сабабли Самарқандга қунибди, энди у ердан Лондонга парвоз қилар экан. Шуниси ажабланарлики, туман фақат аэропорт худудини қоплаб ётар, шаҳарда ҳаво очиқ, қарсиллаган совуқ ҳукм сураб эди.

Ўзаро маслаҳатлашиб, Самарқанд вилоят ҳокимлигига сим қоқдик. Меҳмонларни кутиб олиб, машинада пойтахтга жунатишларини илтимос қилдик.

Бир оздан кейин гупиллаб қор ёға кетди, шамол эсиб, ҳақиқий қорбурун бошланди.

Шаҳар марказидаги ҳукумат меҳмонхонасига — Шажоиддин Тусийдан хабар олгани бордим. Наим ака меҳмонни зериктирмай биргаликда таом танаввул қилиб ултирган экан. Огаларининг дарагини бериб, ҳадемай улар ҳам шу ерга етиб келишларини айтиб уни тинчлантирдик ва хушлашдик.

Уйга келганимда соат ун ярим булган экан. Бирор соат чамаси утиб, Самарқанддан телефон булди: ҳокимлик навбатчиси меҳмонларнинг ҳозиргина ДАН нозирлари кузатувида йулга чиқишганини маълум қилди.

1993 йил, 18 декабрь. Андижон.

Кечаги ваъдага мувофиқ Раҳмон ака иккаламиз эрталаб соат олтида меҳмонхонага келдик. Ака-ука бобурийлар бомдодни уқиб булиб, эндигина нонушта қилиб туришган экан. Уларнинг ҳаяжони чексиз, ҳистуйгуларини айтиб адо қилолмас эдилар.

Одатдаги лутфу мулозиматлардан сунг аэропортга йул олдик.

Кечаги қалин тумандан бугун асар ҳам йуқ, аммо совуқ кечагидан ҳам қаттиқроқ. Ҳукумат аъзолари, Туркия ва Ҳиндистон давлатларининг элчилари, хурматли меҳмонлар тушган махсус самолёт Андижон сари парвоз қилди.

Аммо Андижонга эмас, Ушга қунишимизга туғри келди. Сабаби — яна уша туман.

Ушдан қатор кутиб турган машиналарга ултириб, Андижонга равона булдик.

«Мана, бир кечада улуг бобонгиз қадамжоларидан Самарқанд ва Ушни куриш сизларга муяссар булди, муборак булсин», дедим кулиб меҳмонларга.

Улар совуқдан жунжикиб боришаркан, сипогина табассум қилиб қуйишди.

Меҳмонлар уз юртларидаги жазирамага мос енгилгина кийиниб келишган, шоцилинчда уларга қалинроқ уст-бош топиб беришга ҳам улгурмаган эдик. Обҳаво ҳамма режаларимизни узгартириб юборди, бунинг устига, туйхонага ҳам кечикаётган эдик.

Андижоннинг бош майдонига кириб келишимиз билан карнай-сурнай янграб, ҳақиқий туй бошланиб кетди.

Бу куннинг қувончи, шукуҳ ва виқорини тасвирлаш учун талай оқ саҳифаларни қорайтирмақ лозим булади. Аммо, муҳтарам китобхон, мен азиз вақтингизни суиистеъмол этмаслик ниятида асосий воқеаларнигина қисқача зикр этиб утсам.

Дастлаб майдонда тантанавор издиҳом булиб, арбоблар нутқ ирод айлади, аҳли шуаро шеър айтди. Сунгра Ўзбекистон гимни садолари остида оқ сурп оҳиста туширилиб, Бобур Мирзонинг улугвор суворий сиймоси бор салобати ила намоен булди. Ёш ҳайкалтарош Равшанбек Миртожиев бунёд этган бу муҳташам ёдгорликка тикилиб турар эканмиз, куп таниш ва ноташиш одамларнинг кузида еш курдим.

Кейин Бобур Мирзонинг илмий-ижтимоий фаолиятига бағишланган катта анжуманда иштирок эдик. Мамлакатимизнинг атоқли олимлари, Ҳиндистон элчиси жаноб Далип Мехта, Туркия элчиси жаноб Вулқон Чутур Бобур мухлисларини, ўзбек халқини қизгин қутлашди. Ҳиндистон элчиси сўзининг ниҳоясида Бобур боғида ташкил этилаётган музей учун бир қути китоб туҳфа қилди. Китобларнинг барчаси бобурийлар тарихи ва маданияти ҳақида ҳикоя қилар эдики, улар ҳар қандай музейнинг ҳам курки бўлишга арзирди.

Анжуманда ҳурматли меҳмонлар қатори жаноб Зиёвиддин Тусий ҳам сўзга чиқди. Мажлис аҳли уни олқишлар ила қарши олди.

Унинг ҳаяжони чексиз эди.

«Бу лаҳзалар умримнинг энг саодатли сонияларидир, — деб айтди у. — Бизнинг темурий, бобурий

сулоламиз бениҳоя синовларни бошидан утказди. Биз чеккан зулм азоби, меҳнат-машаққатларнинг адоғи йўқ. Аммо ана шу жабру жафолар ниҳоясида Тангрининг бизга атаган ажру эҳсони борлигига асло шубҳа қилмас эдик. Меҳрибон онамиз — бобурийлар салтанатининг маликаси Бегим Соҳиба Лайло Уммахони бизни шу руҳда тарбият этдилар. Бугунги улуг туйда иштирок этмоқлик бизга насиб этгани ҳам айни илоҳий адолатнинг бир куринишидир. Келинг, шундоғ иноятларга етказгани учун меҳрибон ва мурувватли Оллоҳга ҳамду санолар айтайлик».

Донишманд файласуф одам экан бу Зиёвиддин Тусий! Тагин ҳам заифроқ таржимон тушиб қолган экан, маънодор фикрларини тула етказиб беролмади. Лекин шунга қарамай, унинг ҳароратли сузлари барчани мутаассир этди.

Сунгра анжуман қатнашчилари ҳаммамиз биргалликда шаҳар ёнбошидаги Боғишамол мавзеига, Бобур номидаги Миллий боғнинг тантанали очилиш маросимида бордик. Ташқари чиқишдан аввал бобурийзодаларга пальтою шляпалар кийдириб совуқдан қурқмайдиган қилиб қўйдик. Бироқ умрида илк бор оппоқ қорни куриб турган бу одамлар унга ёш боладек ажабланиб қарар эдилар.

Боғ бамисоли ҳазрати Бобур замонидаги сўлим оромгоҳларни эслатади. Уркач-уркач адирлар оша юқорига юксалиб борадиган бу гузал маскан туманли қиш кунда ҳам файзу тароватини йўқотмаган эди.

Бундаги ҳар бир нарса Бобур Мирзони ёдга солиб туради. Маҳобатли дарвозадан кираверишда «Хумоюн», «Акбар», «Куҳинур» деган кушксимон иморатлар қад ростлаган.

Юбилейнинг бадий қисми қарийб турт ярим соат давом этди. Ўзбекистоннинг булбулнафас шоир ва ҳофизлари сидқидилдан куйлаб, кечага алоҳида файзу тароват бағишлади.

Меҳмонлар вилоят ҳокимлигининг шаҳар ташқарисидаги меҳмонхонасига жойлаштирилди. Кечаси аллавақтга қадар улар билан гурунглашиб ўлтирдик.

Зиёвиддин Тусий учрашувимиздан буён утган вақт мобайнида Ҳайдарободда чоп этиладиган «Раҳнамои Деккан», «Деккан хроникл», «Сиёсат», «Муслим» сингари рузномаларда Ўзбекистон ҳақида, бобурийлар тарихи ва маданияти ҳақида бир қанча мақолалар эълон қилган экан, шу нашрларни бизга лутфан тақдим қил-

ди. Ана шундай мақолаларнинг бири «Ўзбекларнинг маънавий юксалиши» деб аталади.

«Сизни ҳеч муболагасиз Ўзбекистон давлатининг Ҳиндистон матбуотидаги мухбири деб аташ мумкин», деб ҳазиллашдим.

Табийки, мени кенжа Тусий — Шажоиддин купроқ қизиқтирар эди. Чунки акалари билан бирмунча мулоқотда бўлиб, улар хусусида муайян маълумотга эга эдим.

Суҳбат асноси унинг ҳаётига оид баъзи тафсилотлардан воқиф бўлдим.

У 1951 йили тугилган, 1970 йили Ҳиндистон Ҳарбий Ҳаво Кучлари сафига хизматга кирган. Хизматни тарк этгач, дорилфунуннинг тайёрлов булимида таълим олган. 1980 йилда Саудия Арабистонига иш ахтариб кетган ва халқаро аэропортда менежер ёрдамчиси бўлиб ишлаган. 1982 йили эса Бирлашган Араб Амирликларининг пойтахтига оиласи билан кучиб келиб урнашади. Ҳозирда Абу Даби халқаро аэропортида менежер лавозимида ишлайди. Умр йулдоши Каниз Фотима — илоҳиёт муаллимаси.

Энг муҳими, Шажоиддин Тусий шоир экан! Мумтоз аждодларининг шеърий нафаси неча асрлар оша унга ҳам утган, у иқтидорли ёш шоир сифатида танилиб келмоқда экан. Урду тилида ёзган бир қанча шеърлари босилиб чиққанидек, инглиз тилида ҳам узига хос маҳорат билан ижод қилар экан.

Кенжа бобурийзода хонадоннинг фахру ифтихори эканлиги акаларининг унга булган эҳтиромли муносабатидан сезилиб турарди. Куп жиҳатлардан у акаларига ухшаб кетса-да, улардан фарқли улароқ оқ юзли, ва эҳтимол, шу туфайлидир, бениҳоя куркам куринар эди.

1993 йилнинг апрель ойида АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрида «Миллий шеърият кутубхонаси» деб аталгувчи бир ташкилот халқаро шеърият мусобақаси уюштиради. Бу халқаро мушоирада Шажоиддин Тусий муваффақият билан иштирок этади. Унинг «Оловнинг кузёшлари» деб номланган шеъри бу нуфузли танловда биринчи уринга сазовор бўлади ва муаллиф минг доллардан иборат мукофот билан тақдирланади. Мушоира ташаббускори булмиш ташкилот раҳбари жаноб Ҳовард Елоу имзо чеккан гувоҳнома ва табрик мактубидаги самимий сузлар бобурий шоиримизнинг юксак ижодий салоҳиятидан далолат беради.

Оловнинг кузешлари!

Бу фавқулодда гузал шеъррий ташбеҳнинг узиеқ Шажоиддин Тусийнинг қандоқ шоир эканлигини англаиб турибди.

Мазкур халқаро мушоирада янграган энг сара шеърлар алоҳида туплам ҳолида нашр қилинган, китобга эса «Оловнинг кузешлари» деб ном берилган.

Андижонда утказилган учрашувларнинг бирида Шажоиддин дастлаб бобокалони Баҳодиршоҳ — Зафарнинг маҳзун газалини уқиб берди. «Уқиб берди» десак, балки, унчалик ҳам тўғри келмас, у бамисоли қушиқ айтгандек бир оҳангда қироат қилди. Билсак, Ҳиндистон ва Покистонда газални шу тариқа оҳангга солиб уқиш анъана бўлиб, бу расм ҳозир ҳам давом қилиб келар экан.

Шажоиддин газални уқиб булгач, бадиҳа тарзида инглиз тилида турт қатор шеър айтиб, аҳли мажлисни мафтун этди.

Яна икки кун Андижонда булинди. Хонобод туманида, шаҳардаги турли илмий-маданий даргоҳларда бобурийзодалар билан қизгин учрашувлар, самимий мулоқотлар утказилди. «Боғи Бобур»да Халқаро жамғармамиз билан «Ҳиндистондаги бобурийлар жамияти» уртасида узаро маданий ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди. Кечқурун «Бой ота»нинг хонадонида бир пиела чой устида суҳбат қурилди.

Ниҳоят, йигирманчи декабрь оқшом чоғи Тошкентга қайтилди.

Ҳаво тобора совиб бормоқда.

1993 йил, 21 декабрь. Самарқанд.

Бугун тонгда биринчи рейс билан Самарқандга учиб келинди.

Дастлаб тўғри Амир Темур ҳазратларининг зиёратига борилди.

Тўғри Мирга етиб келганимизда қутилмаган бир иш бўлди: бобурийзодалар улуг аждодларининг мақбараси остонасида пойабзалларини ечиб ялангоёқ бўлиб олишди. Зиёвиддин Тусий изоҳ берди: бу ер — мозор, мозорга эса пойабзал билан кирмоқ жоиз эмас.

Таржимон — «Интурист»дан чақирилган малла сочли аёл тараддуланиб менга қаради. «Сизга шарт эмас», дедим унга ва меҳмонларга қушилиб, оёқ кийимимни ечдим.

Ер муздек, бир лаҳзада бадандан совуқ утди.

Ичкари кирдик.

Ҳазрати соҳибқирон қабрларини тавоф этдик. Оғанилар навбатма-навбат тиловат қилдилар. Уларнинг товушлари титрач, кузларида ёш йилтиллар эди.

Зиерат тутагач, улар биз каби даҳмага юз угириб ташқарига йул олганлари йуқ, аксинча, ботиний бир эҳтиром адо этиб, соҳибқирон қабрига юзланган ҳолда, ортларига тислана-тислана мақбарани тарк этдилар.

Уларнинг исломий одобига қойил қолмаедан илож йуқ эди.

Сунгра Улуғбек расадхонаси, Шоҳи Зинда ёдгорлиги, Бибиҳоним масжиди, Регистон майдонига борилди. Бобурийзодаларнинг ҳайрат ва ифтихори чексиз эди.

Тушдан кейин Самарқанд Давлат дорилфунуни муаллимлари билан учрашув булди.

Кечкурун Тошкентга қараб парвоз қилдик.

1993 йил, 22 декабрь. Тошкент.

Бобур Мирзо зуредларининг сафари ҳам қариб қолди.

Бугун меҳмонларимиз Тошкентнинг диққатга сазовор жойлари билан танишдилар. «Шарқ гули» зардузлик корхонасида, Қулёзмалар институтида, Адабиёт музееи да булишди.

Оқийом хайрлашув зиёфати булди. Зиёфатдан сунг талай вақт суҳбатлашиб ултирдик. Суҳбат адогида Зиёвиддин Тусий шундай деб қолди:

«Биз эртага ҳазрати Бобур ватанидан ҳазрати Бобур ватанига қайтамыз. Ўзбекистонда Бобур Мирзо шахсияти ва ижодига нисбатан буюк бир эҳтиромнинг гувоҳи булдик. Лекин бир нарса бизни жиндай таажжубга солди. Бизга шундай туюлдики, аксарият жойларда у улуғ зотнинг номларини тоқ тутар эканлар, яъни Бобур деб атар эканлар. Эҳтимол, биз янглишармиз».

«Шундай ҳолатлар ҳам йуқ эмас», дедим кулимсираб.

«Бизнингча, бу ҳазрати Бобурдек беназир инсонга асло туғри келмайди. Ахир, олийжоҳ Бобур Мирзодек шахслар неча юз йилларда дунёга бир бор келади, туғрими? Онамиз Лайло Уммахони бизнинг бундай

қилишимизга асло йул қўймаган булур эдилар. Ёш бола чоғларимиз бу нарсага ақлимиз етмас, беихтиёр «Бобур» ёки «Темур» деб оғзимиздан чиқиб кетса, онамиз бизни қаттиқ койир, ҳатто аямай урар эдилар».

«Афсуским, бизни ҳеч ким урмаган-да», деб ҳазиллашдим мен.

Кулишдик.

Чиндан ҳам, биз улуғ аждодларимизга, ота-боболаримизга нисбатан исломий эҳтиромни унутиб қўйганимиз сир эмас. Оллоҳ назар қилган не-не улуғ зотларнинг ҳам худди бешигини тебратгандек беписанд муомаламуносабатда булаверамиз. Биргина «ота» деган сузни олиб курайлик. Утмишда фарзандлар уз оталарини «падари бузрукворим», деб, «қиблагоҳим», деб улуғлаганлар. Бугун-чи? Жуда ҳурмат қилганимиз «дада», деймиз, булмаса — «бобой», «чол»...

Тилимиз билан бирга дилимиз ҳам қашшоқлашиб кетгани шу эмасми?

Эртаси пешиндан сўнг бобурийзодалар билан хушлашдик.

Бир ҳафта мобайнида урганишиб қолган эканмиз, кўп мутаассир бўлдик.

Аэропортда, чегара чизигидан утаётиб, бобурийзодалар бизга сўнгги бор қайрилиб қарашди: учаласининг ҳам миждаларида ёш йилтиллер эди.

1994 йил, 4 октябрь. Андижон.

Мамлакатимиз Президенти Ислоҳ Каримов Андижон вилоятига қилган сафари чоғида Боғишамолдаги Бобур боғига ҳам ташриф буюрди. Бобур Мирзонинг мемориал ёдгорлик мажмуини зиёрат қилар экан, давлатимиз раҳбари Зокиржон ака билан ҳам суҳбатда бўлиб, жамгарма амалга ошираётган ишларга юксак баҳо берди. Суҳбат асноси Ҳиротда аянчли аҳволга тушиб вайрон булиб етган Алишер Навоий қабрини обод қилиш хусусида ҳам сўз борди. Президент бу ишнинг долзарб ва муҳимлиги ҳақида фикр юритиб, Бобур жамгармаси шу масалани урганиб чиқса, мақсадга мувофиқ булур эди, деб айтди.

Зиёрат ниҳоясида Президент Ислоҳ Каримов, боғнинг «Ҳотира дафтари»га қуйидаги эсдалик сузларини ёзиб қолдирди:

«Бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг довуғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири улуроқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ургатади.

Бобур Мирзо номи билан аталмиш Миллий боғнинг, шоир рамзий мақбараси ҳамда «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг барпо этилиши — халқимиз тарихидан янги, озодлик замонига қадам қўйилганидан яхши бир муждадир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади.

Қадимий Андижон аҳлининг бу каби савобли ишлари кўпайсин ва бошқа ватандошларимизга ибрат бўлсин.

Бобур Мирзо бобомизнинг сиймосини абадийлаштиришга қўл урган инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман.

*Ўзбекистон Республикаси
Президенти*

Ислом Каримов

1994 йил, 4 октябрь»

1995 йил, 29 январь. Тошкент.

Бир ҳафта бурун Ҳайдарободдан, Зиёвиддин Тусийдан Президент номига хат келди. Хатда дуои салом ва байрамлар билан қутлов сузлари битилган, суз орасида муҳтарама Лайло Уммахонининг оғир хасталик — сариқ касалига чалиниб бемор ётгани, шу боис оила аъзолари қаттиқ ташвиш тортаётгани ҳам айтиб ўтилган эди.

Президент бу мактуб билан танишгач, зудлик билан онахонга мурувват ёрдами курсатиш ҳақида тегишли курсатма берди. Икки минг доллардан иборат маблағ тезда бобурийзодалар хонадонига жўнатилди. Иқтисодий жиҳатдан хийла мушкул вазиятни бошидан кечираётган бу оиланинг чексиз қувончи ва миннатдорчилигини тасаввур қилиш қийин эмас...

Ҳа, Оллоҳ — улуғ, Оллоҳ — марҳаматлидир!

1995 йил, 17 июнь, Тошкент. «Лабзак» меҳмонхонаси.

Июннинг бошларида Бобур экспедицияси навбатдаги — туртинчи илмий сафардан қайтиб келди. Ора-

дан ун-ун беш кунлар утиб, Зокиржон ака «Тойота»ни миниб Тошкентга келдилар. Кечқурун у кишини зиёрат қилгани Себзорга — Фанлар академиясининг «Лабзак» меҳмонхонасига бордим. Бориб қарасам, эшик-деразаларни зич ёпиб, чироқни ҳам ёқмасдан қоронғи бир хонага қамалиб ўлтирган эканлар. Ҳайрон бўлдим.

— «Умрнинг қоқ ярми йўлларда ўтди, Ярми эса ўтди меҳмонхонада», — дедим шоирнинг сатрларини жиндак ўзгартириб.

«Бой ота» шивирлаган оҳангда изоҳ бердилар: пашша, яъни чивиндан кўрқиб шу алфозда ўлтирган эканлар. Иккаламиз биргаликда пашша, яъни чивинларга қарши қиргин очдик, сунгра кук чойни аччиқ-аччиқ хуплаб, гурунг кўрдик. Кейинчалик шу гурунг асосида бир суҳбат тайёрлаб, «Халқ сузи» рузномасида эълон қилдик. Модомики, ҳазрати Бобурнинг тарихий изларини излаб юрган жаҳонгашталар фаолиятини холис сритмоқ ниятимиз экан, уйлайманки, шу суҳбатнинг қисқача мазмуни билан танишув китобхонлар учун фойдадан холи бўлмас.

«— Зокиржон ака, бу гал сафарга чиқишдан қандай мақсадлар кўзланган эди?»

— Икки йил муқаддам Афғонистонга борганимизда теурийлар давлатининг пойтахтларидан бири бўлмиш кўҳна Ҳирот шаҳрида Алишер Навоий, Султон Ҳусайн Бойқаро ва Улуғбек Мирзонинг онаси Гавҳаршодбегим қабрларини зиёрат қилдик. Бу қабр-мақбараларга қараб ачинасиз, раҳмингиз келади. Вақт дегани бе-шафқат булар экан, шундай улуғ зотларнинг мангу масканлари ғарибу афтодаҳол бўлиб ётибди. Айниқса, ҳазрат Навоийнинг мақбараси гумбазига афгон уруши пайтида бомба тушиб вайрон бўлганини куриб кўп надомат чеккан эдик. Сафардан қайтгач, бу хусусда мамлакатимиз жамоатчилиги ва раҳбариятини хабардор қилдик. Шукурки, саъй-ҳаракатларимиз бежиз кетмади — биз бу масалага Ўзбекистоннинг кенг жамоатчилиги эътиборини қаратишга муваффақ бўлдик. Шу сабабли жамғармамиз ҳазрат Навоийнинг абадий оромгоҳини обод қилиш, уни муқаддас қадамжога айлантириш ташаббуси билан чиқди. Бу таклиф вилоят меҳнаткашлари, зиёлилари, раҳбарлар томонидан қўллаб-қувватланди. Хусусан, утган йил октябрь ойида Президентимиз Андижон вилоятида бўлиб, Бобур боғида ёдгорликлар мажмуи билан танишганида шу ния-

тимизни у кишига маълум қилдик. Давлатимиз раҳбари таклифимизни маъқуллаб, биз юртимизда Алишер Навоийга чексиз эъзоз кўрсататаётганимизга қарамасдан, шоирнинг Ҳиротдаги қабри ғарибона аҳволда қолиб келаётганини афсус билан тилга олди, уни тиклаш-таъмирлаш барчамиз учун муқаддас инсоний бурч эканини таъкидлади. Бу ишни кенг жамоатчилик ёрдамида амалга ошириш мувофиқ эканини уқтирди.

Бобур жамғармаси ана шу масъулиятли юмушни амалга оширишга бел боғлаб, янги илмий экспедиция ташкил этди. Шу йилнинг 17 май — 11 июнь кунлари Туркменистон, Афғонистон, Эрон мамлакатларида илмий изланишлар олиб бордик. Сафаримизнинг бош мақсади эса — Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Гавҳаршодбегимларнинг абадий оромгоҳлари ҳолатини ўрганиш, уларни қайтадан тиклаб-таъмирлаш режаларини тайёрлашдан иборат бўлди.

— Ҳазрат Навоийнинг мангу макони бугун қай аҳволда? Шоирнинг қабри тепасида бунёд этилган меъморий обиданинг тарихи қандай?

— Алишер Навоий вафот этганларидан сунг Ҳиротнинг Инжил дарёси бўйидаги сокин мавзелардан бирига дафн қилинганлар. Мусалло номи билан машҳур бу меъморий комплексда Шоҳрух Мирзо (хоки Самарқандга кучирилгунга қадар), Гавҳаршодбегим, Бойсунқур Мирзо каби темурийлар хонадони аъзоларининг қабр-мақбаралари бўлган. Навоий ҳазрат бу зотлардан 50-70 метр шимоли-шарқда, муъжазгина гумбазли, соддагина, беҳашам мақбара остида ётибдилар. Қабр тепасига тикланган дастлабки иншоот ҳам, унинг тасвири ҳам, афсуски, сақланиб қолмаган. Мазкур мақбара эса 1948 йили ҳиротлик сармоядор Гулом Ҳайдар Мухторзода томонидан барпо этилган.

Изланишлар давомида Навоий нима учун бу олий табақа зодагонлар хилхонасига дафн этилган, деган савол ҳам пайдо бўлди. Менингча, бунга қўйидаги ҳолатлар асос бўлса, эҳтимол.

Маълумки, ҳазрат Навоий нафақат улуғ шоир, балки улуғ амир рутбасига стишган машҳур давлат арбоби бўлган. Бинобарин, унга муносиб иззат-ҳурмат кўрсатмоқ учун қабр урнини подшоҳ Ҳусайн Бойқаронинг узи белгилаб берган бўлиши мумкин. Қолаверса, оддий халқ ҳазрат Навоийни улкан шоир, нуфузли амалдор дебгина эмас, балки азиз авлиё, илоҳий пир деб ҳам эъзозлаган. Ҳатто шу кунларда ҳам ҳазратнинг қаб-

рига кишилар шифо истаб, мушкулларига мадад тилаб зиёратга келишаётганининг гувоҳи бўлдик.

— Маҳаллий аҳоли, афгон фуқароларининг Навоийга, умуман Ўзбекистонга муносабати қалай?

— Ҳиротдаги маҳаллий аҳолининг Ўзбекистонга муносабати умуман хайрихоҳ. Бу хайрихоҳлик ҳар қадамда сезилиб туради. Зиёлилар айниқса юртимиздаги узғаришларга, маданият даражасига ҳавас билан қарайдилар. Мамлакатимизда икки улуг сиймо — Амир Темур ва Камолиддин Беҳзод юбилейларини нишонлашга ҳозирлик курилаётганини айтганимизда уларнинг кузларида ҳавас ва армон учқунлари ёнгандек туюлди.

Ҳиротнинг маданий жамоат аҳли Алишер Навоий сиймосига, унинг хотирасини абадийлаштириш масаласига савоб иш деб қарайди. Шунинг учун булса керак, биз келишимиздан аввалроқ мақбара гумбази қулдан келганича таъмирлаб қўйилибди. Вилоят раҳбарлари ҳам бизнинг ташаббусимизни қўллаб-қувватладилар. Афғонистон маданият вазирининг уринбосари Фулом Сахий Мисбоҳ билан Бобур жамғармаси улуг аждодимиз мақбарасини биргаликда обод қилиш хусусида келишиб олди.

Биз Ҳирот шаҳрида ун икки кун булиб, асосан, Навоий қабристони атрофида топогеодезик съёмка қилдик, муҳандислик қидирув ишларини бажардик, майдон геологияси, сейсмик ҳолатини ургандик, тупроқ ва ер ости сув намуналаридан олиб, тадқиқот қилиш учун Андижонга олиб келдик. Мақсадимиз — ҳазрат Навоийнинг булажак мақбараси ҳар жиҳатдан мустаҳкам, салобатли ва улуг бўлсин.

— Экспедиция давомида яна қандай янгиликлар қулга киритилди?

— Боя айтганимдек, бу галги илмий сафаримиз беҳад самарали бўлди. Биз буни соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллик тўйига бағишлаган эдик. Шу сабабли темурийлар маданиятини теран урганиш диққатимиз марказида бўлди.

Буюк мусаввир Камолиддин Беҳзоднинг Ҳирот — Машҳад йулидаги қабрини зиёрат қилишга муваффақ бўлдик. Узининг беқиёс асарлари билан олам аҳлини ҳайратга солган, ижод намуналари Лувр, Бостон, Бодлеян, Эрмитаж каби музейларни безаб турган улуг истисъод эгасининг қабри ҳам худди Ҳусайн Бойқаро қабри сингари қаровсиз аҳволда, мазор тепасида сага-

на тошигина қолган, холос. Бу ҳол дилларимизда надомат уйғотди...

Ҳиротдан юз километрлар нарида жойлашган Куҳисанг деган кичкина қасабада Амир Темурнинг хотини Туман Оқо мақбараси бор экан. Шоҳрух Мирзо томонидан қурдирилган бу гузал иншоот ҳам бугунги кунда таъмирталаб бўлиб қолган. Хусусан, қабр тепасига қуйилган ноёб, қимматбаҳо тошни афғон уруши даврида нобакор кимсалар синдириб олиб кетибдилар. Мамлакатдаги оғир аҳволга қарамай, маҳаллий аҳоли ҳашар йули билан мақбарани таъмирлашга киришибди. Бу бизни ҳам жуда қувонтирди.

Сунгра йулимиз Эрон ҳудудида давом этди. Қадим Тойобод шаҳрида Амир Темурнинг муҳтарам пири Шайх Зайниддин Абубакр Тойободий мақбараси бор экан, уни тавоф қилдик. «Темур тузуқлари»да соҳибқироннинг бу азиз авлиёга чексиз ҳурмати ҳақида уқиган эдик, мана, ниҳоят, у кишининг қабрини зиёрат қилишга муяссар бўлдик. Бсихтиёр улуг шайхнинг Амир Темурга айтган ҳикматларини, «Мамлакат куфр билан туриши мумкин, аммо зулм билан туролмайди», деган доно уғитини эсладик.

Шоҳрух Мирзо бу жойда хонақоҳ қурдирган экан. Хонақоҳ-масжид шу қадар нафис қурилганки, деворларига шу қадар нозик жило берилганки, бамисоли заргар қулидан чиққан, дейсиз. Ички деворларидаги нақшлар орасидаги мрамар лавҳаларда уша давр машҳур кишиларининг дастхати билан битилган турли ёзувлар сақланиб қолган. Жумладан, Улуғбек Мирзо ун иккинчи турт ёшларида бу жойга зиёратга келганида маънодор мисраларни мрамар лавҳага битиб қолдирган экан. Форс тилида ёзилган бу битикнинг мазмуни тахминан шундай: «Сен тарафга қадам босиб кўрдимки, сенинг мақсудинг — жамики яхши зотлар ичинда бўлмоқлик экан. Сабр-бардошим ила бунда мақсудимга етдим». Ёзув тагида: «жумади-с-соний ойининг ун иккинчи куни бу таърих суврат қилинди», деган изоҳ ҳам бор. Улуғбек Мирзонинг мазкур дастхати темурийшунос олимларимиз томонидан урганишга арзийдиган илмий далилдир.

Экспедициямизнинг яна бир ютуғи Машҳад шаҳридаги машҳур имом Ризо мақбара-ёдгорлик мажмуаси кутубхонасидан Бобур Мирзога алоқадор ноёб бир қулёзмани топганимиз бўлди. Маълумки, Бобур Мирзо уз даврида мавжуд араб алифбосини ислоҳ қилган, уни

туркий тил қонуниятларига мослаштириб, «Хатти Бобурий» деган алифбо ихтиро этган, бу алифбода Қуръони каримни кучиртириб, Маккаи мукаррамага юбортирган эди. Имом Ризо мажмуасининг кутубхонасида Бобур Мирзо хати билан кучиртирилган ана шу муқаддас китоб сақланиб қолган экан. Кутубхонада 50-рақамли каталог номери билан руйхатга олинган бу қулёзма бениҳоя гузал, саҳифалар сони 365 варақ, ҳар бир саҳифада 17 қатордан ёзув битилган. Қоғоз ва унга зийнат бериш ишлари Кашмирий деган шахс томонидан тилло суви билан бажарилган.

Биз ундан нусха кучириб олиш учун мажмуа маъмуриятига мурожаат қилдик. Афсуски, бунинг учун мамлакат юқори маҳкамаларининг махсус рухсати керак экан. Кутубхона мудири оғои Вористой жамгармамиз фаолияти билан танишгач, тегишли расмийчиликларни ўзи адо этиб, қулёзманинг бир нусхасини Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига совға сифатида жунатишга ваъда берди. Умид қиламизки, ҳадемай у музейимиз бисотига келиб тушади...»

Зокиржон ака сафар таассуротларини сузлашда давом этар, аммо менинг қулоғимга ортиқ суз кирмас эди. Хаёлим бундан ун йиллар нарига учган, бсихтиёр «Хатти Бобурий» сабаб булиб ёзилган «Нуқта» деган бир ҳикояни эслаб кетган эдим.

Азиз китобхоним!

Келинг, шу ҳикояни биргалашиб эслайлик.

НУҚТА

Икки ҳафтадирки, Ограда беморнинг ҳасратидек узун, тинимсиз ёмғир қуярди. Икки ҳафтадирки, файзу шуқухини йўқотган Боғи Нурафшонга дарчадан маҳзун боқиб ётган Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу кун ёстиқдан бош кутарган, тонг саҳардан Хилватхонада ёлғиз ултирганча Кобулга — Ҳумоюнга мактуб битмоқда.

Ўтган душанба оқшомида Ҳумоюннинг элчилари — Баёншайх Вайс Лоғарий билан Бескина деган навкар йигит хушхабар олиб келди. Бобур Мирзо бу уқтам, соҳибтадбир йигитларни илгаритдан — Самарқандда экан чоғидан билар, уларнинг омилкорлигию улугюраклигига ишонгани важҳидан Ҳумоюн қошида хизматга қолдирган эди.

Элчилар келтирган хабар, қақроқ қирғоққа урилган

денгиз тулқинидек, орзиққан кунглига қувонч берди, бироқ улар билан бафуржа сўйлашмоққа ҳам қурби етмади: мана, икки ҳафтадирки, вужуди иситма алангасида ёнади. Айниқса, совуқ тушгандан буён дард янада кучайди. Чап қулогида пайдо булган, на ҳинди, на араб ҳақимлари даво топа олган чидаб булмас бир оғриқ ҳам кун сайин зурайиб, мислсиз азоб бера бошлади. Кун кеча саргарош буйнига сочиқ тақиб, соқолини тарошлаётганида, тилло гардишли кузгуга термилганча соқолидаги оқ толаларга нигоҳи тушдию ич-ичидан ҳурсиниқ келиб, кузларини бемажол юмди. Шу ондаёқ Алишербекнинг ҳикмат тула, дард тула байти иқрор тиғи билан юрагини тилиб утди:

Соқол оқи улимга пешровдир,
Тириклик сабзаси узра қировдир.

Тириклик сабзаси!.. Ҳа, унинг ҳам умр куклами фасли хазонга юз тутиб, саргайган япроқ янглиғ тукилиб бораётир. Падари бузурговори Умаршайх Мирзо утгиз тўққиз ёшида қазо топган эди. У эса, қиблагоҳи ёшини аллақачон яшаб булди, тангри умр берса, шу қиш қирқ беш ёшни тулдирур. Бироқ тақдири азалда шоҳларга умр вафо қилган эмас — ганим ханжаридан минг бир тадбир ила жон сақлаганларида ҳам, ажал шамширининг ногаҳоний зарбидан қутулмоқлари маҳол.

Бобур Мирзо мутгасил жангу жадал ичра қурқинчили тушдек кечган умри поёнига қараб бораётганини дил-дилидан англар эди. Улим ваҳми энди юрагига қутқу солмасди, надомат туйғуси кунглини уртамасди, зеро, гоҳ қирқ беш лаҳзадек, гоҳ эса қирқ беш асрдек туюлган қирқ беш йиллик ҳаётида у аччиқ қисмат майини беармон сипқарди, дунё кезиб дунё орттирди, куп яхши-ёмонни бошидан уткарди, тириклик лаззати қанчалар тотли булмасин, оламдаги ҳар бир нарса каби унинг-да мангу эмаслигига иқрор булди: фақат, қилган ишларидан қилиб улгурмаган, аммо ниҳояга етказиши шарт булган юмушлари ҳали куп эканини билар, шу боис, қайтмас булиб кетаётган ҳар бир дақиқа, ҳар бир сонияни унсиз фарёд билан кузатар эди.

У кумуш суви юритилган жуъз қатидан Ҳумоюннинг мактубини олиб, қайта куздан кечира бошлади. Бир зумдан сунг таассуф ила бош чайқади: Ҳумоюн не чоғ шавкатли подшоҳ булмасин, ҳарбу зарб ишида

нечоғли порлоқ зафарлар қозонган баҳодир булмасин, ҳатто, мана, зурёд кўрган бахтиёр ота булмасин, ҳали нақадар сабий! Иигирма ёшда ҳам ҳануз сабий эканига ушбу номаси яққол далолат: бошдан-оёқ тақаллуф билан йўғирибди, дабдабадан холи бирор жумлани чироқ ёқиб ҳам топмоқ мушкул: «Қуллуқ арзадошт улким... ва султони салотин қиблагоҳимизнинг мурувват ва ҳамият қуёши... шамси талъат Ҳут буржида эдиким, абри найсон паришон булиб эди...»

Бобур Мирзо мактубга хомуш тикилиб қолди. Ҳумоюнни бир қарич чоғидан мудом ёнида олиб юрди, узи билган ва билмаган жамики илму ҳунарга, файзу фазилатга ургатди, тангри инояти бирла, иншооллоҳ, комил булди, деб ҳаёл қилди, бироқ, минг афсуски, барибир нимадир хотиридан фаромуш булибди. Ахир, мамлакатдорлик миннатини бўйнига олган кишининг хат битирда чучмал ва муглақ алфоз билан иш тутмоғи улуг айбдир. Аммо айб ёлғиз Ҳумоюндами? Расмий девоннинг барча номаларию фармойишлари, бепоян салтанатнинг тўрт тарафидан ҳар куни келиб турғувчи турфа мактублар, шиква-шикоятлар, аризаларнинг жами ана шу янглиғ зебу жило ила тулиб-тошган. Уларни то кўздан кечириб чиққунига қадар юраклари хун булиб кетади, бироқ ҳар бирига муносиб жавоб қилмоқ учун бошдан-оёқ уқиб битирмоқ керак, уқиб битирмоқ учун сабр-тоқат керак, шу сабаб яратгандан сабру тоқат тилашдан узга чора йўқ. Совун купигидек омонат, пуч сузлар билан оқ қоғозни қора қилмоқ орифлар учун фазилат эмас. Таассуфким, буни жуда оз кимса англайди, англаган мардумнинг ҳам аксари бу андиша кучасидан нари юрмоқни афзал билади.

Аста ҳурсиниб, қалам-довотга қул чузаркан, ҳаёлидан ғариб бир фикр кечди: жавобни шундоқ мулоҳаза бирлан битмоқ керакким, токи ҳам Ҳумоюннинг кунгли озор топмасин, ҳам, агар англаб етса, бу хат унга бир умрлик сабоқ булсин!..

«Ҳумоюнга муштоқликлар била соғиниб салом дегач, суз улким, душанба куни рабби ул-аввал ойининг унида Беккина била Баёншайх келдилар, — дея бошлади у мактубини. — Хатлардан ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум булди...»

Бирданига узининг набиралик булгани — энди бундан бўён бобо эканини эслаб, иситма чанғалидаги бемадор вужудига ором югурди: Ҳумоюн Ёдгор тағойи-

нинг қизидан угил кўрибди... Кунглида ажиб бир қа-
ноат ва қудрат туйди. Шу шодумонлик таъсирида мис-
ралар бири иккинчисини иноқ стаклаб келди:

«Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду манга дилбанде...»

Бсихтиёр узининг ана шундай саодатли онлари,
Ҳумоюн тугилганда қалбини тўлдирган ифтихор туйгу-
лари ёдига тушди. Угли Кобул аркида таваллуд топган
эди. Вилоят йўқ, вилоят умидворлиги йўқ, навкар па-
роканда, саргардон саргайиб, Самарқанд қамалида оч-
ликдан ит этини, эшак этини еган мискинлар билан
даҳшатли уқубатлар чекиб, Тошканд ва Андижонда
мислсиз машаққат ва хорликлар тортиб, ниҳоят, Ко-
булда бир муддат кўним ва осойиш топган кунлари
эди, шикаста кўнглини қувончга тўлдириб Ҳумоюн
дунёга келди. Шу вақтгача Темурбекнинг салтанат со-
ҳиби бўлган барча авлодини «Мирзо», дер эдилар, уша
йили у узини бундан буён «Подшоҳ», деб аташларини
амр этди. Мавлоно Сайидий шоир валодат тарихини
«Султон Ҳумоюнхон» топиб эди, бу ном узига ҳам,
ичкиларга ҳам маъқул тушиб, уч-тўрт кундан сўнг гу-
дак Муҳаммад Ҳумоюн исми билан элга маълум бўлди.

Оталикнинг фарзи айни — фарзандга муносиб исм
қўймоқ, дейдилар. У ҳамиша бақадри имкон бунга
интилди; иккинчи ўгли тугилганда унга умрлик бахт
тилаб, Комрон номини берди; учинчи ўгил дунёга
келганида унга аскарлик шижоатини тилади — Мирзо
Аскарый деб бағрига босди; Ҳиндни олганида Ҳақ
таоло туртинчи угилни ато этди — шавкатли кунларим-
дан ёдгор деб Ҳиндол исм қўйди; тангри бир онадан уч
қизни унга каромат қилди — гул барги монанд нозик
зеболарга чаман гулларининг хуш исмларини раво кур-
ди — Гулрангбегим, Гулчеҳрабегим, Гулбаданбегим,
деб суйди. Мана, энди Яратган унга набира қувончини
бахш этибди...

«Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга
ҳамиша рузи қилгай, омин ё раббал оламин, — дея
давом этди у. — Отини Аъямон қўймишсен. Тенгри
муборак қилгай. Вале бовужудким, узунг битибсен,
мундин гофил булубсенким, касрати истиъмол била
авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, узга мундоқ
алиф-лом отта кам булур...»

У барқут болишга ҳорғин суянган қуйи аста уйга
толди. Бу гудакнинг манглайига котиби қудрат нелар-

ни ёзди экан? Салтанат дагдагасиними, саркардалик шавкатиними, алломалик рутбасиними, шоирлик қисматиними? Тангри танглайини қандоқ фазлу карамлар билан кутарди экан? Истиқболи ёруғмикан, қоронги? Зеро, шоҳларнинг инон-ихтиёри узида, дегувчилар адашур. Бу оламда шоҳу шаҳзодалар мудом узгаларга — узларидан қудратлироқ ҳукмдорга, уларнинг қош-қовоғига қарам. Шу ваҳжданким, тахт теграсида боболару оталар, оталару болалар аксар қирпичоқ. Ахир, Султон Мирзо Улуғбекдек фозили замоннинг норасо фарзанди Абдуллатиф шу беш кунлик ўтар дунё учун шундоқ қари ва донишманд отасини қатл этди; Султон Ҳусайн Мирзодек соҳибтажриба, иш курган улуғ подшоҳ кексайган чоғида норасида набираси Мўмин Мирзонинг беғуноҳ қонига қўлини ботирди! Ахир, падаркуш Абдуллатиф дунёга келганида, Мирзо Улуғбек ҳам худди унинг янглиғ, оламдаги ўғил курган барча орзуманд оталар янглиғ боши кукка етган булса, не ажаб! Эвоҳ, ким билсин, кукка етган шу азиз ва муътабар бошини бешиқда беозор тамшаниб етган шу гудак бир кун келиб сапчадай уздириб ташлашини билганида... Ёинким, Султон Ҳусайн Мирзо, Мўмин Мирзонинг таваллудидан хабар топганида озмунча севинган, чоғир базми учун яна бир баҳона топилганига озмунча қувонганмикан?.. Оқибат эса... Ё раб, ана шундоқ кўргиликлардан узинг асра!

«Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборак қилгай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарнлар Альамонни давлат ва саодат била тута бергай...»

Ҳумоюн давлат ишларига дахлдор бир неча мулоҳазаларни баён қилиб, кенгаш тилаган эди. Мактубнинг айни уринларига бўлақча зеҳн солиб англадики, валиаҳди купдан буён унинг дилидаги утли армон — Самарқанду Андижон орзусини амалга оширмақ тараддудиди. Бироқ Ҳумоюн бу муқаддас армон унинг дилида ёнган фарёд эканини билармикан? Ҳумоюн учун бу бир жанговарлик ҳаваси, ҳукмдорлик шаъни йулидаги жозиб бир орзугина эмасмикан? Ахир, узи неча бор чоғланди, йиллаб қулай фурсат кутди, фурсат етганда эса... журъат кутди, аммо журъат етмади — киндик қони томган юртларни, энди эслаган чоғ юраклари тутдек тукилиб кетадиган жаннатмонанд вилоятларни қон билан сугорадими? Ота-боболари мазорини фил туёғи остида топтайдими? Бундан не топади — шон-шавкату фароғатми? Мурод топдим дея алданиб,

ҳалқлар ёдида сазовори лаънат булиб эсланмайдими?.. Йуқ, бундоғ қалтис таваккал унинг илгидан келмас. Бироқ айни навқирон чоғида кукси жанги жадал нашьбаси, зафар иштиёқи билан тулиб-тошган баҳодир валиаҳдининг шижоатини қайтармоқ ҳам ақлдан булмас. Ким билсин, балки отага муяссар булмаган саодат фарзандга насиб этар?

«Яна Комронга, Кобулдаги бекларга фармон булдим, — дея бир муддат уйланиб, давом этди у, — бориб, санга қушилиб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сориҒаким, салоҳи давлат булса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғиларни босиб, вилоятларни олиб, дустларни шод, душманларни нигунсёр қилгайсиз, иншооллоху таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур... Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаҳҳар булса, Ҳисорда сенинг кишинг булсун, Балхта Комроннинг кишиси булсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаҳҳар булса, — унинг вужуди баногоҳ зирқираб кетди, — Самарқандта сен ултурғил...»

Оҳ, қани энди, уша саодатли кунларга етиб булармикан? Асли, унда толе йуқ экан, толе йуқлиги жонига бало булди...

Ватандан айри тушганига яраша, шоядки, фарзандлари меҳр-мурувватли, андишали, саховатпеша булсинлар. Шукур, шу кунгача урталаридан оқибат кутарилмади, аммо ундан сунг бу оғалиқ-инилик шу йусин давом этармикан? Ёхуд Султон Ҳусайн Мирзонинг уч нафаридан булак жами валаддуззино ун турт уғли сингари, фарзандлари бирининг кузига бири чуп суқармикан? Ҳарне, орада мулкғирлик таъмаси бор, балои нафс талвасасию шайтони алайҳилаъна васвасаси бор!.. Ахир, узи бу борада озмунча ситам тортди-ми? Ота бир Жаҳонғир Мирзо отлиғ иниси бор эди, боиси мулкғирлик, у билан не кудурату нифоқларга бормади! Мудом кузига чуп солмоққа интилди. Шайбонийхон чанғалидан базур қутулиб, дили вайрон, ота юрти Андижонга паноҳ тортиб борганида, иниси шаҳар дарвозаларини унинг юзига тақа-тақ ёпди. Йуқ, донолар бу ажиб форсий масални беҳуда айтмаганлар: «Даҳ дарвеш дар гиламе биҳусбанд, ду подшоҳ дар иқлимс нагунжанд!»¹ Ҳумоюнга шуни ук-

¹ Ун дарвеш бир гиламга сиғади, аммо икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди.

тирмоқ керакким, инилари билан ҳамиша баҳамжиҳат маош қилгай, чунки улуғлардан доимо кутаримлик, кенгфёъллик лозим.

«Яна сендин озроқ гинам бор, — дея хат бошидан ёзди у, — бу икки-уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сунгра келди. Мундоқ булурми?»

Шу пайт чап қулоғида кучли бир оғриқ қузғалиб, боши қаттиқ зирқиради, икки чаккасига буров солингандек, аъзойи бадани жунбушга келди. Қалам тутган кули титраганча яна болишга беҳол ёнбошлади.

Табиблар даво топа олмай ҳайрон юрган, қулоғидаги бу дард боиси не экани узига яхши аён. Мундан йигирма йил муқаддам, Кутали Зарринда мисли курилмаган қор буронига дучор булди. Султон пешойи отлиг кекса йулбошловчи совуқдан гангибми, ё азбаройи қариликми, йулни йуқотди. Кечга бориб қор беҳад забтига олди. Қосимбекнинг зури билан яқинроқ деб шу йулдан юрилган эди, орийтманд одам, номусга тушиб, икки углини ёнига олиб, қор кечиб йул очганча олға бошлади. Лайлак қор лаҳза сайин тобора кучаяр, довон узра ув тортган изғирин эса юз-кузга, қул-оёқларга юзларча, мингларча чаёнларни келтириб ураётгандек булар эди. Ҳаволи Қутий деган бир жойга етганда ортиқ тоқат қилиб булмай қолди, шунда тунамоққа қарор берилди. Ким от устида, ким қор-тошдан баҳоли қудрат паноҳ ясаб бошини тортган, ким изтироблар билан кузда ёши шашқатор... У қулига курак олиб, гор яқинига мук тушди, икки қулоч чамаси ернинг қорини қурай бошлади. Тиззагача, белигача, куксигача куради — хануз ер куринмас эди. Қор уюмидан ҳосил булган чуқурга тушиб, бошини ичкари тортиб утирди. Олам-жаҳонни буткул яксон қилмоқ қасдида қутуриб эсаётган изғириндан хийла пана булди, улим ваҳми нари чекингандек туюлди. Тишини тишига зур бериб босган куйи, дилда алам саратони, жисму жонида қиш қаҳратони, кунглидек қоп-қоронғи осмонга тикилганча қимир этмай утираверди. Аллазамон утиб, беклардан икки-уч киши келди, горга боринг, ҳарна, жон сақласа булур, дедилар. У кескин бош чайқади. Ахир, қайси юз билан борсин? Барча навкарлар бунда — бурон чангалида титраб-қақшаб ултирсая, у иссиқ горда, фароғат оғушида мудраса!.. Йук, бу мурувват лафзига хилоф, ҳамжиҳатлик расмига ёт иш булади, у ҳам не машаққат булса, барча қатори бардош

берур, агар вақти қазоси етган булса, купчилик билан жон таслим қилур! Шу куйи чоҳга тушгандек жойидан қимирламай утираверди. Қор кучайгандан кучайди, намози хуфтон булганда, елкасини, бошию қулоқлари устини турт энлик қор босган эди. Қулоғига не бало теккан булса, ушанда теккан. Яна бир дафъа, худди шу сингари аёзли кун эди, дарё лабига етганда черик бир сесканди; у отдан илдам тушиб соҳилга борди, музни тешиб, ун олти бор шунғиди...

Ҳа, чархнинг у кўрмаган жабру жафоси қолдими?!

У чап қулоғига кафтини босганча, бир муддат кутди. Оғриқ хиёл пасайгандек туюлгач, яна Ҳумоюннинг мактуби узра эгилди. Бу не синоатким, хатда ёлғизлик, ёлғизлик азоби хусусида бир неча ҳасратомуз сузлар битилган эди. Бобур ҳайрон қолди: йигирма яшар навқирон жувонмарднинг дилида бунчалар нола-надомат? Таажуб билан бош чайқади. Ҳаҳ, болам, деди хаёлан, сенинг ёшингда мен ҳам ҳали ёлғизлик балоси нелигини билмасдим, аммо унинг изтиробии ила чулганмоқни хуш кўрар эдим!...

У шифтга тикилиб, фикрини жамлаб олди-да, шитоб билан ёза кетди:

«Яна хатларингда ёлғузлик, ёлғузликким, дебсен, подшоҳликта айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир
Ва гар яксувори сари хеш гир¹.

Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йуктур. Подшоҳлик била ёлғузлик рост келмас...»

Чиндан ҳам, жаҳонгирлик ҳавоси билан ёлғизлик ҳавоси рост келганини шу пайтгача ким курибди? Ёлғизлик истаган киши зинҳор-базинҳор тожу тахт миннатини буйнига олмасин. Ё буйнига кашкул осиб қаландарлик йулини тутсин, ёинки зоҳидлик тариқатини ихтиёр этсин. Аслида, ёлғизлик не эканини сен қайдан билурсан, болам? Сен дунёга келиб не ранжу аламлар тортдингки, дилингни бундоғ ситамлар уртайди? Ун икки ёшда суюкли падарингдан етим қолдингми? Отангнинг тупроғи совимасдан, ҳали кузингнинг ёши қуримасдан сағир бошингга тож кийдирдиларми? Бегу-

¹ Агар оёғинг банд булса, ризони олдинга куй, агар танҳо сувори булсанг, уз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган булсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бул, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши булсанг, йулингдан қояма, кета бер.

бор болалик дамларинг, покиза усмир чоғларинг қону қатрон ичида, дуду чопқин ичида барги хазондек чир-пирак булиб кетдими? Гаддор рақиб уз қиличинг билан бошингғи чопдими? Туғишган жигарларинг бетингга туфлаб, ганимга кўшилиб юртингдан Мосуво этдими? Мангу жудо булган она юртинг дарди юрагингғи эздими? Узга вилоятлар, узга эллар нафрати бирла тавқи лаънатга сазовор, саргардон тентирадингми? Қирчиллама ёшингда малика Байда сенга захар тутдими? Умрингнинг гул очган куклам фасли гафлат билан чоғир денгизи ичра гарқ булиб кетдими? Нега бунча нола чекасан, уғлим Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ? Бу чексиз изтироблар боиси не?

Ва шу ондаёқ бу ҳадсиз-ҳисобсиз саволларга жавоб топгандек булди: изтироблар боиси — тирикликда, инсонликда. Фақат тирчк одамгина изтироб чекмоққа, изтироблар ичра тобора тозариб, юксалиб, ҳаётнинг жамики машаққатларини енгиб бормоққа қодир. Дунёдаги ҳатто энг улуг улик ҳам изтироб чекмоқдан маҳрум, зеро, инсоний изтироб — тириклик нишонаси, барҳаёт диёнат овозидир. Демак, меҳнату тарбиятлари зое кетмабди — Ҳумоюн теграсига боқар экан, юраги дардга тулади, дард уни безовта хаёл билан қадамини тафтиш этади. Демак, унинг кўксидида виждони уйғоқ, адлу инсофи тирик. Балли, уғлим, деб шивирлади у, баракалла, баҳодирим!.. Аммо шу заҳоти кунглини музлатиб хавотир туйғуси бостириб келди: бу юмшоқфеъллик билан Ҳумоюннинг мамлакатдорлик қилмоғи қийин, бениҳоят қийин!

Дили музтар булиб, уғлининг мактубидан бир таскин-тасалли қидирди. Ҳумоюн хушхат эди, лекин мактубнинг баъзи уринларини қийналиб, тусмоллаб маъносини чақди.

«Яна мен дегандек, бу хатларингғи битибсен ва уқумайсен, не учунким, агар уқур хаёл қилсанг эди, уқийелмас эдинг, — дея ташвиш билан ёза бошлади у.— Уқийелмагандин сунг албатта тағйир берур эдинг. Хатингғи худ ташвиш била уқиса буладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хили рост эмас, илтифотни «алиф» била битибсен. Қулунжни «ё» била битибсен. Хатингғи худ ҳар тавр қилиб уқиса буладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум булмайду. Голибо хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттандур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ буладур.

Бундан нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам уқуғучига...»

Мактуб шу ерга етганда у тухтаб қолди, чунки айб фақат Ҳумоюнда эмаслигини яхши билар эди. Куп булди, у муқим бир қарорга келган: араби имло туркийгуй эл учун бағоят номувофиқ. Араб уз алифбосини уз лисони тийнатига монанд жорий этгандир. Бу дунёда араби имлодек машаққатли имло ҳеч қайда кўрилган эмас. Улуғ бир айби будурки, ҳар бир ҳарф, гуе мунофиқ кимса каби, турт ўринда турт хил шакл ила товланиб келади, бир ерда зикр этган маъноси узга ерда рост келмай, кишини иштибоҳга солади. Ахир, туркийгуй элнинг ҳам уз сузлар йусини, талафузда уз тариқи, зарофат бобида уз йуриги бор. Таассуфки, уларнинг бари араби имлода тукис мужассам топмоғи маҳол. Хусусан, зеру забар деган чалкаш унсурлари борким, кишининг зеҳнига кишандир, ҳатто уни бир нав эгалламоқ учун ҳам чорак умр сарф бўлгусидир. Ёдида, узи ҳам бир гал галат нуқта туфайли, бир бадхат кимса туфайли ҳуб жафо чеккан — қарийб жон таслим қилаёзган.

Улуғ жанг арафаси эди, Янгибек отлиг ишонган мардона беги хат йўллаб маълум қилдиким, Шерғоридан маҳфий йул бордир, ёғий устига қуққис бостириб борса булур. Тонгласи фармон бериб, Шерғори сари юрилди. Бориб, душманнинг мур-малахдай лашкарига дуч келди, улган улиб, қочган қолиб, жун талофат билан аранг қутулди. Дарғазаб ениб, Янгибекни чорлаб қасди-басдига олдилар. У тангри таолони шоҳид келтириб қасамёд қилдики, Шерғоридаги йулни уз кузи билан кўрган эди, кечгача шунда ҳайрона кутган, бир кимсадан дарак бўлмаган. Хатни қайта таҳқиқ қилиб курдилар. «Шерғори»да бир нуқта галат булган экан, Янгибек, азбаройи зеҳни суслигиданми, фикри танбаллигиданми, ҳарчанди эътибор бермаган экан, бадхатлиги туфайли бадбахт булиб кетишига бир баҳа қолди... Араби имло жорий этилганига не замонлар бўлубдур, бироқ, таажжуб, наҳот шу пайтга қадар туркий тилда суз айтган не улуғ алломалар, буюк жаҳонгир мулкгирлар унинг номавзунлигини англамаган бўлсалар? Англагандирлар-у, аммо нозик бир андиша уларнинг журъатига гов булган эса эҳтимол. Ҳеч кимса юрак ютиб ошкора изҳори арз этолмаган, боиси, Қуръони шариф айни имло бирла мазкур бўлгандир. Оллоҳнинг каломи битилган имлони ислоҳ қилмоққа

даъват этгали қай баҳодирнинг юраги дов берсин? Лекин нафақат араб, балки туман-туман туркигуй эл ҳам анга содиқ бандадир, бас, улар ҳам яратганига ҳамду сано битмоқ учун аввало пок бир алфозга эга булмоқлари фарздир. Буни англаб етмоқ учун гафлат ва жаҳолатдан кузни бир оз очмоқ кифоя, холос. Демакким, шу нуқтаи назардан ислоҳ табиий бир эҳтиёждирки, туркигуй элнинг бор сухан ва лафзи унда эътиборга олинсин. Энг аввало, зеру забардан воз кечмоқ даркор, ақл кузени тиндиргувчи барча нуқталарни бартараф этмоқ керак. Ҳарфларнинг турлик-турлик мунофиқ мақомига чек қўймоқ лозим, токи имлонинг қатъий, барқарор бир шакли таъмин булсин. Ана шунда имло ажаб бир соддалик касб этади, жами мавҳумликлар тугатилади. Фақат бунга бир журъат керак, холос!

У бунга журъат қилди — янги бир имло тузди. Ўзи яратган лойиҳани куп алломаю фозиллар ҳукмига ҳавола этаркан, унинг не бир афзалликларини куйиб-куйиниб уқтирди.

Таассуфки, ҳар қайда сузларини жимгина маъқуллаб эшитардилар-у, сомийлар юзидаги ташвиш куланкаси сийратдаги хавотирни фош қилиб турар эди. Шу тариқа «Хатти Бобурий» жиддий бир рағбат курмади. Аммо у ортга қайтмади. Қасдма-қасд яна бир таваккал қилди: энг хушхат котибларга Қуръони шарифни «Хатти Бобурий»да кучиртириб, китобат қилдирди-да, Маккаи мукаррамага юборди!.. Оқибат шу булдики, бир куни бағоят муътабар уломою киромлар салобат ва салмоқ билан ҳузурига ташриф буюрдилар, зоҳиран эҳтиром сақлаган, бироқ ботинан жиддий таҳлика оҳанги аён бир тарзда уни «баъзи номуносиб ҳаракатлардан огоҳ булмоққа» даъват этдилар. Зеро, оллоҳ бир, расул барҳақ экан, у — тангрининг ожиз бандаси Заҳириддин Муҳаммад ҳам буни автаҳидил эътироф этар экан, каломуллоҳнинг имлоси ҳам ягона ва собит эканига имон келтирмоғи лозим. Бунга иштибоҳ қилган зоти кимсанинг эътиқоди иштибоҳ остида қолиши ҳаммадан аввал унинг ўзига маълумдир.

Уламои замонларнинг оғир, вазмин сузларига жимгина қулоқ осди, алам билан лабларини қимтиди: орзу қилган нарсаси имкон сарҳадидан наридаги сароб булиб чиққанини қайгу ила тан олди. Зотан, дини исломнинг саф тортган минглаб лашкарига нечоғ салоҳиятли булмасин, ёлғиз саркарданинг қарши бормоғи ақлга

зид, мағлубияти муқаррар бир ҳол эди. Агарчи бирда-иккида кескин қарши бориб, ҳукмини утказган булса-да, бу гал чекинмоқдан узга чора қолмади... Уларнинг сузларини тинглай туриб, Муҳаммад Шариф мунажжимнинг кирдикорларини эслади. Узига хилий бино қўйган бу зот юлдузларга қараб каромат қилар, бироқ башоратлари мудом терс чиқар эди. Шу ваҳждан кейин-кейин уни хушламай қўйди. У ҳам азбаройи ҳайиққанидан, унинг кузига куринмасликка тиришар эди. Бу шумнафас мунажжим, ҳукмдорга айтиш имконидан маҳрум, дуч келган кимсани четга тортиб, ваҳима билан шивирлар экан: гуё бу оқшом Миррих гарб сари оққан эмиш, кимки шу тарафдан уришса, албатта мағлуб булар эмиш. Унинг гаплари паришон навкарлар кўнглини баттар синдирар эди. Оқибат, шумнафаслигини қўймагач, даргоҳидан қувиб солмоққа мажбур булди. Аммо, афсуски, ҳузуридаги бу кишилар Муҳаммад Шариф мунажжим эмас — ҳар бирининг этагида юз минглаб мумин намоз уқимоққа ҳозир муътабар шариатпешалар! Муҳаммад Шариф каби уларни ҳайдаб солмоққа, минг таассуфки, қурби-қудрати етмайди. Қурби етса эди, Ғазни кентларидаги мужовирларнинг найранги каби бемаъни даъволарини таҳдид ила маън этган булур эди. Бир сафар Ғазни кентларидан бирида галати мозор хусусида алланечук мишмишлар қулогига етди. Гуёки, саловат айтилса, қабр тебранур эмиш. Узи бориб, узоқ разм солди, қабр тебрангандек куринди. Уша ерда утириб, бир оз мулоҳаза қилди. Маълум булдики, мужовирлар қабр тепасига бир ҳалқа ясабдирлар, ҳар замонда сездирмай ҳалқани кимирлатиб қуяр эканлар. Ҳалқа тебрангач, қабр тебрангандек куринар экан — умрида кемага тушмаган одам, кемага киргач, худди қирғоқ тебрангандек туюлгани сингари. Шу фикрга келиб, мужовирларга ҳалқадан нарироқ туриб саловат айтишларини буюрди. Ҳарчанд зур бериб саловат айтдилар, бироқ қабрда ҳеч қандай ҳаракат сезилмади. Кулимсираб, изига қайтаркан, ҳалқани бузиб ташлаб, қабр устига гумбаз барпо қилишни, мужовирларнинг минбаъд бундай риекорлик ила машғул булмасликларини қаттиқ амр этди. Ҳа, аммо улар саёқ мужовирлар эди, уларга кучи старди, бироқ ҳузурида савлат тукиб утирган бу аҳли уломога амри фармони утмайди!..

. Шу тариқа «Хатти Бобурий» амалга ошмай қолиб кетди. Кейин ҳам бу хусусда неча бор сўз қўзғалганда,

энг яқин кишиларидан ҳам хайрихоҳлик ўрнига тааж-жуб ва норизолик зоҳир бўлди. Лекин имони комилки, қачондир вақти-соати етиб, туркигўй элнинг фозил фарзандлари араби имлонинг ислоҳи муқаррар эканини англаб стадилар, шунда «Хатти Бобурий»ни ҳам афсус билан эслайдилар!.. Бас, шундай экан, Ҳумоюнидан ранжимоғи бекор. Яхшиси, «Хатти Бобурий»нинг сархатини унга, Комрон Мирзога, Хожа Калонга бир нусхадан китобат қилдириб юборгани маъқул, қачонки зарурат бўлганда асқотғусидир.

У хаёлларига чек қўйгандек, мактубини хотималашга киришди. Хат сунгида кунгли Ҳумоюнга икки-уч оғиз насиҳатомуз сўзлар битмоқни тилади:

«Яна улуғ иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлиқ беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилоҳлиқни бартараф қилгил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрларига қўймай, қошинга чорлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз — унга қарор бергайсиз...»

У Мовароуннаҳр юришида фарзандларига нечоғ зафар ва нусрат тиламасин, дилининг бир бурчида андак шубҳа ҳам пинҳон эди. Шу боис кунгли тубига васиятдек тугиб қўйган бир ниятдан Ҳумоюнни ҳозирданок воқиф қилиб қўймоқни лозим топди:

«Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун тугубтурмен, ани ҳолиса қилдим. Ҳеч қайсингиз таъма қилмагайсиз».

Бирдан вужуди титраб кетди: Кобул унинг учун диёри ўрнига диёр, ватани ўрнига ватан бўлди. Агар тақдирда она юртга қайтмоқ насиб этмаган бўлса, хокини Кобулга, узи барпо этдирган сулим боғлардан бирига қўймоқни васият қилади, токи жазирама, майин тупроқда мангу фароғат оғушида ётаркан, дарёнинг у бетидан эсан хуш насимлар қабри узра юрт нафасини уфуриб турсин!..

Беҳад мутаассир бўлиб, сунгги жумлани шиддат билан қоғоз узра чекди:

«Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баёншайх соҳиби вуқуфдир, маълум бўлғусидир, деб муштоқликлар била салом. Пажшанба куни раббиул-аввал ойининг ун учуда битилди».

Бобур шундай деб хатга нуқта қўйди.

Биз ҳам шу уринда ҳикояга нуқта қуйсак булар. Аммо ҳикояга сигмай қолган икки оғиз мулоҳаза борки, муҳтарам китобхон бунинг учун бизни айб-ситмас.

Бобурдек закий зотнинг бир нуқта туфайли бу қадар изтироб чеккани бежиз эмас эди — ҳаёт буни исботлади: тақдирнинг ғалати уйинини қарангки, Бобур вафотидан кейин ҳам зеру забар жабрини тортади — узоқ йиллар мобайнида номи «Бобир» дея ёзиб келинади. Фақат, унинг беш юз йиллик туйи арафасида нуктадон бир олим «Бобир эмас, Бобур!», дея наъра тортиб чиқадию бу борадаги «ғалати машҳур» баргараф этилади.

Бир нуқтанинг тарихи, қадри ва мавқеи ана шундай. Тамом. Нуқта.

1995 йил, 3 ноябрь. Тошкент.

Йил бошида Бобур экспедициясининг аъзоси, ҳинд-шунос биродаримиз Аҳмаджон Қосимов билан биргалликда бир иш бошлаган эдик. Мана, ниҳоят Оллоҳнинг инояти ила шу ниятимиз амалга ошди — ҳиндистонлик киноижодкорлар томонидан яратилган кўпқисмли «Баҳодиршоҳ — Зафар» бадиий видеофильмини ўзбек тилига таржима қилишга муяссар бўлдик.

Илья Ильф ва Евгений Петровдан қай тариқа ижодий ҳамкорлик қилишлари ҳақида сўрашганида шундай жавоб берган эканлар:

«Биримиз ёзамиз, иккинчимиз қўлёзмани угирлаб кетишмасин, деб пойлаб турамиз».

Бизнинг ижодий ҳамкорлигимиз бундан фарқли улароқ тарзда ташкил этилган: яъники, Аҳмаджон ҳиндчадан сузма-суз таржима қилади, мен эса матнга бадиий-тарихий сайқал бериш билан шугулланаман.

Фильм октябрь ойининг охирида бир ҳафта мобайнида телевидение орқали намойиш қилинди.

Очиги, мен таржима асарнинг бу қадар шуҳрат қозонишини кутмаган эдим. Жуда кўп одамдан шу тўғрида ижобий фикр-мулоҳазалар эшитиш насиб этди. Бунда, албатта, фильмнинг бадиий савияси муҳим аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Асарни машҳур киносанъаткорлар — «Маҳобхорат»дек улкан киноэпопея билан танилган ака-ука Ра-ви ва Ромеш Чупралар яратишган.

Фильмда Баҳодиршоҳ — Зафарнинг шеърий асарларидан ёрқин намуналар берилган. Улардан бири бундай:

На кимнингдир кўз нуриман,
На кимнингдир қалб қуриман.
На нафим бор, на зиёним —
Учиб юрган гард-ғуборман.

Рангу руйим сомон булди,
Дусту ёр ҳам тамом булди,
Чаманзорин қиров босган —
Хазонрезги бир баҳорман.

На кимнингдир ҳабибиман,
На кимнингдир рақибиман.
Вайрон бўлган қисматдирман —
Бир кимсасиз бозорман.

Нечун қул очсун биров,
Нечун гул сочсун биров,
Нечун шаъм ёқсун биров —
Эгаси йўқ мазорман.

Хуши наво эмасдурман,
«Тингла, мени», демасдирман.
Мен жудолик тимсолиман —
Мужассаами озорман.

На кимнингдир кўз нуриман,
На кимнингдир қалб қуриман.
На нафим бор, на зиёним —
Учиб юрган гард-ғуборман.

Оллоҳ бу зотни ўз раҳматига олган бўлсин...

1996 йил, 10 февраль. Тошкент.

Утган йил 17-22 декабрь кунлари Деҳлида «Марказий Осиё ва Ҳиндистон маданий алоқалари» мавзуида халқаро анжуман бўлиб ўтди. Анжуман ишида бир неча ўзбекистонлик олимлар билан бирга Зокиржон ака ҳам иштирок этди.

«Бой ота» сафардан гап топиб келди: нима дейсиз, бобурийзодаларнинг янги авлоди топилди!

«Деҳлида булган пайтимизда, — деб ҳикоясини бошлади Зокиржон ака, — таниқли ҳинд профессори,

маданиятимизнинг катта дўсти жаноб Қамар Раис шаҳарда истиқомат қиладиган бобурийлар авлодига мансуб бир аёлнинг дарагини айтиб қолди. Эртаси куни у кишининг ёрдамида уша хонимнинг хонадонига бориб кўришиб-танишдик. Покиза Султон Бегим исмли бу салобатли, нуроний аёл сўнгги бобурий ҳукмдор — Баҳодиршоҳ Зафар зурёдларидан бири эканлиги суҳбат чоғи аён бўлди.

Учрашув ниҳоясида хонадон соҳибаси бизга «Дехли таймс» газетасининг 1995 йил, 19 май сониди босилган Турнима Шама қаламига мансуб бир мақолани лутфан тақдим қилди. Бу мақолада Покиза Султон Бегим ва унинг аждодлари қисмати ҳақида бир қанча муҳим маълумотлар баён этилган. Гарчи мақолада чет элларда урнашиб қолган тасаввур бўйича «Муғуллар сулоласи» ҳақида суз юритилса-да, аслида у моҳиятига кура бобурийлар сулоласидир».

Орадан бир ҳафта утиб, Зокиржон ака Бобур жамгармаси котибаси Наргиза Шукурова томонидан уша мақоланинг инглизчадан русчага қилинган сўзма-сўз таржимасини менга юборди. Синчиклаб танишиб чиққач, мен уни ўзбекчага ўгирдим ва орадан бир неча кун утгач бу мақола «Ўзбекистон овози» газетасида босилиб чиқди.

Қадрли китобхон!

Шу мақолани сизга илиндим, марҳамат.

МУҒУЛЛАР САЛТАНАТИНИНГ ВОРИСАСИ

*утмиш шукуҳини хотирлаб, йуқолган бойликларни
афсусланиб эслайди*

Муғуллар салтанатининг кечмиш тарихини ўзгартириб бўлмайди. Ким билсин, эҳтимол, тақдирида битилган бўлса, салтанат тожи шу аёлнинг боши узра ҳам арқираши мумкин эди...

Аммо Покиза Султон Бегим — Ҳиндистондаги Муғуллар сулоласининг ҳозир барҳаёт булган сўнгги вакилларида бири, бу хусусда афсусланмайди.

«Шаъну шавкат бари утиб кетди, бироқ, бахтимизга, бизларга нисбатан инсоний меҳр-эҳтиром ҳануз мавжуд», дейди Баҳодиршоҳ Зафарнинг эвараси бўлмиш Покиза Султон Бегим. У яқинда Ҳиндистон маданий алоқалар кенгашидаги хизматини тарк этди. Эндиликда у узининг ўртаҳол ижтимоий аҳволи ва қарин-

дошларининг мадад-кумагидан мамнун ҳолда умргузаронлик қилаётир.

Волидаи муҳтарамаси — туқсон икки ёшида қазо этган Қамар Жаҳон Зебуннисобегим вафотидан сунг у Олий Суднинг ғаниқли адвокати Дониёл Латифий билан турмуш қуриб, ҳозирги пайтда Дехлининг жанубида ҳаёт кечирмоқда.

Лекин мозийнинг улугвор ва муҳташам жозибасини осонликча унутиб булмайди. Хусусан, муғуллар салтанати давридаги тарихий обидалар доимо уша буюкликни ёдга солиб туради.

«Бу ёдгорликлар аجدодларим мамлакатга қилган беқийс хизматларни эслатиб, дилимда фахрланиш ҳиссини уйғотади, — дейди Покиза Султон Бегим. — Муғуллар бу юртга муҳожир бўлиб келган эдилар. Аммо улар тез орада Ҳиндистон халқи билан шу даражада киришиб кетдиларки, бу ҳол кейинчалик мамлакат ривожиди тажассум топди. Узоқни кузлаган, саховатли бу ҳукмдорлар улка аҳлига қардошлик ришталари билан боғланиш мақсадида ҳатто ҳинд маликаларига ҳам уйланишди».

Покиза Султон Бегим мумтоз аجدодлари маданиятига хос анъаналарни давом эттирмоқда.

«Дустларимнинг аксарияти ҳиндлар, — дейди у, — умуман, одамлар орасида миллату мазҳабига қараб ажратиш бўлиши лозим эмас».

Унинг уз оиласидан ташқари барча қариндош-уруғлари Ҳиндистон иккига булинган пайтда Покистонга кетиб қолишган. «Уларнинг бу борада айби йук, улар ҳижратни вақтинчалик бир чора деб билган эдилар», дейди у.

Чиндан ҳам, бу одамларнинг купчилиги тез орада юртларига қайтишга қаттиқ ишонишган. Шу боис у ёқда ҳовли-жой ҳам сотиб олишмаган. Бу ҳақда ҳикоя қилар экан, Покиза Султон Бегимнинг кузларида ёш пайдо булади.

Унинг ота-онаси Ҳиндистон Миллий конгрессига булган ишонч-эътиқоди туфайли ватанга қайтиб келишни афзал кўрдилар.

«Бўлиниш пайтидаги тўс-туполонларда бизнинг Дехли четидаги мол-мулкимиз талаб кетилган эди. Бизга Дарёи Ганждан бошпана беришди, шундан буён бирор жойга кетиш зарурати туғилмади», дея хотирлайди у.

Покиза Султон Бегим марҳума онасидан эшитган

утмиш ҳикояларини — шоирлар каломи ва беҳисоб меҳмонлару қариндош-уруғлар ташрифидан файзга тулган улуг хонадон ҳаётини яхши эслайди. Отасининг касби гарчи физик булса-да, у ҳам соҳиби оламлар даврасига мансуб, яъни Панжобдаги Палли тумани ҳокимининг ўгли эди. У бобурийлар сулоласига мансуб малика Қамар Жаҳон Зебуннисобегимга уйланиб, Деҳлини беҳад ёқтириб қолади.

«Отам бор давлатини қаттиқ меҳнат билан топган эди», дейди Покиза Султон Бегим. Камтар ва камсуқум инсонлар булган ота-онаси муғуллар мулкига ворис улароқ ҳеч қандай даъво қилган эмаслар. «Ҳақиқий демократ кишилар сифатида улар инсон уз меҳнати билан ишлаб топган нарсагина унинг узиники булишига ишонар эдилар», дейди у. Онаси ҳатто оилавий мерос булиб авлоддан-авлодга утиб келаётган қимматбахо зеб-зийнат ва мактубларни ҳам Ҳиндистон мустақилликка эришганидан сунг давлатга топширади. Бу буюмлар орасида Қамар Жаҳон Зебуннисобегимнинг сепига қушиб берилган Аврангзеб Оламгирнинг қиличи ҳам бор эди.

Покиза Султон Бегимнинг айтишича, онаси Маданият вазирлигининг илтимосига кура дам-бадам хорижий меҳмонларга ҳамроҳлик қиларкан. Ва уни ҳамиша муғул подшоҳларининг Ҳиндистондаги бевосита вориси сифатида таништиришган.

Онасидан сунг бу вазифани адо этиш Покиза Султон Бегим зиммасига тушган. Учрашувлар чоғида унга Муғуллар салтанатининг турмуш тарзи, ҳашамат ва мероси ҳақида беҳисоб саволлар беришади. Узининг буюк аждодлари билан ифтихор қиларкан, у ота-онаси унга ҳеч вақт насл-насабини рукач қилиб мақтанишга изн бермаганликларини эслайди.

«Гарчи ундан буен талай замонлар утиб кетган булса-да, куп одамлар бизни иззат-ҳурмат қилади», дейди у. Камтарлик ва қаноат каби чин инсоний фазилатларни онаси мудом фарзандлари қалбига сингдиришга интилар эди. Айни шу фазилатлар билангина улуг аждодларимиз сингари юксак чуққиларни эгаллаш мумкин, деб ҳисоблар эди.

Балки шу боис унинг ота-онаси «Муғули аъзам» фильмини кургандан сунг қаттиқ ранжишган экан. Покиза Бегим бу ҳақда шундай дейди: «Отам фильмда шаҳзода Салим (Жаҳонгир — Х.С.) образини яратган Далип Кумар уз отасига нисбатан қилган муомалага

сира ишонмас эди. Албатта, аксарият фарзандлар уз манфаати ва нуқтаи назарини ҳимоя қилганида қўшиб-чатишдан тап тортмайди, аммо уларнинг бирортаси ҳам отасининг кўзига тик қаролмайди. Бу сингари фильмлар муғуллар ҳақида нотўғри тасаввур беради».

Покиза Султон Бегимнинг фикрича, Аврангзеб тожу тахт учун уз биродарларини маҳв этган кундан бошлаб бу сулола тарихидаги инсоний қадриятларга завола етди. Аврангзебдан сўнг ҳукмронлик қилган муғул шоҳлари қудратли салтанатнинг фақат заифлашувига хизмат қилдилар. Давлат тепасига олижаноб ва мутаассир Баҳодиршоҳ Зафар келгунига қадар бу ҳол давом этди.

Маълумки, бу шоҳнинг барча уғиллари инглизлар томонидан улдирилади. Ёлғиз беш яшар ўғли Мирзо Фотиҳ-ул-мулк Баҳодирнигина содиқ мулозимлар қалин урмонга яшириб, бир қанча вақт шу ерда тарбиялайдилар.

Буюк Британия қироличаси Елизавета Ҳиндистонга ташриф буюрганида Қамар Жаҳон Зебуннисобегим муғуллар маликаси булгани туфайли тантанали қабул маросимига махсус таклиф этилади.

Кейинчалик эса Лаъл Қалъада Баҳодиршоҳ Зафар таваллудининг 100 йиллиги нишонланганида малика Қамар Жаҳон олий мақом меҳмонлардан бири сифатида иштирок этади. Бу вақтда унинг оёқ-қули фалаж булиб, ногиронлар аравачасида юришига қарамасдан Жавоҳарлаъл Неру ва Индира Ганди уни самимий муборакбод этадилар.

Ана шундай эътиборли имкониятларга эга бўлса ҳамки, Покиза Султон Бегимнинг онаси ҳеч қачон ёрдам сурамаган, ҳатто давлат томонидан тайинланган нафақадан ҳам воз кечган. Аксинча, у узидаги жамики тарихий бойликларни давлатга топширган. Ҳатто қизларини уқимишли қилиш учун мол-мулкининг бир қисмини сотишга мажбур булганида ҳам у асло «пуншаймонлик ҳиссини туйган эмас». Гарчи сўнгги уттиз йил давомида фалаж булиб ётиб қолган бўлса-да, Қамар Жаҳон Зебуннисобегим жамоат ишларида фаол қатнашар, қизларига хат-саводни ҳам узи ургатган эди.

«Бошимиздан утган кунлар тарихдан уз урнини олди, биз у кунларни ҳурмат билан хотирлаймиз, — дейди Покиза Султон Бегим. — Бу утмиш айни вақтда бизнинг бугунимиз ва келажакимиз ҳамдир. Шу боис ҳам мозий гоят муҳим аҳамиятга эга».

Ҳозирги кунда турмуш уртоғи билан осойишта ҳаёт кечириб келаётган Покиза Султон Бегим оиласига бирорта фарзандни асраб олиб тарбиялашни режалаштирмоқда. Унинг яна бир нияти — тақдир тақозоси билан Европа ва Покистонда истиқомат қилаётган қариндош-уруғлари билан дийдор кўришмоқликдир...

ХОТИМА

Муҳтарам китобхон!

Мана, ниҳоят хайрлашув онлари ҳам етиб келди.

Сизнинг сабру бардошингизга тасаннолар айтган ҳолда энди бу пароканда битикларимизга нуқта қуйсақ ҳам булур.

Аслида ҳазрати Бобур ва унинг шавкатли зуредлари, уларнинг гаройиб тақдирлари, оламшумул фаолиятлари ҳақидаги қиссамиз ҳали адоғига етгани йўқ. Зеро унинг адоғи булмагай. Чунки бу бир муҳаббат қиссаси, ошуфта қалб дафтариدير, муҳаббатнинг эса, маълумки, на чеки бор, на чегараси.

Биз шу улуг тарихнинг бир саҳифасини варақлашга уриндик, холос.

Бу китобни ёзишга киришган кезларимда Бобур экспедицияси илк илмий сафарини яқунлаб, ун саккиз минг километр йул босган эди.

Бу китоб охирига етаётган кунларда экспедиция олтинчи халқаро илмий юришини тамомлаб, Бобур Мирзо изидан хорижий эллар буйлаб жами юз минг километрдан зиёд машаққатли масофани босиб утди.

Бу асар қулингиздаги ҳолга келгунига қадар орадан не-не сувлар оқиб утди.

Мен бугун тарих бўлиб қолган воқеалар изидан бориб, ҳали уларнинг қайноқ тафти совимасдан оқ қоғоз бетида акс эттиришга интилдим. Бунга гоҳо муяссар бўлдим, гоҳо эса улгуролмадим — ҳаёт шиддати тезлик қилди.

Бинобарин, ана шу улгуролмаганларимнинг узи бир неча китоб булса, эҳтимол.

Бу китоб баҳона суюкли қаҳрамоним — Бобур Мирзо қисматининг жумбоқларини англашга уриндим. Гоҳ нималарнидир иллагандек булдим, гоҳо эса бу сирли умр саҳифаларини уқиб-уқмоқликка қурбим етмади. Аммо бани башарнинг бемисл жозибадор вакили — ҳазрати Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзога булган эҳтиром ва ихлосим мазкур асар воситаси ила янада юксалди ва зиёда бўлди.

Мен учун энг муҳими ҳам аслида ана шу эди.

Шу боис умид қиламанки, шояд бугунги хайрлашув

— сиз билан янги дийдорлашувларнинг дебочаси бўлса.

БАЙТ:

Ҳар вақтки, кургасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб англагайсен ўзумни.

Хуш энди, ардоқли китобхон! Янги китоблар орқали учрашгунимизча хайр!

1992-1996 йиллар

ХАЙРИДДИН СУЛТОН

БОБУРИЙНОМА

Маърифий роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1997

Муҳаррирлар: *А. Аҳмедов, Б. Эшпулатов*

Мусаввир: *Ю. Габзалилов*

Бадий муҳаррир: *Ф. Башарова*

Техникавий муҳаррир: *Д. Габдрахманова*

Мусахҳиҳлар: *Ю. Бизаатова, Ж. Тоирова*

Теришга 29.04.97 да берилди. Чоп этишга 25.07.97 да рухсат берилди. Бичими 84x108^{1/2}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 21,84+0,84 вкл. Нашриёт-ҳисоб табоғи 21,2+0,78 вкл. Адади 15000 дона. Буюртма № 1247. Баҳоси келишилган асосда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кучаси, 41.**

С96

Султон Хайриддин.

Бобурийнома: Маърифий роман. — Т.: «Шарқ»,
1997.—416 б.